

ÉRTÉKEK, DIMENZIÓK A MAGYARSÁGKUTATÁSBAN

ÉRTÉKEK, DIMENZIÓK A MAGYARSÁGKUTATÁSBAN

Szerkesztette:
Fedinec Csilla

Magyar Tudományos Akadémia
Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság

Budapest, 2008

A kötet megírását és kiadását támogatta:

Domus Hungarica Scientiarum et Artium
Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2008
Szerkesztés © Fedinec Csilla, 2008

www.mta.hu/index.php?id=484
A kiadásért felel: Görömbei András.

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomdai kivitelezés: PrinterArt Kkt.

ISBN: 978-963-508-565-1

Tartalomjegyzék

<i>Görömbei András:</i> A nemzeti önismeret értékei	7
--	---

IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK

<i>Liszka József:</i> Két part között... A népi kultúra helye és szerepe Európa egyik ütközési zónájában	17
--	----

<i>Veres Valér:</i> A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai	35
--	----

<i>Lampl Zsuzsanna:</i> A kép és a tükör – avagy megfelel-e a jövő szlovákiai magyar értelmisége a saját maga által alkotott értelmiségképnek	61
---	----

<i>Göncz László:</i> Muravidéki helyzetkép a múlt és a jelen tükrében	84
--	----

A NYELV MINT SZIMBÓLUM

<i>Szilágyi N. Sándor:</i> A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban	105
---	-----

<i>Lanstyák István:</i> A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után	118
--	-----

<i>Péntek János:</i> A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái	136
---	-----

<i>Cserniczkó István:</i> Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben	153
--	-----

TÖRTÉNELMI LÉTHELYZETEK

- Mészáros András:*
Az ún. nemzeti filozófia a magyar és a szlovák
filozófiatörténet-írásban 173
- Simon Attila:*
Cseh és szlovák telepesek kényszerű migrációja
az első bécsi döntés után 186
- Popély Árpád:*
Csehszlovák–magyar lakosságcsere: a magyarországi
áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok
kiválasztása 202
- Molnár József – Molnár D. István:*
A kárpátaljai magyarság népességföldrajzi viszonyai
a 21. század elején 218

AZ IRODALOM ESZKÖZTÁRA

- Alabán Ferenc:*
Irodalmi érték és sajátosság. Vizsgálódások a kisebbségi
magyar nemzeti irodalmak érték-lehetőségeinek kontextusában 243
- Faragó Kornélia:*
A geokulturális elbeszélés változatai.
Muzealizálási eljárások – posztmonarchikus beszédminták 261
- Cseke Péter:*
Dsida Jenő és a kolozsvári Jancsó-fivérek.
Irodalomszemléleti kérdések az 1930-as évek első felében 277
- Vallasek Júlia:*
Hatalom és csáberó.
Liviu Rebreanu regényeinek magyarságképe 298

A nemzeti önismeret értékei

Az egyén és a közösség boldogulását segítő történelmi cselekvés alapja a tudomány egyetemes mértékének is megfelelő önismeret. A 20. és 21. század fordulóján az egyének és a közösségek, köztük a nemzeti közösségek is olyan kihívásokat kaptak a történelmi változástól, amelyekre csak korszerű önismeret alapján lehet történelmi érvényű és életakarató, jövőt építő választ adni.

Identitásunk, önazonosságunk a kipróbált értékek megőrzésének és az új lehetőségek felkutatásának a feszültségében, kettősségében formálódik.

A magyar nemzetet a trianoni békediktátum, majd annak a második világháború utáni megisméltése szétarabolta. Magyarországtól elszakított részei a többségi helyzetükből kisebbségi létformába kerültek. Létformájukat erősen meghatározza az, hogy egymástól nyelvi, kulturális és politikai szempontból is különböző – szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén, osztrák – többségi nép államához tartoznak. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján beköszöntött rendszerváltozásig e népek egy része sajátos szövetségben élt Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban, a rendszerváltozáskor azonban megteremtették a saját államukat. Ennek következtében a Kárpát-medencében a magyarság ma nyolc országban él. Ezek közül csak Magyarországon alkot nemzeti többséget, hétben – Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában – nemzeti kisebbség. Bár Magyarország kétharmad részének elszakítását az európai történettudomány is igazságtalannak tartja, a történelmi igazságtévest a rendszerváltozás nemzetközi politikája nem támogatja. Azzal az érvel tér ki ez elől, hogy a határmódosítás új konfliktusokat okozna Európában. Másrészt azt hangsúlyozzák a történészek és a politikusok egyaránt, hogy etnikai alapon – a Székelyföld kivételével – ma már nem lehetne új határokat kijelölni, mert a lakosság nemzeti szempontból meglehetősen heterogénné vált a 20. század folyamán. Az, hogy ezt a heterogenitást legtöbb velünk szomszédos országban a magyar nemzeti kisebbség szisztematikus felszámolása, homogenitásának megszüntetése okozta és okozza, nem kap történelemalakító figyelmet.

A Trianon utáni 20. századi történelmet az jellemezte, hogy a nemzeti kisebbségeket kiszolgáltatta a többségi államnak. A többségi államok is tudatában voltak annak, hogy aránytalanul nagy részt kaptak az egykori Magyarországból. Ezért évtizedeken keresztül mindent elkövettek annak érdekében, hogy a magyar nemzeti kisebbség homogén közegét megszüntessék. Ennek következménye az, hogy Trianon óta a Magyarországgal szomszédos népek megduplázták létszámukat,

míg a velük együtt élő magyar kisebbség létszáma ma sehol sem éri el a Trianon idején meglévőt.

Elemi emberi jog az, hogy a személyiség és a közösség azonos lehessen önmagával. A kisebbségi egyéneknek és közösségeknek ez az elemi emberi joga sérült évtizedeken keresztül. Nemcsak a Magyarországhoz való visszatérés reménye foszlott szét a kisebbségi magyarságban, hanem a magyarként való boldogulás lehetősége is. A kommunista politika a kisebbségek ügyét a többségi állam hatáskörébe utalta. Ezzel felszámolásukat is lehetővé tette, hiszen nemzetközi jogvédelmet nem adott számukra. A magyar nemzetiségek kiszolgáltatottságát növelte az a tény is, hogy a Magyarországgal szomszédos népeknek nem voltak Magyarországon jelentős számú részei, hiszen a trianoni döntés Magyarország minden szomszédjának színmagyar területeket is adott. Az etnikai határok jóval a trianoni határokon túl voltak. A kisebbségekhez való viszonyban a kölcsönöségi elv sem tudott hatótényezővé válni.

A nemzeti tudat és önismeret sem adhatott védelmet a kisebbségi magyarság számára, hiszen a kommunista diktatúra idején Magyarországon a nemzeti érzést nacionalizmusnak minősítették. A határon túli magyarságot évtizedeken keresztül kiiktatták a magyarországi tudatból. Magyarországon nemzedékek nőttek fel úgy, hogy a Magyarországtól elszakított egyharmadnyi magyarságról semmit nem tudtak. Ezzel szemben a szomszédos országok kormányai igen nagy figyelmet szenteltek népük nemzeti öntudata növelésének.

A magyar nemzeti kisebbségek kiszolgáltatottságukban a rendszerváltozástól és az Európai Uniótól remélhettek gyökeres változást. A diktatúrát felváltja a demokrácia, a különféle nemzeti törekvéseknek pedig az európai jogrend ad a nemzeti összetartozás-tudat megerősítését igénylő és biztosító keretet. Az országhatárok légiesülése lehetővé teszi a szétdarabolt nemzet szellemi-lelki egységesülését, a nemzeti tudat megerősítését. Az új történelmi helyzet, Európa „határtalansága” meg is követeli ezt a nemzettől, hiszen az új történelmi kihívásoknak csak reális önismerettel és jövőt akaró öntudattal rendelkező nemzet tud megfelelni.

A rendszerváltozás és az Európai Unió létrejötte nem oldotta meg a nyolcféle szakított Kárpát-medencei magyarság nemzeti gondjait. A kisebbségi magyarság Trianon utánihoz fogható menekülése, létszámcsökkenése következett be két évtized alatt. A több évtizedes kisebbségi kiszolgáltatottság történelmi tapasztalata és a jelenkori helyzet számtalan ellentmondása, feszültsége okozza ezt. Trianon következménye ma is eleven. A nyolc országban élő Kárpát-medencei magyarság számára a nemzetállam közösségi létezésének a kerete. Ezzel szemben a szomszédos országok az államnemzet képviselői. A magyar nemzetnek egyaránt szerves részét képezi a magyarországi és a Magyarország politikai határain túli Kárpát-medencei, valamint a nyugati magyarság is. A Kárpát-medencei kisebbségi magyarság nem hagyta el szülőhelyét, azt elcsatolták Magyarországtól, míg a nyugati magyarság eredete a Kárpát-medencei magyarságból való – különféle okokkal motivált – kiválás, emigráció. A korszerű magyar nemzeti önismeretnek

tehát a magyarság minden részére ki kell terjednie. Az egész csak a részek együtt-látásával ismerhető meg, a részek pedig csak az egészben nyernek értelmet.

A magyar nemzeti tudat megújításában a Magyar Tudományos Akadémia meghatározó szerepet játszik. 1988-tól tiszteleti tagjai közé külföldön élő magyar tudósokat is választ. 1989-ben Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette, hogy a kultúrpolitikát kultúrnemzeti alapon gyakorolja és megnyitja a magyarországi kulturális-tudományos-oktatási intézményeket a határon túli magyarság előtt. Ezzel párhuzamosan a Magyar Tudományos Akadémia a világban szétszór-tan élő magyar tudósok számára létrehozta a külső tagság intézményét. Hosz-zú és méltánytalan mellőzés, kirekesztés után 1989–1990-ben állami és aka-démiai szintre emelkedett a határon túli magyarsággal való törődés. 1996-ban a Magyar Tudományos Akadémia a tudománypolitikai reform szerves részévé tette a határon túli magyar tudományosság bekapcsolását az egyetemes magyar tudományosságba. Ezzel kultúrnemzeti alapra helyezte a magyar tudományossá-got. A határon túli magyar tudományossággal való törődést a külügy helyett belső tudománypolitikai ügynek tekintette. Létrehozta a Magyar Tudományosság Kül-földön Elnöki Bizottságot. A határon túli magyar tudományosságnak a magyar tudományba való integrációja különféle programok révén folyamatosan gazda-godott. Ezek egyik legfontosabb része az, hogy 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a művelődési minisztérium megnyitotta a Domus-programot, mely a határon túli magyar kutatók számára biztosít otthont és ösztöndíjat Magyar-országban. 2000-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiterjesztette köztestületi tagságát a határon túli magyarságra is. Ezzel bekapcsolta a határon túli magyar kutatókat a magyar tudományosságba. Ugyanekkor létrehozta az Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetet, mely a kutatás mellett feladatául kapta a határon túli ösztöndíjrendszer működtetését. A magyar tudományosság egységes szemléleté-nek új lendületet adott az, hogy 2004–2007 között a Kárpát-medencei magyarság döntő többsége az Európai Unió határán belülré került. „Trianon békés revíziója megy végbe napjainkban, hiszen a magyarság 90 év után ismét egy területigaz-gatási egységben fog élni” – állapította meg Glatz Ferenc. A 19. századi Európá-ban az állampolgári identitást tekintették a meghatározónak. A 21. század elején azonban az állampolgári identitás erőssége csökken, kiderül az európai ember számára, hogy mindig is identitáspluralizmusban élt, csupán visszaszorította ezt két évszázadon keresztül az állami identitás egyoldalú kultusza. Ma viszont föl-erősödnek az egyéb identitások, köztük az etnikai-nemzeti identitás.

A rendszerváltozás és az Európai Unió által adott új történelmi kihívások arra ösztönzik a magyar tudományosságot, hogy a korszerű nemzettudomány eszkö-zeivel világítsa meg identitásának sajátosságait, mérje föl adottságait és lehetősé-geit, hosszú távra biztosítsa helyét Európa népei között.

A magyar nemzeti identitás rendkívül összetett. Teljes ismeretet csak az egy-mástól sok vonatkozásban különböző identitások összessége adhat. A magyar nem-zeti identitásnak minden magyar identitás szerves részét képezi. Az összes magyar

identitás együtt hatalmas szellemi-lelki gazdagságot tükröz. Természetes, hogy az egyes nemzetrészek maguk tudják legjobban megismerni a saját identitásukat.

Kötetünk a határon túli magyar identitások sokszínű képéből, problémaiból ad ízelítőt. A határon túli magyar tudományosság alkotói az utóbbi tíz évben több mint 2000 ösztöndíjas hónapot töltöttek kutatással Magyarországon a Domus Hungarica vendégként. Közülük azokat kértük ebben a kötetben való szereplésre, akiknek tudományos témája a jelenkori magyar önismeret és önazonosság kérdésköréhez kapcsolódik.

Az itt olvasható tanulmányok összetetten tárják föl a kisebbségi identitások különbözősését a magyarországi és a más kisebbségi magyar identitásoktól. Számot adnak az ismeretek gazdagodásával fölerősödő nemzeti tudat közösségeremtő értékeiről. Megvilágítják azt is, hogy a kis létszámú nemzetiségi közösségnek markánsabb identifikációra van szüksége a megmaradáshoz, mint a nagyobb népcsoportoknak. Föltárják a magyar nemzetiségi közösségek pusztulásának folyamatait és okait. A népi kultúra nyitott szemléletű vizsgálata megkerülhetetlennek mutatja a szomszédos népek kultúrájának beható ismeretét. Emellett azt is tanúsítja, hogy a nemzeti kultúra alapvető lételeme a folyamatos változás, a különféle hatások, ösztönzések befogadása és sajátta alakítása. Így vált az ázsiai kultúrával a Kárpát-medencébe érkező magyarság európaivá. A külső elemek sajátta alakításának az alapja az erős önazonosság. Népi kultúránk történelmi áttekintése egyszerre ösztönöz értékeink védelmére és szemléleti nyitottságra. A néprajztudomány tanúsága szerint nem a konzerváló, hanem az adaptáló készség tesz egy nemzetet életrevalóvá. Az összehasonlító vizsgálat arra is rámutat, hogy bizonyos kulturális jelenségeket nem lehet etnikai alapon besorolni. A nyelvi határ nem jelent egyszersmind kulturális határt is. A magyar kultúra és tudomány az elmúlt ezeregy száz esztendő alatt az európai kultúrával és tudománnyal együtt élve vált európaivá.

A magyar nemzeti kisebbség minden tudományágára jellemző az a nagyfokú nyitottság és összehasonlító, szembesítve mérlegelő szemlélet, amely a szomszédos népek tudományának és kultúrájának az ismerete által is motivált. A tudomány körültekintő szemléletre ösztönöz. A sajátosságainkat árnyaltan kell megfogalmazni, nehogy olyan elemeket tekintsünk magyar jellegzetességnek, amelyek más népekre is jellemzőek. Úgy kell megfogalmazni sajátosságainkat, hogy a magyar értékek európai összefüggésekben is megmutatkozzanak. Önmagunkat az új idő kihívásaira adott korszerű válaszok révén is meg kell őriznünk, de jövőnk alapja a megőrzés és változás termékeny egysége lehet.

A nyelvtudomány gazdag érveléssel alátámasztott megállapítása szerint az anyanyelv a nemzeti azonosságtudat legfontosabb eleme. A kisebbségben élő magyarság számára a magyar anyanyelv a magyar nemzethez tartozás jelképe. Legfontosabb funkciója pedig a magyar azonosságtudat, a magyar identitás kifejezése. 1918 után új nyelvtörténeti korszak kezdődött. Ennek legfontosabb mutatója a nyelvi szétfejlődés megindulása. A magyar nyelv változását felgyorsította az a tény, hogy a magyar nyelv a Kárpát-medencében nyolc országban változik. Minden ország más kultúrá-

lis háttérrel jelent, hét ország pedig más-más többségi nyelv közvetlen hatásával is formálja. A nyelvi szétfejlődés olyan fokú, hogy új nyelvtörténeti korszakról értekezik a nyelvtudomány. A nyelvi különfejlődés fő ösztönzője a Magyarországon kívüli magyarok kétnyelvűsége s az, hogy ez a kétnyelvűség hét különböző nyelv hatását fogadja be a magyar nyelvbe. A Termini magyar–magyar szótárban már háromszáz megközelítő számban szerepelnek a határon túli magyar közösségek sajátos szavai. Az anyanyelv a nemzeti tudat egyik legfontosabb tényezője, a nemzeti, a regionális és a lokális identitásnak is szerves összetevője. A magyar nyelv mind a nyolc régióban sajátos vonásokkal is rendelkezik, alapvetően mégis mind a nyolcban azonos.

Abban egyetértenek a nyelvünk kutatói, hogy a határon túli nyelvalkításnak nem lehet célja a kölcsönzavak kiirtása, hanem inkább meglévő közmagyar megfelelőik elterjesztése a fontos. A nyelvi emlékek megőrzése helyett fontosabb az élő nyelv megtartása a mindennapi használatban.

Az anyanyelv meghatározó fontosságú a kisebbségi magyarság nemzeti identitásának megőrzése szempontjából. Ezért természetes az igénye a kisebbségi magyarságnak minden régióban, hogy az anyanyelv használata az európai jogrend szerint legyen biztosítva. A nyelvi szétfejlődés tény. A magyar nyelv egészében mégis megőrizte viszonylagos egységét. Nem a szétfejlődés veszélyezteti a kisebbségi magyarság nyelvét, hanem sokkal inkább a leépülés, a funkcionális térszűkítés, a nyelvi rendszer eróziója. Ez pedig a kisebbségi magyarság nemzeti identitását is veszélyezteti. Ezért természetes az, hogy az utóbbi időben a határon túli magyarság legfontosabb törekvései az anyanyelv szabad használata, értékeit megújító tudományos és gyakorlati munkák segítése.

A kisebbségi magyarság külön történelme is alapvető tényező a magyar azonoságtudat, identitás szempontjából. A kisebbségtörténelem azt tanúsítja, hogy ha a kisebbségeket a nemzetközi figyelem és törődés nem védte, akkor a többségi nemzet kisebbségfelszámoló törekvései gátlástalan lehetőségeket kaptak történelmünk során. A legkülönbözőbb kisebbségellenes intézkedések, a betelepítések és a kitelepítések, háborús bűnössé nyilvánítás, a nyelvi erőszak változatai egyaránt arra irányultak, hogy a kisebbségek szétszóródjanak vagy önmagukból is kilépve adják föl magyar nemzeti identitásukat. Mindenütt az volt a cél, hogy a magyar lakosság régiók homogenitását megtörjék, az etnikai határokat eltüntessék. Ezeket a barbár eszközöket az újabb idők jórészt kiiktatták, de a kisebbségi kiszolgáltatottság minden formája ellen védelmet nyújthat a magyar identitás és más nemzeti identitások jogegyenlőségének az elérése. A magyar nemzeti kisebbségek történelmi léthelyzeteinek a vizsgálata hívja fel a figyelmet arra is, hogy a nemzeti kisebbségek életében olyan folyamatok is zajlanak, amelyek egy-egy régióban a magyarsághoz való ragaszkodást szembeállítják a fejlődéssel. A városi életforma például általában színvonalasabb, kulturáltabb, az európai értékekre nyitottabb, mint a falusi. Ugyanakkor a népességföldrajzi kutatások arra is rámutatnak, hogy a magyar nemzeti kisebbség asszimilációjának a városok a fő színterei.

A magyar nemzeti kisebbségek identitásának fontos jegyeit tárja föl az irodalom is. Már a terminológiai viták is azt érzékeltetik, hogy önazonosságunk állandóan változik, s e változások során kell megőriznünk és kibontakoztatnunk megtartó értékeinket. A külön sors a nemzeti kisebbségeknek külön színeket adott a kultúra és a tudomány minden területén. Így történt ez az irodalomban is. A magyar nemzeti kisebbségek irodalmának meghatározója a magyar irodalom egésze és az adott történelmi és kulturális közegének a világa. Ez a „kettős kötődés” a magyar nemzeti kisebbségek irodalmának a sajátossága, egyénítő színe. Az egyes kisebbségi magyar irodalmak történetét is újra és újra megírják. Elfogadott tehát a kisebbségi magyar nemzeti identitás léte és sajátossága. Ez ellen azonban újra és újra felszólalnak azok, akik ebben kisebbségi minősítést éreznek. A nemzeti kisebbségek irodalmának a külön számbavétele sohasem a magyar irodalomtól való elszakításra ösztönöz, hanem a magyar irodalom egészében mutatja meg az egyes részek külön színét és értékét. Különleges figyelmet kapnak így a magyar nemzeti kisebbségek irodalmi, hiszen ha mindig csak a magyar irodalom egészét szemlélnénk, a kisebbségi magyar irodalmak értékeinek jó része említést sem kapna. Emellett azonban az is tény, hogy az irodalom legfontosabb tényezője a nyelv. Tehát a magyar irodalom magába foglalja a magyar nyelven szóló irodalom teljességét. Ezen a magyar irodalmi egységen belül veszi számba az irodalomtudomány a külön színeket.

A legújabb európai szemléleti törekvések segítik a magyar irodalom integrációját, segítik együttszemlélésének a módját, ugyanakkor fölerősítik az egyes régiók, egyes részek sajátosságának a megmutatását. A körültekintő szemlélet itt is azt kívánja meg, hogy az egység és sokféleség dialektikáját ismerjük fel és ezt érvényesítsük az irodalomszemléletünkben is. A magyar irodalom tehát egységes szellemi entitás, melynek történelmileg kialakult sajátos színei vannak. „A nyelv és az irodalom, a személyiség, a történelem és a nyelv elválaszthatatlansága természetesen teszi lehetővé a további tagolást az összmagyar irodalom egységén belül, úgy, hogy az egység megmaradjon és maga az irodalom gazdagabbá, differenciáltabbá váljon” – összegzi kutatási eredményeit Alabán Ferenc.

A kisebbségeknek létfontosságú kulturális önazonosságuk tudatosítása. Ha ez esztétikailag értékes művek révén történik, akkor az különleges hatású, hiszen az esztétikum az egyedit és az egyetemest egyesíti magában. A kisebbségi magyar irodalmak sajátossága az is, hogy a regionális közegben létrejött irodalmi érték közösségteremtő energiával is rendelkezik. Ez még akkor is így van, ha látszólag maga az irodalom ezzel ellentétes szerepet vállal.

A kisebbségi magyar irodalom legértékesebb alkotásainak meghatározó jegye az, hogy magyar nyelven íródtak, egyénítő sajátosságuk pedig az, hogy alkotójuk a kisebbségi lét tapasztalatait fejezi ki művében. Fontos megállapítás az is, hogy a kisebbségi létben természetes módon fokozott az identitás-keresés és kisebbségi létértelmezés nem tehertétele ezeknek az irodalmaknak. Az irodalomnak különleges szerepe van a kisebbségi létértelmezés és létdokumentáció szempont-

jából. Nem a közvetlen informatív értéke a fontos ebből a szempontból, hanem az esztétikai kifejezés összetett hatásértéke.

A kisebbségi magyar irodalmi alkotások az esztétikai élményen túl az együtt élő népek számára egymás megismerésének is fontos eszközei. Az irodalom az egyén és a közösség önkifejezése, öntanúsítása. Ebben az önkifejezésben a kisebbségi magyar irodalmakban szükségképpen benne van a többségi-kisebbségi viszony is. A kisebbség élményeiben a másik ugyanis nem távoli minta, hanem állandóan jelenlévő tényező. A többségiek és kisebbségiek egymásról kialakított képe fontos eleme a kisebbségi magyarság önismeretének. Az évszázaddal korábbi élmények által motivált ellenségkép továbbélése a szomszédos népek kultúrájában a Trianon-szindróma része. Ezzel szemben komoly sorsformáló funkciója lehetne egy árnyaltabb magyarságképnek. Ebben viszont nemcsak a magyarságról kialakított homogén ellenségkép kapna kérdőjeleket, hanem például az a sok műben ismétlődő gondolat is, mely szerint az egyszerű emberekből hiányzik a másik néppel szembeni ellenségesség.

Az önazonosság keresése és az önazonosság védelme a mítoszok továbbélésének és szétfosztásának egyaránt bő teret ad. A geokulturális narratológia szerint a világ egyetlen kulturális perspektívából nem tekinthető át. Ezért a poétikai konstrukció is relációk és perspektívák hálózatát hozza létre. A táj, a föld nem a nemzeti önazonosság lényegének kifejezője, hanem egy és-és relációban a többes identitás egyik kimeríthetetlen összetevője. (Faragó Kornélia)

Az egyes, egymástól lélekszámban, társadalmi körülményekben, történelmi tapasztalatokban, többségi nemzetben fölöttébb különböző nemzeti kisebbségek szociális helyzetének, történelmének, népi kultúrájának, nyelvének és irodalmának a vizsgálata azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a méltó emberi létre való törekvés egyetemes igény. Az emberlét jobb minősége iránti vágy a magyarság minden részében él. A kisebbségkutatás tudományos eredményei a 21. század elején a korszerű európai életforma megteremtését és működését szolgálják. Olyan jelenségek sokaságára hívják föl a figyelmet, amelyek az ő saját helyzetükből következnek, mégis kiiktathatatlan elemei a magyar nemzeti önazonosságnak és önismeretnek.

IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK

Liszka József

Két part között...*

A népi kultúra helye és szerepe Európa egyik ütközési zónájában

„Kompország, Kompország, Kompország: legképesséesebb
álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig,
de szívesebben vissza...”

Ady Endre 1905-ben írta az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című publicisztikáját. Számos, máig ható megállapítása mellett a szép metafora miatt választottam írásom mottójául fenti sorait. *Kompország*: a magyarság, a magyar kultúra, a magyar népi kultúra európai helyzetének, a népi kultúra ambivalens minősítésének jobb kifejezésére – azt hiszem – nem találhattam volna Adyénál szemléletesebb megfogalmazást. Erről lesz szó voltaképpen a következőkben is: egyrészt, hogy milyen a magyar köztudatban való megítéltsége a magyar népi kultúrának; másrészt, hogy miként, milyen külső és belső hatások, folyamatok nyomán alakult ez a kultúra olyanná, amilyennek a 20. századra megismertük, illetve megismerni véltük, valamint, harmadrészt, hogy milyen helye és szerepe lehet a magyar népi kultúrának európai kontextusban?

1. *Milyen kép is él tehát a mai magyar társadalomban a néprajzról, a népi kultúráról?* Már akiben persze bármilyen is él – tehetjük gyorsan hozzá. Egy masszív, mondhatni kibékíthetetlen, tűz-víz, ám azonos gyökerű kettőség jellemzi ezt a megítélést.

Egyrészt (és ez az általános) a népi kultúrát a nemzeti lét egyik legfontosabb letéteményesének, ősi, nemzeti jegyek, sajátosságok legmarkánsabb hordozójának tartják. A „magyaros motívumok”, a „magyar viselet”, a nemzeti táncok és a „tisztá forrás” mind-mind a nemzeti jelleg kifejezésének az eszközei.¹ Közben a tudomány nagyon jól tudja, hogy a nyelven kívül nincsen a magyar népi kultúrában egyetlen egy olyan jelenség, amely az egész magyar nyelvterületen és csakis a magyar nyelvterületen lenne ismeretes. Mindamellettt időre-időre kitűnnek

* Jelen írás a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* hasábjain (2006, 4. sz. 37–54.) megjelent tanulmány átdolgozott, bővített változata.

¹ Vö. Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* /A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 1./ Budapest, Egyetemi Néprajzi Intézet, 1939; Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Magyarság-szimbólumok.* Budapest, Európai Folklor Központ – Teleki László Alapítvány, 1999; Limbacher Gábor: *Hazaszeretet, magyarságtudat a népiéletben.* Balassagyarmat, Palóc Múzeum, 2002.

bizonyos jelenségek, amelyek nemzeti jelkép, nemzeti sajátosság rangjára emelkednek. Ilyenek a cifraszűr, a mesterségesen létrehozott, de a köztudatban ősinek tartott csárdás² vagy éppenséggel a nemzeti eledelnek tartott gulyás. És a sort persze folytathatnám... A kulturális jelenségek pedig – ahogy arról az alábbiakban majd még részletesebben is szó lesz – alapvetően nem a nyelvi határok mentén, nem azokat követve rendeződnek. Bizonyos jelenségek fejlődésbeli fáziseltolódásból fakadóan vannak meg a szomszédos népeknél, miközben a magyaroknál már hiányzanak (pl. a románok bocskora, a szlovákok széles öve stb.), mások meg (pl. egyes folklórjelenségek) a nyelvi különbségekre mondhatni fittyet hányva folytatódnak a nyelvhatáron túl is, csak éppen más nyelven. Miért van akkor mégis, hogy a közvéleményben a népi kultúra fokozottabban nemzeti jellegű? Egy magyar anyanyelvű, falusi parasztot a közvélemény általában *magyarabbnak* tart, mint egy szintén magyar anyanyelvű és kultúrájú városi polgárt. Pedig a fentebb elmondottak korántsem újdonságok, nem én mondom ki őket először, hiszen Ortutay Gyulától kezdve Kósa Lászlóval bezárólag többen megfogalmazták már ezeket.³ Mivel magyarázható, hogy a közvélemény mégis azt fogadja el, amit elfogadni akar? Erre a válasz természetesen kézenfekvő: az európai néprajz tudománytörténetét ismerő számára világos, hogy a felvilágosodás és nemzeti romantika időszakában kibontakozó nemzeti néprajztudományok az adott nemzet (lett legyen az német, cseh, szerb vagy magyar) legfőbb letéteményesének éppen a (szerintük) parasztság által fenntartott népi kultúrát látták. Manapság a kérdés inkább úgy lenne megfogalmazható, hogy miért nem tesz a néprajz gyakorlatilag szinte semmit ezen mítosz fölszámolása érdekében? Miért marad meg inkább ebben a kényelmesnek már nem is tekinthető helyzetben?

Itt viszont egy újabb kérdés vetődik fel: nemzeti (horribile dictu: nemzetiségi!) tudomány-e a néprajz vagy éppenséggel nemzetközi? Másként, viszonyainkra lefordítva fogalmazva: *szlovákiai magyar néprajz és/vagy európai etnológia*? Szlovákiai magyar néprajz alatt eddig jó esetben szolid leíró tudományt lehet(ett) érteni. A megbízható deskripcióra, dokumentálásra természetesen a jövőben is szükség lesz, hiszen ez szolgáltatja a nyersanyagot bármilyen szempontú elemző vizsgálathoz. Ha ezt értjük „szlovákiai magyar néprajz” alatt (tehát a „szlovákiai magyarok néprajzát”), akkor erre a tudományágazatra a jövőben is szükség lesz. Az már voltaképpen lényegtelen, hogy ez a leíró néprajz éppen mely népcsoport kulturális vagy társadalmi jelenségeit rögzíti. Esetünkben természetes, hogy a szlovákiai magyarokét, ezért lehet indokolt, megszorításokkal akár, a „szlovákiai magyar néprajz” szöösszetétel.⁴

² Vö. Straková, Barbora: Čardás – ľudový tanec v historickom kontexte. *Slovenský národopis* 2006, 54. sz. 47–83.

³ Pl. Kósa László: „Ki népei vagytok?” *Magyar néprajz*. Budapest, Planétás Kiadó, 1998, főleg: 7–19; Ortutay Gyula: *Magyar népismeret*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1937.

⁴ Petr Lozoviuk a közelmúltban egy szellemes huszárvágással intézte el a kérdést, beszélhetünk-e cseh néprajzról: *cseh néprajz ugyanúgy nincs, ahogy cseh tengerpart sincs* – utalva Shakespeare

Mit értsünk azonban európai etnológián? A fogalmat a neves svéd néprajzkutató, Sigurd Erixon vezette be az 1930-as években,⁵ ám igazi, sikeres pályafutását csak az utóbbi évtizedekben kezdi befutni. Azóta többen megfogalmazták már célkitűzéseit, követendő munkamódszereit (elsősorban a skandináv országok szakemberei, de német és magyar példákat is hozhatnak), s persze – a dolog természetéből adódóan – ahányan, szinte annyiféleképpen.⁶ Ezért most csak arról beszélhetek, hogy én mit értek európai etnológián. Voltaképpen az Európában korábban hagyományos, a saját nép kultúrája vizsgálatára irányuló, viszonylag önmagába záruló néprajzi módszert helyettesíti, illetve egészíti ki azzal, hogy más európai népek kulturális megnyilvánulásait (is) vizsgálja. Ezzel lényegében a néprajztudomány összehasonlító irányzatait emeli magasabb rangra. Emellett a korábbi európai néprajztudományokban (és főleg a kelet-közép-európai népek néprajzában) ugyancsak hagyományosnak minősíthető archaizmusokkal szemben bizonyos fokú „jelenkutatási” elemeket is beemel az etnológiai gyakorlatba. Még tovább menve, főleg a kulturális és szociális antropológiának *tulajdonított* munkamódszereknek szentel nagyobb jelentőséget, mint azt a hagyományos néprajz korábban tette, illetve a „másság” kutatásának elvét hangsúlyozza. Egy adott társadalomban persze mindenki „más”, hiszen az emberek különböző szempontok (nyelv, vallás, nemek, életkorok, foglalkozások, szabadidő-foglalkozások, társadalmi helyzet stb.) szerint különböző csoportokba tömörülnek, illetve sorolhatóak. Ily módon az egyén egyazon időben több csoportnak is a tagja lehet, miközben ezekben a csoportokban akár máshogy is viselkedhet (a legszembeötlőbb példa erre a katonaelet: minden katonaviselt férfiú meg tudja erősíteni, hogy a katonai szolgálatukat töltő legények gyökeresen másként viselkedtek a seregben, mint akár szabadságukat töltve odahaza, illetve katonaeveik letöltése után⁷). Az efféle problémákkal a hagyományos néprajz nem (vagy csak rendkívül ritkán és inkább csak érintőlegesen) foglalkozott, mindamelllett a fenti szempontok korántsem idegenek a (magyar) néprajzi gyakorlattól, legfeljebb nem egy időben és kisebb intenzitással voltak jelen.

Éppen ezért (is) hangsúlyozni szeretném, hogy az európai etnológiának, ha nem is ilyen név alatt, szép magyar hagyományai vannak. Kevésbé köztudott,

Téli regebeli bakijára (Schroubek, Georg R.: *Studien zur böhmische Volkskunde*. Herausgegeben und eingeleitet von Petr Lozoviuk. /Münchner Beiträge zur Volkskunde 36./ Münster – New York – München – Berlin, Waxmann, 2008. 7.). Ő is inkább a *Csehország néprajza* szöösszetélt javasolja, amibe beletartozónak tudja például a szudétanémetek néprajzi vizsgálatát is.

⁵ Erixon, Sigurd: *Regional European Ethnology. Folkliv I*. Stockholm, 1937. 89–108; Erixon, Sigurd: *Európai etnológia. Ethnographia 1944*, 55. sz. 1–17.

⁶ Vö. Hofer Tamás: *Történeti fordulat az európai etnológiában*. In: Uó (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészak előadásai*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984. 61–72; Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen /Antropos/ 2004.

⁷ Ehhez újabban lásd: Barátová, Jarmila: *Od „šurovania” po strihanie metra. Život vo vojskej komunite. Slovenský národopis*. 2006. 54. 29–46.

hogy a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* cikkírója A' Szomszéd Népeknek *Históriájokról* című írásában már 1791-ben a közvetlen szomszédaink (népi) kultúrájának a megismerésére buzdította a magyar tudóstársadalmat: „Semmi sem szolgálhat nekünk nagyobb gyalázatunkra, mint az, hogy a' régi és távol-lévő Népeknek Históriájokon kapunk; azonban a' szomszéd Népeknek erköltsüket, szokásait, s természeti bélyegeiket nem esmérjük. Rend szerént igen tökéletlenek ezek felől a' mi képzelődéseink, mintha másoknak segítségük nélkül magunknak elégségesek volnánk; vagy mintha magunkon kívül semmi betsületre méltó dolgot egyebekben nem találhatnánk”.⁸ Jóval közismertebb a magyar (és szlovák!) néprajz egyik előfutáraként is számon tartott Ján Čaplovič (Csaplovics János) híres mondata: „*Magyarország Európa kitsinyben*”. A szerző arra utal itt, hogy a Kárpát-medence természetföldrajzilag is oly sokszínű, etnikailag is oly sokrétű, hogy az európai kulturális folyamatok e térségen belül is nyomom követhetők.⁹ Az összehasonlító néprajzi-folklorisztikai vizsgálatoknak további igen korai magyar dokumentumai is vannak: gondoljunk csak a Brassai Sámuel nevével is fémjelzett, a szépeességi születésű Meltzl Hugó által 1877–1888 között Kolozsvárott megjelentetett soknyelvű *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokra*, amely a magyar nyelven kívül németül, angolul, franciául, olaszul, spanyolul is közölt tanulmányokat, eredeti nyelven hozott cigány népdalokat, Petőfi-verseket cigány, örmény és egyéb, számunkra egzotikus nyelveken mutatott be. Foglalkozott olasz és újjögörög népdalokkal; magyarokat németül, angolul stb. jelentetett meg, és a sort folytathatnám. Az, hogy viszonylag hosszú ideig életképes volt, mutatja, még olvasói is lehettek... Hasonlóan szép és szemléletes példa a Herrmann Antal által 1887–1907 között kiadott, a beköszöntő alapján elsősorban természetesen a külföldi tudóstársadalmaknak címzett *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című periodika. Az alapvetően német nyelven megjelenő lap (melléklapja, az *Ethnologiai Közlemények* címen az első magyar nyelvű néprajzi lapnak számít), alcíme alapján „Magyarország lakóinak és a szomszédos országoknak” (*Zeitschrift für die Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer*) a néprajzi vizsgálatát, bemutatását vállalta föl. Főleg a magyarországi nemzetiségek, köztük kiemelten a cigányok néprajzával foglalkozott, folklórszövegeket eredeti nyelveken publikált, továbbá jó és megbízható anyagismeretre valló összehasonlító tanulmányokat közölt. Az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* és főszerkesztője, Herrmann Antal nem kis szerepet vállalt abban, hogy 1889-ben létrejöjjön a Magyarországi Néprajzi Társaság (1887-ben még Magyarországi Népvizsgáló

⁸ *Mindenes Gyűjtemény* 1791, V. Negyed, 334.

⁹ Csaplovics János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény* 1822, III, 13. Vö. Kósa László: A „kis Európa”-gondolat a magyar néprajzban. In: Uő: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2003. 7–25; Paládi-Kovács Attila: Csaplovics és a magyar etnográfia. In: Csaplovics János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. (Szerk. Hála József.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1990. 105–126.

Társaságnak tervezték), amely nevével is demonstrálni óhajtotta, hogy a soknemzetiségű Magyarország összes etnikuma néprajzi kutatásainak összefogó orgánuma kíván lenni, s létre is hoztak vagy két tucatnyi nemzetiségi szakosztályt.¹⁰ Néhány év múlva azonban (történetietlen, de mégis azt kell, hogy mondjam: sajnos!) a társaság nevét Magyar Néprajzi Társaságra változtatták¹¹ (csak zárójelben jegyzem meg, hogy a második világháború után, 1958-ban létrehozott Szlovák Néprajzi Társaság neve 2002-től: Szlovákiai Néprajzi Társaság). Van tehát saját hagyomány az európai etnológia művelése terén is mind magyar, mind szlovák vonatkozásban.

Térjünk vissza a magyar népi kultúra megítélésére. A másik végletet azok az álláspontok képviselik, amelyek a népi kultúrát olyan szubkultúrának fogják fel, amely a „magas kultúrából” lehullajtott kultúrelemekből építkezik, s ebből a „hulladékból” legfeljebb helyi jelentőségű, ám mindenképpen csak partikuláris értékeket („bögyatya és füttyölős barack”) tud felmutatni, s a néprajztudományt amolyan „operett-tudomány”-ként kezelik.

Nos, lényegében mindkét álláspont (a lelkes igenlő és a mereven elutasító is) a népi kultúra lényegének a nem-ismeréséből (vagy felületes ismeretéből), a néprajztudomány eredményeinek a figyelmen kívül hagyásából eredeztethető.¹² A népi kultúra történeti jelenség, ami azt jelenti egyrészt, hogy állandóan alakul, változik, új elemekkel gazdagodik (ezeket a maga képére formálja), másrészt másokat egyszerűen kiejt. Szerepének mind túlértékelése, mind semmibe vétele igaztalan.

2. *Mi is tehát a szerepe a néprajznak a 21. században és Európában?* 1890-ben Herman Ottó egy nagyhatású parlamenti beszédében azt dörögte, hogy a népi kultúra értékeinek megmentése terén a tizenkettedik órában vagyunk. Ha nem cselekszünk gyorsan, akkor kincsek tűnhetnek el végérvényesen. Igaza volt persze (de ugyanilyen igaza lett volna száz esztendővel korábban, illetve ugyanennyivel később is), jajkiáltásával mégis zsákutcába vezette a magyar néprajzt (csak zárójelben jegyzem meg, nem volt ez persze magyar jelenség, az akkori Európa összes népe szorgosan verte félre a harangot). Miért mondom mindezt? Azért, mivel Herman (majd további társai egészen napjainkig!) figyelmeztetésével azt

¹⁰ Kósa László: *A Magyar Néprajzi Társaság története*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1989. 18–25.

¹¹ A névváltoztatásra 1896-ban került sor, tehát voltaképpen semmi nem indokolta (hiszen akkor a „magyarországi” a „magyarral” szemben bezárkózást jelentett). 1918 óta indokolható a névhasználat, mivel a Társaság kezdetben inkább informálisan, később már formálisan is főlvállalta a mai Magyarország határain kívül élő magyar népcsoportok kutatását, az ottani kutatások ösztönzését is (nem kizárólag „magyarországi”, hanem tágabb, „magyar” keretekben működött/működik). Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az 1970-es évek óta működik a Társaságon belül nemzetiségi szakosztály, amely a magyarországi nemzetiségek néprajzának könyvsorozatait is megjeleníti (szlovák, román, német, cigány, szerb, horvát, örmény stb.).

¹² Vö. Hofer Tamás: *Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések*. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994. 233–247.

érezte, mintha a néprajztudomány kutatási tárgya valami veszendő dolog lenne, ami természetéből adódóan egyszer el is fog veszni, s akkor mihez kezd majd a tudomány? Újságírók, publicisták jól meg is tanulták a leckét, s meg is kapjuk lépten-nyomon a kérdést: mihez kezd a néprajz akkor, amikor már voltaképpen nincs is parasztság? A kérdésre két típusú, egyaránt igaz válasz adható. Homéroszi eposzok már rég nem születnek, s klasszika-filológia azért van; Leonardo da Vinci már réges-rég nem alkot, de a reneszánszsal foglalkozó művészettörténet él és virul. A néprajz is felhalmozott eddigi működése során annyi nyersanyagot, hogy ezek elemzéséből, értelmezéséből még jó ideig megélhet. Másrészt, s ez a fontosabb, a néprajz – a Herman Ottók által formált közhiedelemmel ellentétben – nem (de legalább nem csak) archaizmusokat, régiségeket kereső tudomány, hanem művelődési, társadalmi folyamatokat, jelenségeket, jelenségcsoportokat vizsgál, elemez, értelmez. S teszi ezt a múltba visszatekintve, s a jelenben tájékozódva egyaránt, miközben kutatási területe társadalmi rétegektől független. Említést tettem már róla, hogy a néprajz kialakulása során (tehát nagyjából a 18. század legvégén, de még inkább a 19. század első felében) a paraszti kultúrát vonta be érdeklődési körébe, azt tekintve népi kultúrának. Nos, időközben kiderült, hogy azok a jelenségek (szájhagyományozódás, a jelenségek variálódása stb.), amelyeket a paraszti kultúra sajátjának gondoltunk, voltaképpen mindegyik társadalmi rétegben, osztályban (persze más-más arányban) megtalálhatóak. Ezért aztán fölöslegesek az aggodalmak: mindig lesznek olyan jelenségek, olyan folyamatok, amelyeknek vizsgálatával, a maga speciális kutatási módszereivel a néprajz foglalkozik majd.

A romantika során kibontakozott nemzeti néprajztudományok sajátosan nemzetinek gondolták saját népük népi kultúráját, s nemzeti kultúrájuk megújítási lehetőségeit látták a népi kultúra (elsősorban a folklór) egyes jelenségeinek az ún. „magas kultúrába” való beemelésével (zárójelben jegyzem meg, hogy még ha az alapállás hamis is volt, s az egyes folklórjelenségek korántsem csak egy népre jellemzőek, a „magas kultúrában” való újrafelhasználásuk valóban frissítette az adott nemzeti kultúrát; legyen itt elég Bartók vagy Kodály művészetére hivatkozni). Időközben azonban az is nyilvánvalóvá vált (emlékezzünk: erre már a fentiekben is utaltam!), hogy az egyes néprajzi jelenségek nem a nyelvi határok szerint rendeződnek. Másként szólva: a legtöbb kulturális jelenség, nyelvi és etnikai határokon átívelve, ismert más-más nyelvű népek körében is. Megszámlálhatatlan mennyiségű példát sorakoztathatnék föl állításom igazolására. Most álljon itt mindössze néhány precedens bemutatása: az egyik talán még közismertnek is mondható, az Arany János által Vadrózsa-pörnek elkeresztelt polémiára gondolk. Miután Kriza János 1863-ban közreadta a *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményét, egy román irodalmár, Julian Grozescu plágiummal vádolta őt meg. Azt vetette tudniillik Kriza szemére, hogy néhány, székelyként közölt népballadát (köztük a *Falbaépített feleség*, illetve népszerű magyar címén a *Kőműves Kelemen balladáját* is) román eredetiből fordította volna magyarra. Egyszóval: lopta.

Az élénk vita arra ösztönözte mindkét nemzet folkloristáit (sőt, később mások is bekapcsolódtak), hogy szorgos gyűjtőmunkába kezdjenek. Ebből aztán kiderült, hogy Kriza nem plagizált, s a *Falbaépített feleség* balladájának alaptörténete ismert gyakorlatilag minden balkáni népnél. Vargyas Lajos 1976-ban a ballada párhuzaimit, variánsait a magyarok és románok mellett a görögöknél, bolgároknál, szerbeknél, horvátoknál, albánoknál, sőt a grúzoknál is kimutatta.¹³

A másik példám magyar–szlovák–cseh kapcsolatokra vonatkozik: Rudolf Pokorný, cseh író, újságíró, a szlovák nép odaadó barátja, ahogy későbbi kiadói nevezik, az „arany szívű ember”, két hosszabb felső-magyarországi (vagy ahogy ő már akkor nevezte: szlovákiai) utazásáról, amelyeket főként Jozef Miloslav Hurban meghívására, a „magyarok szlovákokkal szembeni elnyomó politikáját” szemrevételezendő először 1879-ben realizált (s ezt még két „szlovákiai útja” követte), *Vándorlások Szlovákiában* című, két kötetbe rendezett útirajzaiban számolt be.¹⁴ Ezek során a korabeli Magyarországnak lényegében valóban csak a szlovákok lakta megyéit, illetve a vegyes lakosságú megyék főleg szlovákok lakta településeit látogatta végig. Magyar szemnek, szívnek nem kedves olvasmány Pokorný munkája, hiszen egyrészt óriási (negatív) előítélettel viseltetik a magyarokkal szemben, másrészt helyzetjelentései sok esetben úgy tűnik, hogy (sajnos) helytállóak. Mindezek ellenére, illetve mindezek mellett (a szlovák nemzetté válás folyamatában végzett tevékenységét, műveinek ilyszempontú hitelességét, hatását elemezzék és döntsék el a politikatörténetesek), szóval mindemellett munkája kincsesbányája a magyar (és a közép-európai) néprajzi kutatásnak. Útirajzaiban többek között viszonylag terjedelmes, magyar vonatkozásokban is gazdag cigány anekdotagyűjteményt ad közre. Pokorný saját bevallása szerint az anekdotákat szlovákiai utazásai során saját maga gyűjtötte, illetve némely szlovák barátja is küldött neki ilyeneket, továbbá néhány anekdotát egy 1880-ban megjelent szlovák anekdotagyűjteményből vett át. A Pokorný által közölt tréfáknak, anekdotáknak legalább kétharmada azonos a Hegedűs Lajos által összeállított és három kiadást megért *Eredeti tréfák, adomák s mondák a cigány életből* című gyűjtemény darabjaival.¹⁵

Tanulság, hogy az éppen nem magyarbarátságáról ismert Pokorný valószínűleg a szintén magyarellenes Hurbantól és társaitól hallhatott a Hegedűs Lajos által kiadott, akkoriban harmadik kiadását megért cigányanekdota-gyűjteményből történeteket. Az is elképzelhető, hogy szlovák barátai nem is említették neki a forrást (sőt, talán ők is elfelejtették akkorra). Pokorný ezeket a történeteket – tételezzük

¹³ Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*. II. k. Budapest, Zeneműkiadó, 1976. 27–28.

¹⁴ Pokorný, Rudolf: *Z potulek po Slovensku*. Díl I. Praha, 1984; Uő: *Z potulek po Slovensku*. Díl II. Praha, 1885.

¹⁵ Hegedűs Lajos: *Eredeti tréfák, adomák s mondák a cigány életből*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1857; Uő: *Eredeti tréfák, adomák s mondák a cigány életből*. 2. bőv. kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv, 1864; Uő: *Eredeti tréfák, adomák s mondák a cigány életből*. 3. bőv. kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv, 1870.

fel: jóhiszeműen – közölte, mégpedig (mivel semmi más utalás nincsen rá) mint a szlovák szóbeliségből lejegyzett anyagot. Hogy része volt-e már akkor is, illetve része lett-e a szlovák népi szóbeliségnek is ez a cigány anekdota-anyag, nem tudom, mindenesetre (nem ismerve Hegedűs gyűjteményét) egy szlovák folklorista ma joggal feltételezhetné, hogy a Pokorný által 1885-ben közölt gyűjtemény a szlovák anekdotakincs egy fontos és korai forrása.¹⁶

Bartók Béla saját gyűjtései, illetve az akkor rendelkezésére álló gyűjtemények elemzése alapján egy 1937-ben megjelent cikkében (*Népdalkutatás és nacionalizmus*) kimutatta, hogy a szlovák népzenei anyagnak mintegy 20%-a magyar eredetű, miközben a magyarnak nagyjából 40%-a szlovák, illetve szlovák-morva közvetítésű német eredetű dallam.¹⁷

Mindezekből (is) következik (triviális, de hangsúlyozni kell!), hogy egy adott nép népi kultúráját, néprajzi jelenségeit egyszerűen nem érthetjük meg legalább a szomszédos népek kultúrájának beható ismerete, összehasonlító vizsgálatok nélkül. Többek között ezt a célt is hivatott szolgálni az európai etnológia.

3. *Térjünk azonban vissza a nyelvi és kulturális határok kérdéséhez!* Végső soron tudománytörténetileg magyarázható, ám mégsem indokolható, hogy néprajzi gyakorlatunk (s tulajdonképpen nem csak a miénk) kimondva-kimondatlanul azonosítja „népi kultúránk” elterjedési területét a magyar nyelvterülettel (és általában a „nemzeti” népi kultúrákat az adott etnikum-nemzet nyelvi kiterjedésével). Az azon belüli belső tagolódás, az egyes tájegységek, néprajzi, etnikai, etnokulturális csoportok meghatározására eredményes erőfeszítéseket tett ugyan a magyar néprajztudomány, ám a külső, nyelvi és kulturális határok egybeesését gyakorlatilag evidensnek véve, a kérdéssel érdemben nem is foglalkozott. Gunda Béla, aki pedig valóban európai távlatokban és összefüggésekben vizsgálta a magyar „népi műveltséget”, szintén a „nyelvi határokon belül” szemléli csak „népi kultúránk” tagolódását: „A magyar népi műveltség – amelyben benne rejlik a hagyományos és a folyamatosan új – az Őrségtől a moldvai csángóig, a Zobor vidékétől a szerémségi magyarokig sajátosan integrálódott, egymással láncszerűen összefüggő, vonalhatárokkal el nem választható, az etnikumot is kifejező szubkultúrák sokszínű freskója” – írja akadémiai székfoglalójában.¹⁸ Ennek ellenére, s ez a székfoglaló egész mondanivalójából, érvrendszeréből voltaképpen egyértelműen kitűnik, a nyelvi határ – legalább itt, Közép-Európában – nem jelent egyszersmind kulturális határt is. Ugyanez érvényes a Skandináv félszigetre, amint azt Nils-Arvid Bringéus vagy Kustaa Vilkuna munkáiból megtudjuk; s Richard

¹⁶ Vö. Liszka József: „Slovenské” anekdoty v českom podaní. Príspevok k poznávaniu maďarsko-slovensko-českých kontaktov v ľudovej slovesnosti. *Zošity Ústavu národných a národnostných kultúr – Fakulta stredo európskych štúdií UKF v Nitre* 3. Nitra, 2004. 109–118.

¹⁷ Vö. Bartók Béla: *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje*. Budapest, Zeneműkiadó, 1952. 8.

¹⁸ Gunda Béla: *Hagyomány és európaiság. /Értekezések – Emlékezések./* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 52.

Weiss kutatásai Svájc vonatkozásában is igazolják ezt a tételt.¹⁹ Milovan Gavazzi pedig hasonló következtetésekre jutott Délkelet-Európa kultúrföldrajzi tagolódását vizsgálva,²⁰ Georg R. Schroubek pedig a szudétanémetek népi kultúráját vizsgálva jutott ezzel rokon álláspontra.²¹ Paládi-Kovács Attila is hangsúlyozza, hogy „lehetetlen a szomszéd népekétől elszakítva vizsgálni a magyar népi kultúra tagozódását”,²² ám ha valóban eszerint járunk el, akkor annak is ki kell derülnie, hogy az egyes népek „népi kultúrái” között nincs éles határ, sőt (tovább menve) a „népi kultúrák” valószínűleg nem is a népek, nemzetek, etnikumok nyelvi kiterjedése szerint körvonalazódnak. Minderre a *Magyar néprajzi atlasz* térképlapjai alapján nem igazán derülhet fény, mivel annak kutatópontjai csakis magyar nyelvű településekre terjedtek ki, még ha azok egy része a mai Magyarországon kívül is fekszik. Annál inkább alkalmas lehet(ne) e célra *Szlovákia néprajzi atlasza*, amelynek arányosan voltak kutatópontjai a mai Szlovákia területén élő más etnikumok (tehát magyarok, ukránok, németek stb.) körében is.²³

Mindebből talán nyilvánvaló egyfelől, hogy egy-egy etnikum népi kultúrája általában nem egységes, több kisebb-nagyobb, egymástól – időbeli fáziseltolódásokból is adódóan – többé-kevésbé eltérő, ugyanakkor egymáshoz mozaik-szerűen kapcsolódó alapegységéből tevődik össze. Másfelől azonban bizonyos kulturális jelenségek (előre kell bocsátani: a legtöbb!) átnyúlnak a nyelvi határokon, s az etnikumoktól független, azokat egymáshoz kapcsoló kultúrákat, kultúrköröket alkotnak. Ily módon talán szerencsésebb lenne esetünkben mondjuk Kárpát-medencei népi kultúráról beszélni, amelynek vannak bizonyos regionális, kistáji, ám etnikailag (nyelvileg!) nem, illetve nem okvetlenül meghatározott alcsoportjai (pl. Pannon térség, Felföld, Alföld stb.). De miként jött létre ez a többé-kevésbé nivellálódott, homogenizálódott Kárpát-medencei népi kultúra, amikor a honfoglaló magyarok egyértelműen más, a helyi környezettől mindenképpen eltérő kultúrát hoztak be az új hazába ezerszáz esztendeje?

Ez a bizonyos fokú homogenizálódás évszázadokon keresztül több csatornán át érkező hatások összességének tudható be. Ezeket a csatornákat megítélésem

¹⁹ Bringéus Nils-Arvid: *Der Mensch als Kulturwesen. Eine Einführung in die europäische Ethnologie*. Würzburg, Verlag der Bayerischen Blätter für Volkskunde, 1990; Vilkuša, Kustaa: *Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. Magyar Tudomány* 1975, 20. sz. 752–760; Weiss, Richard: *Volkskunde der Schweiz*. Erlenbach – Zürich, Eugen Rentsch, 1946.

²⁰ Gavazzi, Milovan: *Die kulturgeographische Gliederung Südosteuropas. Südost-Forschungen* 15. München, 1956. 5–21; Uó: *Die Kulturzonen Südosteuropas. Südosteuropa-Jahrbuch* 2. München, 1958. 11–31.

²¹ Schroubek (2008) i. m. 30–31.

²² Paládi-Kovács Attila: *Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon*. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1984. 58.

²³ Ez utóbbi atlasz kritikájához lásd: Liszka József: *A népi építészet kutatási eredményei a Csallóközben. Település- és kutatástörténeti szemle*. In: Perger Gyula – Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld népi építésze*. Szentendre – Győr, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum, 1993. 203–214.

szerint nagyjából öt nagyobb csoportba sorolhatjuk: a kereskedelmi utakon, kereskedők által; különféle népmozgások, migráció (beleértve a munkamigrációt is) nyomán; a vallás, az egyház(ak) intézményei, papjai közvetítésével; a külföldön tanuló magyar diákok, illetve a honi iskolai oktatás révén; és végül a katonai szolgálat, valamint a sajtó (újságok, rádió, televízió) nyomán érkező hatások.

E kérdésekkel már több tanulmányomban, könyvemben foglalkoztam, most csak a legfontosabb tanulságokat tekintem át, illetve néhány kiemelt példa segédelmével kíséreltem meg illusztrálni mondandómat.

A Kárpát-medencét számtalan, az őskortól használatos, ám a középkorban, sőt az újkorban is forgalomban lévő kereskedelmi út szelte (itt csak a híres Borostyánkő útra vagy az ún. cseh útra szeretnék emlékeztetni). Ezek az utak általában Dél-, Délkelet-Európát kötötték össze Nyugat- és Észak-Európával. Mellettük a fontosabb folyóink (elsősorban a Duna, a Vág és a Tisza) is jelentős kereskedelmi szereppel bírtak.²⁴ A török kiűzése, Buda 1686-os felszabadítása után az újjáépülő országrészeknek rengeteg épületfára volt szükségük. A szlovák tutajosok árujukat (főleg épületfát) a Vágon és Garamon szállították és végállomásuk a legtöbb esetben Komárom (illetve a Garam-Duna torkolatnál fekvő Garamkövesd) volt. Elég gyakran leúsztatták azonban a Dunán délebbre is (amint Lukács László kimutatta: Adonyig, Dunaföldvárig, Tolnáig), sőt az is előfordult, hogy a komáromi szekeresgazdák segédelmével a tutajokat felvontatták Győrig. A Vágon történő élénk fakereskedelem révén természetesen sok más termék is gazdát cserélt. A már említett faárun kívül a szálfákkal együtt köszörűkövet, juhsajtot, zsírt, vaját, valamint félkész vasat és rezet is hoztak a déli vidékekre. Ugyanígy a víz hátán jutottak el a híres komáromi ládák egész a Balkánra, s a cserépedényeket is dereglyéken szállították messze földre. Az árukészlet mellett természetesen az emberi kapcsolatok révén egyéb más folklórjelenségek, hírek is vándoroltak, cserélődtek. A Komáromba érkező faanyag fellendítette a város faiparát (komáromi ládák, hajóipar), az átmenőforgalom a város kereskedelmét. Miután az első világháborút követően a Duna vonala egyszersmind országhatár is lett, beszűkült a piac, gyakorlatilag nullára csökkent a fakereskedelem, a szlovák tutajosoknak egyre kevesebb okuk volt, hogy fatermékeiket a Vágon Komáromig leúsztassák. Annak ellenére tehát, hogy a faanyag forrásvidéke és Komárom városa közé nem került határ, mégis Komárom kereskedelmi-ipari élete hanyatlott vissza.²⁵

E hajós víziélet jellegzetes speciális kiszolgáló rétege is kialakult Komáromban, mégpedig a *szekeres gazdák* csoportja. Árral szemben ők bonyolították le a hajóvontatást. Az általában gabonával, sóval, borral megrakott hajókat Győrig vagy Bécsig, nemritkán Regensburgig, sőt Ulmig is felvontatták. Hogy pontosan

²⁴ Vö. Liszka József: Warenaustausch und Wanderhändler in dem slowakischen Teil der Kleinen Tiefebene. In: László Lukács (hg.): *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum*. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988. 64–68.

²⁵ Vö. Liszka József: *Két Duna heriti... Tanulmányok a Csallóköz néprajzához*. /Csallóközi Kiskönyvtár./ Pozsony, Kalligram Kiadó, 2005. 67–75.

milyen kapcsolataik lehettek a komáromi szekeresgazdáknak a Linz és Passau környéki osztrák és bajor hajóvontatókkal, ahhoz még nem rendelkezünk megfelelő adatokkal.²⁶

A kereskedelem előretörésével többek között a cseregyerek-rendszer is felvirágzott, hiszen szükség volt a többnyelvű emberekre. Lényege, hogy a más-más nemzetiségű szülők gyerekeiket nyelvtanulás céljából néhány hónapra, fél esztendőre vagy akár több évre is a szó szoros értelmében kicserélték, miáltal a gyermek nemcsak az adott környezet nyelvét tanulta meg, hanem annak kultúráját, szokásait is megismerte. Közismert Jókai Mór esete, akit szülei gyerekkorában Pozsonyba küldtek német szóra, miközben Komáromban, Jókaiéknál a pozsonyi Zsigmondy-család egy gyereke tanult magyarul. A komáromi szekeresgazdáknak is élénk cseregyerek-kapcsolataik voltak a dévényi németekkel.²⁷

Az eddig vázolt folyamatok, ha lassan is, de nyilván elősegítették a térség népi kultúráinak a nivellálódását. Önmagában azonban ez nem lett volna elégséges. Ennél jóval nagyobb súllyal esnek a latba a különféle (háborúk nyomán, gazdasági megfontolásból stb.) realizálódott migrációs folyamatok (idénymunkák és áttelepedések, áttelepítések, deportációk stb.). Köztudomású, hogy a 12–13. században a Kárpát-medence középső részén jász és kun csoportok telepedtek le. Szinte ebben az időben kezdődött meg az akkori Felföld és Erdély német betelepülése. A török megjelenésével a Balkánon horvát népcsoportok menekültek már a 14–15. századtól Burgenlandon keresztül egész Pozsony környékéig, illetve Délkelet-Morvaországba (Pozsony térségében a mai napig él egy tucatnyi faluban horvát kisebbség). Ugyanekkor indult meg a szerbek észak felé húzódása a Duna mentén (Szentendre, Komárom). Az említett délszláv csoportokkal együtt minden bizonnyal magyar menekültek is érkeztek a Kisalföld északi részére. A 14–17. században az ún. vlach kolonizáció keretében Románia erdélyi részeiből érkeztek vándorló pásztorok, akik főleg a Kárpátok Morvaország és Szlovákia közti északi határterületein telepedtek meg, de kolonizációjuk a mai Szlovákia más vidékeit, még Gömört is elérte. A török után viszont egy ellenkező előjelű települési hullám figyelhető meg. Északról főleg szlovák (részben magyar) csoportok keltek útra a 18. század elején, hogy az Alföldön keressenek megélhetési lehetőséget. Ekkor jön a németek másik nagy hulláma a Kárpát-medencébe. Néhány kisebb jelentőségű népmozgást leszámítva a 20. század migrációit kell itt még megemlíteni. A második világháború után szlovákiai magyar családok százait telepítették át Magyarországra, ahonnan szlovákok érkeztek a helyükbe. Ugyanekkor mind Csehszlovákiából, mind Magyarországról szinte az összes németet kitelepítették Ausztriába és Németországba. E vázlatosan előadott migrációs hullámok résztvevőinek egy része az új környezetben nyelvet

²⁶ Vö. uo. 239–270.

²⁷ Uo. 108–124; Liszka József: A cseregyerek-rendszeréről – kissé másképpen. *Acta Ethnologica Danubiana* 2007, 8–9. sz. 201–210.

váltott, kultúrát viszont nem, vagy csak részben. Hogy ennek milyen következményei lehettek, hadd hozzak arra néhány példát.

Az Alsó-Ipoly mentén található néhány település (Leléd, Bajta, Helemba), amelyek a török háborúk után, a 18. században, északi szlovák megyékből települtek újra. Ezen, mára teljesen elmagyarosodott falvaknak (a legidősebb generáció az 1980-as évek közepe táján nem is tudott szlovácul, miközben például a lelédi öregek állították, hogy az ő nagyszüleik – tehát a 20. század elején – egymás közt még *tótul* beszéltek) egykori szlovák voltára legfeljebb a család- és dűlőnevek, illetve egyéb terminológiák alapján következtethet a kutató. Felvetődik a kérdés: az ezeken a településeken rögzíthető népi kultúra vajon magyar vagy szlovák?

Az egykori Komárom megye Dunától északra elterülő részén található egy falucsoport, amelyre az azonos viselet a jellemző. A Martost, Ímelyt, Naszvadot, Komáromszentpétert, Hetényt, Madart és Újgyallát magába záró csoportot a magyar kutatás magyar viseleti csoportként tartja számon,²⁸ holott Újgyalla egy, a török háborúk után, a 18. században az északi szlovák megyékből betelepült község, s lakossága szlovák öntudatát és nyelvét a mai napig megőrizte. A lakosság több mint 95%-a a 20. században is szlovák, s a településen magyar család nem is él. Magyarok csak vegyesházasságok útján kerültek a faluba.²⁹ Mindezek ellenére az említett viseleten kívül az egész falukép (építkezés, településszerkezet) azonos a környező falvakéval. A lakossága tisztán római katolikus vallású, míg a többi említett település esetében túlnyomórészt református – római katolikus kisebbséggel (Komáromszentpéter, Madar, Hetény, Martos), illetve római katolikus – református kisebbséggel (Naszvad, Ímely). Újgyalla esetében is fölvethető tehát a kérdés: a község népi kultúrája vajon szlovák vagy netán magyar? Egyáltalán: van-e értelme az efféle kérdésfelvetésnek?

Hasonló probléma figyelhető még két Abaúj-Torna megyei falu esetében is. Bodnár Mónika kutatásaiból tudjuk, hogy Horváti lakossága eredendően (egy 18. századi betelepülés következtében) ruszin volt, s a 19. század közepére, nem kis mértékben nyilván a magyar környezetnek köszönhetően kétnyelvűvé, majd a 20. századra teljesen magyarrá vált. Mindössze a kultúra egyes rétegeiben (táplálkozás, szokások) lelhetőek fel „idegen”, tehát a környezettől eltérő, nem magyar ható elemek.³⁰ A tőle nem messze, az Áj-völgyben, a völgy legészakibb szegletében (ám úttal, kapcsolatrendszerrel csak dél felé, a magyar Ájon keresztül

²⁸ Fél Edit: A női ruházatkodás Martoson. *Néprajzi Értesítő* 1942, 34. 93–140; Uő: Martosi viselet. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. k. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 527.

²⁹ Podolák, Ján (red.): *Etnokultúrny vývoj na južnom Slovensku, na území medzi dolným Váhom a Ipl'om*. Katedra etnológie. Bratislava, Filozofická fakulta UK, 1992. 45.

³⁰ Bodnár Mónika: Adatok egy elmagyarosodott ukrán (ruszin) telepítésű falu – Horváti (Chorváty) – történetéhez és néprajzához. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. (Újváry Zoltán közreműködésével.) Békéscsaba – Debrecen, Ethnica Kiadó, 1991. 55–66; Uő: Bódva-völgye népessége. Húsvéti táplálkozási szokások interetnikus kapcsolatai. *Acta Museologica* 1994, 1–2. sz. 221–229.

rendelkező) Falucska lakossága korábban szintén ruszin volt, míg mára elszlovákosodott. Vajon az ottani népi kultúra ruszin vagy szlovák? Mivel magyarítható továbbá, hogy Horváti ruszin népe magyarrá, a látszólag kizárólag magyar kapcsolatokkal rendelkező Falucska ruszin népe pedig szlovákká vált? Az utóbbi esetben pedig a magyar kapcsolatok, illetve a gazdaságföldrajzi kényszer oly erősek voltak, hogy a helyi hagyomány szerint, amikor 1938-ban a két falu (Áj és Falucska) között – a nyelvhasználat szempontjából teljesen indokoltan – meghúzták a magyar–szlovák határt, a falucsikai (ruszin)szlovák bíró küldöttséget menesztett egy magyar zászlóval, hogy csatolják a települést Magyarországhoz. Nem csoda ez, hiszen észak felé még csak kocsiúttal sem volt összekötve a település, s az új országhatár a szó szoros értelmében a világtól zárta volna el a falut. A település lakossága viszont mégsem magyarosodott el. A példák és a belőlük leszűrhető újabb és újabb, egyre izgatóbb kérdések sorát még hosszasan folytathatnám. Mert hiszen mit kezdünk egy olyan település népi kultúrájával, mint Szógyén vagy Kőbölkút, amelyekről pontosan tudjuk, hogy a 18. század során igen jelentős német lakossággal töltődtek fel. Ezek a németek mára már csak a családnevekben vannak meg, de hová lett magukkal hozott kultúrájuk? Nyilván benne van a települések mai (tegnapi) népi kultúrájában? S akkor milyen népi kultúráról is beszélünk? Németről? Magyarról?

Részben ellenkező előjelű folyamatokról számol be Vájlok Sándor a Kassa környéki magyar szórványok esetében. Az 1930-as évek végén írott dolgozatában megállapítja, hogy a Kassa közelében elterülő falvak (Hernádszéplak, Beszter, Bárca, Bogdán, Rákos, Szlancsik, Zsádány stb.) zömében alig találni már magyar ajkú lakost, miközben magyar családnevek (Bujdosó, Veréb, Szilágyi, Halász, Gyulai, Berki, Orosz, Szabó stb.), valamint magyar dűlőnevek (Hegyberék, Agyagos, Répaföld, Kis- és Nagykötél, Rétek, Nádasok, Csontos, Pusztaszőlő, Hoszszacskák stb.) bőven találhatóak itt. Magyarbődön, Györkén és Szaláncon – írja Vájlok – „most folyik a harc a magyarság és a szlovákság között”.³¹ Nos, mára ez a „harc” végső soron eldőlt. Magyarbődön gyakorlatilag csak az idős generáció beszél magyarul, ám ők – miközben az utcán egymás között magyarul tereferélnek – az idegent már szlovákul köszöntik, bár az magyarul szólt hozzájuk. A helyi népdalkörben a repertoár egykori magyar szövegeit szlovákra fordítva éneklük a fiatalok. Ezekben a mára szlovákká vált falvakban akkor milyen népi kultúrát is talál a kutató? Szlovákot? Magyart?

Érsekújvártól északra a török háborúk pusztításait követően a helyi földbirtokosok Morvaországból hoztak telepeseket, s mára így alakult ki a Nagysurány környéki szlovák nyelvsziget. A 20. századra elszlovákosodott morva–csehek kultúrája szinte semmiben nem különbözik az őket körülvevő kisalföldi magyar falvak hagyományos műveltségétől, legfeljebb néhány esetben valamivel archaikusabb képet mutat. A kérdés itt is föltehető: ezek a morva telepések a történeti

³¹ Vájlok Sándor: A Kassa-vidék magyar szórványai. *Új Élet* 1939, 8. sz. 235–237.

Magyarország keretei között, magyar falvakkal körülvéve, a 19–20. század fordulójának erős magyarizációs hatásainak is kitéve vajon miért szlovákosodtak el, miért nem váltak szintén magyarrá? Népi kultúrájuk köthető-e bármelyik etnikumhoz?

S hogy még jobban bonyolódjék a kép, idézzük Jozef Ľudovít Holubyt, aki a Nyitra völgyi szlovákság körében is ismert böjti ededel, a *költés* ('keltys') bemutatása kapcsán 1896-ban így írt: „Galgóc és Nyitra között sok a magyar nevű, de szlovák lakosságú község és dűlő, s e községek számtalan egyszerű családja magyar nevű, bár magyarul már régóta nem is tudnak, s minden kényszer és nyomás nélkül elszlovákosodtak. A keltys készítésének szokása és neve is abból az időből származik, amikor itt nagy számban éltek még magyarok, akik a 18. század elején Galgóc és Nyitra között már kisebbségben voltak, s idővel teljesen elszlovákosodtak”.³²

Mindezek tudatában szakember legyen a talpán, aki a térség bizonyos kultúrjelenségeit etnikai alapon bárhová is be tudja (egyáltalán: be merészeli) sorolni!

A példákat természetesen szinte tetszés szerint szaporíthatnám, hiszen nem szóltam még a vallás, az egyház(ak) intézményei, a külföldön tanuló magyar diákok, illetve a honi iskolai oktatás, továbbá a katonai szolgálat, valamint a sajtó nyomán érkező nivelláló hatásokról.³³

Végezetül mégis egy másik jelenségre szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig a néprajztudomány, a néprajzi írásbeliség szerepére. A 19. század első felétől kibontakozó magyar néprajzi tudományosság eredményei folyamatosan lecsapódtak a napi és kulturális sajtóban, a népszerű kalendáriumokban, az iskolai oktatásban (!), később a különféle folklórcsoportok produkciói révén a színpadokon. Ezáltal amolyan mintát szolgáltatva a népi kultúra hordozói számára is, hogy *milyennek kell lennie a hiteles népi kultúrának*. S mivel ez a mintaszolgáltatás már meglehetősen nagy múltra tekint vissza, fennáll annak is a veszélye, hogy a terepen dolgozó néprajzi gyűjtő azt kapja vissza az adatközlőtől, amit a néprajzi ismeretterjesztés abba belésulykolt (egy értelmesebb nótafa például pillanatok alatt átlátja, hogy a városból érkező tanár úr milyen típusú népdaloknak örül igazán, s ezt követően már csak régi stílusú népdalokat énekel neki, s a néki jobban tetsző operettmelódiáktól megkíméli őt).

³² Holuby, Jozef Ľudovít: *Národopisné práce*. (Zostavil a úvod napísal Ján Mjartan.) Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1958. 162.

³³ A számtalan felhozható példa közül hadd álljon itt mutatóban Antonín Václavík tapasztalata, aki a szlovákiai horvátok legelső néprajzi monográfiáját adta ki Horvátgurabról, még 1925-ben. A horvátgurabi lakodalom elemzése során megállapítja, hogy az gyakorlatilag semmiben nem különbözik a szűkebb-tágabb térség lakodalmi szokásaitól. Az egyik, szóbajöhető okot is feltárta, ugyanis gyűjtés közben kiderült, a horvátgurabi horvátok a lakodalmi szokásaik számos ceremóniáját Augustín Paulovič több kiadást is megért lakodalmi útmutatójából (Paulovič, Augustín: *Slovenské veselie čili svadobné obyčaje, reči starejších, družbov, nahováračov, družíc a iných pri svadbe prítomných host'ov...* Nagyszombat, Adolf Horovitz, 1911) merítették. Václavík, Antonín: *Podunajská dedina v Československu*. Bratislava, Vydavateľské Družstvo, 1925. 254.

4. Térjünk át azonban a bevezetőben ígért második kérdéscsoportra: *Milyen helye és szerepe lehet a magyar népi kultúrának európai kontextusban?*

Újabban ismét divatos egyre többen idézni Györffy Istvánt, aki híres, több kiadást is megért 1939-es röpiratában, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* címűben írta le az ominózus mondatot: „... Európa nem arra kíváncsi, hogy átvettünk-e mindent, amit az európai művelődés nyújthat, hanem arra, hogy a magunkéból mivel gyarapítottuk az európai művelődést”.³⁴ Ez így nyilván igaz (és jónak tűnik a Györffy által fölhozott finn és japán példa is), még ha csak részben is. Mert ha mi, magyarok kíváncsiak vagyunk arra (és miért is ne érdekelne bennünket?!), hogy kultúránk bizonyos jelenségei (gulyás, csárdás, illetve az imént példaként felhozott cigány anekdoták) miként épültek be más európai népek mindennapi kultúrájába, akkor bizony joggal feltételezhetjük, hogy például a németeket vagy franciákat is érdekli, miként formálták saját képükre más európai népek (köztük a magyarok is) némely hozadékukat (pl. a bányászattal ide került jelenségeket, bizonyos balladai motívumokat stb.). S az, hogy „mi érdekli Európát”, legyen Európa baja. Miért is kellene kiszolgáltatnunk őket, és szállítani számukra a rovásírást, székelykaput, gulyást, csikóst, csárdást? Azt sem hinném, hogy a megoldás bizonyos (ősinek, garantáltan magyarnak tűnő) néprajzi jelenségek konzerválásában, például, ahogy Györffy is javasolja, a székely-magyar rovásírás ismételt (?) bevezetésében lenne. Hogy mennyire ingoványos talaj ez, hogy mennyire bizonytalan egy-egy jelenség etnikumhoz köthetősége, hadd hozzak föl arra néhány további példát. De előtte még egy megjegyzés: Úgy tűnik, van egy abszolút, egzakt, *a valóságban létező*, illetve létezett népi kultúra és van egy relatív, *mitikus népi kultúra*. Az előbbit a néprajzkutatók rajzolják meg, pontosabban kísérlik meg megrajzolni kutatási eredményeik nyomán (ezt *objektív néprajzi szemléletnek* is mondhatjuk), míg az utóbbi a közvélemény képzeletében rajzoldik meg (ez pedig amolyan *szubjektív néprajzi szemléletmódot* feltételez). A kettő általában nem esik egybe, miközben befolyásolhatják egymást.

A néprajzkutatók tudják (?), hogy a székelykapuhoz nagyon hasonló kapuformák a németországi Hessenben is találhatóak, s mindkettő gyökerei az egykori lovagvárak kapuszerkezeteiben keresendők. Innen került az egyszerű nép használatába mind a Székelyföldön, mind Hessenben.³⁵ Ezzel szemben a közvélemény a székelykaput „ősmagyar” képződménynek tartja, s manapság az egyik legfontosabb „népi” eredetű nemzeti jelképünké vált.

Ha lehet, még markánsabban jelzi ezt az utat egy sírjel, a székely „kopjafa” nemzeti jelképpé történő alakulása az utóbbi évtizedekben. Maga a „kopjafa” kifejezés a nép körében sehol nem volt ismeretes, egyértelműen értelmiségi találmányról van szó. A díszesre faragott, csillagos, tulipános református (s tegyük hozzá: unitárius és evangélikus) sírjelformája sem ismeretes az egész magyar

³⁴ Györffy (1939) i. m. 8.

³⁵ Viski Károly: Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* 1929, 21. sz. 65–88.

nyelvterületen. Székelyföldön a legkarakterisztikusabb, de előfordul a Duna-Tisza közén is (többek között evangélikus szlovák települések temetőiben is!), valamint az északi magyar nyelvterületen, magyar és szlovák protestánsok körében egyaránt. Mégis magyar nemzeti szimbólum lett az utóbbi évtizedekben.³⁶

A szlovák népi táplálkozás kutatói tudják, hogy a jellegzetes szlovák nemzeti eledelnek tartott brinzás vagy juhtúrós galuska, „magyar” nevén sztrapacska a 16. századi vlach kolonizáció segédelmével került az Északi-Kárpátokba, s a 19. században, a nemzetvé válás folyamatában, nem kis mértékben szépirodalmi hatásokra, valamint a szakácskönyvek kultúraformáló szerepének köszönhetően vált tipikus szlovák eledellé.³⁷ Hasonló folyamat játszódott le mellesleg a gulyás mint magyar nemzeti eledel³⁸ vagy a knédli-hús-káposzta, mint cseh nemzeti étel kialakulása során is. Utóbbi aztán – egy nem is annyira bonyolult átadás-átvételi folyamat végeredményeként – szerves részévé vált a 20. század végi szlovákiai magyar konyhának is. Az már aztán a dolog pikantériájához tartozik, hogy a nemzetinek tartott eledellel miként szembesül a „nemzet”, amikor más etnikumú sorstársaitól ismeri meg őket. Csak egy példa: a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény keretében Alsó- és Felső-Szelibe költözött tótkomlói szlovákok ételei reprezentálták a helybeli, őshonos magyar lakosság szemében a sztereotip „magyar konyhát”, szemben a szeli magyarok hagyományos (osztrák-német és szlovák, részben cseh hatásoktól sem mentes) kislétföldi ételeivel. Lényegében hasonló végkövetkeztésekre jutott Vargáné Tóth Lídia is, aki a csallóközi Tárnokra települt Pest-Pilis megyei szlovákok és az őshonos magyar lakosság táplálkozási szokásait, azok kölcsönhatásait vizsgálta.³⁹

A magyar közvélemény régi szép szokásnak tartja az aratóünnepet és a szüreti felvonulást is, miközben pontosan lehet tudni, hogy Darányi Ignác földművelésügyi miniszter szorgalmazta egy 1901-es leiratában ezek egységesített, országos megtartását, mégpedig teljesen profán célból: az akkori szociális feszültségek enyhítésére, a földesúr és az aratók közötti „patriarchális jó viszony” helyreállítása érdekében, tehát amolyan szelepfunkciónak szánva őket...⁴⁰ Mindaközben arra is vannak adataink, hogy az aratóünnep szokása szórványosan ismert volt a Kárpát-medencei szlovákok és magyarok körében⁴¹ éppen úgy, mint például

36 Vö. L. Juhász Ilona: „Fába róva, földbe útve...” A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál. /Interethnica 8/ Komárom – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005.

37 Stoličná, Rastislava: A táplálkozás mint etnoidentifikációs jegy. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6. Komárom – Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2003–2004. 41–52.

38 Vö. Kisbán Eszter: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. /Életmód és Tradíció 4./* Budapest, MTÁ Néprajzi Kutató Csoportja, 1989.

39 Vargáné Tóth Lídia: A népi táplálkozás kölcsönhatásai Tárnok község magyar és szlovák lakosai között. *Acta Museologica* 1–2. Komárom, Duna Menti Múzeum, 1994. 241–246.

40 Kovács Ákos: *Kitalált hagyomány*. Pozsony, Kalligram, 2006.

41 *A Vasárnapi Ujság* 10. évfolyama (1863) 32. számában Huszár Gy. tollából olvashatunk egy beszámolót *Zsitvamelléki aratás körüli népszokás* címmel, amelyben a Bars megyei magyar gazdáknál dolgozó szlovák idénymunkások által gyakorolt szokást mutatja be. Cikkét a következőképpen

a cseh-morva,⁴² illetve a német nyelvterületen.⁴³ Darányinak tehát nem kellett „kitalálnia”, legfeljebb felújítatnia a vélhetően akkora nagyobbára kikopott szokást.

A magyar folkloristák viszonylag pontosan tudják, hogyan, nagyjából mikor és milyen bonyolult összefüggésrendszerben, milyen változásokon át került a karácsonyfa-állítás szokása a magyar néphagyományba. A 19. század elején német hatásra először a magyar főnemesség és nagypolgárság, majd a polgári közép réteg és a papság közvetítésével terjedt, amiben fontos szerepe lehetett az egyes oktatási intézményeknek.⁴⁴ Meghonosodásához azonban vélhetően nagyban járult hozzá a magyarság körében korábban is ismert karácsonyi rekvizitum, a *termő ág*, mint a bőségvarázslás egyik szimbólumának a megléte.⁴⁵ Mindezek ismeretében nem tarthatjuk más folyamatnak a közelmúltban elterjedt adventi koszorú térhódítását,⁴⁶ vagy a most terjedőfélben lévő Bálint-napi (globalizáltabban: Valentin-napi) szokásokat vagy – horribile dictu! – a Halloweent sem. A közvélemény ezzel szemben a karácsonyfát (vagy éppenséggel a húsvéti nyuszi hozta tojást) a magyar népi kultúra szerves részének tekinti, „saját hagyományok” tehát, míg az utóbbiakat (egyelőre!) nem. Ezek ellen, mint gyökértelen, idegen jelenségek ellen harcolni kell – hangoztatják a „hagyományos” magyar népi kultúra védelmezői. A sort folytathatnám, de föltehető (és fölteendő!) a kérdés: mi ebből a tanulság?

Kézenfekvő, hogy népeknek, nemzeteknek szükségük van szimbólumokra, mítoszokra. Ezek nagy részét néprajzkutatók vagy még inkább magukat annak kikiáltó „szakemberek” segédelmével az ún. népi kultúrákban vélik megtalálni. Ennek hosszú, a 18. század végéig nyúló, közismert tudománytörténeti gyökerei vannak, amire részben már utaltam is, így részletesebb taglásuk szükségtelen. A lényeg az, hogy a köztudatban él egy mitikus, többé-kevésbé idillikus népi

---

fejezi be: „Sok régi patriarchális gazda-szokás elmúlt már szükségképp minálunk. Ez idő szerint nem köt többé a gazda ajándék huszast a vetést meg kezdő béres vetőlepedőjének szarvvégebe, mert hát nagy okok elvetették több év előtt a huszast, s a hosszan tartó szárazság miatt az sem tud kikelni. Azonban e sorokban leírt aratáskörűli szokás sok helyen maiglan is fennáll” (286). A cikket később Réső Ensel Sándor is beledolgozta, némileg pontatlanul a magyarországi népszokásokat tárgyaló kötetébe (Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Pest, Kugler Adolf, 1867. 350–351. Új kiadása: Réső Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Szerkesztette és az utósót írta: Verebélyi Kincsó. Budapest, Osiris, 2000. 346–347.). A szokás tehát a 19. század második harmadában bizonyosan ismert volt a Kárpát-medencében.

⁴² Langhammerová, Jiřina: *Lidové zvyky. Vřroční obyčje z Čech a Moravy*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2004. 163, 166–167.

⁴³ Sartori, Paul: *Sitte und Brauch*. I–III. Leipzig, k. n., 1910–1914. II. k. 90–99.

⁴⁴ Úvegesné Hornyák Mária: Brunszvik Teréz, az első óvodák és a karácsonyfa-kultusz. *Ethnographia* 1994, 105. sz. 567–571.

⁴⁵ Krıza Ildikó: A karácsonyfa-állítás történeti változásai. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézet, 2001. 409–423. Vö. Weber-Kellermann, Ingeborg: *Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*. Luzern – Frankfurt/M, Bucher, 1978. 104–131.

⁴⁶ Liszka József: Az adventi koszorú. Egy felmérés előzetes eredményei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2000, 1. sz. 147–156.

kultúra-kép, mintegy a hajdani „aranykor” lenyomata, amelyet a 20. század már alaposan megtépzott, s most ráadásul a globalizáció és az EU rémképe fenyeget.

„Egy szimbólumnak a hatása a fontos, magának nem kell okvetlenül hitelesnek, vagy teljesen hitelesnek lennie” – Kisbán Eszter szavai érvényesek az egész, a köztudatban kialakult/kialakított népi kultúra-képre is.⁴⁷ Ez van – nem kell ellene harcolni (sőt, a jelenség újabb kutatási területe lett magának a néprajztudománynak is), az emberi élethez kellene a jelképek, a szimbólumok, a mítoszok, az ünnepek, akár az egészen új, ám archaizáló ünnepek is! Közben azonban nem árt tudatosítani (s remélhetőleg ehhez meggyőző érveket sikerült az eddigiekben szolgáltatnom), hogy a magyar (népi) kultúra az elmúlt ezerszáz esztendő alatt folyamatos kölcsönhatásban állt az „európai” kultúrákkal, s épp ezáltal maga is európaivá vált. Hangoztatjuk is sokszor önelégülten: nem kell nekünk európai példa, hiszen a magyar (népi) kultúra *elvé* európai kultúra. Ez igaz is, csakhogy efféle kijelentéseket éppen azok tesznek a leggyakrabban, akik a magyar kultúra honfoglalás előtti elemeit hangsúlyozzák, s abban is azt találnak, ami nem az. Márpedig a honfoglalás során magunkkal hozott kultúra, megengedem, lehet nagyon szép és jó, ám semmiképpen nem volt európai! Mivelhogy Ázsiából jöttünk. Mára viszont valóban európaivá vált azáltal, hogy amit a magyarság átvett, sikerrel dolgozta föl, olvasztotta bele saját kultúrájába és tette ezáltal magáévá. Meggyőződésem, hogy nem lesz ez másként a jövőben sem. Nem a konzerváló, hanem az adaptáló készség tesz egy nemzetet ugyanis életrevalóvá.⁴⁸

Mondandómat Ady Endrével kezdtem, hadd fejezzem is be vele. A már idézett, 1905-ös cikkében írta a következőket: „... mit tettetek velünk? Mi komolyan vettük az Időt, mi 1896-ban komolyan 1896-ot írtunk, ti nem, ti csak 896-ot éreztetek akkor is. Meghurcolt benneteket ezer esztendő, át- és átítatta véreteket kun vérrel, tatár vérrel, szláv vérrel, örmény vérrel, görög vérrel, germán vérrel, oláh vérrel. Ti már nem lehettek Koppányok s Gyulák, s ti Koppányok és Gyulák vagytok mégis...”

Ismétlem: Ady ezeket a sorokat 1905-ben vetette papírra.

Most 2008-at írunk...

⁴⁷ Kisbán (1989) i. m. 104.

⁴⁸ Vö. Liszka József: Mesterséges identitásaink. In: Mészáros, Ondrej – H. Nagy Péter (szerk.): *Literárna textovost' a identita postáv – Irodalmi szövegszerűség és szereplői identitás*. Nitra, Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF, 2007. 123–128; Uő: Kimerevített hagyomány. Gondolatok a kisalföldi farsang némely megnyilvánulási formáiról. In: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavátás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről V/* Budapest, Balassi Kiadó, 2007. 262–271.

A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai

A tanulmány célja a kisebbségi, a kulturális, a nemzeti és az állampolgári identitáselemek vizsgálata a Magyarországon, Romániában (Erdély), Szerbiában (Vajdaság) és Ukrajnában (Kárpátalja) nagyobb létszámban élő magyar közösségek körében. A vizsgálat tárgya a „magyarság” – alapvetően a magyar anyanyelvű, vagy azt anyanyelvi szinten beszélő népesség azonosságtudatának vizsgálata reprezentatív minták alapján. A kutatás keretében az etnonimnak csupán aggregatív értelme van, ahogy Brubaker és társai is értették, azaz bizonyos csoportkategóriák elfogadása esetén a válaszadókat magyarnak, amit kutatásunk eredményei is igazoltak.¹ A tanulmány empirikus forrása egy több országban folyó kutatási program, a *Kárpát Panel*.²

Az elmúlt évtized társadalmi változásai jelentős mértékben átalakították a magyarországi társadalom és a szomszédos országok kisebbségi magyar közösségeinek munkaerő-piaci, foglalkoztatási jellemzőit, oktatási, képzettségi mutatóit, migrációs, kapcsolattartási potenciálját. Mindezek a dinamikus változások, a nyelvhasználati és kulturális szokásokban végbement elmozdulásokkal együtt, erősen befolyásolják a közösségek etnikai, nemzeti identitásának alakulását. Azok a kutatástörténeti előzmények, amelyek ilyen igénnyel az 1990-es években lezajlottak, jórészt folytatás nélkül maradtak, vagy csupán egy-két országra, régióra korlátozódtak.³

¹ Lásd Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2006.

² A kutatás lebonyolítói: az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete (Magyarország), a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány (Románia), a Fórum Kisebbségkutató Intézet (Szlovákia), a Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézet (Ukrajna), a Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szerbia). A kutatás támogatói: a Szülőföld Alap, az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram. A kutatást Magyarországon, Erdélyben, Dél-Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben és a Vajdaságban végeztük. A megkérdezett minta tervezett elemszáma 3000, ebből 2930 érvényes esetünk van. A mintakeret országokénti eloszlása a következőképpen alakult: Magyarország 700 fő, Erdély 900 fő, Szlovákia 585 fő, Vajdaság 380 fő, Kárpátalja 350 fő. A mintavétel a háztartások szintjén többlépcsős véletlen kiválasztással történt; a háztartásokban a válaszadók szabad kvótás módszerrel lettek kiválasztva. Papp Z. Attila – Veres Valér: *Kárpát Panel. Gyorsjelentés*. Budapest, MTA ENKI, 2007.

³ A legfontosabb előzmény az ún. Kárpát-kutatás, amelyet az ELTE Kisebbség-szociológiai Tanszéke, a kolozsvári BBTE Szociológia Tanszék Etnikumközi Kapcsolatok Kutatóközpontja és a szlovákiai Márai Sándor Alapítvány szervezett 1997-ben. A kutatás eredményeiről lásd: Csepeli György –

A *Kárpát Panel* kutatás tézisei szerint a határon túli magyar közösségek identitását és annak változását a következő társadalmi folyamatok határozzák meg.

A magyarság a Kárpát-medencében a 19. század folyamán egységes nemzeté válási folyamaton ment keresztül, ebben a folyamatban pedig egyfajta kultúrnemzeti koncepciót láthatunk érvényesülni. Bár Szűcs Jenő szerint a 18–19. század fordulója után a magyar nacionalizmus és nemzeti tudat kettős, kultúrnemzeti és államnemzeti ága is fejlődésnek indul,⁴ már Bibó rámutat arra, hogy az államnemzeti koncepció érvényesülése problematikus volt az állam többnyelvű jellege és több évszázados különfejlődési sajátosságai miatt.⁵ Az első világháborút követő hatalomváltások, illetve a trianoni döntés eredményeképpen a magyarság egy része kisebbségi sorba került, és ez megpecsételte a magyar nemzeti fejlődés irányát, aminek eredményeképpen a kultúrnemzeti koncepció érvényesült.⁶

Az egységes nemzeté válási folyamatnak a társadalmi-gazdasági realitásokkal is összekapcsolható korszakát 1867 és 1918 közé tehetjük, amikor az osztrák–magyar kiegyezés során, Erdély is Magyarországhoz tartozott, és a magyar állam nemzetépítő politikája az egységes nemzeti ideológia, az egységes oktatási rendszer által a nemzeti egység létrehozását célozta meg. Ez a korszak nem törölte ugyan el a korábbi regionális különbségeket, különösen a Magyarország és Erdély közötti több évszázados párhuzamos gazdasági és kulturális fejlődésből eredő eltéréseket, sajátosságokat, de kétségkívül tompította jelentőségüket (például a székely különállás tudatának gyengülésével).

Az első világháború után elindult az a folyamat, amelynek következtében az előző korszakhoz képest eltérő trendek léptek érvénybe. A magyar állam nemzetpolitikája korlátozottan jutott el a határain kívülre, a korábbi társadalmi-gazdasági egység felbomlott, az utódállamok pedig külön belső integrációs, és esetenként asszimilációs folyamatokat próbáltak elindítani, több-kevesebb sikerrel. A mintegy 90 éves különfejlődési folyamat (leszámítva az 1940–1944 közötti időszakot) erősítette a különböző országokban élő magyaroknak a többitől eltérő kollektív identitásbeli sajátosságait. Ezt követően a különböző államokban élő magyarság társadalmi-politikai szétfejlődése jelentős hatást gyakorolt a mai magyar–magyar kapcsolatokra és az egyes magyar közösségek nemzeti-etnikai identitására egyaránt.

Egyik fő tézisünk, hogy az 1918 előtt kialakult „egységes magyar nemzet” tudata valamilyen formában máig létezik a Kárpát-medencében. Brubaker és tár-

Örkény Antal – Székelyi Mária: *Grappling with National Identity /Nemzetek egymás tükrében/*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000; Veres Valér: Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle*, 2000, 4. sz. 57–86; Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

⁴ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1984. 30–31.

⁵ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion, 1997. (Első kiadás: 1946.) 23–24.

⁶ Bővebben lásd Veres (2005) i. m. 33–39; Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997, 2. sz. 32–67.

sai is megfigyelték Kolozsváron egy másik kutatásban: akik magyarnak tartották magukat, azok egyben értelemszerűen a magyar etnokulturális nemzet részének is tekintették magukat, értve alatta a magyar anyanyelvűek közösségért.⁷ A mi korábbi és a jelenlegi identitáskutatásunk arra utal, hogy a kisebbségi magyar közösségek életvilágaiban valóságos jelenségekként megfoghatók azok az eltérések, amelyek a többségben élő magyarországiak politikai nemzetfelfogásából, illetve a határon túli magyar munkavállalók idegenként való reprezentálásából adódnak. A kisebbségben élők körében pedig ezek a különbségek egyrészt a többségi nemzettel közös társadalomfejlődésen és állampolgári közösségen alapuló kölcsönhatásokra, másrészt a – Trianont megelőzően és azóta is létező és ható – regionális különbségekre vezethetőek vissza.

Az Európai Unió bővítési fázisai a Kárpát-medence országaiban mélyreható változások kezdetét jelenthetik. Magyarország, Szlovákia és Szlovénia 2004. májusi csatlakozása után Románia 2007. évi januári csatlakozása, Horvátország csatlakozási tárgyalásainak remélhetően sikeres befejezése, valamint Szerbia EU társulási tárgyalásainak kimenetele alapján feltételezhetően meghatározó szerepe lesz majd az európai integrációs folyamatnak a Kárpát-medence szomszédos régióiban is. Egy másik ilyen fontos társadalmi folyamatnak a rendszerváltást követően kialakult demográfiai változásokat tekintettük: a magyarság lélekszámcsökkenése Magyarországon immár három évtizede, a magyar kisebbségek esetében hozzávetőleg egy-másfél évtizede zajlik. Ennek hátterében a kedvezőtlen demográfiai-népesezési folyamatok – az előregedés, az alacsony gyermekvállalási kedv, az elvándorlás és a szörványhelyzetben élők asszimilációs veszélyeztetettsége – állnak.

Elméleti-fogalmi szempontból abból indulunk ki, hogy a nemzet egy tagjait közvetett kapcsolatokkal egybefűző, történetileg létrejött társadalmi nagycsoport, amely lehetővé teszi más csoport-hovatartozások vállalását is. A nemzeti kategória meghatározásának és értelmezésének kérdése, hogy összefér-e más nemzeti kategóriával.⁸ A kutatásunkban a nemzeti identitást úgy operacionalizáltuk, mint azt a kollektíve kialakult affektív és kognitív elemekből álló tudáskészletet és beállítódást, amely a nemzeti ideológia társadalmi működésének eredménye, és a modern társadalmi csoportok kötődéseinek egyik legfontosabb formáját jelenti. Mivel a társadalom teljes vertikumában, minden társadalmi réteg körében egyformán vizsgáltuk az azonosságtudatot, az ún. természetes nemzeti identitás survey módszerrel vizsgálható formáját ragadhatjuk meg, amely elsősorban a nemzetre vonatkozó tudáshalmaz legegyszerűbb elemeire, a nemzeti név által teremtett szimbolikus univerzum jelentéseire (a haza, nemzeti szimbólumok), valamint a csoporthatárokat jelölő tipizációkra és csoportviszonyok értelmezésére vonatkozik.⁹ A nemzeti tudat és ideológia együtt létező jelenségek, de nem egyeznek meg teljesen, így egy

---

⁷ Brubaker – Feischmidt – Fox – Grancea (2006) i. m. 14.

⁸ Csepe György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992. 34–35.

⁹ Uo. 113.

duális jelenséggel van dolgunk Hobsbawm megfogalmazásában, hiszen a hivatalos nemzeti ideológiák tartalmának megismerése nem helyettesíti a mindennapi életben az átlagember gondolataiban megjelenő nemzeti tudatot.¹⁰

Horváth István rámutatott, a 19. században a nemzetépítési folyamaton át esett csoportok főleg az első világháborút követő határátrendeződések következményeként leszakadtak azon államról, amelyen belül a domináns etnikumhoz tartoztak, és olyan államokba integrálták őket, amelyekben az állam más csoportok kultúrájával azonosult (Románia, korábbi Csehszlovákia, ma Szlovákia, Szerbia). Így alárendelt helyzetbe kerültek már a nemzetivé alakult etnokulturális öntudatú, a többségi nemzethez tatózást megtapasztaló csoportok.¹¹

A magyarság számára, akár más, több országban élő közép- és kelet-európai nemzet esetében a nemzeti identitásokat konfiguráló ideológiai mezőnek három fő forrása van, az egyik az „anyaország”, a kisebbségek esetében az un. „külső anyaország”, ez a kulturális védelmet felvállaló, a másik a szomszédos többségi állam nemzeti ideológiái, ahol a nemzeti kisebbség él, valamint a nemzeti kisebbségi közösség vezető elitje által megfogalmazott ideológiai elemek.¹²

A tanulmány keretei között részletesebben vizsgáljuk a következő dimenziókat: a nemzeti problematika fontossága az egyéni beállítódásban; a nemzeti közösséghez való tartozás kritériumai; a haza illetve a szülőföld fogalmának kognitív és affektív vonatkozásai; a nemzeti csoporthoz való tartozás érzelmi megélése; a nemzeti auto- és heterosztereotípiák; a kisebbségi helyzet és diszkrimináció percepciója és az esetleges identitásszervező funkciója, a „másik” nemzethez való viszonyulás; a nemzeti szimbólumok, a nemzeti vonatkoztatási személyek (nemzeti hősök és a nemzeti történetírás által kiemelt, kanonizált személyek); a történeti tudat néhány kisebbségi és politikai tematizációjának, az etnikai-nemzeti konfliktuspercepció társadalmi-identitásbeli beágyazottsága. Az eredmények értelmezése során szem előtt tartjuk, hogy az egyének kollektív identitása hierarchikusan rendeződik, a nemzetre vonatkozó tudás volumene az iskolázottsági szinttel szoros összefüggésben változik.¹³

A „nagy társadalmi csoportokkal”, különösen a magyar nemzeti közösséggel és a román állampolgári közösséggel való azonosulás a kisebbségben élők körében ellentmondásokkal terhelt lehet, kognitíve disszonáns helyzeteket teremthet, mivel az egyénhez gyakran eltérő értelmezések jutnak el a két nemzeti ideológia társadalmi működésének eredményeként, gondoljunk az Erdélyhez kapcsolódó különböző történelmi események értékelésére, a magyarság szerepének megítélésére stb. Ezek az ellentmondásos ideológiai tudástartalmak annak függvényé-

¹⁰ Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780*. London, Cambridge University Press, 1990. 10–12.

¹¹ Horváth István: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvár, Cluj University Press, 2006. 160.

¹² Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed*. Cambridge University Press, 1996. 60–69.

¹³ Lásd még Veres (2005) i. m. 107–108.

ben jelentenek problémát az egyénnek, hogy milyen mértékben jutottak el hozzá a nemzeti ideológiák különböző értelmezései. Mivel az ideológiai ismeretek szintje összefüggésben áll az iskolai végzettséggel, az hierarchikusan rétegződve jut el a társadalom különböző rétegeihez, ezért azt mondhatjuk, hogy az alacsony iskolázottak esetében ezek az ellentmondások kevésbé érzékelhetők.

A továbbiakban a nemzeti azonosságtudat néhány fontosabb dimenzióját fogjuk bemutatni és értelmezni.

A csoportmegnevezés, azonosság-kritériumok, a haza és szülőföld

A nemzeti identitás alapvető eleme a nemzeti név, amely Tajfel szerint emberi csoportképződésre szolgáló eszköz.¹⁴ A válaszadók arra kértük, jelöljék meg azt a közösséget, amelyikhez leginkább tartozónak érzik magukat. Itt az anyaországi és a kisebbségi magyarok között eltérő helyzet figyelhető meg. Míg Magyarországon a legjellemzőbb az egyszerűen „magyar” megnevezés dominált 46,3%-ban, ezt követi az etnonim nélküli „magyarországi” kategória 38%-kal, a Kárpát-medencei kisebbségi magyarok esetében az ún. „regionális” jelzős magyar megnevezés a jellemzőbb, Erdélyben 27, Kárpátalján 43,9, Szlovákiában 30,4 és Szerbiában 49,1%-uk vallotta magát erdélyi/kárpátaljai/szlovákiai/vajdasági magyarnak, de egyes régiókban ehhez közelálló arányban vannak azok, akik egyszerűen, jelző nélkül magyarnak vallották magukat, ez Erdélyben 29,2, Kárpátalján 18, Szlovákiában 33,6 és Szerbiában 16,4%-ot tett ki. Továbbá jelentős arányban neveztek meg magukat etnonim nélküli, regionális megnevezéssel: 16,6%-uk erdélyinek, 21,8 kárpátaljainak, 17,6 felvidékieknek, 24,7 vajdaságinak vallotta magát. Erdélyben jelentős arányban, 22,9%-ban vallják magukat „másnak”, így például a válaszadók 7%-a székelynek mondja magát. A magukat székelynek és erdélyi magyarnak vallók aránya itt is jelentős mértékben meghaladja a magukat „jelző nélküli” magyarnak vallók arányát.

Feltevődik az a kérdés, hogy megfigyelhető-e valamiféle eltérő szocio-demográfiai sajátosság a „regionális jelzős”, és a „jelző nélküli” magyarok között a kisebbségben élők esetében. A statisztikai próbák az erdélyi és a szlovákiai mintában találtak ilyen eltéréseket: Erdélyben a magukat jelzős szerkezettel megnevezők átlagosan 6 évvel idősebbek, mint a „jelző nélküli” társaik, iskolázottság szerint pedig a felsőfokú végzettségűek mintegy 10%-kal többen vallották magukat regionális jelzős, tehát erdélyi magyarnak, mint az alapfokú (általános és szakiskolai) végzettségűek. Tehát a magukat „regionális jelzős” magyarnak vallók átlagosan kissé fiatalabbak és magasabb iskolázottságúak. A szlovákiai

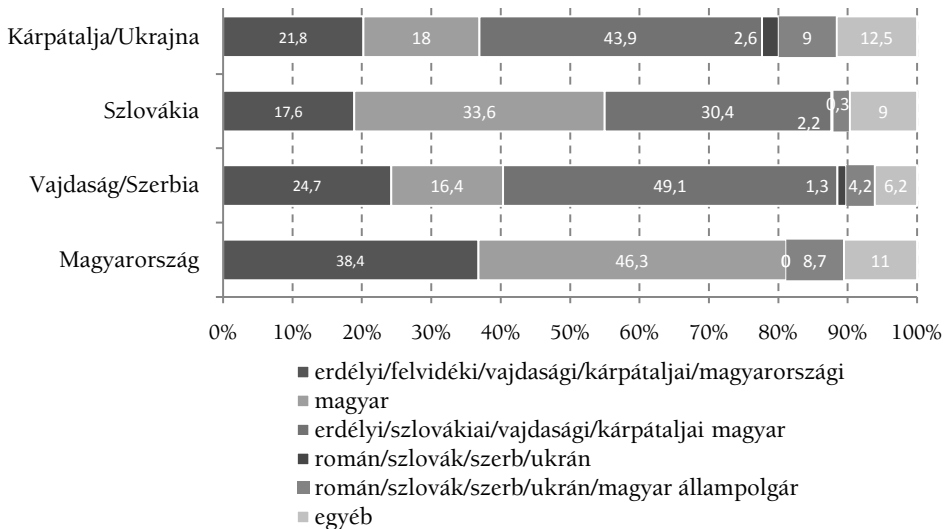
---

¹⁴ Tajfel, Henri: *The Social Psychology of Minorities*. London, M. Right Group LTD, 1978; Tajfel, Henri – Wilkes, A. L.: Classification and Quantitative Judgement. *British Journal of Psychology*. Vol 54, no. 2. 1963. 101–114.

magyarok esetében hasonló a tendencia, mint Erdélyben, de valamelyest hangsúlyozottabb. A magukat szlovákiai magyarnak, illetve egyszerűen magyarnak vallók között 7 év a korkülönbség, és a jelző nélküli „magyar” válaszok aránya mintegy 13%-kal alacsonyabb a felsőfokú végzettségűek körében, mint az alacsony végzettséggel rendelkezők esetében. Helyi sajátosság, hogy az értelmiségiek számottevően nagyobb arányban preferálják a „felvidéki” címkét, mint az alacsony iskolázottságúak, akik a „szlovákiai magyar” részesítik nagyobb arányban előnyben. Ukrajnában is hasonló a tendencia, de az alacsonyabb esetszám miatt a Khí-négyzet próba nem mutat szignifikáns összefüggést. A többségi (román, szlovák, szerb, ukrán) nyelv ismerete alapján nézve megfigyelhető, hogy átlagosan a többségi nyelvet jobban beszélők szignifikánsan nagyobb arányban vallják magukat regionális jelzős magyarnak, mint a náluk átlagosan egy fokozattal kevésbé jól beszélők. Az eltérések erősebbek Ukrajnában, és gyengébbek máshol. Ám mivel a nyelvtudás a korról is összefüggésben áll, a korhatást pedig már kimutattuk, elmondható, hogy Erdély és Szlovákia esetében a nyelvtudás az etnonim vonatkozásában túlnyomórészt a korhatáson keresztül érvényesül.

A magyarsághoz való tartozás kritériumait illetően minden régióban az önbesoroláson alapuló, etnikai-kulturális nemzeteszme kritériumaival értenek egyet a legnagyobb arányban. Ezen a téren lényeges változás Erdélyben nem észlelhető, talán annyi, hogy nagyobb arányban tekintik fontosnak az államnemzeti kritériumokat, így a magyar állampolgárságot és a Magyarországon születést, mint 2000-ben.¹⁵

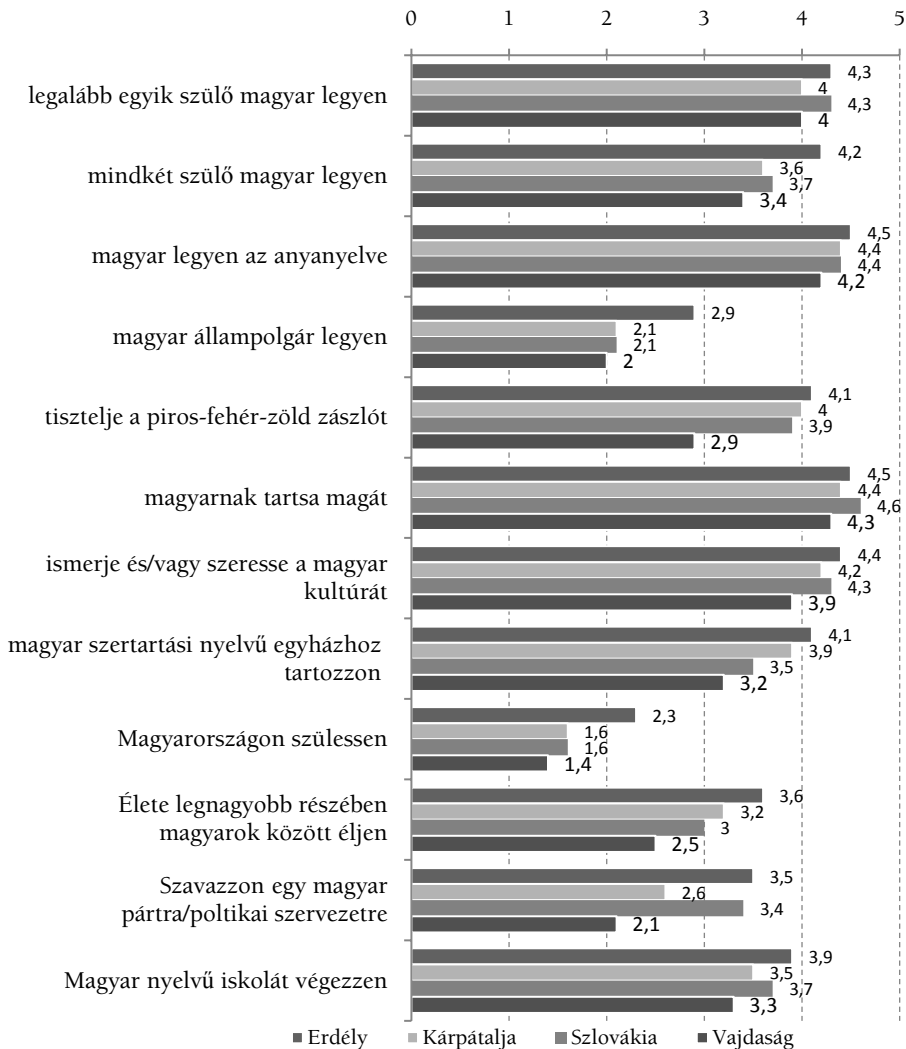
1. ábra. Leginkább úgy határozom meg magam, mint... (N=2885)

¹⁵ Veres (2005) i. m.

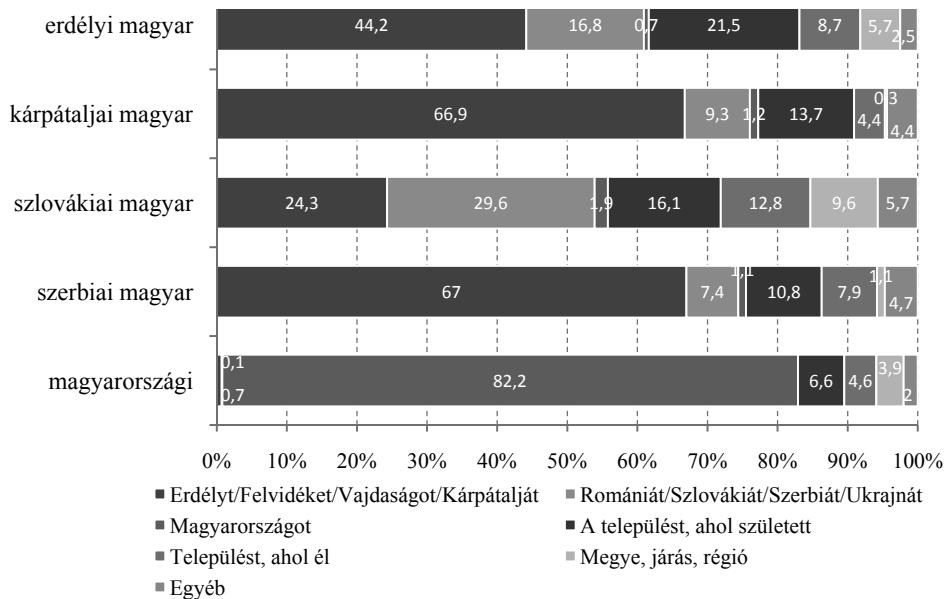

2. ábra. Ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, mennyire fontos, hogy...
(átlagértékek, 1 – egyáltalán nem fontos, 5 – nagyon fontos)

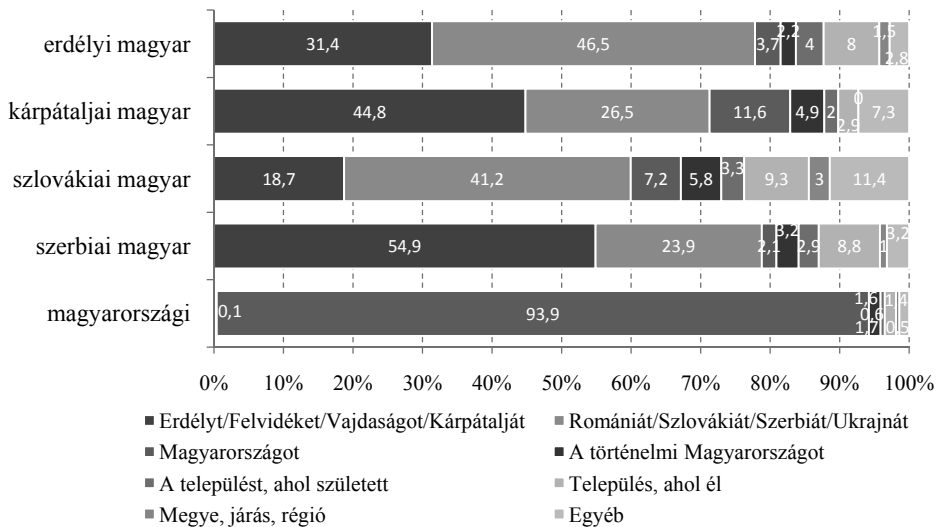

A magyarsághoz való tartozás kritériumaival főkomponens elemzést végeztünk, hogy megvizsgáljuk, miként strukturálódnak a különböző régiókban a kultúrnemzeti identitás kritériumai. Az elemzés viszonylag magas magyarózóerejű értelmezhető struktúrát eredményezett, mindegyik régióban a KMO értéke 0,7 fölötti. A régiók szerinti komponens-struktúra hasonló, mindenhol az első a kultúrnemzeti komponens, amely az összvariancia 26–35%-át magyarázza.

3. ábra. Mit tekint Ön szülőföldjének?

4. ábra. És mit tekint hazájának?

A második komponens – mindenhol 14% körüli értékben – elsősorban a két, Magyarország vonatkozásában értelmezett államnemzeti identitást testesíti meg, de kisebb mértékben más kritériumok is korrelálnak ezzel a faktorial, ezáltal növelik magyarázóerejét. A kapott komponens-struktúra megerősíti azt a feltevésünket, hogy a határon túli magyarok nemzeti kisebbségi identitása tisztán kultúrnemzeti, helyenként etnikai eredet identitás-elemekkel kombinálva, és a magyar állampolgárság nem kapcsolódik ezzel össze.

A hazafogalom a nemzeti identitás fontos eleme, a területi kötődés egyik fő mutatója. A határon túli magyar közösségekben a válaszdók kétharmada-háromnegyede együttesen az állampolgársága szerinti országot, illetve annak magyarok által is lakott régióját nevezte meg hazájának. A romániai és a szlovákiai magyarok első helyen országukat, tehát Romániát, Szlovákiát jelölték meg hazájuknak (46,5, illetve 41%-ban), és kisebb arányban Erdélyt, illetve Felvidéket. A kárpátaljai és vajdasági magyarok nagyobb része a történelmi régiójukat nevezte hazájának, és ezt követte, másodsorban maga az ország, Ukrajna és Szerbia. Arra a kérdésre, hogy milyen arányban választják hazájuknak a szűkebb régiót vagy az országot, országonként eltérő válaszokat kapunk.

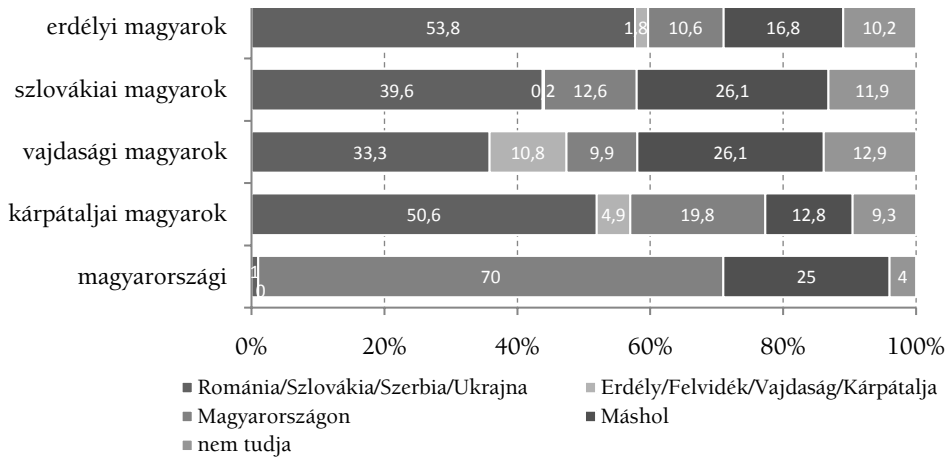
A szűkebb régióval való azonosulás akkor jelentősebb, ha az a régió önálló közigazgatási egység és/vagy autonóm terület is egyben. Így a Vajdaságban a régió egy autonóm terület, saját identitással, miközben a „nagy ország” neve és területe változik, Jugoszláviáról Szerbiára. Kárpátalja pedig egy középszintű területi-közigazgatási egységként van jelen egy viszonylag nagy országban, így a szűkebb régió sokkal jelentősebb szerepet kap az identitásukban, mint az egész ország. A hazafogalmat taglaló válaszok fontos sajátossága, hogy a határon túliak közül Magyarországot csak kevesen tekintik hazájuknak, Erdélyben és Szerbiában mindössze 2–3%, Szlovákiában 7, Ukrajnában pedig 11%. (4. ábra)

A válaszdók szülőföld fogalma is hasonló tendenciát követ, itt viszont a válaszdókhoz közelebb álló régió került első helyre, így Erdély, Kárpátalja, Vajdaság, kivéve Felvidéket, ahol az előbb említett okokból Szlovákia került az első helyre. A többi országban, különösen Erdélyben és Szlovákiában a válaszdók mintegy 30%-a szülőföldjeként azt a települést jelölte meg, ahol született, vagy ahol él. A különböző válaszok nem mutatnak rá egyértelmű szociáldemográfiai profilú válaszdókra, tehát a hazafogalom négy fő eltérő csoportja szerint (ország, régió, Magyarország és egyéb) nincsenek szignifikáns összefüggések egyik régióban sem életkor, iskolázottság, az elvégzett iskola nyelve és a többségi nyelv ismereti szintje változókkal. Mindez azt mutatja, hogy a hazafogalom a nemzeti identitás alaprétegének részét képezi mindegyik régióban, és a válaszok közötti eltérések (Erdély, Románia) nem képeznek választóvonalat a válaszdók között a hagyományos szociodemográfiai változók szerint.

Egy másik kérdés arra vonatkozott, hogy ha szabadon választanának, akkor melyik országban élnének. A válaszok egyrészt utalnak arra, mennyire ragaszkodnak országukhoz, másrészt, hogy mennyire merülnek fel elvándorlási szándékok.

A leggyakrabban előforduló válasz ugyancsak a saját országuk választása volt, Magyarország választása pedig, messze elmaradt a saját országukhoz képest. A saját országukat választók közül az erdélyi magyarok jelölték meg a legnagyobb arányban Romániát, 53%-ban, ezt követik a kárpátaljai magyarok, akik Ukrajnát 50%-ban, a felvidékiek Szlovákiát közel 40%-ban, a vajdaságiak egyharmada pedig Szerbiát választotta. A romániai, szlovákiai és vajdasági magyarok mintegy egytizede választaná lakhelyeül Magyarországot, a kárpátaljaiak ennél többen, közel 20%-ban. A további válaszok más országot jelölnek meg, vagy nem tudják a választ. (5. ábra)

5. ábra. Ha szabadon választhatna, hol, melyik országban szeretne élni?
(Összesített válaszok)

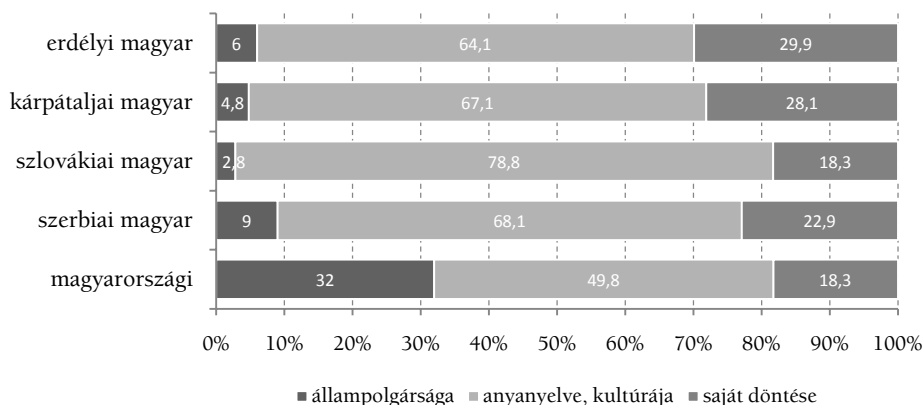
Kultúrnemzet és állampolgárság

A kultúrnemzeti jellegű nemzeti identitás a kisebbségi helyzetben élők számára kognitív disszonanciát eredményezhet. A nemzeti kisebbség egyes tagjai számára konfliktust generálhat az állam nemzetépítő törekvése, illetve az egyéni vagy közösségi szinten zajló, a nemzeti kultúra újratemtését megcélzó tendenciák.

Arra a kérdésre, hogy mi határozza meg nemzeti identitásukat, a kisebbségi válaszadók nagy többsége mindegyik országban – Szlovákiában 78%-uk – az „anyanyelve, kultúrája” választ adta. Az állampolgárság kritériumot kevesebb mint egytizedük adta meg mindegyik országban. Jelentős arányú kisebbséget képeznek azok, akik szerint a nemzeti hovatartozást saját döntésük irányította/ alakította, tehát nem egy előre meghatározott tény. (lásd a 6. ábrát) Amíg a magyar kisebbségi közösségek körében nincsenek jelentősebb szociodemográfiai eltérések a válaszok szerint, addig Magyarországon más a helyzet, ahol többségi pers-

pektívából nézve az értelmiségiek szignifikánsan, mintegy 15%-kal magasabb arányban vallják a nemzeti identitásuk meghatározójául a nyelvet és a kultúrát, mint az alapfokú iskolázottságúak, akik legalább ennyivel többen vallják az identitásuk meghatározó alapjául az állampolgárságukat. Ez arra utal, hogy a nemzetről való magasabb szintű tudás birtokában az értelmiség nagyobb arányban azonosul a kultúrnemzeti alapú magyar nemzeteszmevel.

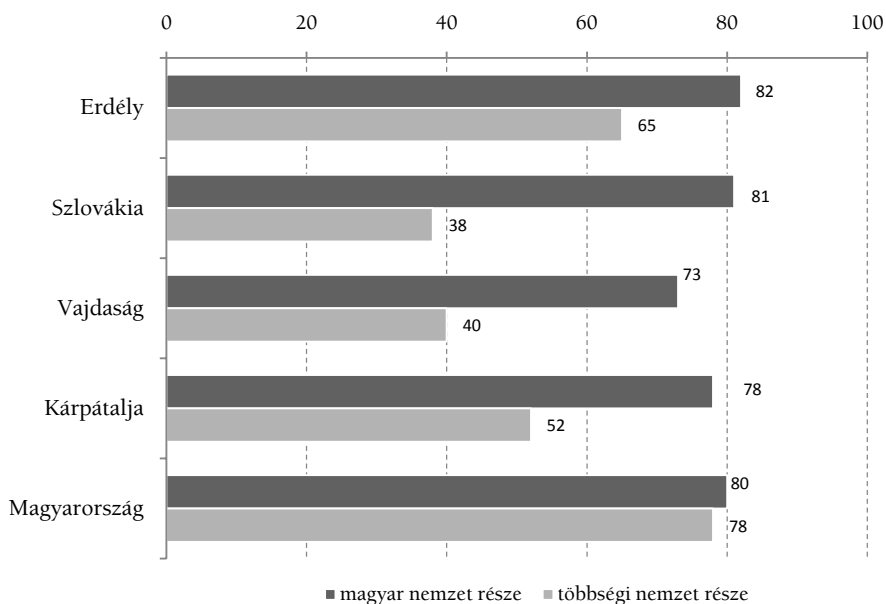
6. ábra. Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?

A kultúrnemzet-, valamint az ettől eltérő államnemzet-eszme a határon túli magyarság körében valamiféle kettősséget képez az identításban, de ezek nem egymás mellé rendelhető identítások, tehát nem jelentik a Bindorffer Györgyi által, a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek körében megfigyelt „kettős identitás” állapotát.¹⁶ Azon kérdésekre, hogy a saját magyar kisebbségi közösségüket a magyar, illetve a többségi nemzet részének tekintik-e, a legtöbb régióban a válaszadók többsége csak a magyar nemzet részének tekinti magát, kivéve Erdélyben, ahol a válaszadók többsége mindkét esetben igennel válaszolt (82, illetve 65%-ban), de itt is eltérő arányban, jóval többen vannak azok, akik a magyar nemzet részének tekintik magukat. Ukrajnában 52%-uk tekinti a helyi magyarokat az ukrán nemzet részének, a Szlovákiában és Szerbiában pedig a válaszadók kevesebb mint fele, mintegy 40%-a, vallja a többségi nemzet részének a hazai magyarságot. A válaszok egyrészt azt mutatják, hogy minden kisebbségi közösségben a magyar nemzethez tartozónak érzi magát a válaszadók hozzávetőlegesen háromnegyede vagy még többen. Az a látszólagos ellentmondás, hogy valaki egyszerre két nemzethez tartozik, valójában gyakran előforduló jelenség kisebbségi helyzetben, mert a kisebbségiek ezeket kiegészítő jellegüként fogják fel egy olyan identításmezőben, ami, mint már említettük, Brubaker szerint három ideológiai

¹⁶ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. Budapest, Új Mandátum – MTA KKI, 2001.

7. ábra. A határon túli magyarok részét képezik-e a magyar, illetve a többségi nemzetnek*? (Igen válaszok, országonkénti közösségekre vonatkoztatva)

* Magyarországon a romákra vonatkozott a „többségi” nemzethez tartozásra utaló kérdés.

forrásból táplálkozik: a többségi állam, a kisebbségi közösség vezetői és a kultúr-nemzeti „külső anyaország” államának ideológiai összhatásaiból.¹⁷ Csepeli szerint akkor (is) lehetséges az, hogy egy személy két nemzeti kategória hatálya alá tartozzon, ha a kategóriák között dimenzionális különbség van, és ezt úgy érti, hogy az egyik hovatartozás kulturális vonatkozásban, a másik állampolgári vonatkozásban érvényes, éppen, mint a magyar kisebbségek helyzetében.¹⁸

Abban, hogy a kettős kötődés erősödése várhatóan mint tendencia értelmezhető, megerősít bennünket az, hogy a magyarországi magyarok nagy többsége, 78–80%-ban mind a határon túli magyarokat, mind pedig a magyarországi kisebbségeket a magyar nemzet részének tekinti.

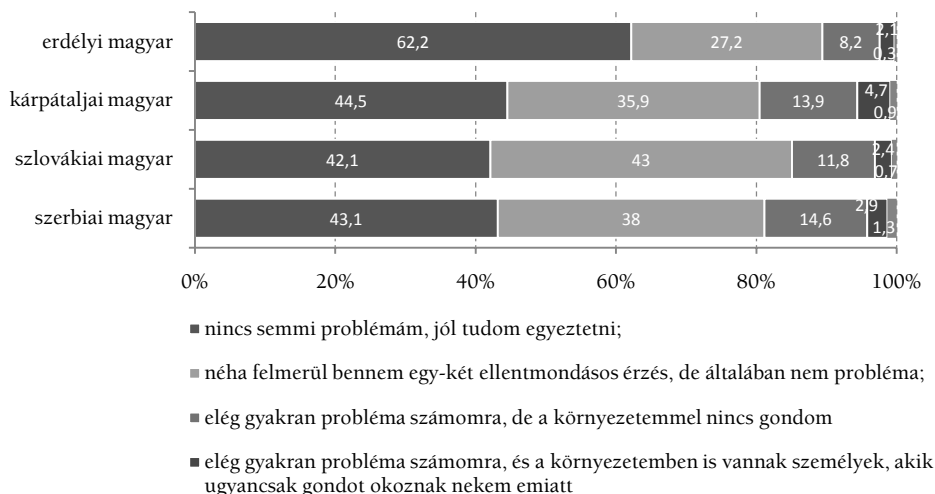
A kisebbségi magyarok nagy többségében a nemzeti identitás és az állampolgársággal járó kisebbségi helyzet kettőssége általában nem képez érzelmi problémát. Mindegyik régióban hasonló tendencia körvonalazódik, de az arányokat tekintve az erdélyiek kissé elkülönülnek a többitől. Erdélyben a többi régióhoz képest szignifikáns mértékben, 62,2%-ban magasabb arányban válaszolták,

¹⁷ Brubaker (1996) i. m. 60–69.

¹⁸ Csepeli (1992) i. m. 35.

hogya a magyar nemzetiségük és a román állampolgárságuk között nem éreznek ellentmondásosságot, és jól tudják egyeztetni ezeket, további 27,2%-uk szerint felmerül bennük néha ellentmondásos érzés, de általában jól tudják egyeztetni, és további 8%-uknak elég gyakran probléma, de a környezetükben ez nem okoz gondot, tehát elvi problémaként jelentkeznek, és mindössze 2%-uk számára jelent gyakorlati problémát is.

8. ábra. Mennyire jelent önnek problémát az, hogy magyar nemzetiségűként román állampolgár: mennyire sikerült egyeztetni ezeket?

A többi régióban a válaszadók 42–44%-a válaszolta, hogy magyar nemzetisége és „nem magyar” (román/szlovák/szerb/ukrán) állampolgársága között nem érez ellentmondást, és jól tudja egyeztetni ezeket, és még további, mintegy 30–40% számára felmerül néha ellentmondásos érzés, de általában jól tudják egyeztetni. E kategória aránya Szlovákiában a legnagyobb: 43%. Azok aránya, akiknek elég gyakran probléma, de a környezetükben ez nem okoz problémát nagyobb, mint Erdélyben, de sehol nem haladja meg a 15%-ot. Ennél súlyosabb problémákat pedig mindenhol csupán egy kis részüknek okoz az egyeztetés (1–2%).

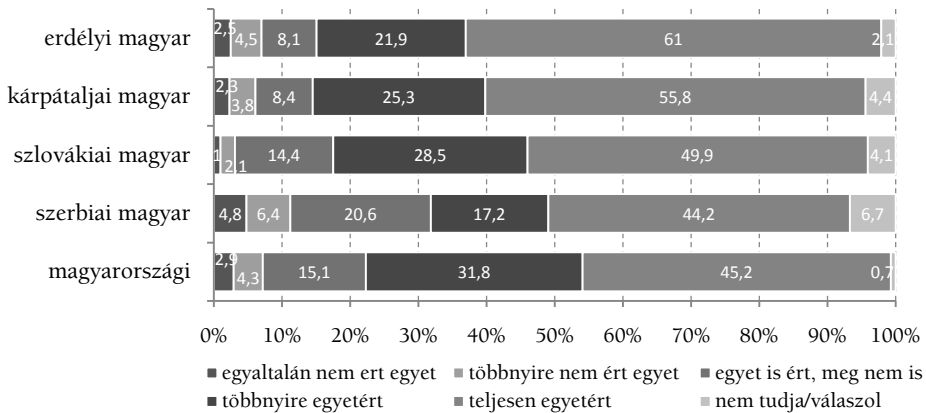
Érzelmek

A társadalmi nagycsoportok fennmaradásának fontos feltétele a csoporttagság pozitív megélése. A nemzeti identitáskutatásban ezt rendszerint a nemzeti büszkeség megélésével mérik. A megkérdezetteknek arra vonatkozóan kellett válaszolniuk különböző kérdésekre a Lickert skálán, hogy a magyarsághoz való tartozásuk milyen érzésekkel tölti el őket.

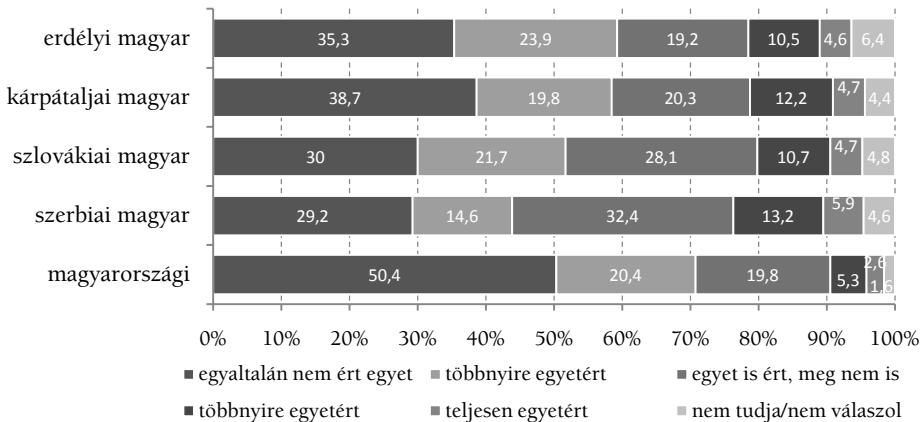
A válaszadók legnagyobb része minden régióban egyetért azzal, hogy büszke arra, hogy magyarnak született. Ez az arány az erdélyiek körében a legmagasabb, 61%-ban, őket követik sorrendben a kárpátaljai, a szlovákiai, a magyarországi és a szerbiai magyarok 44,2%-kal. A nemzeti büszkeség terén tehát a magyarországiak, a kisebbségekhez képest, nem állnak kivételes helyen, inkább a vajdaságiakhoz hasonlóan válaszoltak.

A válaszadók többsége nem éli meg hátrányként a magyarsághoz való tartozását. Viszonylag hasonló a struktúrája a válaszoknak országonként, a magyarországiak kissé elkülönülnek, ott azok aránya, akik egyáltalán nem értenek egyet azzal, hogy a magyarság hátrány lenne 50,3%, míg a kisebbségi magyarok esetében ez 29% és 38% között mozog. A magyarságukat teljes mértékben hátrálynak megélők aránya a kisebbségi helyzetben 4–5% körül mozog mindenhol, Magyarországon ezek aránya 2%.

9. ábra. Az, hogy magyarnak születtem, büszkeséggel tölt el (N=2893)

10. ábra. Az, hogy magyarnak születtem, hátrányt jelent (N=2893)

A többi érzelmi megélést is megvizsgálva megállapítható, hogy a kisebbségi magyar közösségekben a magyarság megélése pozitív szociális identitással társul, ami a csoportidentitás fennmaradásának feltétele.¹⁹

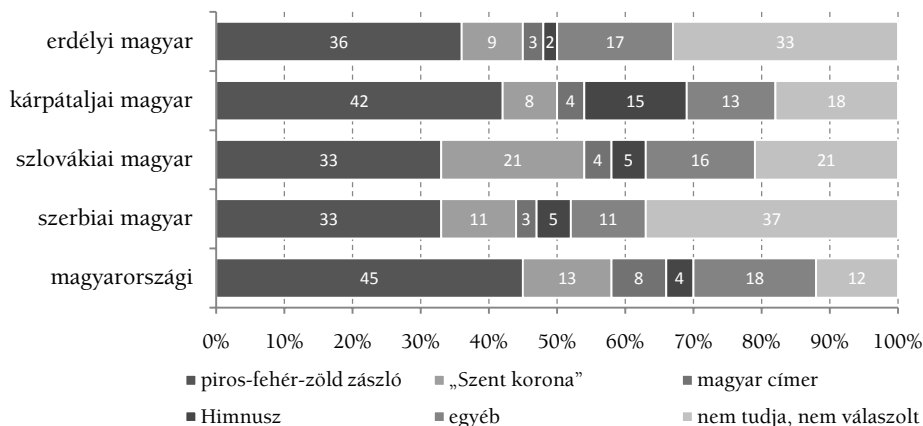
Szimbólumok

A nemzeti identitás megélésének egyik módja bizonyos nemzeti szimbólumokkal való azonosulás. Megvizsgáltuk a tárgyi szimbólumokat és a történelmi, kulturális személyiségek szimbolikáját is. A nemzeti szocializáció hierarchikus jellegéből adódóan a népesség egy része egyik nemzet esetében sem rendelkezik a nemzeti szimbolikára vonatkozó ismeretekkel. Ezen népesség arányának feltérképezése érdekében megvizsgáltuk, hogy a válaszadók szerint vannak-e olyan jelképek, történelmi és kulturális személyiségek, amelyek számukra megjelenítik a magyarokat, a magyar nemzetet. A tárgyi szimbólumok esetében a válaszadók 68–88%-a válaszolta azt, hogy vannak ilyen jelképek. Érzékelhető azonban némi különbség az arányokat illetően, ugyanis az igen válaszolók legmagasabb arányban Magyarországon vannak, míg Erdélyben és Szerbiában ennél 18–20%-kal kevesebben gondolják úgy, hogy a nemzetet szimbólumok is megjelenítik. Valójában a nyelvi jártasság szintjéhez is kapcsolódhatnak a válaszok, mivel a válaszadók egy kisebb részének annyira alacsony a magyar nyelvi-kognitív fogalomrendszere (más nyelven sem magasabb), hogy valójában nem is tudják, mire kellene gondolniuk. Az igen válaszok aránya erős összefüggést mutat az iskolai végzettséggel, ami jól mutatja a nemzetre vonatkozó tudás eloszlásának hierarchikus jellegét. Az a tény, hogy Magyarországon nagyobb arányban tudnak megnevezni nemzeti szimbólumokat, a többségi helyzetből fakadó, hatékonyabb nemzeti szocializációra utal. Ez abban is megmutatkozik, hogy a válaszok kevésbé szóródnak, nagyobb a konszenzus a nemzeti szimbólumok esetében: a legfontosabb nemzeti szimbólumot, a piros-fehér-zöld zászlót Magyarországon a válaszadók 45%-a jelölte meg, a legtöbb kisebbségi közösségben mindössze 33–36%, illetve Kárpátalján 42% említette ezt legfontosabb nemzeti jelképként. További említésként a „Szent Korona” következik, majd a magyar címer és a Himnusz, változó sorrendben, de az említések aránya e két utóbbi esetben az 5%-ot alig haladja meg. Kárpátalján a Himnusz kiemelkedő arányban, 15%-kal a második helyre került, míg Magyarországon a címert is 8% említette. Az eltérés érthető, mert amíg Magyarországon ezek állami jelvények, használatukat törvény írja elő, minden állami vagy önkormányzati közintézményen ott van a címer, addig a határon túl a történelem folyamán több címer is használatban volt, nem is beszélve Erdélyről, amely több évszázados önálló állami vagy tartományi múltja idejéből, önálló, saját címerrel rendelkezett, aminek átalakított változata (a turulmadár elem a havasalföldi sas jegyeire változott) a román állami címer szerves részét képezi.

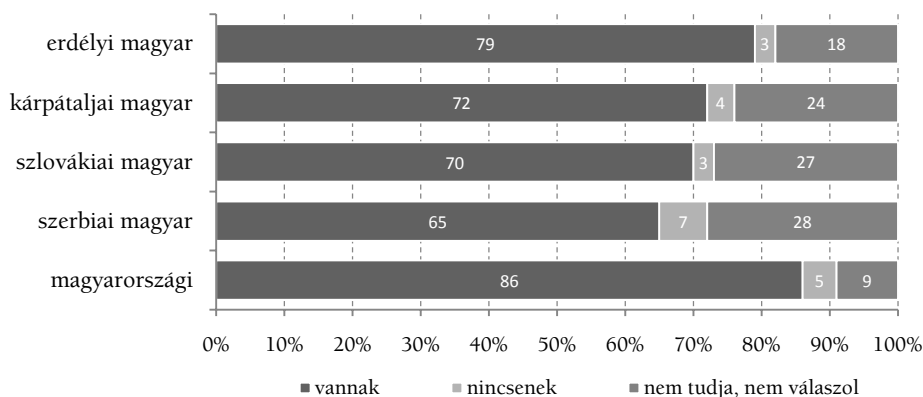
---

¹⁹ Tajfel, Henri (1978) i. m.

11. ábra. Legfontosabb nemzeti szimbólum (jelkép), említések gyakorisága

12. ábra. Ön szerint vannak-e a magyarságot, a magyar nemzetet megjelenítő történelmi hősök, hősnők?

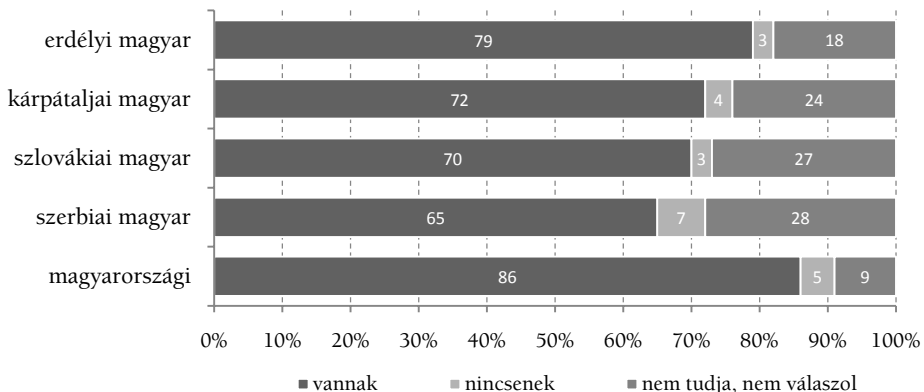

A szimbolika terén lényegesebb eltérést mutat a nemzeti személyiségek említésének szerkezete, sorrendje. A történelmi személyiségek esetében többnyire ugyanazt a néhány nevet említik, viszonylag nagy szórással és alacsony koncentrációval, de a sorrend lényegesen különbözik. Itt elsősorban Erdély, és a korábbi, szűk értelemben vett történelmi Magyarország közötti, részben eltérő történelmi múlt reprezentációját ragadhatjuk meg,²⁰ de általában véve a többi régióban is a régióhoz inkább kötődő személyiségek kapnak nagyobb hangsúlyt, felborítva

²⁰ Erdély 1540 és 1688 között önálló fejedelemség török vazallusi státusban, majd ezt követően 1867-ig a Habsburg Monarchia önálló tartománya, Magyarországtól független kormányzással. 1867 és 1918 között Erdély Magyarország szerves része volt, minden önállóság nélkül, egyszerű megerendszer szerinti betagozódással.

ezzel minden egységes kánont. Amíg Magyarországon első helyen Kossuth Lajos áll 10%-kal, majd következik Széchenyi István és Hunyadi Mátyás, addig Szlovákiában és a szerbiai Vajdaságban Szent István áll az első helyen 19, illetve 14%-kal, őt követik Kossuth és Mátyás király 9–10%-kal, Erdélyben pedig első helyen áll Mátyás és Petőfi Sándor 10%-kal, utána következik szoroson Kossuth és távolabb van Szent István. Kárpátalja rendhagyóan viselkedik, hiszen az itt első helyen 20%-kal említett Zrínyi Ilona a többi régióban alig kap említést, őt követi II. Rákóczi Ferenc 17%-kal, akit a többi régióban mindössze 4% említett meg, és csak ezt követően említik Kossuth Lajost és Szent Istvánt, míg Mátyás király és a többiek még az 5%-os említési arányt sem érik el. (13. ábra) Magyarországon, Erdélyben és Szlovákiában a magyar válaszadók mintegy egynegyede további személyiségeket említett, akik többnyire ugyancsak a regionális identitáshoz kötődnek: Erdélyben Gábor Áront 4% említi, de Székelyföldön ő az egyik leggyakrabban említett személyiség, továbbá az erdélyi fejedelmek, és Dózsa György is előkerül. A „más” kategóriába került személyiségek említési aránya egyik régióban sem haladja meg a 3%-ot.

13. ábra. Nemzeti hősök említése

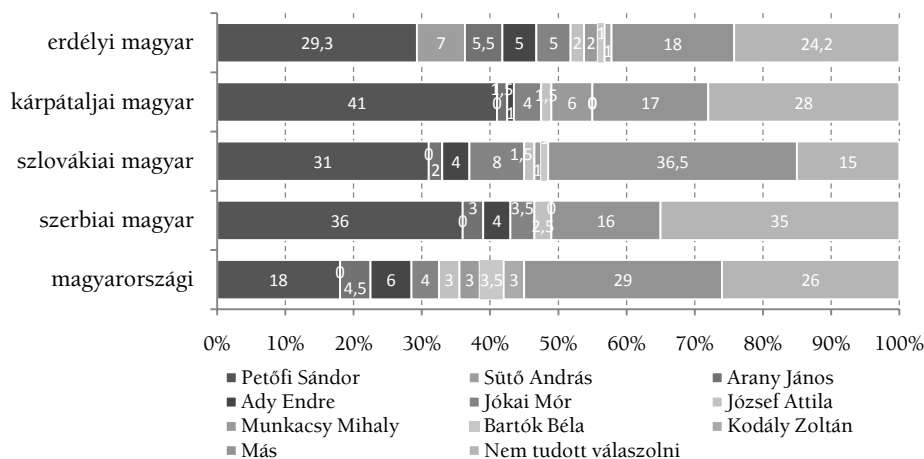

A nemzet szimbolikus egységét a történelemnél jobban reprezentálja a kultúra, mivel a kulturális személyiségek esetében Petőfi Sándor említése messze kiemelkedik mindegyik régióban: Magyarországon 18%, más régiókban 29–41% nevezte meg, míg a többi személyiség közül minden régióban kapott néhány százalékos említést Arany János, Ady Endre, Jókai Mór, József Attila, Munkácsy Mihály, Bartók Béla és Kodály Zoltán.

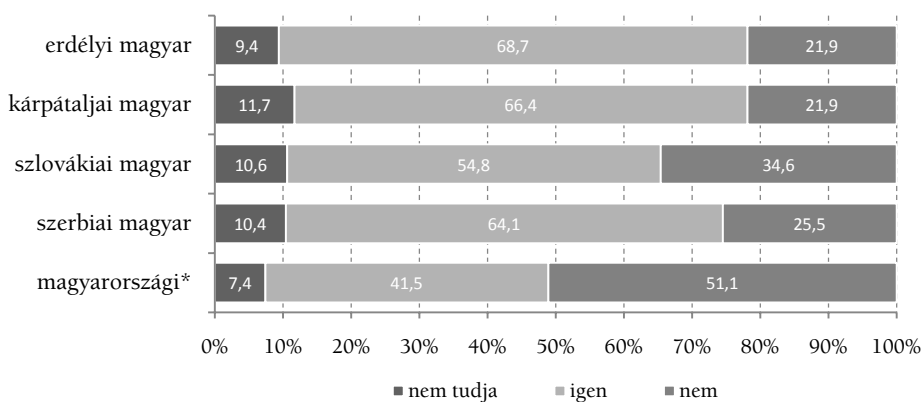
Ám a regionalitás itt is erősen jelentkezik a Petőfi által jelképezett egység felszíne alatt: Erdélyben a második – negyedik helyen mind erdélyi születésű írókat, költőket említettek, második helyen 7%-uk Sütő Andrást, aki a romániai magyar irodalom képviselője, és más régióban nem is említették számottevő arányban. Sütőt Arany János és Ady Endre követi 5%-kal, akik ugyan az

„össz nemzeti Pantheon”-nak részei, mert, bár születési helyük a mai Románia területére esik, ez a terület az ő életük idején Magyarország szerves részét képezte (és e partiumi települések a történeti Erdélyen kívül estek), ezért munkásságuk nem képezi a sajátos „romániai magyar irodalom” részét. Szlovákiában második helyre, hasonló logika alapján, a komáromi születésű Jókai Mór került, akit kisebb arányban más régiókban is megemlítettek. A szimbolika terén tehát úgy fogalmazhatunk, hogy van valamiféle egység a regionális sokféleségben.

14. ábra. Magyar kulturális személyiségek említése

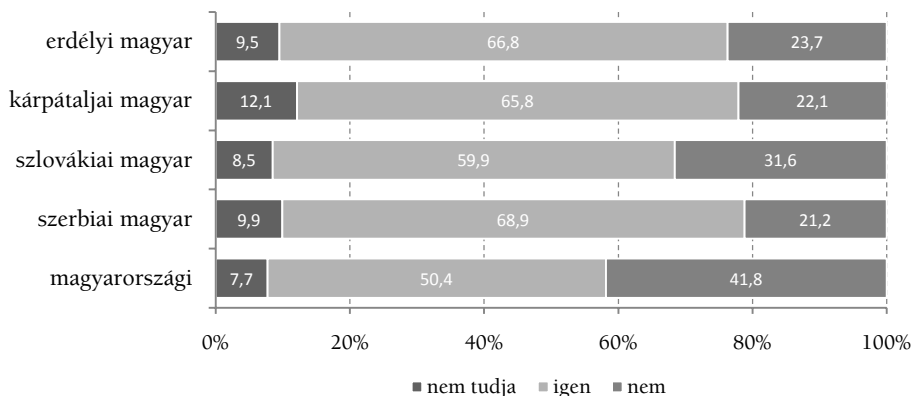

15. ábra. Ön szerint a magyarországi magyarokra más emberi tulajdonságok, jellemzők, mint a kisebbségi (romániai, szlovákiai stb.) magyarokra?

* Magyarországon az erdélyi magyarokra vonatkozott a kérdés.

16. ábra. Ön szerint a többségekre (pl. románokra) más emberi tulajdonságok jellemzők, mint a kisebbségi (romániai/szlovákiai stb.) magyarokra*?

* Magyarországon a romákra vonatkozott a kérdés.

Nemzeti sztereotípezáció vs. referenciacsoportokhoz való viszony

A nemzeti identitás egyik dimenziója a saját csoport, illetve más referenciacsoportok sztereotípezációja. Rendszerint a saját csoport sztereotip képe pozitív, más csoportoké pedig változó mértékben pozitív vagy negatív. Le Vine és Campbell szerint a nemzeti és etnikai csoportok néhány alapvető emberi tulajdonságra építve önmagukról pozitív képet alakítanak ki, és ezt általános autosztereotípiának nevezik.²¹

Első lépésben megvizsgáltuk, hogy a kisebbségben élő magyarok (erdélyi, kárpátaljai, szlovákiai, vajdasági magyarok) és a magyarországi magyarok, illetve a többségi román, ukrán, szlovák és szerb nemzeti csoportok között tesznek-e a sztereotípezáció terén megkülönböztetést. Arra a kérdésre, hogy a saját magyar kisebbségi csoportra ugyanazok az emberi tulajdonságok jellemzők-e, mint a magyarországi magyarokra, a válaszadók többsége igennel válaszolt, a szlovákiai magyarok 34,6, a vajdaságiak 25,5, a kárpátaljai és erdélyi magyaroknak pedig egyaránt 21,9%-a válaszolt nemmel. Tehát látható az eltolódás abba az irányba, ahol külön ingroupként reprezentálódnak a határon túli magyarok és a magyarországiak. A magyarországiak esetében a tendencia eltérő, ők 51,1%-ban nem érzékelnek különbségeket az emberi tulajdonságok terén a magyarországi és az erdélyi magyarok között, míg 41,5% ott is eltérést lát a két csoport között. (17. ábra)

Hasonlóképpen megvizsgáltuk, hogy saját kisebbségi közösségük és az egyes országok többségi nemzeti közösségei között látnak-e eltérést az emberi tulajdonságok terén. A válaszok hasonlóak az előbbiekhöz, azzal a különbséggel,

²¹ LeVine, Robert – Campbell, Donald: *Ethnocentrism*. New York, Wiley, 1972.

hogy Erdélyben kis, nem szignifikáns mértékben kevesebben vannak azok, akiknek véleménye szerint eltérő tulajdonságok jellemzik a románokat, mint az erdélyi magyarokat. Ez az eltérés arra a kérdésre adott válaszokkal összehasonlítva mutatkozik meg, hogy a magyarországiakat eltérő tulajdonságok jellemzik-e, mint az erdélyi magyarokat. A többi régióban azok aránya, akik a hazai többség és a magyar kisebbség közötti eltérő tulajdonságokat emelték ki, néhány százalékkal nagyobb, mint azoké, akik ugyanezt a magyarországi magyarok és a saját magyar kisebbségi közösségre vonatkozóan állították.

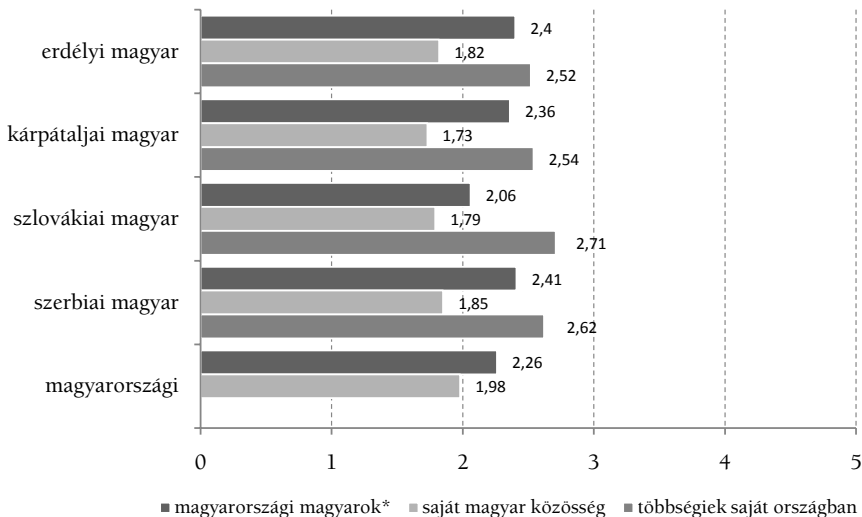
A kérdőívészés során a válaszadók megbecsülték, hogy a csoportok (saját kisebbségi, magyarországi, többségi nemzet) hány százaléka jellemezhető a 4 pozitív és a 4 negatív tulajdonság alapján a Le Vine és Campbell-féle általános auto- és heterosztereotípiát operacionalizálva.²² A válaszok alapján látható, hogy a három csoport között érzékelhető különbséget látnak a válaszadók, a pozitív tulajdonságokat legnagyobb arányban a saját csoportra vonatkoztatják, ezt követik a magyarországiak, majd a többségiek csökkenő mértékben. A negatív tulajdonságok esetén fordított a sorrend. Az erdélyi magyarok a negatív tulajdonságokat megközelítőleg ugyanolyan arányban tulajdonítják a magyarországiaknak, mint a többségieknek. A pozitív tulajdonságok terén a legnagyobb eltérés a „segítőkész” tulajdonság esetén figyelhető meg: a saját csoport 56, a románok 45, míg a magyarországiak csupán 40%-át tartják átlagosan segítőkésznek. (19 ábra) Szociodemográfiai változók szerint kevés összefüggést sikerült kimutatni a magyarországiakra vagy a többségiekre vonatkoztatott jellemzők szerint.

A különböző társadalmi csoportokkal szembeni társadalmi távolságok mérésére egy ötfokú skálát használtunk, amelyen az 1 a nagyon rokonszenves és az 5 a nagyon ellenszenvest jelölte. Ezen skála átlagpontjai alapján is jól látható, hogy amíg a saját csoportok átlagértékei 2 alatt voltak, addig a magyarországi magyarok átlagértéke 2,6 és 2,4 között mozgott, az egyes országok többségi nemzeti csoportjaival szembeni rokonszenvet az ott élő magyarok 2,52 és 2,7 közötti átlagértékkel jellemezték. A legkisebb, nem szignifikáns különbség Erdélyben figyelhető meg, ahol a magyarországiakra vonatkozó átlag 2,4, a románoké pedig 2,52, a legnagyobb, szignifikáns különbség pedig Szlovákiában figyelhető meg, ahol a magyarországiak 2,06, a szlovákok pedig 2,71 átlagértéket kaptak. A különböző országokban kisebbségben élő magyarok egymás iránt mutatják a legnagyobb rokonszenvet, az átlagértékek itt közelítik a legjobban a saját csoportra számított 2 alatti átlagértéket. (17. ábra)

²² Ennek alapváltozata az 1997. évi ELTE-BBTE közös Kárpát-kutatás kérdőívéből származik.

17. ábra. Ön hogyan viszonyul a következő csoportokhoz
(magyarok és többségiek)?

(Átlagértékek: 1 – nagyon rokonszenves, 2 – inkább rokonszenves,
3 – közömbös, 4 – inkább ellenszenves, 5 – nagyon ellenszenves)

* Magyarországon az erdélyi magyarokat jelöli a vonatkozó oszlop.

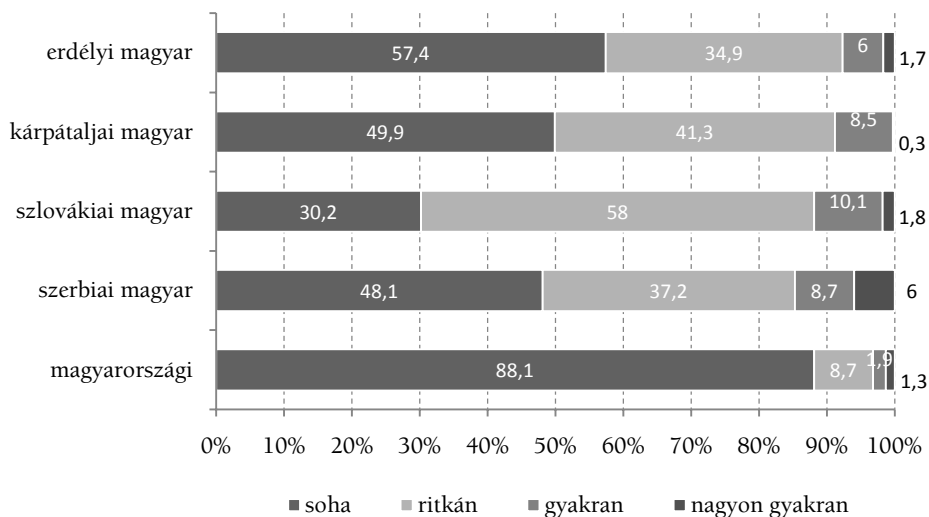
Mindezek a válaszok azt mutatják, hogy a kisebbségi magyarok csoporttudat szintjén elhatárolhatóvá válnak mind a magyarországi magyaroktól, mind pedig a többségi nemzetbeliektől, annak ellenére, hogy a válaszadók számottevő része deklaratív szinten a magyar nemzet tagjának nyilvánította magát. Szociálpszichológiai értelemben úgy értelmezhetjük ezt, hogy a magyar regionális csoporttagság erősebb normatív erővel és kohézióval bír, mint a regionális csoportot magába foglaló (vagy nagy arányban keresztbe metsző) nagyobb társadalmi csoportokhoz, mint például a Kárpát-medencei összmagyar nemzethez, vagy a román állampolgárok közösségéhez való tartozás. Bár a többi határon túli magyar közösséghez annyira közel érzik magukat, hogy őket akár egy ingroupba is sorolhatnánk, de a magyarországiak nélkül nehezen gondolható el a Kárpát-medencei egységes magyar nemzeti közösség.

A kisebbségi helyzet megélése, tematizációi

Kisebbségi helyzetben a nemzeti identitás sajátosan, más feltételek között alakul ki, mint többségi helyzetben. Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, hogyan élik meg a négy országban élő magyar válaszadók a kisebbségi helyzetet, és milyennek minősítik, hogyan tematizálják a kisebbség és többség közötti kapcsolatokat mint csoportközi viszonyt.

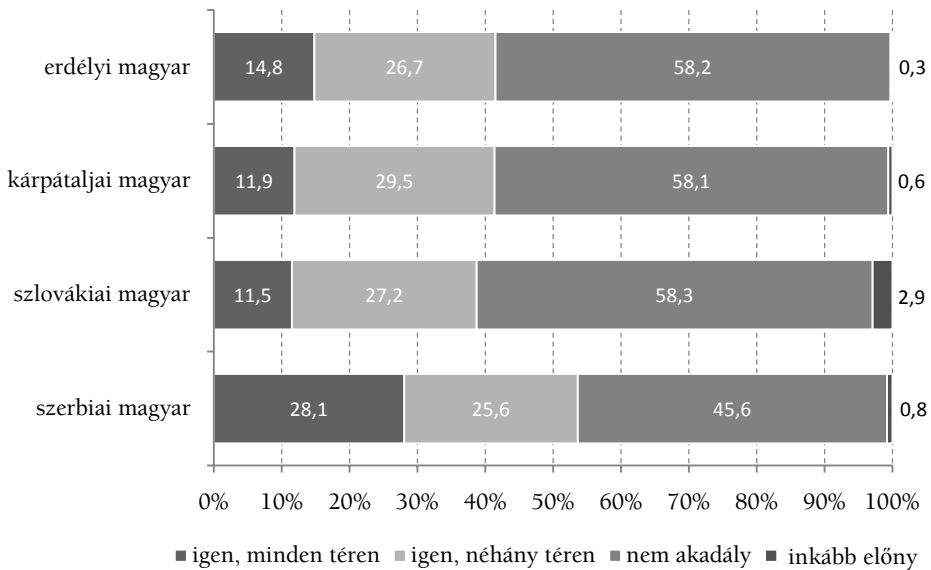
Kisebbségi helyzetben felmerül a hátrányos megkülönböztetés kérdése is. A válaszadók 57%-os többsége Erdélyben, és közel fele Kárpátalján és Vajdaságban, 30%-a Szlovákiában azt válaszolta, hogy soha nem érte őt hátrányos megkülönböztetés, további jelentős részüket ritkán érte, és 6–8%-uk azt válaszolta, hogy gyakran érte őket ilyen megkülönböztetés. Szerbiában a válaszadók 6%-a azt válaszolta, hogy nagyon gyakran érte hátrányos megkülönböztetés. Legmagasabb iskolázottsági szint szerint Vajdaság kivételével mindegyik régióban eltérések figyelhetők meg azok arányában, akiket állításuk szerint ért negatív diszkrimináció nemzetisége miatt. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők az alapfokú iskolázottságúaknál átlagosan 10–15%-kal többen mondták, hogy, ha ritkán is, de érte őket hátrányos megkülönböztetés nemzetiségi alapon. (18. ábra) A diszkriminációra vonatkozó válaszokat összevetettük az identitás más aspektusaira adott válaszokkal is, különösen a többségiek megítélésével és a hazafogalom válaszaival. A többségiekhez való viszonyulással mindenhol szignifikáns összefüggést találtunk: azok, akiket állításuk szerint soha nem ért nemzetiségi diszkrimináció, átlagosan közelebbi viszonyt vállalnak a többségiekkel, mint a magukat már diszkriminálnak deklarálók.

18. ábra. Milyen gyakran érte önt hátrányos megkülönböztetés (igazságtalanság) nemzetiségi hovatartozása miatt?

19. ábra. Ön szerint akadálya az érvényesülésnek Romániában/Szlovákiában/Szerbiában/Ukrajnában, ha az ember magyar?

Egy másik kérdés indirekt módon nem a saját élettapasztalatra vonatkozóan vizsgálta, hogy a válaszadók szerint a magyarságuk akadálya-e az országukban való érvényesülésnek. A válaszok Erdélyben, Szlovákiában és Kárpátalján nagyon hasonlóak, 58% szerint nem jelent akadályt, további 26–29%-uk szerint pedig néhány téren akadályt jelent, és a további 10–14% számára a magyarságuk minden téren akadálya az érvényesülésnek. Szerbiában azok aránya, akik szerint nem akadály a magyarságuk, alacsonyabb: 45%, és azok aránya magasabb, 28%, akik szerint minden téren akadály a magyarságuk. Mindenhol igen kevesen, néhány százalék mondta, hogy inkább előny a magyarságuk az érvényesülésben (19. ábra). A nemzetiségi okokból történő diszkriminációt mindenhol a leggyakrabban említi a más okokból történő diszkriminációhoz képest.²³

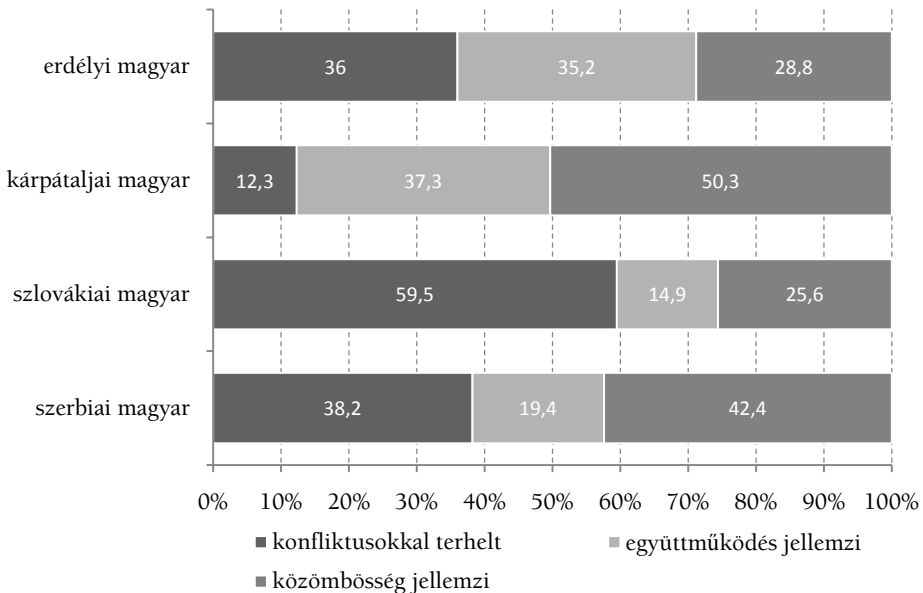
A kisebbségi helyzet megélésének egy másik aspektusa, hogy milyennek látják a magyar kisebbség és a többség közötti viszonyt. A. D. Smith szerint az egymással kontaktusban levő népcsoportok sok esetben másként reprezentálják kollektív tudatukban a közösen használt földrajzi teret, a politikai helyzetet, másként szimbolizálják a gyakran közösen megélt múlt különböző eseményeit, ennek következtében konfliktusok alakulhatnak ki.²⁴ A Kárpát-medencében a 20. század története úgy alakult, hogy a nemzeti ideológiák egyik központi elemévé

²³ Lásd 22. ábra és Papp – Veres (2007) i. m.

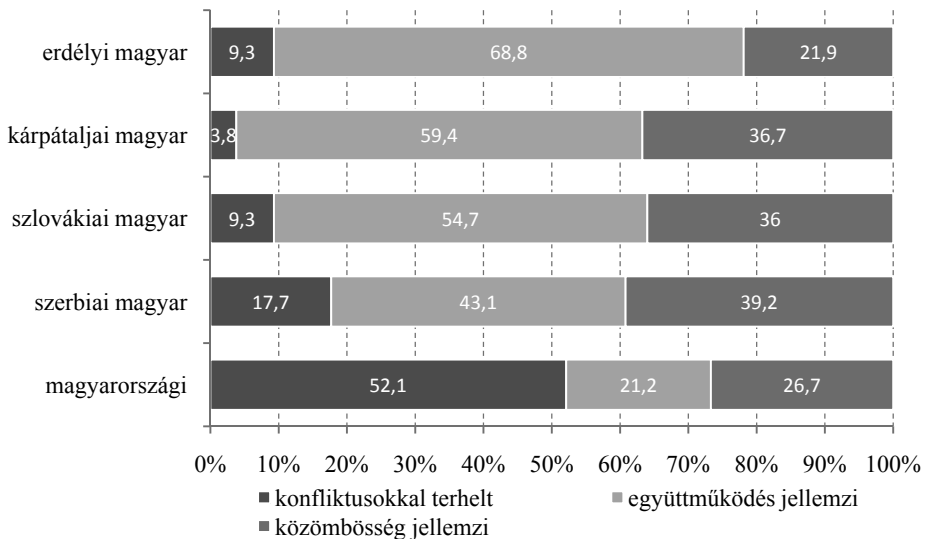
²⁴ Smith, Anthony D.: *National Identity*. London, Penguin LTD, 1991.

vált az együtt élő nemzeti csoportok közötti konfliktus megléte. Ennek következtében, a válaszadók által közvetlenül észlelt csoportközi viszony helyi szinten, és az ideológiailag kialakított, országos szintű viszonyról alkotott vélemény között lényeges eltérés figyelhető meg. Amíg minden régióban helyi szinten a kooperáció dominál (legnagyobb arányban Erdélyben, 68%), addig az országos szintű viszonyokról régióként eltérő a közvélekedés. Kárpátalján tartják ezt a legjobbnak, itt 37% szerint együttműködés, és országos szinten mindössze 12% szerint jellemzi konfliktus a magyar–ukrán viszonyt, Erdélyben viszonylag hasonló, 35–36%-os arányban tartják jellemzőnek mind az együttműködéses, mind pedig a konfliktusos viszonyt. A többi régióban konfliktusosnak ítélik meg ezt a viszonyt, Szlovákiában a magyar–szlovák viszonyt 59%-ban, Vajdaságban pedig 38%-ban tartják konfliktusosnak magyar–szerb viszonyt. Vajdaságban a válaszadók 19%-a tekinti együttműködésesnek a magyar–szerb viszonyt. (20–21. ábrák) Iskolázottság szerint megfigyelhető, hogy Kárpátalján a felsőfokú végzettségűek szignifikánsan kevesebben, mindössze 9%-ban látják konfliktusosnak az országos szintű viszonyt, az alapfokú iskolázottságúak 20%-ához képest.

20. ábra. Ön szerint ma hogyan jellemezhető a többség és a magyarok közötti viszony országos szinten?

21. ábra. Ön szerint ma hogyan jellemezhető a többség és a magyarok közötti viszony a településen, ahol Ön él?

Következtetések

A Magyarország határain kívül élő magyarok kultúrnemzeti alapozású magyarságtudata a vizsgált népesség túlnyomó többsége esetében empirikusan majdnem minden téren kimutatható, létező, és a maga nemében a legerősebb csoportkötődést jelenti, megelőzve az állampolgári kötődést, vagy az etnikumsemleges regionális tudatot. A magyarságtudat a hozzá kapcsolódó pozitív érzelmek megélése által mindegyik régióban erős pozitív szociális identitásként jelenik meg. A helyzet – a magyar nemzetre, illetve a többségi államra vonatkozó társadalmi tudás eloszlása, és a csoportközi viszonyok dinamikája szempontjából – több szempontból árnyalható.

Identitásprofilok szerint országonként elkülöníthető egy eltérő súlyú, abszolút vagy relatív statisztikai többség, amely válaszaiban regionális magyar közösségként határozza meg nemzeti hovatartozását, és bizonyos értelemben elfogadja az állampolgári közösséghez való tartozását, mint egy másodlagos kötődést, országát, esetenként régióját, hazájának tekinti. Ugyanezen csoport nemzeti szimbólumkészletében viszont az egységes magyarság-szimbólumok dominálnak, bizonyos regionális elemekkel keveredve. Emellett létezik két, országonként eltérő arányú és súlyú statisztikai kisebbség. Az egyik identitásában a magyarsághoz mint egységes nemzeti csoporthoz való tartozás fejeződik ki, hazájának Magyarországot vagy azt a régiót tekinti, ahol él, és míg a magyarországiakhoz és a regionális magyar közösségéhez hasonló viszonyulást mutat, addig a többséggel bármiféle, akár

állampolgári azonosulást, vagy társadalmi közelséget elutasít. A másik kisebb csoport az országon belüli nemzeti többséggel való azonosulásnak egy magasabb fokát tükrözi, identitásában az állampolgársági kötődés erősebb, mint a kultúr-
nemzeti magyarságtudat. A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy a Kárpát-medencében is megfigyelhető a regionális kötődés felerősödése, a regionális kötődések relatív felértékelődése a nagyobb integráló ideológiákhoz képest.

A csoporttagság kettős irányban, kultúr-
nemzeti és államnemzeti értelemben vett kiterjesztése nem csupán a kisebbségben élők, hanem a magyarországi többség tudatában is megfigyelhető, akik túlnyomó többsége mind a határon túli magyarokat, mind pedig a magyarországi kisebbségeket a magyar nemzet részének tekintik, azonban a társadalmi távolságok terén különbséget tesz a magyar állampolgári közösség mint elsődleges ingroup és a más magyar közösségek tagjai között.

Értelmezésünk szerint²⁵ a határon túli magyarok többségének nemzeti identitásában erőteljesen tükröződik a közel egy évszázada folyó szétfejlődés, az ország geopolitikai „státusza”, a hazai kisebbségpolitikai viszonyok, a magyar politikai szervezetek államigazgatásban betöltött szerepe és Magyarország határon túli nemzetpolitikája is. Ezek a tényezők határozzák meg a határon túliak „otthonosságérzetét” országukban. Ennek eredményeként országonként eltérő mértékben figyelhetjük meg az országuk hazaként való elfogadását, illetve a többségi nemzethez való tartozás érzését az ott élő magyarok körében. Az otthonosságérzet a központi eleme a kisebbségben élő magyarok „állampolgári tudatának”, ami a kutatás értelmezési kerete alapján nem egyezik meg az „államnemzeti” identitástudattal. Egyrészt, mert nem létezik a régió országaiban koherens államnemzeti ideológia, ami kialakíthatná ezt, másrészt a válaszadók túlnyomó többsége számára nem azonos súlyú csoportkategória a kultúr-
nemzeti magyarságtudat a „többségi” állampolgári hovatartozással, és országonként változó mértékben, de jelentős arányban vannak azok, akik számára az állampolgári tudattartalom negatív vagy közömbös elemekkel töltött.

A módszertani korlátokat illetően tisztában vagyunk azzal, hogy a menynyiségi módszerekkel, survey módszerrel a nemzeti identitásnak csak bizonyos aspektusait lehet vizsgálni, mivel a válaszadó mindennapi interakcióiban tanúsított viselkedését, magatartását egy kérdőívvel készített interjú szituációban nem tudjuk felmérni.²⁶ Ezért tervezzük a kutatás folytatását minőségi módszerekkel.

²⁵ A kutatás általános értelmező téziseit Szarka Lászlóval közösen alakítottuk ki.

²⁶ Lásd Krappman, Lothar: Az identitás szociológiai dimenziói. Az interakciós folyamatokban való részvétel szerkezeti feltételei. *Szociológiai Füzetek* 21. Budapest, 1980.

A kép és a tükör

avagy megfelel-e a jövő szlovákiai magyar értelmisége
a saját maga által alkotott értelmiségképnek*

Írásom egy 2007. őszi végzett szociológiai kutatás¹ adataira épül, amelyben azon két felsőoktatási intézmény diákjait kérdeztük meg, amelyeket a szlovákiai magyar értelmiségképzés bástyáinak szokás tekinteni. Ez a két intézmény a komáromi Selye János Egyetem és a nyitrai Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara² (a továbbiakban SJE és KETK). Bástya-elmélet ide vagy oda, e sorok írója mégis szükségesnek tartja bővebben is megindokolni, hogy miért épp a komáromi és a nyitrai magyar diákok váltak a kutatás célcsoportjává. Hiszen egyrészt nemcsak ebből a két intézményből regrutálódik a szlovákiai magyar értelmiség, másrészt pedig nemcsak pedagógusokból, közgazdászokból és teológusokból tevődik össze, hanem többek között jogászokból, menedzserekből, agrármérnökökből, orvosokból, újságírókból, a műszaki és természettudományok művelőiből, művészekből, s természetesen szociológusokból és egyéb bölcsészekből is.³

Akkor mégis miért épp Komárom és Nyitra? Ennek több oka van.

---

* Értelmiség alatt e helyen a felsőfokú végzettséggel rendelkező személyeket értem. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a szlovákiai magyarok 4,54%-a tartozott ebbe a kategóriába. A jövő értelmiségét a szlovákiai magyar felsőoktatási hallgatók alkotják.

1 *A jövő magyar értelmiség kulturális identitása és kulturális fogyasztása* c. kutatást a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta.

2 A Selye János Egyetem megalapítását 2003. október 23-án hagyta jóvá a szlovák parlament. Az oktatás az egyetem mindhárom karán (Pedagógiai, Közgazdasági és Református Teológia Kar) a 2004/2005-ös tanévben kezdődött. A Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara 2003. november 11-én jött létre a csaknem 50 évre visszatekintő nyitrai magyarnyelvű pedagógusképzés folytatásaként. Működését ugyancsak a 2004/2005-ös tanévben kezdte meg, de már komplett évfolyamokkal. Öt tanszéke/intézete van, közülük az Areális Kultúrák Tanszékén szlovák nyelvű oktatás is folyik, mivel a tanszék diákjai nagyrészt szlovák nemzetiségűek. A szlovákiai magyar értelmiségképzésnek van még egy ún. bástyája, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, amelyet azonban időhiány miatt nem tudunk bevonni a kutatásba.

3 A SJE és a KETK beindulásának idején, a 2004/2005-ös tanévben Szlovákiában 107 022 felsőoktatási hallgató volt. Ebből 4 828 volt magyar nemzetiségű, miközben a szlovákiai magyarok 8,02%-a, azaz 8 583 személy tartozott a felsőoktatási hallgatói korcsoportba (20–24 évesek). Ez azt jelenti, hogy az adott korcsoportba tartozóknak 56,25%-a tanult tovább. A 4 828 hallgató szakágazatok szerint a következőképpen oszlott meg: 56,05% egyetemi, 23,28% műszaki, 15,2% közgazdasági, 4,49% mezőgazdasági, 0,97% művészeti. (László Béla: Az iskolai művelődés a statisztikák tükrében. In: László Béla – A. Szabó László – Tóth Károly: *Magyarok Szlovákiában – Oktatásügy (1989–2006)*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 59–131.) A pedagógusképzés is az egyetemi szakágazathoz tartozik.

1. Amennyiben a tömb- és szórványmagyarság fogalom mintájára a szlovákiai magyar értelmiség hazai keretek között folyó képzésére/nevelésére is alkalmazzuk a tömb és szórvány jelzőket, akkor semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a SJE és a KETK valósítja meg a tömbképzést, mégpedig úgy mennyiségi, mint minőségi tekintetben. Mennyiségileg: 2004-ben a 4 828 magyar felsőoktatási hallgató egynegyede (1 175 diák) tanult a nyitrai Konstantin Egyetemen, döntő többségük a KETK-on. Ebben az évben a SJE-nek még csak 386 hallgatója volt, ami korántsem kevés, viszont 2007-ben a nappali és levelező tagozatot együttesen már 2 377-en látogatták.⁴ Igaz, azóta a KETK magyar diákjainak száma csökkent, 2006-ban már csak 510-en voltak, de a kar továbbra is megőrizte bástya jellegét, mivel még mindig érvényes rá a mennyiségi szempont ugyancsak fontos összetevője: a koncentráltág. A komáromi és a nyitrai magyar diákok egy jól körülhatárolható, szimbolikus jelentéssel is bíró térségben, s annak különböző helyszínein tömörülnek, mozognak, ellentétben például a pozsonyi egyetemeken tanuló magyar diákokkal, akik ugyan együttvéve többen vannak, de szétszórtak.

A tömbképzés minőségi vetületének is több összetevője van. Ezúttal csak az intézményi és a befogadói aspektusra térnek ki. Az intézményi vetületet a SJE és a KETK kínálja, méghozzá kétféleképpen: egyrészt nem titkolt célja a magyar értelmiségképzés,⁵ másrészt biztosítja a magyar közegben történő magyar nyelvű oktatást és egyéb magyar jellegű programokat, még ha ez a magyar közeg merőben más is a magyar tömbvidéken fekvő Komáromban, mint a szórványvidék kezdetén elterülő Nyitrán. Ráadásul a pedagógus- és a református lelkészképzésnek köszönhetően olyan szakembereket képeznek, akik munkájuk/hivatásuk lényegét tekintve nagy szerepet játszanak majd a rájuk bízottak nemzeti identitásának alakításában. A befogadói vetület hordozói maguk a diákok, akik fontosnak tartják, hogy más magyar diákok társaságában tanulmányaikat teljes egészében vagy nagyrészt magyarul végezhessék, s ezáltal nem egyszerűen csak egyetemi hallgatók, mint a más egyetemeken tanuló magyar diákok, hanem magyar egyetemi, illetve magyar kari

⁴ László i. m.; Výročná správa Univerzity Jána Selyeho 2007 (A SJE éves jelentése, 2007). Forrás: www.uniselye.sk

⁵ „A Selye János Egyetem elősegíti egy olyan magyar értelmiségi réteg kialakulását, amely nemzeti közösségünk tartópillérévé válhat, amelynek tagjai nyelvtudásuk révén nemzetközi viszonylatban is érvényesülni tudnak” – áll a SJE *Küldetésnyilatkozatában*, valamint 2006. október 2-án, Albert Sándor rektor által közzétett *Minőségnyilatkozatában*. A KETK évi jelentéseiben ugyan nem értelmiségképzésről van szó, hanem első pilléreként a magyar nyelvű pedagógusképzésről, második pilléreként pedig szakemberek képzéséről a közigazgatási szféra, a regionális politika, a nonprofit szektor, a kultúra és a szociálpolitika részére, tehát inkább a szakmaiságot hangsúlyozzák. László Béla a korábbi dékán, valamint Komzsík Attila a jelenlegi dékán nyilatkozataiból azonban kiderül, hogy mindezt az értelmiségképzés részének, vagy még pontosabban, feltételének tekintik, azaz a KETK-nak is van magyar értelmiség-képzési küldetésstudata. Ugyanakkor a KETK nem véletlenül épít a szakmaiságra, hiszen a magyar és a szlovák hallgatók mellett a jövőben a közép-európai térség többi fiatalját is meg akarja célozni. Ennek érdekében a magyar és a szlovák tannyelvű oktatás mellett az angol nyelvű bevezetést is tervezi.

hallgatók. Diáklétüknek tehát van egy olyan közösségi többletdimenziója, amelyet a szlovák egyetemeken tanuló magyar diákok nem tapasztalhatnak meg.

2. A SJE és a KETK választását természetesen praktikus szempontok is vezérelték. Mivel kérdőíves felmérésről volt szó, amelynek alanyait meg kellett találni, csak olyan közeg jöhetett számításba, ahol ezek az alanyok adóttak, s nem szükséges nyomozómunkát folytatni a felkutatásukra. Márpedig a szlovák egyetemeken és szlovák karokon, tanszékeken tanuló magyar diákokat csak Sherlock Holmes módjára lehetett volna megtalálni, amire nem volt idő, mivel az egész kutatásra csupán alig fél év állt a rendelkezésünkre.

2007 őszén a SJE-en összesen 2 377 diák tanult, ebből 1 295 nappali, 1 082 pedig levelező tagozaton. A nyitrai KETK-nak ugyanebben a tanévben 949 hallgatója volt, ebből 668 nappali, 281 levelező tagozatos. A nappali tagozatosok közül 510 volt magyar nemzetiségű. Önkitöltős kérdőívünkkel megszólítottuk a SJE valamennyi nappali tagozatos diákját és a KETK magyar hallgatóit, azaz összesen 1 805 személyt. A kérdőívet 1 200 személy, a megkérdezettek kétharmada töltötte ki, ebből 1 100 felelt meg a követelményeknek. A feldolgozott kérdőívek 64%-a (700 db) a SJE, 36%-a (400 db) pedig a KETK diákjaitól érkezett vissza. Ez egyben azt is jelenti, hogy a SJE diákjainak 54%-a, a KETK magyar nemzetiségű hallgatóinak pedig 78,4%-a válaszolt a kérdéseinkre. Mint jövendő magyar értelmiségieket szólítottuk meg őket, hogy megtudjuk, kit tartanak értelmiséginek, milyen elvárásaik vannak az értelmiséggel szemben, s vajon ők maguk – bár még csak „tanoncok” – mennyire felelnek meg ezeknek az elvárásoknak.

1. Tudnivalók a mintáról

1.1. Demográfiai és szociális jellemzők

Korcsoportok szerint nincs különbség a SJE és a KETK alminta között, hiszen mindkét intézményben ugyanazt a 19–24 éves korosztályt szólítottuk meg. A többi jellemzőnél inkább az eltérések, mint a hasonlóságok dominálnak.

A *nemi összetétel* tekintetében a SJE-en a férfiak, a KETK-on a nők vannak többségben. Ugyanakkor a SJE-en kiegyensúlyozottabb a nemek aránya, vagyis ott kisebb a férfifölény, mint a KETK-on a nők fölénye. Ez azzal függ össze, hogy a pedagógiai szakokon kevesebb a férfi, mint a nő, márpedig a KETK-on a pedagógia dominál. A női többletet a SJE-en a másik két kar nemi összetétele ellensúlyozza (bár a mintában a SJE férfihallgatói kissé felülprezentáltak).⁶

⁶ A SJE Tanulmányi Osztályáról kapott hallgatói jegyzékben 1 217 nappali tagozatos diák neve szerepelt. 543 a Közgazdasági Karon (ebből 220, azaz 40,5% férfi), 637 a Pedagógiai Karon (183, azaz 28,7% férfi), 37 pedig a Református Teológia Karon (21, azaz 56,7% férfi) tanult. A KETK Tanulmányi Osztályától kapott kimutatás szerint az 510 magyar nemzetiségű nappali tagozatos

Iskolai végzettség szerint a SJE-en nagyjából azonos a szakközépiskolai (46%) és gimnáziumi érettségivel (43%) rendelkezők aránya. A KETK-on a diákok többsége gimnáziumban érettségizett (62%), a szakközépiskolai végzettség kevésbé jellemző (29%). Szaktanintézeti érettségivel a SJE hallgatóinak 7%-a, a KETK hallgatóinak 5%-a rendelkezik, továbbá mindkét almintában 4% a Bc. fokozattal rendelkezők aránya. A KETK diákjaira tehát jellemzőbb az általános érettségi, mint a szakérettségi, míg az utóbbival a SJE diákjainak csaknem fele rendelkezik. Bár a mai egyre tömegesebb méreteket öltő felsőoktatásnál már talán nem egészen érvényes a korábbi elv, mely szerint a gimnáziumok elsősorban a továbbtanulásra, a szaktanintézetek és szakközépiskolák pedig elsősorban a szakképzésre, a gyakorlatra, s ennek köszönhetően az érettségi utáni minél hamarabbi elhelyezkedésre készítették fel diákjaikat, azért mégiscsak felötlik a kérdés: vajon a SJE hallgatóinak szakiskolát végzett csoportja akkor is a továbbtanulást választotta volna, ha nincs a magyar egyetem, vagy a munkaerőpiacon próbált volna szerencsét?⁷

Családi háttér tekintetében mindkét intézmény diákjainak zöme három-öttagú családból származik (SJE 89%, KETK 94%), a legtöbben négytagú családból (SJE 60%, KETK 55%).

A *szülők iskolai végzettsége* érdekes mintázatot mutat. A diplomás szülők aránya mindkét diákcsoport esetében 10% körül mozog, s ez ugyanúgy érvényes az anyákra, mint az apákra. Mindkét diákcsoportnál a szaktanintézetet végzett és érettségizett apák és anyák alkotnak többséget. A SJE és a KETK tehát nagyrészt elsőgenerációs értelmiséget képez.⁸

A *szülők munkaerő-piaci státuszáról* elmondható, hogy mindkét diákcsoport szüleinek többsége alkalmazott (apák: SJE 56%, KETK 70%, anyák: SJE 65%, KETK 70%).

A *szülők munkahelyen betöltött pozíciója* szerint a beosztottak alkotnak többséget, részarányuk 46% (SJE apák) és 61% (KETK anyák) között mozog.

A két intézmény vonzókörzetéről tanúskodik diákjaik *állandó lakhely* szerinti összetétele. Jól látható, hogy a hallgatók többsége 50 km-nél távolabbi településről származik, ám ez a többség a SJE esetében 58%, a KETK esetében pedig 91% (kétharmaduk állandó lakhelye több mint 70 km-re van Nyitrától). A SJE

---

közül 432, azaz 84,7 százalék pedagógiai szakokon tanult. Hallgatói jegyzék nem állt rendelkezésünkre, de feltételezhető, hogy ezeken a szakokon Nyitrán is magasabb a nők részaránya.

⁷ A 2007-ben lefolytatott *Szakképzés és munkaerőpiac* c. felmérés során meginterjúvolt 13 szlovákiai magyar szakközépiskola igazgatói is így vélekedtek, s nem igazán tartották szerencsésnek, hogy diákjaik zöme egyetemre jelentkezik, ahelyett, hogy elhelyezkedne vagy a szakmájában vállalkozni kezdene, főleg mivel olyan szakmákról van szó, amelyek iránt az utóbbi időben nagy kereslet mutatkozik.

⁸ Az 1990-es évek végén készült értelmiségkutatásból az derült ki, hogy a szlovákiai magyar értelmiség egyötöde elsőgenerációs, négyötöde többgenerációs értelmiségi. Ehhez képest a mostani mintában alulprezentáltak az értelmiségi szülők, ami jelzi, hogy az ő gyermekeik nem elsősorban a SJE-re és a KETK-ra járnak. Ez azért is érdekes, mert egy 2003-as kérdőíves felmérésnél épp a diplomások tartották a legjogosabbnak, s egyben a legszükségesebbnek a magyar egyetem létrejöttét. Lampl Zsuzsanna: *Magyarnak lenni*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2007. 183.

tehát ugyanúgy vonzza a közelebbi, mint a messzibb vidékek magyar diákjait, viszont a KETK diákjai elsősorban a távolabbi településekről kerülnek ki. Mind-ebben persze egyebek mellett újfent közrejátszik az a tényező is, hogy Komárom tömb-, Nyitra pedig szörványvidéken helyezkedik el,⁹ így a helyi „diákforrások” sem egyformán bőségesek.

A SJE hallgatóinak 40%-a naponta jár haza, míg ez a KETK diákjainak csupán 18 százalékaról mondható el. Ők otthon laknak. A nyitrai hallgatók 82%-a, a komáromiak 60%-a hetente vagy ennél ritkábban utazik haza. A SJE-en tehát a napi és a heti, a KETK-on pedig a heti vagy ennél ritkább hazamenetel a jellemző. Ezek a diákok kollégiumban vagy albérletben laknak. A SJE heti vagy ennél ritkábban ingázó diákjainak 46%-a kollégiumban, 14%-uk albérletben lakik. A KETK diákjainak ugyanez a csoportja megosztottabb: 44%-uk albérletben, 38%-uk kollégiumban lakik. Ismerve a körülményeket nem elsősorban arról van szó, hogy a KETK hallgatói az albérletet preferálják, hanem arról, hogy Nyitrának, mint egyetemi városnak valóban nagy a vonzáskörzete, s emiatt is, meg az évről évre gyarapodó új szakokra érkező diáktömeg miatt már huzamosabb ideje kollégiumi férőhelyek hiányától szenved.

1.2. A továbbtanulás és az egyetem kiválasztásának motivációja

Megkérdeztük a hallgatóktól, hogy érettségi után miért döntöttek a továbbtanulás mellett. Válaszaikból négy indok különíthető el, s az indokok gyakorisága alapján a KETK-on a következő sorrend alakult ki:

1. a tudásszomj – „új dolgokat szeretnék tanulni”, „új ismeretekre vágyok”, „szeretném magam továbbfejleszteni” ilyen és hasonló vallomások olvashatók a kérdőívben
2. a kitűzött cél elérése – szakmai célokról van szó, például sok diák említette, gyermekkori vágya, hogy tanító legyen
3. az érvényesülés – abban az értelemben, hogy egyetemi végzettség nélkül ma már nehéz elhelyezkedni
4. diplomaszerezés – az ezt válaszolók szerint manapság nem is annyira az egyetemi végzettség a fontos, mint az azt igazoló diploma.

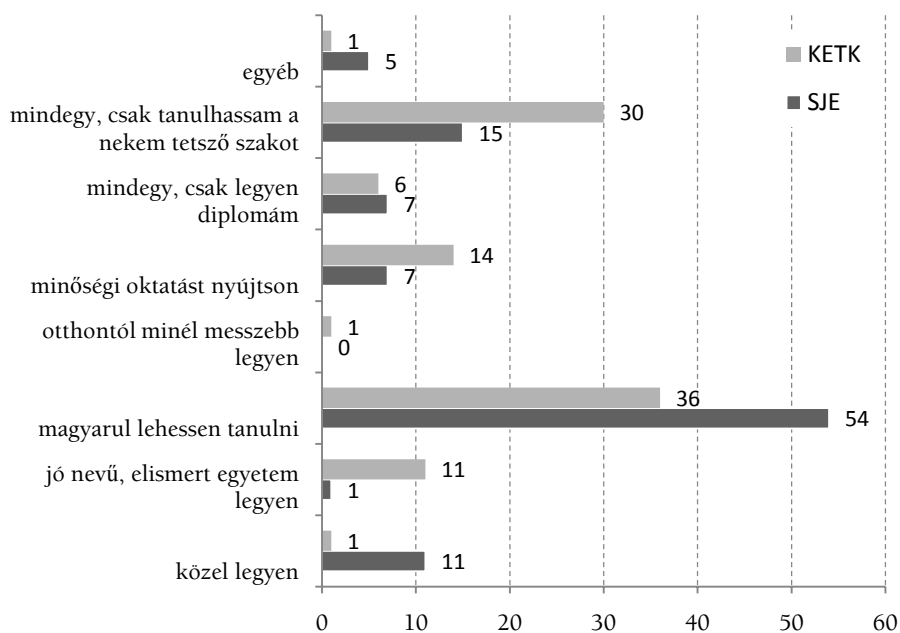
A SJE hallgatóinál csaknem fordított a sorrend: a leggyakoribb továbbtanulási indok az érvényesülés, majd ezt követi a diplomaszerezés, a tudásszomj, utolsóként pedig a kitűzött célok elérése. Röviden azt is mondhatjuk, hogy a SJE diákjai számára a továbbtanulás elsősorban eszköznek tűnik, mégpedig a jövőbeli érvényesülés eszközének – vagyis leginkább azért tanulnak, hogy majd később érvényesülhessenek, s e szempontból nem okvetlenül ragaszkodnak egy kiválasztott szakhoz. A KETK hallgatóinál viszont a továbbtanulás gyakrabban szerepel

⁹ A komáromi járás magyar lakosainak részaránya 69,1%, a nyitrai járás magyar lakosaié 6,7%. Komárom lakosainak 60%-a, Nyitra lakosainak pedig 2%-a magyar.

elsődleges célként, a tudásgyarapítás lehetőségeként, s ehhez társul a konkrét szak iránti érdeklődés.¹⁰

A két diákcsoport között felvázolt különbségek az egyetem kiválasztásánál is megmutatkoznak (1. ábra).

1. ábra. Az egyetem kiválasztásakor mi volt a legfontosabb? (%)

A komáromi diákoknak több mint fele (54%) azért választotta a SJE-et, mert magyarul akart tanulni. A következő két legfontosabb, de már jóval ritkább szempont a kiválasztott szak (15%) és az egyetem közelsége (11%), viszont a többi – beleértve a tanintézmény presztízsét és az oktatás színvonalát – nem bizonyult lényeges kritériumnak. Mi a helyzet a nyitrai diákokkal? Ők is a magyar tanítási nyelv miatt választották leggyakrabban a KETK-át, ám esetükben ennek a szempontnak jóval kisebb a súlya (36%). Ugyanakkor a SJE diákjaihoz képest tízszer többen tartották fontosnak az egyetem presztízsét, és kétszer többen a kiválasztott szakot, valamint a minőségi oktatást. Az egyetem közelsége náluk nem játszott szerepet.

¹⁰ Szinte egy az egyben visszaköszön a két intézmény üzenete. Ha ugyanis összehasonlítjuk a honlapjukról letölthető dokumentumokat (www.selyeuni.sk, www.ukf.sk), akkor azt látjuk, hogy a SJE magát a széleskörű érvényesülést biztosító magyar egyetemként prezentálja, a KETK pedig a szakmaiságra összpontosít.

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a hallgatók vajon több intézménybe is felvételiztek-e, ha igen, akkor felvették-e őket, s amennyiben felvették, miért mégis az adott egyetemet választották. A diákok legnépesebb csoportját azok alkotják, akik csak az adott egyetemre jelentkeztek: ide tartozik a SJE hallgatóinak 60%-a és a KETK hallgatóinak csaknem fele. A többiek máshova is felvételiztek, kisebb-nagyobb sikerrel. A SJE hallgatóinak negyede máshol is sikeres volt, mégis a SJE-t választotta, s ugyanez érvényes a KETK hallgatóira is. A döntő többség, azaz a SJE-en tanulók 85%-a és a KETK hallgatóinak 75%-a tehát jószántából, a már említett okok miatt választotta az adott intézményt. A többiek kényszerből iratkoztak be, mivel máshova nem nyertek felvételt.

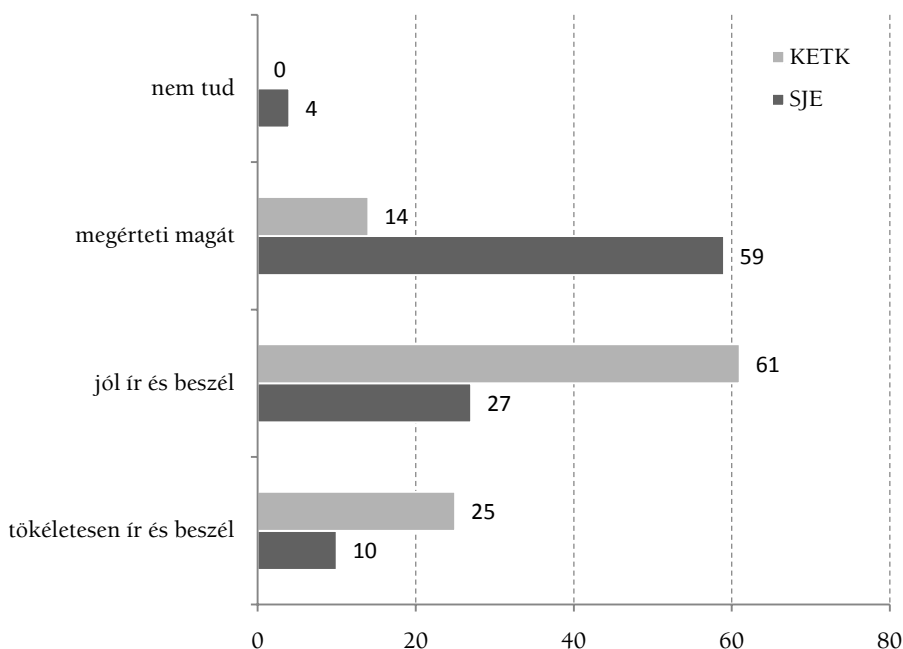
Azoktól a diákoktól, akiket máshova is felvettek, még egyszer megkérdeztük, hogy miért döntöttek a SJE vagy a KETK mellett. Erre a kérdésre nem sokan éltek a válaszadás lehetőségével, annyi viszont azért kiderült, hogy a KETK előnye ezúttal is a hallgatóknak tetsző, máshol nem oktatott szakpárosítás, az egyetem elismertsége és hírneve, de az is, hogy szlovák környezetben lehet magyarul tanulni, ami lehetővé teszi, hogy miközben nem szakadnak ki teljesen a magyar közegből, a szlovák nyelvet is elsajátítják. A SJE mellett voksolók egyértelműen a magyar tannyelv és az egyetem közelsége miatt döntöttek így, vagyis ez a két szempont mindennél fontosabbnak bizonyult számukra. Tehát ennél a döntésnél is nagyjából ugyanazok a motivációk köszönnek vissza, mint az 1. ábrán bemutatott egyetemválasztásnál. Ugyanakkor újfent bebizonyosodott a magyarul tanulás lehetőségének vonzereje. Ezzel kapcsolatban nem kerülhetjük ki az oly sokszor feltett – inkább csak költői, mert adatok hiányában általában válasz nélkül hagyott – kérdést, hogy a magyar diákok nem azért akarnak-e magyarul tanulni, mert nem tudnak szlovákul, s emiatt félnek a szlovák egyetemektől?

A kutatás során rákérdeztünk, hogy a hallgató hol, melyik iskolában érettségizett. Sajnos, sokan üresen hagyták a válaszra kijelölt helyet, így csak az a feltételezés igazolódott be, hogy a két diákcsoport többsége magyar iskolában, magyar nyelven érettségizett. Azt viszont nem tudtuk meg, hogy hányan végeztek magyarországi középiskolát. Márpedig ez nagyon fontos ismeretként szolgált volna épp a szlovák nyelvtudás (pontosabban a tudás hiányának) magyarázatához.

Első pillantásra látható, hogy a KETK hallgatói jobban tudnak szlovákul, mint a SJE hallgatói (2. ábra). Saját bevallásuk szerint az előbbieket egynegyede tökéletesen beszél és ír, 61%-uk pedig jól beszél és ír, vagyis 86%-uknak nincs gondja a szlovák nyelvvel. A fennmaradó 14% is megérteti magát, olyan pedig nincs, aki egyáltalán ne tudna szlovákul. Ezzel szemben a SJE-en tanulók közül csupán minden tizediknek tökéletes a szlovák tudása, jól írni és beszélni pedig cca. egy negyedük tud. A legnagyobb csoportot a magukat megértetni tudók képezik (59%), s a diákok 4%-a saját bevallása szerint nem tud szlovákul. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a KETK hallgatóinak döntő többsége bizonyára nem elsősorban azért preferálja a magyar tannyelvű oktatást, mert nem tud

szlovákul.¹¹ De még a SJE hallgatóit illetően is megkockáztatnám a kijelentést, hogy nemcsak a szlovák nyelvtől való félelem tartja vissza őket (kivéve persze azokat, akik nem tudnak szlovákul – feltehetőleg ők azok, akik Magyarországon érettségiztek, viszont a kérdőívben ezt nem tüntették fel) a szlovák egyetemektől, hanem a magyar nyelven tanulás lehetősége. Valójában ez a természetes út, hiszen előző iskoláikat is magyarul végezték, s úgy gondolják, ha van lehetőség a folytatásra, márpedig van, akkor miért ne használnák ki. Főleg azok, akik számára a magyar tannyelv a legfontosabb iskolaválasztási kritérium.¹² Tehát ezek a fiatalok pontosan azért választják a magyar egyetemet, amiért létrejött.

2. ábra. A diákok szlovák nyelvtudása (%)

Ami még megkérdőjelezhető, az a „megérteti magát” kategória. Az ember automatikusan arra gondol, hogy itt valamiféle kézzel-lábbal mutogatásról lehet szó, de azt hiszem, ebben az esetben a diákok elég szigorúak voltak magukhoz, s megpróbálták reálisan értékelni a nyelvtudásukat. Ez a magyar nyelvtudás értékelésénél is megmutatkozik. Bár többségük úgy véli, hogy tökéletesen beszél és

¹¹ Vannak, akik szlovákul is tanulnak, ha a szakpárosításuk egyik tantárgyát szlovák tanszéken oktatják, pl. magyar nyelv és irodalom–pszichológia.

¹² A magyarul tanulni akarás önmagában véve még nem jelent igénytelenséget, mint ahogyan a szlovák egyetemre jelentkező magyar diákok esetében is helytelen általánosítva feltételezni, hogy ők attól igényesebbek, mert hajlandók szlovákul tanulni.

ír az anyanyelvén, csaknem minden hetedik SJE hallgatónak és minden ötödik KETK hallgatónak azért van némi fenntartása a saját magyar tudásával szemben.

Ezt a problematikát persze hosszan lehetne tárgyalni, s újabb kérdések is felbukkanhatnának, például az, hogy milyen volt a diákok hozott nyelvtudása, s mennyi az egyetem, a környezet hozzáadott értéke; miért és mihez viszonyítva gondolja a magyar iskolákat végzett, magyar anyanyelvű fiatalok egy része, hogy nem tud tökéletesen magyarul stb. A kutatásból azonban ilyen jellegű információk nem szűrhetők ki, s nem is ez volt a szándékom. Csupán arra akartam rámutatni, hogy annak, ha a magyar diákok élnek a magyarul tanulás lehetőségével, nem okvetlenül, s nem minden esetben a hiányos szlováktudás az oka.

2. A kép – avagy ki az értelmiségi

A szlovákiai magyar értelmiségről az 1990-es évek második felében készült egy sokrétű kutatás.¹³ Akkor nem egyetemi hallgatókat, hanem felsőfokú végzettséggel rendelkező embereket szólítottunk meg, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az értelmiségiek beszéljenek az értelmiségről, ők definiálják, ki tartozik ebbe a kategóriába. A próbafelmérés egyik érdekes tapasztalata, hogy a megkérdezett diplomás és szellemi munkát végző interjúalanyok az értelmiségi alapvető ismertetőjegyének a szellemi munkát tartották. Amikor azonban megkérdeztem tőlük, hogy saját magukat értelmiséginek tartják-e, többen meglepődtek, s tétova választ adtak. Valójában ez a kérdés az önmaguk által felállított csapdával szembesítette őket: ha az értelmiségi szellemi munkás, akkor ők is azok. Ha viszont ők is azok, akkor miért vannak zavarban? Mint kiderült, azért (is), mert valahol két kép élt bennük az értelmiségről: egy belülről jövő, önmaguk által kialakított és egy kívülről jövő, amit elvárásként érzekeltek. De kinek az elvárása ez és mennyire jogos? Bizonytalanságuk tehát egyfajta értelmiségi identitászavarról és öntudathiányról árulkodott, ugyanakkor jól tükrözte az értelmiségi megnevezés és a mögötte rejlő tartalom összetettségét.

A szakirodalom is többféle értelmiség-definícióval szolgál. Az akkori és a mostani kutatás elméleti háttérét nem egyetlen szerző teóriája, hanem inkább egy több szerző megfogalmazásain alapuló koordinátarendszer alkotja. Az egyik tengelyen a francia „hármás”: Sartre mindig mindenhez hozzászóló, véleményét mindig nyilvánosságra hozó elkötelezett értelmiségije és Foucault szakember értelmiségije, aki megmarad a saját kaptafájánál. Köztük pedig a Bourdieu által képviselt autonóm, senkinek (semmilyen mezőnek) sem elkötelezett, de szakmai tudását és ebből eredő tekintélyét szakmáján kívül is széleskörűen, még a politikában is kamatoztató értelmiségije, akinek az a küldetése, hogy a többi értelmiségivel összefogva értékteremtő és értékvédő progresszív erőt képviseljen.

¹³ Lampl Zsuzsanna: *A saját útját járó gyermek*. Pozsony, Madách-Posonium, 1999. 36–59.

Vagyis milyen legyen az értelmiségi: elkötelezett vagy társadalmi erőktől független? Tudásával, véleményével szakterületén kívül is szolgáljon, vagy inkább szűk értelemben vett szakértő legyen? A másik tengely I. A. Bláha cseh szociológus¹⁴ funkcionalista definíciója, amely szerint az értelmiség legfontosabb feladata a szellemi értékek termelése, valamint a társadalom szervezése és egyesítése ezen értékek nevében. Ez a funkció az értelmiség ún. kristalizációs elve, egyesítő tengelye. A szellemi alkotó funkción (a kulturális értékek létrehozása) és a szervezési funkción kívül fontosnak tartja az értékek terjesztésének funkcióját és a szellemi fogyasztói funkciót is, mivel az értelmiség nemcsak termelője, szervezője és terjesztője ezeknek az értékeknek, hanem legnagyobb fogyasztója is. Bláha értelmiségije tehát szellemi alkotó, de ugyanakkor közösségi ember, aki alkotása eredményét társadalmilag széleskörűen multiplikálja, s maga is vevő rá. S itt jön a mi további kérdésünk: vajon a jelenkor szlovákiai magyar értelmiségije szán-e magának valamilyen feladatot/küldetést, s ha igen, milyet?

Philippe Lacour francia filozófus gyakorlatilag az összes felsorolt kritériumot egyesíti, amikor azt mondja, hogy az új kor értelmiségi alkotója egyszerre elkötelezett, mint Sartre, szaktudós, mint Foucault, kollektivista, mint Bourdieu, ráadásul „még virtuális is: a digitális tudás lemezlovasa”. Szerinte az az ember nevezhető értelmiséginek, aki előállítja és alkalmazza a Wikipédiához hasonló digitális világlexikonok ismeretanyagát,¹⁵ vagyis a digitális tudás termelője, szervezője és fogyasztója.

Az, hogy az értelmiségi az adott társadalomban bevált, formális és nem formális módon megszerzett magas szintű tudás és egy ahhoz kapcsolódó szellemiség képviselője, szerves részét képezi az említett szerzők értelmiségi koncepciójának. A kutatási eredményekben ez a kritérium csak részben és némiképp modifikálva köszön vissza. Az 1990-es évekbeli értelmiségkutatás alanyai elsősorban a felsőfokú végzettséghez kötődő vagy attól függetlenül végzett¹⁶ szellemi munkát tartották az értelmiségi legfőbb jellemzőjének. Ezt követte a kultúraorientáltság, valamint az előbbiekből és a személyes kisugárzásból származó természetes tekintély és vezető szerep.¹⁷ Tehát a szellemi munka és a tudás fon-

¹⁴ Inocenc Arnošt Bláha: *Sociologie*. Praha, Academia, 1968. 142.

¹⁵ Philippe Lacour: Az új digitális értelmiségi születése. *Metazin*, 2008. május 3. <http://www.metazin.hu/node/1306>. A digitális lemezlovaság követelménye nincs beépítve a kutatásokba, hiszen későbbi keltezésű, de mindenképpen figyelemreméltó ahogy a „rég” és „új” kritériumokat ötvözi.

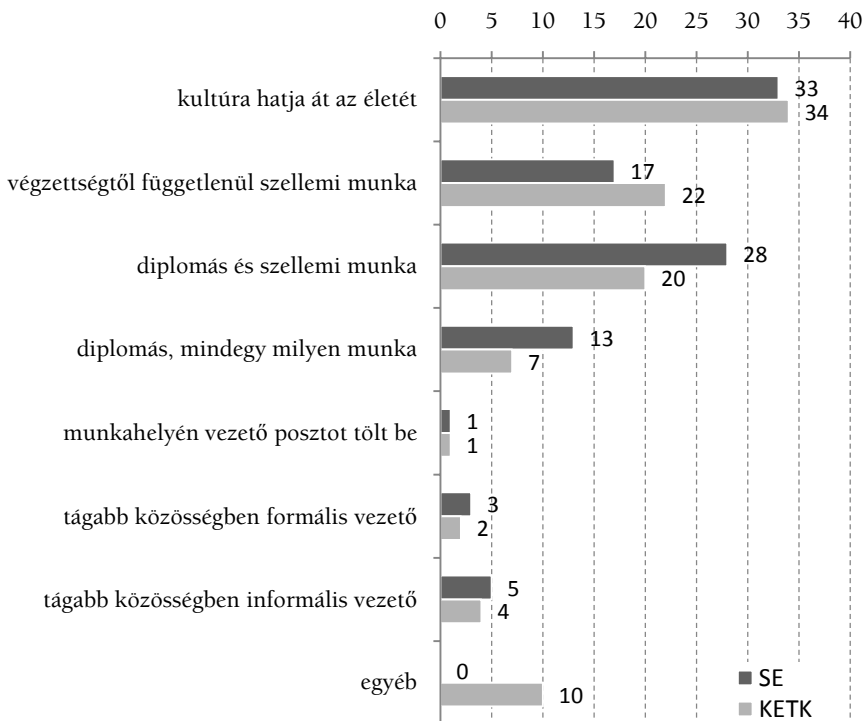
¹⁶ A felsőfokú végzettség fontosságát főleg a humán értelmiségi hangúlyozták. A reálértelmiségi kevésbé tartották fontosnak.

¹⁷ Mivel a próbakérdéseket magam végeztem, a kérdőív „kimerítése” után általában volt alkalom egy kis kötetlen beszélgetésre. Kiderült, hogy sokan konkrét, leggyakrabban a közvetlen környezetükből származó emberekre gondolva jellemezték az értelmiségit. Ezek általában olyan idősebb emberek voltak, akik az interjúalany életének valamelyik szakaszában pozitívan hatottak rá, viszont különböző okoknál fogva nem mindegyiknek volt felsőfokú végzettsége (háború, szülei anyagi okok miatt nem taníthatatták, politikai okok miatt nem vették fel egyetemre stb.). Az ilyen és hasonló esetekben tekintettek el a válaszadók a felsőfokú végzettség szükségességétől, s helyette a műveltséget, a karizmát és a természetes tekintélyt hangsúlyozták. Akinek nem volt ilyen ismerőse, az egyértelműen a diploma és szellemi munka párost tette az első helyre. A jövő értelmiségénél pedig elengedhetetlenül fontosnak tartották a felsőfokú végzettséget.

tosságához nem fért kétség, ám az utóbbi nem minden esetben jelentett formális intézmények útján megszerezhető tudást, s nem is elsősorban szaktudást, hanem inkább széleskörű műveltséget.

S kit tartanak értelmiséginek a fiatalok? A SJE hallgatóinak egyharmada azt, akinek a kultúra hatja át az életét, további 28%-uk pedig a diplomás és egyben szellemi munkát végző embereket (3. ábra). A „végzettségtől független szellemi munka”, illetve a „diplomás és mindegy, hogy milyen munkát végez” jellemzőkkel a komáromi diákok összesen 30%-a ért egyet. A vezető szerepet nem igazán tartják fontosnak. A KETK hallgatói is a kultúraorientáltságot (34%) és a szellemi munkát emelik ki, de a SJE diákjainál jobban hangsúlyozzák a végzettségtől független, s kevésbé a felsőfokú végzettséggel párosuló szellemi munkát. A szellemi munka meghatározó jellegét az is bizonyítja, hogy a diplomás, de nem szellemi munkát végző embereket csupán 7%-uk tartja értelmiséginek.

3. ábra. Ki az értelmiségi? (%)

Az „egyéb” vélemények gyakorlatilag a fent leírtakat nyomatékosították, mégpedig abban az értelemben, hogy a diákok egyformán fontosnak és egymástól elválaszthatatlannak tartották a kultúraorientáltságot és a végzettséghez nem kötődő

szellemi munkát,¹⁸ illetve a kultúraorientáltságot és a felsőfokú végzettséggel párosuló szellemi munkát. Vannak, akik azt tartják fontosnak, hogy az értelmiségi nem is annyira iskolázott, mint inkább széleskörűen tájékozott és akár önerőből művelt ember legyen, aki ennél fogva mindenhez hozzá tud szólni.¹⁹

A diplomás értelmiségiekhez képest, akik a szellemi munkát tartották a legfontosabbnak, a jövőendő értelmiségiek, a diákok az értelmiségi első számú ismérvének a kultúraorientáltságot tartják. Vagyis leginkább az nevezhető szerintük értelmiséginek, aki sokat olvas, kulturális eseményeket látogat, esetleg maga is kulturálisan aktív (pl. hangszeren játszik). Tehát nem okvetlenül teremtője, de mindenképpen fogyasztója a kulturális értékeknek. A második legfontosabb kritérium a szellemi munka és a felsőfokú végzettség. Hogy e kettőnek együtt kell-e járnia? A gyakoribb válasz az, hogy nem. A vezető szerep sem igazán szólította meg a hallgatókat – akár hivatalból fakadó formális, akár személyes tekintélyből fakadó informális vezető szerepről volt szó. Néhány véleményben ugyan megjelent az értelmiségi közösségi szerepvállalásának követelménye,²⁰ de mindent összevetve mennyiségileg ezek a vélemények elenyészők voltak. A menedzser szerepet pedig végképp nem tartották fontosnak. Az értelmiségieknél korábban tapasztalt alkotás, fogyasztás és közösségi szerepvállalás helyett a diákoknál tehát inkább a fogyasztás és alkotás (ebben a sorrendben²¹) jelenik meg elsődleges kritériumként. S a korábbi kutatás eredményeihez hasonlóan a fiatalok egy része sem a szaktudást, egy-egy konkrét terület beható ismeretét tartja szükségesnek, hanem inkább a mindenre kiterjedő tájékozottságot.²² Ami részben újfent össze-

18 Íme néhány vélemény: „A főiskola nem fontos, fontos a helytállás”, „aki mindenféle végzettség ellenére tisztában van a politikai, társadalmi, hétköznapi dolgok egészével, és minden témához hozzá tud szólni”, „nem feltétlenül kell egyetemet végzett embernek lennie. Láttam már sok bunkó diplomás embert. Viszont beszéljen legalább egy idegen nyelvet, legyen széles látókörű és tudjon véleményt alkotni.”

19 „Leleményes és mindenhez hozzá tud szólni”, „aki bizonyos részben minden területen tájékozott, mert sokat olvas és figyeli a politikát”, „jól informált, művelt, lexikális tudással rendelkező közéleti, illetve magánszemély”, „művelt, fogékony az információáradatra, tudjon felfelé és lefelé kommunikálni, egész életében képezze magát”.

20 „Az értelmiségi főiskolai végzettséggel rendelkezik és igyekszik a szabadidejéhez és a családi kötelességeihez viszonyítva szükséges időt szánni a kulturális és társadalmi életre”, „az, aki kiveszi a részét a közösségi életből, felkarolja az iskolákat”, „aki valamilyen szinten hozzátesz népének kultúrájához, és aktív részese a kulturális életnek, bármilyen területről legyen szó (tudomány stb.)”, „valamilyen szellemi vagy kulturális elemek segítségével előbbre viszi a társadalmat, lehet az író, aki a jó gondolatait versebe önti, vagy egy ember, aki könyvtárat szervez”, „mindenki, aki felvállalja a szlovákiai magyarság problémáit és igényeit”.

21 A válaszadók ugyan többnyire szellemi munkáról beszélnek, de nem mindig szellemi alkotómunkát értenek alatta, hanem inkább csak a fizikai, a kétékezi munka ellentétét.

22 Ők viszont ezt teljesen más társadalmi kontextusban mondják, mint a tíz évvel ezelőtti kutatás alanyai. Ma, a felsőoktatási tömegtermelés idején, amikor a felvételi kritériumok könnyítése mellett az is továbbtanulhat, akit korábban nem vettek volna fel, eléggé ellentmondásos az egyetemi végzettség fontosságának részleges „lekicsinylése”. Már csak presztízs szempontjából is kérdéses egy érettségizett fiatal (aki ha az önművelők kategóriájába tartozik, nehezen elképzelhető, hogy ne tanuljon tovább), valamint egy diplomás fiatal helyzete.

függ azzal, hogy elválasztják egymástól a szellemi munka és a felsőfokú végzettség követelményét. Ezzel kapcsolatban önkéntelenül felmerül a kérdés: mit jelent az értelmiségi által képviselt tudás – talán az érettségivel megszerzett ún. általános műveltségnek egy magasabb (?) szintjét, ami lehetővé teszi, hogy az illető „mindenhez hozzá tudjon szólni”? Mert ha igen, akkor mintha kicsit eltávolodtunk volna az értelmiségi tudás és szaktudás eredeti koncepcióitól, s kis túlzással mintha egy kultúrafogyasztó, bármilyen nem fizikai munkát végző, szabadidejében sokrétűen tájékozódó, ebből kifolyólag (valamelyest) mindenhez értő, mindenről véleményt alkotó, s véleményével mindenbe „belekotnyeleskedő” ember képe tárul elénk, aki közösségi szerepvállalás híján felelősség nélkül mondhatja a magáét.

Ami a tudást és a közösségi szerepvállalást illeti, feladatain keresztül szemlélve azonban módosul az értelmiségi eddig felvázolt képe (4. ábra). Ugyanis a korábbi kutatás eredményeihez hasonlóan a fiatalok döntő többsége sem ért egyet azzal, hogy az értelmiségi egyetlen feladata a becsületes munkavégzés. Ez azt jelenti, hogy mindkét intézmény hallgatóinak zöme többletfeladattal, küldetéssel ruházta fel az értelmiségit, mégpedig leginkább a következő kettővel:

- szakmájából, érdeklődési területéből adódó új tartalmakkal gazdagítsa tágabb közössége életét (ismeretek, események, értékek stb.,²³ amelyeknek lehet létrehozója, lehet közvetítője, de akár egyszerre mindkettő)
- az élet különböző területein különféle szinten vezető szerepet töltsön be, tevékeny részt vállalva ezáltal a közösség életének irányításában.

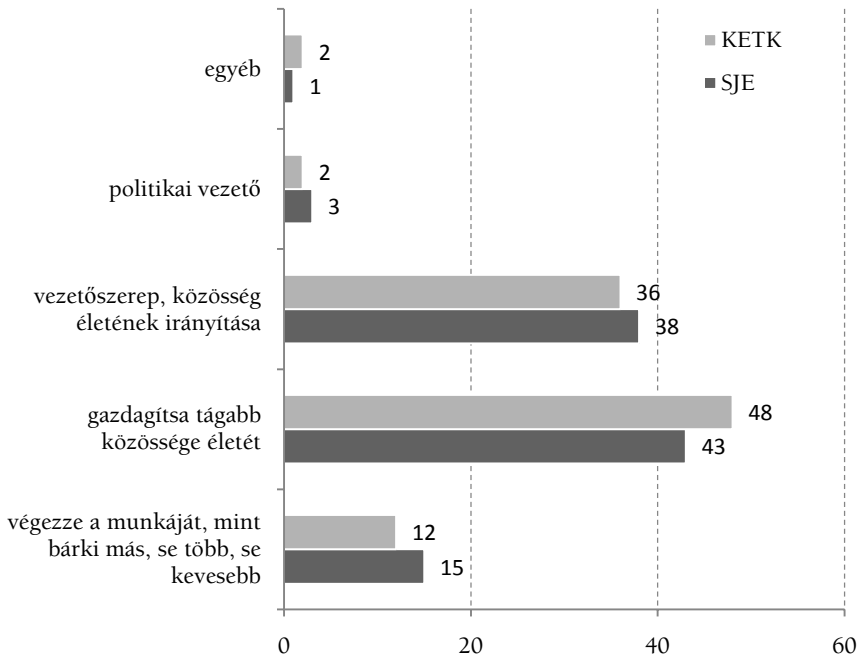
Ez azt jelenti, hogy az értelmiséginek a közösség többi tagjaihoz képest nemcsak az általános ismeretek szintjén megmutatkozó többlettudással, hanem szaktudásban megnyilvánuló többlettudással is kell rendelkeznie. Hiszen ha ez a többlettudás hiányzik, akkor semmi értelme új tartalmakról beszélni. Ugyanakkor az „új” jelző arról is árulkodik, hogy az értelmiséginek önmagát is folyamatosan tovább kell fejlesztenie, művelnie.

További fontos tényező a közösségi szerepvállalás, amely kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt azáltal, hogy az értelmiségi új tartalmakkal gazdagítja közösségét, tekintélyre tesz szert, spontán módon véleményvezérré, s így informális vezetővé válik. Másrészt a fiatalok elvárják tőle, hogy formális vezető szerepet is vállaljon a közösség életének irányításában. A vezető szerep azonban nem azt jelenti, hogy az értelmiségi politikai vezetőjévé váljon a közösségnek. A politikai vezető szerep elutasítása mögött nem is annyira politika/politikusellenességet

²³ Íme néhány a valóságból merített példa. Szakmából adódóan: a biológia szakos tanár, aki gyógynövénytermesztő kört hoz létre, megtanítja a diákjait, majd azok szüleit a gyógynövénytermesztésre. A magyar iskolában tanító szlovák szakos pedagógus, aki tanítványai szlováktudásának elmélyítése érdekében konverzációs kört szervez, amelynek keretén belül kirándulni viszi őket, később a szülők közreműködésével csereüdüléseket szervez. Érdeklődésből adódóan: sakkszerető gépészmérnök, aki elkezdti sakkozni tanítani a kisváros fiataljait, versenyekre viszi őket, s egy idő után már a kisváros is nemzetközi sakkturnák helyszínévé válik.

kell látnunk, bár ez sem eleve kizárt, hanem inkább azt, hogy a hallgatók fontosabbnak tartják, hogy az értelmiségi sokrétű tevékenységet folytasson és valamennyi tevékenységi területén hangadó legyen, mint azt, hogy ne aprózza fel magát, hanem csak egy területre, a politikára koncentráljon. Ugyanakkor összefügghet ez a politika iránti csekély érdeklődéssel,²⁴ valamint a csaknem nullával egyenlő jövődöbéli politikusi aspirációkkal (az utóbbi ugyanúgy lehet ok, mint okozat). S a politikai vezető szerephárítás nem utolsósorban azt is jelentheti, hogy a hallgatók által elképzelt értelmiségit nem kötik pártérdekek, vagyis tudatosan igyekeznek megőrizni politikai függetlenségét.

4. ábra. Az értelmiségi legfontosabb feladata

Végezetül térjünk vissza az eredeti kérdéshez: ki az értelmiségi?

A hallgatók tehát olyan embert tartanak értelmiséginek, aki tájékozott, többet tud másoknál, de nem is az a legfontosabb, hogy szakmai karrierje során mit ért el, hanem hogy tudásából kifolyólag értéktermelő, értékterjesztő és az

²⁴ A hazai közéleti és politikai események alakulása csupán a diákok egyharmadát érdekli, ebből a SJE 9%-a, a KETK 5%-a szeretne politikus lenni. A konkrét politikai irányzatok közül minden tizedik SJE hallgató a konzervatív, minden nyolcadik a liberális politikálással azonosul leginkább, a KETK hallgatói közül pedig ugyancsak minden nyolcadik a liberális irányzatot preferálja. A legellenzesebb irányzat a SJE diákok szerint a nemzeti (35%) és a kommunista (33%), a KETK hallgatói szerint a kommunista (37%).

értékek nevében szervezői közösségi munkát folytasson. Eközben maga is kulturális értékfogyasztó a szó legtágabban vett értelmében. Közösségileg elkötelezett, olyannyira, hogy vezető szerepet vállalva irányítja a közösség életét, méghozzá akár kumuláltan is – tehát ugyanaz az ember több területen is vezetővé válik –, leszámítva a politikai vezető szerepet, amit nem igazán vállal.

S ha már folyton közösségről beszélünk, talán nem érdektelen, hogy a szlovákiai magyar értelmiségiek esetében is egyfajta közösségről van-e szó, amely tudatosítja önmagát, s adott esetben képes ennek megfelelően fellépni, vagy inkább atomizáltan létező szlovákiai magyar értelmiségiek vannak?

Az 1990-es években megkérdezett értelmiségiek többsége nem volt meggyőződve arról, hogy létezik egy szlovákiai magyar értelmiségnek nevezhető réteg: 40%-uk úgy vélte, hogy ez a réteg még csak az önszerveződés kezdetén tart és keresi a helyét, 13%-uk pedig kerek pereg kijelentette, hogy a szlovákiai magyar értelmiség nem tekinthető egységes rétegnek, inkább csak különböző életkörülmények között élő, életmódjukban és szokásaikban különböző értelmiségiek vannak.

Azóta eltelt csaknem tíz év. A SJE-en és a KETK-on tanuló jövődöbéli fiatal értelmiségiek 86%-a úgy látja, hogy ma létezik szlovákiai magyar értelmiség, bár minden tizedik szerint ez a réteg nem igazán mutatkozik meg.

3. A tükör – avagy megfelel-e a jövő értelmiségije a felvázolt képnek?

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a válaszadók által felvázolt értelmiségi kritériumoknak ők maguk mennyire felelnek meg. Mivel diákokról van szó, akiknek elsődleges feladata a tanulás, a tudás elsajátítása, nyilvánvaló, hogy a felállított követelményrendszer teljes egészében még nem alkalmazható rájuk. Ezért csupán a következő hárommal foglalkozom: (1) kultúraorientáltság, (2) tájékozottság, (3) közösségi szerepvállalás és a közösség dolgai iránt tanúsított érdeklődés.

3.1. Kultúraorientáltság

Elsősorban a könyv olvasást, a kulturális értékek alkotását és fogyasztását, valamint a kulturális terek látogatottságát kísérvük figyelemmel.

A hallgatók háromnegyede az elmúlt évben a tankönyveken kívül más könyveket is olvasott. Ugyanakkor egynegyedük semmit sem olvasott vagy nem emlékszik rá, hogy hány könyvet olvasott, ami előző kutatási tapasztalatainkból kiindulva nem azt jelenti, hogy képtelenek fejben tartani a töméntelen sok elolvasott könyv számát, hanem inkább elegánsabb leplezése a nem olvasásnak.

A hallgatók többsége tehát olvas. Azonban a könyv olvasó diákok magas részaránya mögött kisszámú elolvasott könyv áll. 60%-uk egy év alatt 1–5 db könyvet, a SJE diákjai közül minden ötödik, a KETK hallgatói közül pedig minden negyedik 6–10 darabot jelölt be. Ennél többet minden ötödik SJE hallgató és

minden hatodik KETK diák említett. Mindent összevetve: az olvasó diákok többsége havonta átlagosan egy könyvnek sem ért a végére. Úgy tűnik tehát, hogy a könyvolvasás nem tartozik a hallgatók kedvenc időtöltései közé.²⁵

Milyen jellegű könyveket olvasnak? A kérdőívben feltüntetett tizenkét könyvtípus között nincs egy sem, amelyet rendszeresen olvasnának. Amint az elolvasott könyvek száma alapján sejthető volt, az olvasás gyakoriságát tekintve a ritkán előforduló olvasás dominál. A rendszeres olvasás nem túl gyakori jelenség – a SJE hallgatóinak 20%-ára, a KETK hallgatóinak 23%-ára jellemző. A SJE diákjai leggyakrabban szépirodalmat, praktikus könyveket (szakácskönyv, kertészet, barkácsolás stb.) és természetről szóló könyveket olvasnak, a KETK hallgatói pedig szépirodalmat, művészetről és természetről szóló könyveket.²⁶ Új-fent megjegyzem azonban, hogy a „leggyakrabban” kifejezés általában ritka, időről-időre történő olvasást jelent.

A kultúraorientáltság további mércéje a kulturális fogyasztás és alkotás. Fel-soroltunk tizenöt kulturális teret (a kulturális fogyasztás indikátorai) és négy kulturális tevékenységet (a kulturális alkotás indikátorai²⁷), s megkérdeztük, jellemzőek-e ezek a hallgatókra, s ha igen, milyen gyakran fordulnak elő az életükben. Ami a kulturális fogyasztást illeti, mindkét intézmény diákjai valamennyi kulturális teret látogatják. Legkevésbé hangversenyre/operába és táncházba járnak. A kulturális tevékenységek közül az íráson kívül többségük végez valamiféle alkotótevékenységet, sőt sokan sportolnak. Vagyis nagyon kultúraorientáltak tűnnek. Ha azonban megnézzük, hogy milyen gyakran látogatják ezeket a kulturális tereket, optimizmusunk kissé lelohad. Szinte mindegyikre a havi vagy annál is ritkább látogatás jellemző. Az ennél gyakrabban, tehát hetente legalább egyszer látogatott terek közül a KETK hallgatói esetében a bevásárlóközpont (53%), a bár és a kocsmá (49%) tethosszal vezetnek. A diákok többsége legritkábban színházba, moziba, koncertre (beleértve a könnyűzenei koncerteket is), kiállításra, könyvvásárlás végett könyvesboltba és bálba jár. A kulturális alkotótevékenységek és sportolás terén valamivel jobban állnak. A SJE hallgatói közül a legtöbben leggyakrabban úgszintén bárba és kocsmába járnak. Majd a könyvtár, sportrendezvények és a bevásárlóközpontok következnek.

Összehasonlítva a két intézmény diákjainak kulturális fogyasztását és tevékenységét azt látjuk, hogy mindkét csoportra egyformán jellemző a heti legalább egyszer történő bár- és kocsmalátogatás. Úgy tűnik, ez a SJE hallgatóinak leggya-

²⁵ A *Mozaik 2001* elnevezésű ifjúságkutatásban megkérdezett 15–29 éves fiataloknál szinte ugyan-ezeket az eredményeket kaptuk (Lampl Zsuzsanna: A fiatalok elsősorban tévét néznek, s havonta fél könyvet olvasnak. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005, 1. sz. 95–109). A Kárpát-mé-
 dence magyar fiataljai közül ennél kevesebbet csak a székelyföldiek és a partiumiak olvastak. A *Mozaik 2001* mintáját azonban nemcsak a jövő értelmisége alkotta, hanem vegyes, így a felső-
 fokúnál alacsonyabb iskolai végzettségű fiatalok is.

²⁶ Az ifjúságkutatás alanyainak kedvenc olvasmánya a kalandregény, a szerelmes regény, a krimi, a sci-fi volt.

²⁷ A sportolást, mozgást, kirándulást is idesorolom, mint az aktív testkultúra megnyilvánulásait.

koribb, a KETK hallgatóinak pedig második leggyakoribb szabadidős programja. Emellett a komáromiak jobban szeretnek könyvtárba, sportrendezvényekre és diszkóba járni, a nyitraiak pedig leginkább a bevásárlóközpontokat²⁸ kedvelik. A hetente legalább egyszer látogatott kulturális terek közül a válaszadók legalább 10%-a említette a bulit, a diszkót és a könyvesbolti könyvnezegetést. A fiatalok kulturális fogyasztásában tehát egyértelmű prioritást élvez a tömegszórakoztató helyek, rendezvények látogatása. Színházba, de moziba is nagyon kevesen járnak rendszeresen, ami már csak azért is érdekes, mert mindkét városnak saját ismert és elismert színháza van: Komáromnak a magyarul játszó Jókai Színház, Nyitrának pedig az Andrej Bagar Színház, amelynek egyes előadásaira Pozsonyból is eljár az ingyenc közönség. Ráadásul mindkét színház ad diákkedvezményt. Úgy látszik azonban, hogy a hallgatók nem igazán igénylik az ún. magas kultúra fogyasztását.

A kulturális alkotótevékenységek közül a hallgatók 39, illetve 42%-a rendszeresen zenél és/vagy képzőművészeti tevékenységet folytat. Minden harmadik SJE hallgató és csaknem minden hatodik KETK hallgató ír. A rendszeres aktív testmozgás nagyjából mindkét diákcsoport egyharmadára jellemző, s aránylag sokan járnak rendszeresen kirándulni, főleg a nyitrai diákok közül.

3.2. Tájékozottság

Amennyiben tájékozottság alatt az aktuális információkkal való ellátottságot értjük, akkor mindenképpen meg kell vizsgálnunk, hogy milyen szerepet tölt be a média a hallgatók életében. Ugyanakkor a tévézés, rádióhallgatás és újságolvasás kulturális fogyasztás is egyben, sőt a tévézés és rádióhallgatás a kulturális fogyasztás legelterjedtebb formája.²⁹ A SJE diákjainak 89%-a, a KETK hallgatóinak 93%-a néz rendszeresen tévét, s mindkét diákcsoport 89%-a rendszeresen rádiózik. Ez annyit jelent, hogy a SJE hallgatói hétközben átlagosan napi 75 percet, a KETK diákjai napi egy órát töltenek tévézésessel. Hétvégén ez az idő mindkét diákcsoportnál napi három órára növekszik, de sokan egész nap a tévé előtt ülnek.

A rádióhallgatás hétközben a hallgatók átlagosan napi egy óráját veszi igénybe, de hétvégén ez is több. A komáromi diákoknál átlagosan napi 77 perc, a Nyitrán tanulóknál 92 perc, de akárcsak a tévézésénél, itt is érvényes, hogy sokuknál egész nap szól a rádió. A kereskedelmi rádiók a legkedveltebbek, elsősorban a magyarul sugárzók (a Danubius és a Slágerrádió), de a fiatalok a szlovák kereskedelmi adókat is hallgatják, főleg a KETK diákjai. A többi rádióállomás rendszeres hallgatóinak aránya elenyésző, de annyi azért megfigyelhető, hogy a szlovák közszolgálati

²⁸ Nem kérdeztük meg, hogy mi célból látogatják, de nem valószínű, hogy csak vásárolnak, hanem esztétikai szükségleteiket is kielégítik. (Vö. Bauman Zygmunt: *Úvahy o postmoderni době*. Praha, Slon, 1995. 43.)

²⁹ Az on-line médiát nem vizsgáltuk, amit utólag nagyon sajnálunk, viszont egy most futó kutatásban már ez a témakör is benne van.

rádiót is inkább a KETK diákjai hallgatják, míg a SJE diákjai inkább a magyarul sugárzó rádióállomásokat preferálják.

A televízióállomások preferenciája is elsősorban a kereskedelmi adók nézettségéről tanúskodik. Közülük a RTL Klub és a TV2 a legkedveltebb,³⁰ a SJE hallgatóinak háromnegyede, a KETK hallgatóinak kétharmada nézi rendszeresen. A harmadik a Markíza szlovák kereskedelmi tévéállomás, amelyet a nyitraiak 40%-a és a komáromiak 31%-a néz rendszeresen. Az MTV1-et nagyjából minden harmadik diák nézi. A szlovák közszolgálati tévét inkább a KETK, a többi külföldi (azaz nem magyar nyelvű) tévécsatornákat inkább a SJE diákjai preferálják.

Ilyen magasfokú elektronikus médiafogyasztásnál joggal feltételezhető, hogy a hallgatók minden bizonnyal tájékozottak. Csak az a kérdés, hogy milyen téren. Éppen ezért a következő lépésben azt vizsgáltuk, hogy milyen jellegű műsorokat néznek. Tizenhét műsorfajtát soroltunk fel, ezek közül némelyek hasonló, mások eltérő közkedveltségnek örvendenek a két diákcsoport körében. Amit egyformán a legjobban szeretnek, az a dokumentumfilm, a hírműsor és a vetélkedő. Utolsó helyre pedig a reklámot helyezik. Ugyanakkor elmondható, hogy a tizenhét műsorfajta közül egy sincs, amit különösen nagyon kedvelnének, de olyan sincs, amit kimondottan utálnának. A közkedveltség mértéke szerint három műsorcsoporthoz különíthető el: az inkább kedvelt, a kevésbé kedvelt és a nem kedvelt műsorok. Az inkább kedvelt műsorok csoportjába a már említett dokumentumfilmek, vetélkedők és hírműsorok (SJE), illetve a dokumentumfilmek, hírműsorok, vetélkedők és művészfilmek (KETK) tartoznak. A kevésbé kedveltek közé mindkét diákcsoport ugyanazokat a műsorokat sorolta: filmsorozatok, bűnügyi filmek, játékfilmek, sportközvetítések, könnyűzenei és komolyzenei műsorok, művészfilmek, portréfilmek, hagyományőrző műsorok, talkshow és az irodalmi műsorok. Nem kedvelik a politikai vitaműsorokat, a valóságshow-t és a reklámot. Vagyis mindkét diákcsoport elsősorban olyan műsorokat szeret, amelyekből tényszerű információkat meríthet, legyenek ezek általánosabb jellegűek (amelyeket a vetélkedők, dokumentumfilmek közvetítenek), vagy az aktuális történésekhez kötődők (hírműsorok).

Az elektronikus médiafogyasztás tömör jellemzése után nézzük meg, olvasnak-e a hallgatók újságot, folyóiratot. Első ránézésre látható, hogy még ha van is némi eltérés a két diákcsoport között, azért a feltüntetett sajtótermék-kategóriák többségét túlnyomó részük olvassa. Legtöbben az *Új Szót* olvassák (naponta a SJE hallgatóinak 42%-a, a KETK hallgatóinak egyharmada). Majd mindkét diákcsoportnál az egyéb magyar nyelvű országos lapok (általában *Vasárnap*, *Új Nő* és *Szabad Újság* sorrendben) és a magyarországi lapok következnek. A hallgatók tehát elsősorban magyar nyelvű lapokat olvasnak, ami a SJE diákjainál még inkább megfigyelhető, hiszen esetükben a magyar helyi lapok is megelőzik a szlovák

---

³⁰ Korábbi kutatásainkban valahányszor rákérdeztünk a médiafogyasztásra, a mostani eredményekhez hasonlóan mindig a kereskedelmi rádiók és televíziók végeztek a preferencialista elején, kortól és iskolázottságtól függetlenül.

lapokat. A KETK hallgatói közül többen olvasnak szlovák napilapokat, a SJE hallgatói között viszont olvasottabbak a helyi szlovák és külföldi lapok. A szlovák napilapok közül a *Nový Čas* (SJE 5%, KETK 23%) és a *Sme* (SJE 6,4%, KETK 13%) a legkedveltebb. Az országos szlovák lapok közül a *Plus 7 dní* (KETK 14,3%, a SJE hallgatói elvétve említették) és különböző női lapok (*Emma*, *Eva*, *Nový čas pre ženy*, *Báječná žena*, *Sme pre ženy*).

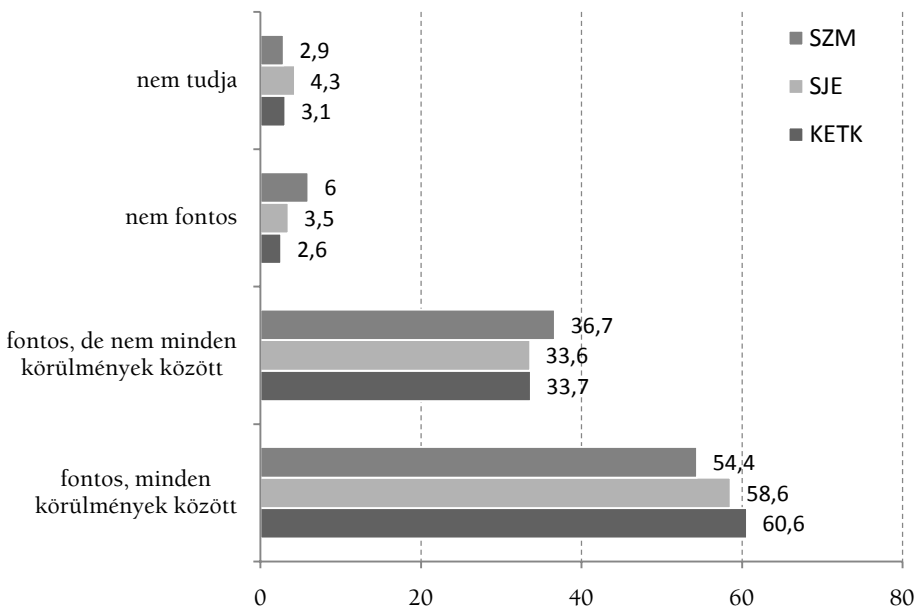
A diákok tájékozottságához tehát nem fér kétség, s úgy tűnik, a sajtótermékek közül is elsősorban a naprakész információkat közvetítők iránt érdeklődnek.

3.3. A közösségi szerepvállalás és a közösség dolgai iránt tanúsított érdeklődés

Ennek a tág témakörnek ezúttal csupán két vetületére térek ki. Ezek a nemzeti identitás felvállalása és a különböző közösségi témák iránti érdeklődés.

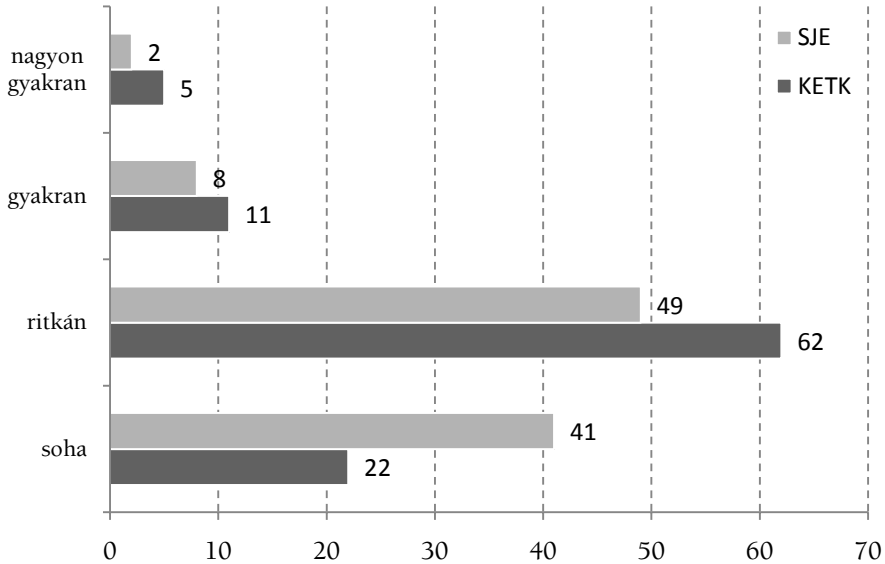
A szlovákiai magyar közösségen belüli szerepvállalás egyik fő feltétele a magyar identitás felvállalása (5. ábra). A Fórum Kisebbségkutató Intézet 2007. őszén reprezentatív szlovákiai magyar mintán (SZM) végzett közvélemény-kutatásában a megkérdezettek 91%-a tartotta fontosnak a nemzeti identitás felvállalását, ebből 54%-uk minden körülmények között, 37%-uk pedig nem minden körülmények között. A diákok körében is hasonló eredményeket kaptunk. Csupán annyi a különbség, hogy ők még fontosabbnak tartják a nemzeti identitás minden körülmények közötti felvállalását – főleg a KETK hallgatói.

5. ábra. Fontos a nemzeti identitás felvállalása? (%)

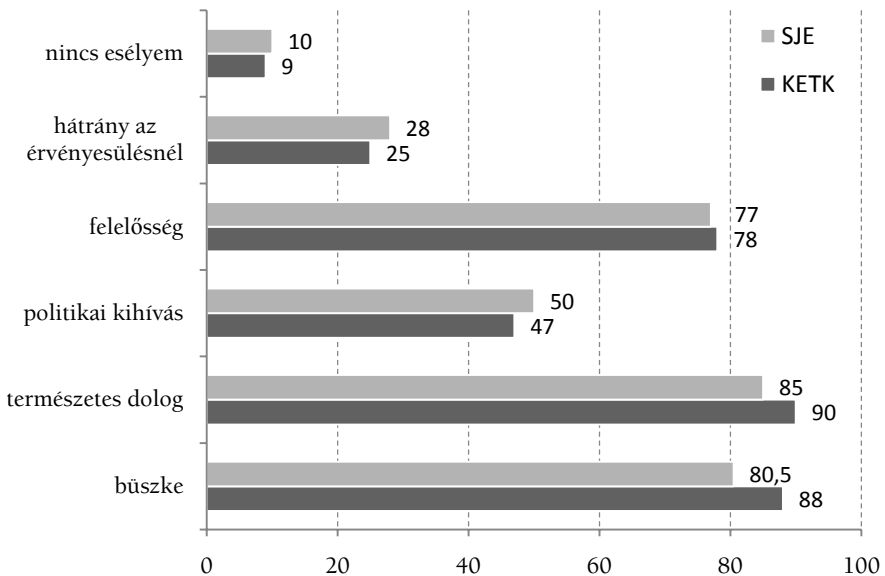

Bizonyára tudják, hogy miről beszélnek, ugyanis saját bevallásuk szerint volt már részük nemzetiiségi hovatartozásuk miatti diszkriminációban (6. ábra). Ezt is a KETK hallgatói említették gyakrabban, s általában némely szlovák nemzeti-ségű oktatójuk bánásmódját hozták fel példaként, főleg azok a hallgatók, akik szakpárosításuk egyik „felét” szlovák nyelven oktató tanszéken végzik.

6. ábra. Nemzeti hovatartozása miatt milyen gyakran érte megkülönböztetés? (%)

7. ábra. Egyetértenek azzal, hogy magyarnak lenni... (%)

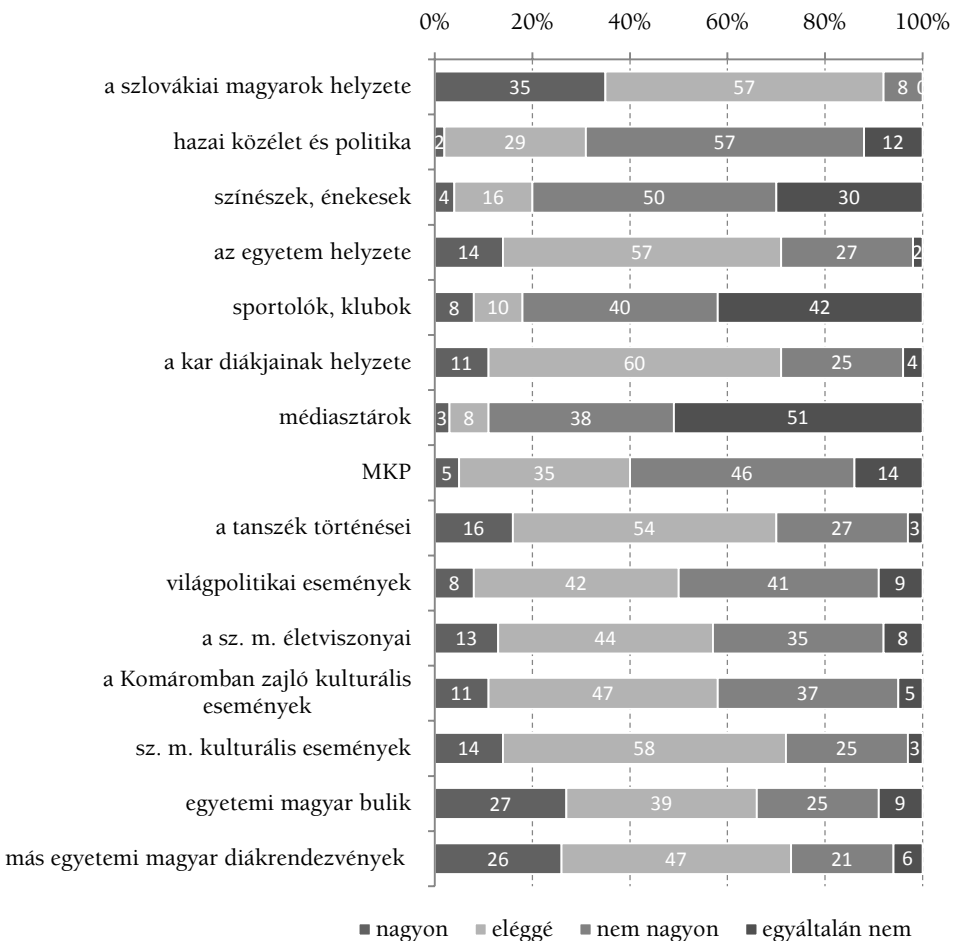

A hallgatók többsége pozitívan viszonyul a nemzetiségéhez (7. ábra). Magyar-sága büszkeséggel tölti el, magyarnak lenni természetes számára, mert magyar az anyanyelve és a magyar kultúrán nőtt fel. Ez a pozitív viszonyulás a KETK diákjai körében még erőteljesebb, mint a SJE hallgatóinál, ami nem támasztja alá a néhány napján előforduló spekulációkat, amelyek szerint azért is van szükség magyar egyetemre, mert a szlovák egyetemek asszimiláló hatást gyakorolnak a diákokra (igaz, azt is el kell ismernünk, hogy itt a „magyar kar” hallgatóiról van szó, akik nem tiszta szlovák környezetben töltik mindennapjaikat, de az említett vélemény akkor is durva általánosítás).

A hallgatók háromnegyedénél a közösségi szerepvállaláshoz oly fontos felelősségtudat is megjelenik, s bár korábban rámutattam, hogy politizálni nem igazán akarnak, azért fontosnak tartják a politikai kihívásokra adott közösségi válaszokat.

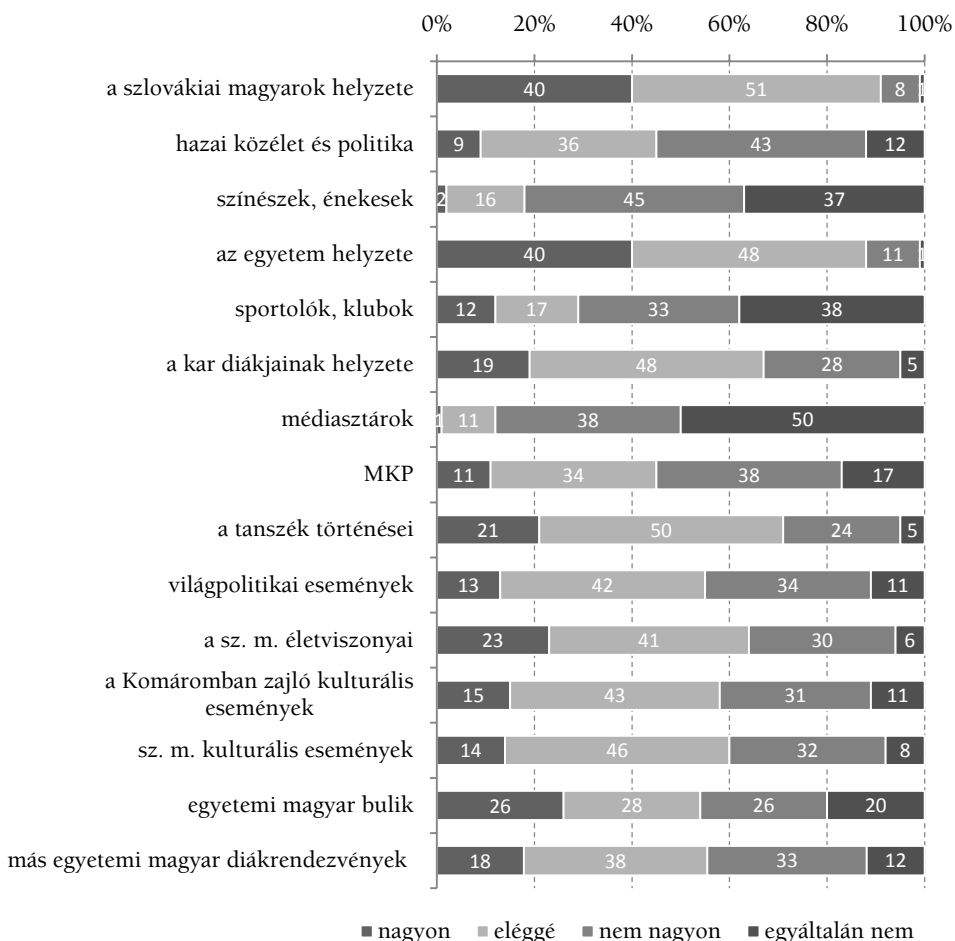
8. ábra. Milyen mértékben foglalkoztatják a felsorolt területek – KETK

A további vizsgálódás is a diákok közösségi érdeklődését bizonyítja. A tizenöt felsorolt terület közül a KETK hallgatóinak legalább felét nagyon vagy eléggé foglalkoztatja (8. ábra) a szlovákiai magyarok helyzete, a különböző magyar egyetemi rendezvények, a szlovákiai magyar kulturális események, az egyetem és a kar diákjainak helyzete, valamint a tanszék történései, s természetesen az egyetemi magyar bulik, a nyitrai kulturális események, a szlovákiai magyar értelmiség életviszonyai és a világpolitikai események.

A SJE hallgatóinak legalább felét nagyon vagy eléggé foglalkoztató területek: a szlovákiai magyarok helyzete, az egyetem helyzete, a tanszék történései, a kar diákjainak helyzete, a szlovákiai magyar értelmiség életviszonyai, a szlovákiai magyar kulturális események, a Komáromban zajló események, a magyar diákrendezvények és az egyetemi bulik (9. ábra).

9. ábra. Milyen mértékben foglalkoztatják a felsorolt területek – SJE

A hallgatók tehát nem zárkóznak el, hanem igenis foglalkoztatják őket a felsoroltak. S minél közelebb állnak hozzájuk, minél inkább róluk szólnak ezek az események, annál inkább érdeklődnek irántuk. Feltételezhető, hogy a jövőben értelmiségiként és a munkaerőpiac remélhetőleg aktív részeseként más eseményekben lesznek érdekeltek, s akkor azok sem fogják őket hidegen hagyni.

Összegzés

Írásomban két kérdésre kerestem a választ: kit tartanak értelmiséginek a SJE és a KETK hallgatói, valamint ők, akik rövid időn belül a jövő magyar értelmiségének egy részét fogják alkotni, mennyire felelnek meg ennek az elképzelésnek. Konkrétan: a kultúraorientált, tájékozott és közösségi szerepet vállaló értelmiségi képének.

Ami a kultúraorientáltságot illeti, a hallgatók többsége egyelőre nem kultúra-teremtésre, hanem kultúrafogyasztásra állította be magát. Ezen belül a média-fogyasztás élvez abszolút elsőbbséget, a kulturális terek, események közül pedig a tömegszórakozást nyújtó bár, kocsma és a bevásárlóközpont. Az elitkultúrát képviselő színház, koncert, kiállítás, múzeum kimarad a fiatalok életéből. Nemkülönben a könyvolvasás. Újságot viszont olvasnak, s ez is bizonyítja, hogy a hallgatók kulturális fogyasztásukban a szórakozás mellett elsősorban információorientáltak.

A másik két követelményt illetően kedvezőbb a tükörkép. A felsorakoztatott eredmények alapján tájékozott, magyarságukhoz ragaszkodó, a szlovákiai magyarok helyzete iránt érdeklődő egyetemistákat mutat, akik a környezetükben zajló eseményeket is figyelemmel kísérik, s itt nem csupán az egyetemi bulikra gondolok.

Mindez a jelenre vonatkozik, s nem tudhatjuk, a jövőben hogyan fogják megélni ezek a fiatalok értelmiségi mivoltukat, az abból fakadó lehetőségeket és kihívásokat. Egyet azonban jó lenne tudatosítani: az értelmiségi nem csupán Agy, hanem Szív is. Nemcsak információgyűjtő és -továbbadó, hanem értékközvetítő is. Ezért talán többet kellene foglalkozni(a) olyasmivel, ami a lelket és a szépérzékét pallérozza.

Muravidéki helyzetkép a múlt és a jelen tükrében*

A szlovéniai Muravidéken élő magyarok lélekszáma a statisztikai adatok szerint a 21. század elején is rohamosan fogy, ugyanakkor a közösség – és azon belül a fiatal nemzedék egyes csoportjai – az elmúlt esztendőkből, főképpen a kultúra terén, olyan értékteremtést végez, amire korábban nem volt példa. Ellentmondásos állapot, amire számos példa hozható fel. A példák felsorolásánál fontosabb a kérdésfeltevés, hogy – a 20. század nyolcvanas éveinek végén tapasztalt állapothoz képest – a maroknyi népcsoport megmaradási esélyei a részbeni eredmények által nőttek-e, azaz a magyar nemzeti tudat ereje az elmúlt évtizedben valamennyire erősödött-e? Egyértelmű választ nem tudunk adni, hiszen a nemzeti kisebbségi létre általában jellemző hullámvölgyes állapot ezt természetéből fakadóan sem teszi lehetővé. A válaszadást tovább bonyolítja, hogy a tervszerű tudományos kutatómunka során feltáruló adatok is főképpen egyoldalú, jobb esetben részleges helyzetkép vázolására adnak csak módot.

A szlovéniai magyar közösség esetében meghatározó jelenség, hogy az etnikumhoz tartozók az állam egyik legfejletlenebb tájegységének a polgárai, ugyanakkor a Muravidék gazdasági, szociális és infrastrukturális helyzete valamennyire kedvezőbb a szomszédos magyarországi tájegységénél, ami úgyszintén sajátos helyzetet idéz elő.

Szólni kell arról is, hogy a kis közösség vitathatatlanul magán viseli a szórványosodás jegyeit, ugyanakkor a mintegy harminc településre kiterjedő magyar, illetve magyar kötődésű lakosság mégsem klasszikus szórványközösség, hiszen közvetlenül kapcsolódik (még ha azzal nem is azonosul) a szomszédos zalai és vasi településstruktúrához, így kialakítva egy szerteágazó kulturális, idegenforgalmi és részben infrastrukturális együttműködést. Az időközben jellegében átalakult, gyakorlatilag jelképpé vált államhatár mentén található települések között még nem beszélhetünk teljes „vérkeringésről”, amilyen például 1919 előtt az akkori kornak megfelelően létezett (amikor a történelmi tájegység ténylegesen együvé tartozott), de a néhány évtizeddel korábbihoz viszonyított helyzet gyökeresen megváltozott.

---

* A szerző *A nemzeti tudat alakulásának jellemzői a Muravidéken* c. tanulmányának (Muratáj, 2007, 1–2. sz.; Vasi Szemle, 2008, 4. sz.) javított, átdolgozott változata.

A muravidéki magyarok vonatkozásában – történelmi adottságokból fakadóan – észlelhető a szociális-gazdasági szempontból valamennyire kedvezőbb helyzetben lévő szlovén értékrendhez való ragaszkodás, ami alapvetően nem lenne baj, azonban a jelenség a nemzeti tudat alakítását és erejét, valamint a virtuális magyar nemzeti egység létezését jelentősen akadályozza. Ezt a jelenséget – a korrektség maximális érvényesítésével, a többségi nemzet tisztelete mellett – intézményeink teljes erővel próbálják enyhíteni. Ennek ellenére megállapítható, hogy a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben rögződött értékrend-váltást, valamint az azzal párosuló nemzettudat-torzulást intenzív és tartalmi szempontból jól végiggondolt programok révén lehet csak valamennyire kompenzálni.¹

Előrevetítve szükséges hangsúlyozni, hogy a Mura mentén élő, magyar származású népesség jelentős részére egyre erőteljesebben a kettős nemzeti kötődés a jellemző, aminek egyik látványos formája a regionális kötődés megjelölésében nyilvánul meg (akár a magyar vagy a szlovén, illetve mindkét nemzeti kötődés elhagyásával). Az utóbbi jelenség az adott helyzetben részben pozitív folyamatként is értelmezhető.

Statisztikai adatok

A Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területén (értsd: a magyarok lakta vidéken) 1991-ben 14 207 ember élt, 2002-re azonban számuk 12 627 főre csökkent, ami több mint 10%-os fogyást jelent. A magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma ezen belül 1991-ben összesen 7 244 fő volt, bő tíz évvel később mindössze 5 212, ami egy népszámlálási ciklus alatt a közösség negyedének formális elvesztését jelenti. Egész Szlovéniában 2002-ben összesen 6 243 állampolgár vallotta magát magyar nemzetiségűnek, amiből az következik, hogy a magyar közösség hatoda immár az őshonos magyarok lakta vidéken kívül él, ahol a viszonylag magas színvonalú kisebbségvédelmi lehetőségekkel csak korlátozott mértékben élhet, hiszen az ún. nemzetiségi „többletjogok” területhez kötöttek Szlovéniában. Az anyanyelv vállalása szempontjából valamivel kedvezőbb a helyzet, hiszen a magyarok lakta vidéken 6 235-en, egész Szlovéniában 7 713-an jelölték meg anyanyelvüknek a magyart. Az 1991-es adatokhoz viszonyítva e téren is jelentős fogyás tapasztalható.²

A jövőt illetően ezek a számarányok a muravidéki magyar közösség esetében nagyon kilátástalan képet festenek. Az egyik összehasonlító kutatás alapján kiderül, hogy a magyarok száma a Muravidéken kilencven év alatt a harmadára

¹ Göncz László: A muravidéki magyarság helyzete a rendszerváltás után (A magyarság nemzet-tudatának állapota). *Híd*, 2000 március–április. 184–198; *Muratáj*, 1999, 2. sz. 39–55.

² Popisi na Slovenskem 1948–1991. In: *Popis 2002*. Statistični urad Republike Slovenije (Szlovén Köztársaság Statisztikai Hivatala). Ljubljana, 2001; valamint későbbi hivatalos közlemények az internet honlapján.

csökkent. A korábbi hatótényezők mellett (elvándorlások különböző ciklusokban, nemzettudat-válságból származó lemorzsolódás, világháborús veszteségek stb.) a legutóbbi negyed században intenzíven jelentkezik a vegyes házasságok következményeként észlelhető „gyorsuló asszimiláció”.³ Ha az elmúlt évek különböző kutatásainak, részfelméréseinek eredményeit vizsgáljuk, akkor félve feltételezhetjük, hogy a magyar közösség lélekszáma a Muravidéken mára már egy-két százal a kritikus 5 000 fő alá esett. Szlovéniában ugyan a törvények és a jogszabályok nem határoznak meg az őshonos magyar és olasz nemzeti közösségek esetében számarány-minimumot, azonban a tényleges megmaradás esélyeit a nagyon alacsony lélekszám minőségében csökkenti.

A helyzetet valamennyire enyhíti, hogy a magyar közösség iránt tanúsított közvetett kötődés szempontjából jobb a helyzet, ugyanis a magyar kultúrához, valamint a magyar nyelvhez valamilyen szinten kötődők száma a Muravidéken mindenképpen meghaladja a tízezret.

A nemzeti tudatot befolyásoló tényezők

A magyar nemzeti tudat alakulását és jellegét a tárgyalt közegben a szlovén lakosság jellemzőivel párhuzamosan lehet csak mélyreható és objektív módon elemezni.

Már a török időköt követően, így közvetlenül az 1848-as forradalom előtt is a Mura mentén szinte törvényszerű volt a térség különböző etnikumainak markáns nyelvi-etnikai differenciálódása. Ezt a magyar, az egykor vendnek nevezett Mura menti szlovén, a muraközi horvát és a nyugat-vasmegyei örvidéki (ma közzismertebben: burgenlandi) német, azaz hienc közösségek vonatkozásában egyaránt állíthatjuk, ugyanis a túlnyomórészt faluközösségekben élő lakosság nyelvi határai a 14. századtól a 20. század közepéig gyakorlatilag nem, vagy csak kis mértékben változtak. Nemzeti és vallási jellegű vegyes házasságokra – a mai arányoknál jelentősen kisebb számban – akkoriban is volt példa, azonban emiatt nemzeti-nyelvi tekintetben nem hígultak fel az említett közösségek. A 19. század első felében, majd részben később is, egészen a II. világháborúig, az interetnikus kapcsolatok legfeljebb a folklór tekintetében jelenthettek bizonyos fokú változást, válthattak ki némi hatást.

A másik említésre méltó jelenség arra vonatkozik, hogy a Mura menti térség lakossága erőteljesen hungarus-tudatú volt, ami az 1920-as évekig a szlovén etnikumra különösképpen igaz, még ha Fényes Elek szerint a szlovénok „egy szót sem tudtak magyarul”.⁴ A magyar nyelv, mint a reformkorban meghonosodott fiatal államnyelv bizonyos mértékű fellendítését, ösztönzését a 19. század első

³ Kovács Attila: A muravidéki magyarok számának változása a 20. században a statisztikák tükrében. *Muratáj*, 2004, 1. sz. 47–76.

⁴ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. 12.

évtizedeiben a szlovénok lakta vidéken is kezdeményezték,⁵ aminek településenként eltérő hatása volt, azonban konfliktushoz, a szlovén nemzeti lét mélyrehatóbb megbontásához a folyamat nem vezetett.

A muravidéki magyar közösség esetében megállapítható, hogy – számbeli kicsinysége ellenére – történelmileg több tájegység mentalitását, értékrendjét magán viselve kovácsolódott össze. Hogy ténylegesen összeforrt-e, illetve – a politikai érdekek és célok egybehangolásától eltekintve – egyáltalán szükség volt-e, van-e ilyen homogenizálódásra, az véleményem szerint szubjektív szempont. Valójában az 1920-as évek után kezdtek egymáshoz közeledni az addig őrségi, göcseji, hetési stb. tájegységek, illetve a történelmi Vas és Zala megyékből származó, immár kisebbségbe kényszerült magyarok. A korabeli délszláv állam létezése idején azonban a Mura menti magyar közösség – tágabb, főképpen külső látókörből – önálló egységként nem szerepelt; az ún. délvidéki magyarság egyik alcsoportját képezte. Ebből számos hátrány származott, hiszen – a bácskai, a bánáti és a dravasögi-szlavóniai közösségektől eltérően – a muravidéki magyarok életmódbeli, közösségi, kulturális, nyelvjárási és egyéb szempontból sajátos értéket képviseltek, ami merőben eltért a mintegy háromszáz kilométerrel távolabb élő közösségek sajátosságaitól. Természetesen számos közös vonás is volt az ún. délvidéki magyar közösségekben, azonban a muravidéki magyarság a rendszerváltás, illetve Szlovénia önállósulása után markánsabb identifikációra kényszerült. Ez a folyamat az elmúlt mintegy másfél évtizedben – véleményem szerint – sikeres volt, ennek következményeként nyugtázható, hogy ma már tudomást szereztek az egyik legkisebb, saját földrajzi környezetében őshonos magyar nemzeti kisebbség létezéséről, megmaradási törekvéseiről, tevékenységéről és sajátosságairól.

Az elmondottaktól függetlenül el kell mondani, hogy a mai napig tapasztalható némi megosztottság az egykori Alsólendvai járás lélekszámában jelentős többséget alkotó magyarsága és a ma már úgyszintén nem létező Muraszombati járás főképpen az Őrségben, illetve annak peremvidékén élő magyar közössége között. Az ellentétek az önszerveződés és a politikai szerepvállalás terén éleződtek ki leginkább, aminek több oka megállapítható. Ezúttal csupán két – véleményem szerint – leginkább befolyásoló jelenségre utalok. Egyrészt a kisközösségekre jellemző, az átlagnál erőteljesebben jelentkező, valamennyire személyeskedő tényező szerepe említésre méltó, ami mindig magán viselte a közösségi szerveződés formális megoldásainak részrehajló tendenciáit. Ennek következményeként a jelenleg öt önkormányzati szintű magyar nemzeti közösség egymásközi viszonya nem felhőtlen, ugyanakkor az ún. csúcsszervezettel, a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösséggel sem problémamentes az alapszervezetek kapcsolata. Így immár a harmadik egymást követő mandátumban az egyik alapszervezet (az öt településre kiterjedő Moravske Toplice Községi Magyar Nemzeti

⁵ Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: VaML) Vvm. nközyg. ir. Kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek 1171/1837.

Önkormányzati Közösség) nem vesz részt a muravidéki magyarság legfelső testületének munkájában. A másik ok, ami az adott állapotot befolyásolja, abból fakad, hogy a nem magyarok lakta, Muraszombat központú tájegység társadalmi és politikai elitjének bizonyos része – látens formában – több ízben a muravidéki magyar közösség politikai egységének a megbontására törekedett. Leginkább a regionális szlovén sajtóra és médiára, valamint néhány megingásra hajlamos magyar kisebbségi vezető „közreműködésére” támaszkodtak, támaszkodnak. Ez a tendencia az utóbbi időszakban valamennyire csökkent, azonban egészében véve még nem beszélhetünk a megszűnéséről.

A mélyebb elemzésre okot adó jelenség pozitív ellenpéldája a muravidéki magyarság körében működő szakintézmények egyre teljesebb és tökéletesebb rendszerének a létrejötte. Tevékenységük jellegénél fogva a teljes muravidéki magyar közösségre, sőt a tágabb régióra kiterjedő magyar nemzetiségi kulturális és tájékoztatási közszolgálati intézmények olyan láncszemei a nemzeti megmaradást szolgáló szervezetségi struktúrának, amelyek nélkül kis lélekszámú közösségekben aligha lehetne említésre méltó eredményeket elérni. Fontos vívmány, hogy közvetlenül a rendszerváltást követő időszakban e kérdést illetően konszenzus jött létre a muravidéki magyar közösség politikai szereplőinek körében, és az is legalább ennyire fontos szempont volt, hogy intézményesítési törekvéseinkhez sikerült az illetékes szlovén állami szervek jóváhagyását megnyerni, különösképpen fontos, hogy sikerült az állami költségvetésből a szükséges támogatásrészt biztosítani.

Azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyar közösség a rendszerváltás utáni időszakban folyamatosan a többségi nemzettel való konstruktív együttműködésre törekedett, törekszik. Az ilyen jellegű próbálkozásaink nem mindig találtak együttműködőkre, azonban pozitív példákról is beszámolhatnánk. Ezúttal csupán arra utalok, hogy még mindig akadnak olyan szélsőséges elemek a többségi nemzet köreiből, amelyek gátolják a muravidéki magyar közösség erőteljesebb szerepvállalásának kibontakozását, a magyar nyelv és kultúra presztízsének némi javulását. Nemegyszer egypártrendszerbeli reflexek észlelhetők, amelyek esetében elvétve olyan szituációt is tapasztalunk, hogy a támogatókat, azaz szimpatizánsokat a kisebbség sorából toborozzák. A legtöbbször mondván csinált, kreált konfliktusokat a regionális média gyakori felhasználásával rendszerint a kisebbség lejáratására használják. Ilyesmit tapasztalunk 2005–2006-ban, amikor az általunk bírált, ún. muravidéki ünnep⁶ törvényes megerősítését úgy állították be, hogy a magyar nemzetiségi ellenvélemények szélsőséges megnyilvánulások, a szlovén állam és államiság elleni diverziók.

⁶ A „muravidéki ünnep” azt jelenti, hogy 2006-ban a szlovén országgyűlés elfogadott egy törvényt, amellyel a délszláv csapatok 1919. augusztusi bevonulását a vidékre, a terület megszállásának néhány nappal később történt bekövetkeztét, augusztus 17-ét az Európai Unióhoz való csatlakozás után két esztendővel – a muravidéki magyar közösség erőteljes tiltakozása ellenére – állami ünnepé nyilvánították.

A pozitív példákat illetően feltétlenül szólni kell az irodalmi kapcsolatok kedvező alakulásáról, továbbá meg kell említeni a muravidéki magyar történészek egyenrangú és kellő nyitottsággal jellemezhető együttműködését a szlovén történészek fiatalabb muravidéki nemzedékével (érzékeny, korábban tabutémának számító kérdéseket illetően is), valamint több egyéb, részben a gazdasági és idegenforgalmi szférában, részben a kultúra terén létrejött együttműködést. Úgyszintén pozitív példaként említhető az a határokon átnyúló, egyre gazdagabb tartalommal és gyakorlati megoldásokkal bővülő kezdeményezés, amely a dunántúli térségben Muránia néven vált ismertté, és amelynek létrehozói és fő kreálói a Zala megyei Lenti és a muravidéki Lendva önkormányzatai. Ennek égisze alatt fontos szerepet kaptak a Lendva-vidéki magyar szervezetek és intézmények is, valamint a ma még európai uniós tagsággal nem rendelkező horvátországi Muraköz megye (területe egykor a történelmi Zala vármegyéhez tartozott) muraszerdahelyi önkormányzata. Az említett egyesülés az uniós pályázatok elnyerése szempontjából is a szélesebb régió meghatározó tényezőjévé vált.

A Muravidék esetében az is elmondható, hogy immár bő három évtizede szerteágazó és gazdag kapcsolatokat ápol az anyaországgal, különösképpen a szomszédos Vas és Zala megyékkel, valamint a határon túli magyar közösségekkel. Szakintézményeink – a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, a Muravidéki Magyar Rádió – a legnagyobb mértékben megpróbálnak regionális tényezőként megnyilvánulni, aminek számtalan említésre méltó eredményét említhetném. Tény azonban, hogy a nemzettudat terén ilyen összefüggésben is rögződött a 20. század sajátos döntései szülte állapot; mindenekelőtt arról van szó, hogy a ma Magyarországon élő magyarok is számos esetben idegenkedve viszonyulnak a határon túli magyarsághoz (és itt ezúttal hétköznapi gyakorlati kérdésekre, és kevésbé az ominózus 2004. december 5-i népszavazásra gondolok), és valamenynyire az ellenkező irányból, tehát a kisebbség szemszögéből tekintve a viszonyrendszerre, szintén hasonló a helyzet.

Szlovénok magyar környezetben

Etnikai szempontból a mai Muravidék tekintetében 1848 után változott meg valamennyire a helyzet, illetve vizsgálódásunk keretében akkor tapasztaljuk az első jelentősebb nemzetiségi jellegű villongásokat. Példaként említjük, hogy a jobbagyfelszabadítás továbbfejlesztésére irányuló parasztmozgalmak ellen, mivel az a társadalom minden rétegére nem vagy csak részben vonatkozott, kemény kézzel, katonai karhatalom bevetésével és a lázadók bíróság elé állításával lépett fel a magyar kormány. A Stájerországgal határos, zömében szlovén lakosságú belatin-ci uradalom parasztságát, mivel földesurukkal, a Gyika családdal már korábban pereskedtek, nem volt nehéz engedetlenségre ingerelni és a földesúri család ellen lázítani. A kialakuló társadalmi feszültséget fokozta a nemzetiségi konfliktus

veszélye, ezért Csány László, Zala megye királyi biztosa 1848 májusában a következőket írta Batthyány Lajos miniszterelnöknek: „Holnapi napon a rendelkezésem alatt levő katonaság nagyobb részével a belatinci uradalom két helységében kell a felbomlott rendet helyreállítanom, mi annál szükségesebb, mert az uradalomban létező 14 ezer vendus [értsd: szlovén, azaz vend] lakosoknak figyelme a holnapi működésem eredményére van fordítva; azon vonalban, beleszámlálva a lendvai uradalom volt helységének vendus lakosait, legalább 25 ezer vendusok vannak, kiket az illír [értsd: horvát nacionalista] mozgalom érintetlenül nem hagyott”.⁷ Az illír mozgalom hatása a muraközi horvátoknál még jóval mélyebb nyomokat hagyott, mint a szlovénoknál, azonban közismert, hogy az említett közösség már korábban is erőteljesen szimpatizált Horvátországgal.

Az 1848-ban bekövetkezett villongások jelentősebben nem változtattak a szlovén származású Mura menti lakosság magyar-centrikusságán, azonban bizonyos fokú szlávosabb jellegű nemzeti tudat csírái azokban az esztendőekben megfogantak. A szlovénok anyanyelvi nevelését – eltérő okokból – különböző országos és megyei hatóságok is támogatták, hiszen több ízben felkérték a nyelvjárást jól beszélő tanítókat – pl. a Hodoson evangélikus lelkészként tevékenykedő Kardos Jánost⁸ –, hogy fordítsanak le magyar könyveket az oktatás megkönnyítése céljából, illetve értékeljék azokat. Ilyen törekvések már korábban is voltak, például az első szombathelyi püspök, Szily János már a 18. század végén támogatta Küzmics Miklós szlovén nyelvjárásban készített írásait, fordításait. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a szlovén elemzők egyes körei ma is alig tesznek különbséget az eltérő történelmi korszakok magyarosítási törekvései között, így – még sokszor manapság is – általában az ezer esztendőös magyarországi kötődést magyar elnyomásnak minősítik. Aligha vitatható, hogy hathatós magyarosítási tendencia – néhány korábbi kivételtől eltekintve – csak a dualizmus korában bontakozott ki, intenzívebben annak utolsó időszakában.

A 19. század közepétől a különböző, akár nyelvjárásban, akár a korabeli szlovén köznyelvhez közelálló szövegek tekintetében egyre erőteljesebben jelentkezett az írásmód megválasztásából származó politikai konfliktus, amely a mindenkori magyar tisztségviselőkre is kiterjedt. Arról van szó, hogy egyesek a magyar ábécének és helyesírási szokásoknak megfelelően alkották a szlovén szövegeket, míg mások már az akkorra elfogadott szlovén írásjeleket és nyelvi szokásokat alkalmazták. A mai szlovén elemzők általában úgy fogalmazzák, hogy a két írásmód közötti konfliktust a magyarosító hatóságok erőltették, mivel a magyar ábécé alkalmazásával erősíteni kívánták a muravidéki szlovénok elidegenedését a többi szlovén régió lakosaitól. Az állítást csak feltételesen lehet elfogadni. Viszont kevésbé vitatható, hogy az 1880-as években a történelmi Magyarország

⁷ Csány László *kormánybiztosi iratai, 1848–1849*. S. a. r. Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. 30–43.

⁸ VaML, Vvm. Tanf. Eln. ir. 15/1873.

teljes területén, ahol nemzetiségek éltek, intenzív helységnév-magyarosítás vette kezdetét, amelynek keretében a mintegy 90 Vas megyei, szláv hangzású falunév esetében 1887 februárjában következett be konkrét intézkedés.⁹ Ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelentkező tendenciának számított a magyar nyelv oktatásának erőltetése a szlovénok lakta területen.

A dualizmus korában kialakított magyar nemzetstratégián belül nagy volt a jelentősége az Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter által eredetileg népnevelési céllal tervezett vidéki közművelődési egyesületek létrehozásának, amelyek közül az elsők az 1880-as években alakultak. A felvidéki, az erdélyi és a dunántúli egyesület elsődleges célja a magyar kultúra, a magyar nyelv szélesebb körű terjesztése volt azokon a vidékeken, ahol a nemzetiségiek többséget képeztek. Ezek mintájára hozták létre 1897-ben a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületet.¹⁰ Emellett a Mura menti szlovénok körében egyházi berkekben is erőteljesen sugallták a magyar nyelv és kultúra elsajátításának szükségességét. Az említett intézkedés, ami a muravidéki szlovén nemzeti tudat szempontjából jogosan negatív jelenségnek számít, viszonylag szűk nemzetiségi értelmiségi réteg – főleg a szlovén származású római katolikus papság – körében váltott ki ellenszenvet.

A különböző – említett és nem említett – hatásoktól eltekintve megállapítható, hogy a szlovénok lakta települések túlnyomórészt parasztlakossága továbbra is nagymértékben Magyarország-tisztelő maradt, és a magyar nyelv elsajátítása a 19. és a 20. század fordulóján egyre inkább presztizskérdéssé vált, ami nélkül a Monarchia magyarországi részében nehezen lehetett érvényesülni. A tájegység jeles korabeli kutatója, Gönczi Ferenc a Mura menti szlovén lakosságról – egyebek mellett – a következő néprajzi sajátosságokat tartotta fontosnak közölni: „Mint munkaszerető, iparkodó s élelmes nép, a mezei gazdálkodás mellett bizonyos időszakokban, midőn a mezei munka nem köti le, vagy csak részben foglalja el, haszonért sok mindenre ráadja fejét. Nyáron a szegényebbek elmennek Zala megye magyar lakta vidékeire és Somogy megyébe aratni, csépelni, mert náluk a munka mennyisége nincs arányban a munkakeresőkével. Némelyek a közeli uradalmakban, vagy egyesektől rétet, földet vesznek fel felébe, harmadába, melyekre még napszámot is szolgálnak. Feles földeket, nem egyszer kétórányi távolságban is, felvesznek, s ugyanoly távolságra járnak a napszámot leszolgálni. Azért köztük iparos – kivéve Belatincot, mely inkább városias jellegű, s ahol szép számú intelligencia lakik – ritkán telepedik meg, miután a paraszt mesteremberrel olcsóság tekintetében a versenyt nem állhatja ki. A vendek az ipart téli mellékfoglalkozásul tekintik. Kik azonban nevesebb iparosokká nővik ki magukat, a nyári évszakokban is dolgoznak, könnyebbnek tekintvén a tű, olló s kalapács kezelését a kasza, kapa s ásó forgatásánál.”¹¹

⁹ VaML, Vasvármegye Bizottsági Jegyzőkönyve 340/1887.

¹⁰ VaML, Vvm. Egy. alapsz. gyűjt. Muraszombat.

¹¹ Gönczi Ferenc: *A Zala megyei vendek*. Kaposvár, 1914. 27–29.

Vas vármegye tanfelügyelője 1908-ban elvégezte a korabeli Muraszombati járás szlovénok lakta települései iskolai intézmény-ellátottságának a felmérését. A beszámolóból, amellet, hogy kiderült a létező intézmények általánosan rossz állapota, illetve azok hiánya, érezni lehet a magyar nyelv ismerete és terjesztése hangsúlyozásának fontosságát. A hiányos iskolahálózat fokozatos felszámolása céljából a már meglévő húsz iskola mellé a szlovénok lakta településeken több új, állami fenntartású elemi iskola létrehozását javasolták. A magyarosítás szempontjából két intenzív évtized hangulatát és jellegét tükrözi, hogy a hálózatépítés általános művelődéspolitikai okai mellett (pl. írni-olvasni tudás fejlesztése stb.) hangsúlyosan megcélzott szempont volt a magyar nyelvhatár kiterjesztése is.¹²

A magyar nyelv és kultúra terjesztésének intenzívebb szakasza, a magyarosítási tendencia nem volt egyedülálló nyomásgyakorlás a tárgyalt időszakban, hiszen a Mura mente vonatkozásában közismert, hogy akkoriban már jelentős mennyiségben szállítottak a vidékre különböző könyveket a szlovén Mohor Kiadó jóvoltából, illetve az ausztriai szlovénok más szellemi központjaiból is. Emellett 1903-tól, illetve 1913-tól több – a szombathelyi püspök által támogatott – vallási folyóirat és a *Novine* című hetilap is megjelent muravidéki szlovén nyelvjárásban. Aligha vitattató, hogy a 20. század első évtizedében a magyar állam és a szomszédos nemzetek érzékenysége egyaránt növekedett a magyarországi nemzeti kisebbségek ügyében. Az ausztriai szlovénok lakta vidékekről érkező, valamint a Magyarország területén kiadott nyomdatermékeket a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület – tartalmi és nyelvi, valamint különösképpen nemzeti szempontból – erőteljesen vizsgálta.¹³

A muravidéki szlovénok nemzetébresztőjeként számon tartott Ivánóczy (szül.: Kodila) Ferenc a 20. század elején a muravidéki szlovénokról, az említett közösség túlnyomó többségének Magyarország iránti lojalitásáról a következőt állította: „A szlovén nép békeszeretete és hűsége a magyar állameszméhez egy részről, más részről pedig az uralkodó magyar faj előzékenysége és méltányos, igazságos gondolkozása, mely nem engedi meg mással szemben magának az agresszív faji politikát, hanem az állami életben is a keresztény szeretet elvét iparkodik érvényesíteni, eredményezte azt, hogy a szlovén nép története teljesen összeolvadt a magyar nemzet történelmével. És csakugyan nincsen a magyar történelemben egyetlen lap, vagy egyetlen sor, mely csak sejtetné is velünk, hogy e maroknyi kis szlovén nép valaha ne érezte volna magát a magyar haza éppen olyan polgárának, mint az uralkodó magyar faj bármely egyéb tagja...”.¹⁴

Azt az időszakot, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia idején a Mura mentén élő szlovén lakosság nemzeti kisebbségként élt meg, úgy összegezhethetjük, hogy

¹² VaML, Vvm. Főisp. Eln. ir. 9/1909.

¹³ VaML, Vvm. Főisp. Eln. ir. 7/1909.

¹⁴ Ivánóczy Ferenc: Vázlatok a régmúlt korból. In: Lukács István (szerk.): *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából.* Budapest, Kossics Alapítvány – Košičev sklad, 1996. 39–42.

a magyar nyelvterületen vendnek nevezettek szláv közösségnek vallották magukat (saját nyelvükön magukat leginkább sloveni-nek, azaz szlovénnek neveztek), amely erőteljesen őrizte anyanyelvét, a régióban beszélt nyelvjárást (még 1910 körül is legfeljebb a közösség 30%-a értette a magyar nyelvet). A szlovén lakosság a dualizmus időszakának utolsó szakaszában erőteljes nemzeti nyomásnak, azaz magyarosításnak volt kitéve. Abban van igazság, hogy a vend megnevezéssel bizonyos körök – főleg a 20. században – meg kívánták osztani, illetve gyengíteni a szlovén népcsoportot. Ennek tudatában is állítható azonban, hogy a szlovén közösség a kisebbségi létből származó megkülönböztetését, a konfliktusokat a közel ezer esztendő magyarországi kötődés miatt nem úgy élte meg, mint a néhány esztendővel később elcsatolt magyar közösségek a kisantant államok asszimilációs törekvéseit. Ezt támasztja alá állításával az 1911-ben született, ma is élő nyugalmazott plébános, Camplin Ivan, aki még a Monarchia idején kezdett iskolába járni. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a Mura mente szlovénok lakta részein 1919 előtt muravidéki szlovén nyelvjárást tanítottak, másrészt határozottan állította, hogy a későbbi évtizedekben sokszor hangoztatott erőszakos magyarosítást gyermekkorában Bagonyán, egy abszolút többségben szlovén faluban nem észlelte.

Magyarok délszláv környezetben

Az I. világháború után megváltozott, a kisebbségi státus tekintetében megfordult a helyzet, a muravidéki magyar közösség – furcsa körülmények közepette – kisebbségi sorsra jutott. Az új hatalom azonnal hozzálátott egyik legfontosabb célja, a délszláv állameszme megvalósításához. Már az ún. katonai igazgatás idején eldöntötték, hogy azokat a magyar tanítókat, „akik uszítanak, és még a muravidéki szlovén nyelvjárást sem ismerik”, azonnal el kell bocsátani a munkahelyükről.¹⁵ Helyükre Szlovénia más vidékeiről hoztak magyarul nem beszélő tanítókat. Az 1920/21-es tanévben még formálisan meghagyták a magyar nyelvű oktatást, azonban 1925-re már csupán néhány magyar iskola maradt fenn. A 20. század harmincas éveire teljesen felszámolták a magyar iskolarendszert, aminek a Mura menti magyarok nemzeti tudata szempontjából beláthatatlan következményei voltak.¹⁶

A Mura mentén kialakult határsávban élő magyar közösség gazdaságilag nem volt erős, ráadásul számottevő értelmiséggel sem rendelkezett, ami a magyar nemzeti tudat megőrzése szempontjából úgyszintén nehezítő körülménynek számított. Ettől függetlenül a magyar falvak lakossága, a Trianon utáni első generáció nem adta fel nemzeti érzését. Hasonló volt a helyzet a tájegység két központi

¹⁵ Kokolj, Miroslav: *Prekmurški Slovenci 1919–1941*. Murska Sobota, Pomurska založba, 1984; Slavič, Matija: *Naše Prekmurje*. Murska Sobota, Pomurska založba, 1999; Göncz László: *A Muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001. 75–79.

¹⁶ Szombathelyi Püspöki Levéltár – Acta Cancellariae 611/1920, 4486/920; Kokolj i. m. 20–23.

településének számító kisvárosban, Alsólendván és Muraszombatban, ahol a polgárság erősen magyar érzelmű volt.¹⁷ A szlovén őshonos lakosság mint új többségi nemzet magatartásáról ezúttal csupán annyit említünk, hogy a délszláv államot kezdetben viszonylag tartózkodva fogadták, mi több, közvetlenül az elcsatolás után némely szlovén települések nyilvánosan tiltakoztak a vidék Magyarországtól történő elcsatolása ellen.¹⁸

Egy egyes családból származó evangélikus lelkész, Skalics Gusztáv, aki saját nemzeti hovatartozásáról azt nyilatkozta, hogy „a magyaroknak magyar, a szlovénoknak szlovén voltam”, úgy jellemezte a helyzetet, hogy Alsólendván az 1930-as években dominált a magyar beszéd, és aki be akart illeszkedni az ott zajló polgári életbe, annak kellett tudnia magyarul. Kivételt a Szlovénia más területeiről odavezényelt hivatalnokréteg jelentett, akik nem tudtak magyarul, ám gyermekeik már kénytelenek voltak valamennyire megtanulni, mert ellenkező esetben a játszótársak közé nem tudtak beilleszkedni. Skalics szerint azonban az iskolában más volt a helyzet. Ott nem volt szabad megszólalni magyarul, mert azért büntetés járt.¹⁹ A már idézett Camplin Ivan pontosan emlékszik arra, hogy a két világháború között Muraszombatban még nagy számban éltek magyarok. A korabeli római katolikus papság jelentős része azonban a vidéken szerinte szlovén érzelmű volt. Ennek egyik fő oka abban rejlett, hogy a katolikus papok közül néhányan aktív szerepet vállaltak a vidék elcsatolását előkészítő teendőkben.

Camplin azt is kifejtette, megerősítve állításunkat, hogy a korabeli délszláv állam – legfőképpen az oktatás keretében, de egyéb módon is – erőteljesen a jugoszláv nemzeteszme megteremtésén fáradozott. Az ő nemzedékét – a gimnáziumban és a papneveldeben egyaránt – erőteljes szlovén és jugoszláv nemzeti szellemben képezték. A magyarság rendkívül nehéz társadalmi helyzetére vonatkozóan nem nehéz levonni a következtetést, elég, ha csupán arra utalunk, miként fosztották meg a földszerzéstől a magyarokat a 20. század húszas éveiben lebonyolított földreform során, amikor az agrárfelelősök – egyebek mellett – a következőket állították: „Hogy azonban a magyar közösségek folyamatosságát egymás közt és Magyarországgal egyaránt megszakítsuk, és a terepet a szlovénosításra előkészítsük, a meglévő falvak közé 2–3 tiszta szlovén települést kell létrehozni.” Egy másik rendelkezés, amelyet egy 1921-ből származó titkos beszámolóból ismerünk, a következőképpen fogalmazott: „El kell űzni a magyar nagybirtokosokat és azok tisztviselőit, amennyiben magyar érzelműek, a többi viszont hatástalanná kell tenni. El kell a vidékről helyezni azokat a papokat, akik nem a jugoszláv nemzeti eszme támogatói, és helyettesíteni kell őket újakkal, akik tapasztaltak és nemzeti érzelműek. A plébániákat el kell szakítani

¹⁷ Novak, Miroslav: Prekmurje v Kleklovem času. In: *Kleklov simpozij v Rimu*. Celje, Mohorjeva družba, 1995. 16.

¹⁸ Göncz (2001) i. m.

¹⁹ Göncz László: *Egy peremvidék hirmondói*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2006. 175–187.

a szombathelyi püspökségtől. Öntudatos, jugoszláv elemeket kell a vidékre be-telepíteni, belőlük közösségeket kell létesíteni... Előnyben kell részesíteni, azaz protezsálni kell a tudatos jugoszláv nemzeti elemeket” stb.²⁰

A megváltozott helyzet, Belgrád centralizációja, a tervszerű asszimilációs politika az őshonos szlovénok körében is felháborodást keltett. Természetesen kevésbé a magyar közösség elleni drasztikus fellépések, sokkal inkább a muravidéki szlovén nyelvjárással szemben az irodalmi szlovén nyelv erőltetése miatt. Erről Camplin plébános úgy foglalt állást, hogy az új hatalom által a Mura mentére telepített tisztségviselők és tanítók – túlkapasokkal és agresszív módszerekkel egyaránt élve – rövid időn belül megpróbálták az ún. irodalmi szlovén nyelvet érvényesíteni, ami a muravidéki szlovénok körében ellenszenvet váltott ki.

A kiterjedését tekintve kicsi, ám néprajzi kincseiben gazdag Hetés tájegység lakossága nagyon erősen magyar érzelmű volt, ezért nehezen fogadták el a jugoszláv hatalmat. Egy visszaemlékező szerint az idősebb emberek sokat beszéltek ellenszenvükről. A tanítók az iskolában szlovén nyelven tanítottak. Ott a betelepítet telepesek miatt is nagy volt a feszültség. A telepesek és a helybeli magyarság közötti ellentétről, a nemegyszer fizikai leszámolásba torkolló konfliktusról sok példa ismert. Az 1930-as évek közepén már az iskolában, a gyerekek körében is érződött a nemzeti ellentét, amit nagymértékben befolyásolt, hogy a nebulók a családban hallották a másik nemzetiségűvel szembeni megjegyzéseket. A II. világháború előtti esztendőkből a hatóság különösképpen mostoha lett a magyarsággal szemben, ami – ahogy valaki fogalmazott – a tanító, a csendőr és a pap részéről egyaránt érződött.²¹

A göntérházi származású Bíró Józseftől tudjuk: otthon sokszor elmondták nekik, hogy az 1920-as években elkezdődött földreform során a telepeseknek juttatott földeket a környékbeli magyar családoknak kellett volna megkapniuk. Arra az érdekességre is ő hívta fel a figyelmet, hogy a magyar gyerekek az iskolában az 1930-as évek végén (különösképpen az első bécsi döntés után) odafigyeltek arra, hogy ha rajzórán a méhes kaptárait festették, akkor azt a magyar nemzeti színek szerint tették. Azokban a hónapokban már az is megtörtént, hogy a nagyobb fiúk néha ún. magyar irredenta dalokra is rázendítettek.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a két világháború között a magyar érzelmű emberek az akkori állapotot megszállásnak minősítették és – amennyire tehettek – úgy is beszéltek arról.²² Egy másik visszaemlékező a két világháború közötti időszakra vonatkozó élményei alapján állította, hogy akkoriban a magyar családok sehogyan se illeszkedtek be a „jugoszláv életbe”.

A magyar nemzeti tudat jellege és ereje a Muravidéken – a felszínesen említett hátráltató tényezők ellenére – főképpen az akkor még meghatározóan magyar

²⁰ Državni arhiv Slovenije. Ljubljana – fond 44 Esterházy, IV. Zakupodaja in kolonizacija: 1866.

²¹ Göncz (2006) i. m. 15–27.

²² Uo. 39–48.

érelmű családok révén fejeződhetett ki. Az oktatás és a vallás ebben a tekintetben negatív szerepet játszott, a magyar sajtó, illetve a média szerepe elenyészően csekély volt. Általában egy faluban legfeljebb egy-két rádió volt. Természetes, hogy a magyar falvakban, aki csak tehetett, a Kossuth adót hallgatta, azonban az ily módon tájékozottak aránya elenyészően kevés volt. Bizonyos mértékben az említhető még kedvező körülménynek, ha a család rendszeresen ápolhatta kapcsolatait a magyarországi oldalon élő rokonokkal. Erre a kettősirtokos státus révén adódott néhány esetben példa úgy az Őrségben, mint a Hetés és a Göcsej vidékén is. Kedvező körülménynek számított – erre azonban csupán egy-két település esetében volt példa –, ha a szomszédos magyarországi falvak lakosai, ameddig engedélyezték, a muravidéki területre jártak templomba, istentiszteletre.²³

A magyar nemzettudat-válság és az ún. testvériség-egység időszaka

A II. világháború időszakát – amikor a Muravidéket visszacsatolták Magyarországhoz – a Muravidéken élő lakosság közül ki felszabadulásként élte meg (véleményem szerint ezek voltak többen), ki viszont megszállásként fogadta a magyar hatalomátvételt. A hatalom, sajnos leginkább durva eszközökkel, megpróbált visszavágni az elmúlt húsz esztendőért, és az oktatás – az újr alapított Vendvidéki Magyar Művelődési Egyesület célkitűzése szerint – magyarosító eszközökhöz folyamodott a nem magyar lakosság körében. Emellett a négy háborús esztendőben számos konfliktus keletkezett, ami hosszú távon előidézte a két, korábban tisztességesen együtt élő nemzet közötti ellenszenvet. Leegyszerűsítve, a II. világháború időszakában történeteknek drámai következményei lettek a későbbiek során, ami leginkább a Mura menti magyar közösség nemzeti tudata, valamint később a magyarság léte szempontjából komoly gondokat okozott.

A II. világháborút követően – miután 1945-ben a vidék ismételen a délszláv államhoz került – a hatalom minden eszközzel rájátszott arra, hogy a Mura mentén élő szlovén közösség a legrövidebb időn belül felejtse el korábbi erőteljesebb-lazább kötődését a magyarsághoz. Tudatosan hatottak arra, hogy ne érezzen semmilyen azonosulást a magyar kultúrával, ami fokozatosan be is következett. Az ún. „vend kérdés” téves megfogalmazása magyar részről a trianoni döntést megelőző időszakban, majd annak ismételt, még szakszerűtlenebb és durva felidézése a II. világháború időszakában, és természetesen az azt követő rendkívül kirívó jugoszláv „válasz” megtette a magáét. A 20. század utolsó harmadában nemhogy a Mura mentén élő szlovén közösség bármilyen jellegű, egykori magyar kötődését nem hangoztatta senki, a magyar kultúrát és a magyar nemzetet általában is erőteljesen elmarasztalták. Mindehhez hozzájárult számos, Magyarország szempontjából kedvezőtlenül alakuló történelmi tényező, mint például a II. világháborús

²³ Uo. 141–152.

magyar szerepvállalás egysíkú, a nácizmussal és a fasizmussal történő szerencsétlen összefonódásának általánosított magyarázása, az 1940-es évek végén bekövetkező magyar–jugoszláv konfliktus keretében az egyoldalú magyar bűnbak-szerep hangsúlyozása, a szovjet megszállás eleve negatív volta stb. Mindezek által a magyar közösség nemzeti tudata is jelentősen gyengült, alakításának, erősítésének lehetősége az 1950-es évek közepére ellehetetlenült.

Az ún. hidegháború időszakában a magyar–jugoszláv ellentét 1948-ban kezdett éleződni, és 1949-ben tetőzött. Az OZNA (államvédelmi titkosszolgálat) állandóan zaklatta a muravidéki magyar falvak lakosságát. Főképpen az iránt kutatott, hogy milyen magyarországi kapcsolatokat ápol a határ menti lakosság. A magyarok közül akkor sajnos sokan elszigetelődtek, mivel a magyar nemzeti tudat vállalásának nem látták értelmét. A kevés számú értelmiségi is teljesen visszafogott volt. A sajátos helyzetben a korabeli hatalom kiszemelt néhány magyar embert, akiket bevont saját céljai megvalósításába és különböző kémfeladatokra bírta rá őket. A nép – több visszaemlékező egybehangzó állítása szerint – állandó félelemben élt. Abból a nemzedékből, amely Trianont közvetlenül megelőlte, akkor már kevesen voltak életben. A fiatalabbak könnyebben „megtörhetőek” voltak. Nagyon sokan a fiatalabb korosztályhoz tartozó magyarok közül akkor a jugoszláv, illetve szlovén értékrendszerrel azonosultak. Varga Sándor, a muravidéki közösség egyik meghatározó egyénisége szerint a helyzetet az is befolyásolta, hogy bármennyire volt egyoldalú és durva a jugoszláv, magát szocialistának nevező rendszer, ideológiai tekintetben mégsem volt annyira elnyomó, mint a magyarországi Rákosi-rendszer.²⁴

A nemzettudat torzulását jelzi, hogy a muravidéki magyarok körében többen azt sem vették jó néven, hogy Magyarországon bizonyos körök a jugoszláv állam lejáratására törekedtek. Úgyszintén hátráltató tényező volt, hogy a muravidéki magyarságnak legalább a 95%-a a II. világháborút követő időszakról 1962-ig nem mehetett Magyarországra. Így azokban az esztendőekben a helybeli emberek az adott, jugoszláv helyzettel való megbarátkozásra kényszerültek.

A korszakot egyetemistaként megélő Hajós Ferenc, később kiváló jogász és diplomata szerint az ún. informbüro-időszakot illetően a muravidéki magyar lakosság jelentős része Tito álláspontját tartotta rokonszenvesebbnek. E kérdést illetően véleménye szerint közrejátszott az a szempont, hogy a jugoszláv vezetőnek sajátos módon sikerült a Szovjetunió közvetlen fennhatóságától távolabb tartani az országot. Ebből kifolyólag, a különböző korabeli magyarországi belpolitikai túlkapások ismeretében (kulák-kérdés, az értelmiség zaklatása stb.) a muravidéki magyarság köreiből akkor olyan vélemény is megfogalmazódott már, hogy jobb Jugoszláviához tartozni, mint a szovjet megszállási zóna területét képező Magyarországhoz.²⁵

²⁴ Uo. 15–27.

²⁵ Uo. 166–175.

A muravidéki magyar közösség nemzettudata tekintetében összegezhető, hogy a 20. század negyvenes éveinek végétől drámaian romlott a helyzet. Akkoriban a jugoszláv hatalmat gyakorlók szerint szégyenletes volt magyarnak lenni a Muravidéken. A kis lélekszámú közösséget ért nemzeti jellegű megkülönböztetés, a vasfüggöny „leereszkedése” és egyéb hatások révén az 1950-es évekre a muravidéki magyar közösség életében értékrendszerváltás következett be, aminek következményeként egyre erőteljesebb nemzettudat-zavarok jelentkeztek.

A 20. század utolsó negyedére vonatkozó identitásvállalás szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyarok 50 év alatti korosztályának mintegy 50%-a vegyes házasságban él, ami rendkívül magas aránynak számít, talán a legmagasabbnak a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyar közösségek között. Az ilyen házasságban született gyermekek túlnyomórészt (75–80%-ban) szlovénnek vannak nyilvánítva. A vegyes házasságok nagyobb arányú megjelenését az 1970-es évektől nagymértékben befolyásolta a közismert jugoszláv „testvériség-egység” áramlattal fémjelzett eszmerendszer mögött megbúvó, különböző hatósági taktikákra épülő hatás is. A kétnyelvű oktatás mindenképpen ezek közé sorolható, amelynek keretében „egyenrangú és egyforma elveket hirdető” társadalom formálódott, ahol formálisan a magyar nemzetiség és a magyar anyanyelv vállalása adva volt, csak mivel „amúgy is mindegy, hogy ki milyen nyelven beszél”, az anyanyelven való kommunikálást a magyar nemzetiségük „az egyszerűség kedvéért” szívesen mellőzték. Hasonlóképpen alakult a helyzet a nemzettudat terén is. A tárgyalt időszakban, főképpen a 20. század hetvenes éveiben divat volt a „jugoszláv” nemzeti identitás ösztönzése. Ténylegesen nem létező kategória jött létre, amelyet vegyes házasságból származók esetében az illetékes hatósági szervek (pl. statisztikai hivatalok) ösztönzésére különösképpen szívesen alkalmaztak.

A magyar–jugoszláv konfliktus időszakát követően, a másodrendűvé „lefokozott” magyar nemzeti kötődés következményeként a 20. század hatvanas éveitől észlelhető olyan tendencia, hogy a magyar fiatalok (férfiak és nők egyaránt) szívesen választottak nem magyar, tehát szlovén vagy muraközi horvát nemzetiségű házas- vagy élettársat maguknak. Az ilyen esetekben dominánssá vált a többségi nyelv és kulturális érvényesülés a családban, ami a vegyes házasságokból származók nemzeti hovatartozását magyar szempontból kedvezőtlenül befolyásolta. Egyrészt – az említett és egyéb kedvezőtlen hatások miatt – divattá vált a közéletben a többség nyelvén társalogni (számos esetben erre magyarok között is sor került), másrészt volt eset, amikor a magyar nemzetiségük szegyenkezve mertek csak anyanyelvükön megszólalni. A jelenség a felnőttekről a fiatal, iskola korosztályra is áterjedt, és később „normarendszerré”, gyakorlattá alakult. E negatív tendencia a rendszerváltás, azaz a szlovén önállósulás után valamilyen nyire csökkent, azonban annak egyéb következményei további jelentős gyengítést jelentettek a magyar nemzettudat megnyilvánulása terén.

Megállapítható az is, hogy a 20. században a Mura mentén élő közösségek közötti nemzeti-nyelvi viszonyok, kapcsolatok leginkább a különböző politikai döntések függvényében változtak, illetve értékelődtek át, ami – a magyar kultúra és a nyelv folyamatos presztízsvesztése révén – a magyar közösség szempontjából általában negatív következményekkel, másodrendű szerepkörrel járt.

Szlovénia kisebbségvédelmére a 20. század hetvenes éveitől a jogalkotás szintjén az ún. pozitív diszkrimináció elvére alapozott politika a jellemző. Fontos ismertetni, hogy az 1990-es évek elején, a szlovén önállósulási folyamat során az akkori politikai elit ígéretet tett arra, hogy a nemzetiségi jogok elért szintjén nem változtat, hanem azt lehetőség szerint továbbfejleszti. Az ilyen politikai magatartásnak vitathatatlanul voltak és vannak pozitív hatásai, főképpen a kultúra és a nemzetiségi média terén, azonban a biztosított jogok gyakorlatba ültetésének részbeni hiánya úgyszintén korlátozza a magyar nemzeti kötődés erősödését.

Manapság a kettes vagy többes nemzeti-kulturális kötődés viszonylag gyakori jelenségnek számít a Muravidéken, azonban a magyar nyelv és identitás tényleges egyenrangúságáról mégsem beszélhetünk. A 20. század sajátos körülményei, a több időszakban jellemző erőteljes kisebbségellenes megnyilvánulások túlságosan megviselték a muravidéki magyarokat, ezért az 1970-es évek már említett pozitív politikai változásai későn érkeztek. A negatív szocialista reflexek és sztereotípiák hatása erőteljesen érvényesült. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a muravidéki magyar közösség lélekszáma messze a kritikus pont alá csökkent, tömbközösség-jellegű magyarlakta régióról a Muravidéken gyakorlatilag nem beszélhetünk. Bár a mintegy harminc, közvetlenül a magyar–szlovén határ mentén található, bizonyos arányban magyarok lakta település összefüggő sávot képez (amelyet csak egy szakaszon „szakít meg” egynyelvű szlovén település), a közösség attitűdjére több vonatkozásban a szórványjelenségek jellemzők.

Bartha Csilla nyelvész a Muravidéken meghonosodott kétnyelvű oktatást elemző, 2000 után készített egyik tanulmányában megállapítja, hogy „napjainkban a magyar közösség jó része a nyelvcseré előrehaladott fázisát éli át, s jelentős mértékben csökken azok száma, akiknél az anyanyelv még az identitás egyik elsődleges szimbólumaként van jelen.”²⁶

Politikai paradigmaváltás – későn érkezett lehetőség?

Ellentmondásos kép alakulhat ki minden érdeklődőben, ha párhuzamba helyezi a 20. század hetvenes évei után kibontakozó magasfokú szlovéniai kisebbségvédelmi rendelkezéseket a muravidéki magyarság lélekszámának erőteljes fogyásával. A természetes asszimiláció és a 20. század első felének kisebbségellenes intézkedései mellett a muravidéki magyarság fogyásának egyik „melegágya” a többször

²⁶ Bartha Csilla: Kétnyelvűség a Muravidéken. *Muratáj*, 2006, 1–2. sz. 79.

említett vegyesházasságokban kereshető.²⁷ Egy néhány esztendeje készült felmérés szerint a Mura mentén élő magyarok 50 éves kortól fiatalabb népességének valamivel több mint 50%-a vegyes házasságban él. Az ilyen házasságból kikerülő gyermekeknek kb. a háromnegyede a többségi szlovén nemzethez tartozónak vallja magát. Az erőteljes fogyás másik oka a fiatal lakosság elköltözése Szlovénia különböző városaiba (az elköltözött rétegen belül az értelmiségiek aránya nagyon magas). Számukra a kisebbségi jogvédelem már gyakorlatilag nem érvényes, beleértve a magyar nyelv használatának jogi lehetőségeit is.

A mai helyzetre hatással van, hogy radikális változásokra a szlovén kisebbségpolitikában csak az 1960-as évek második felétől került sor. Akkor kezdtek kiépíteni az ún. pozitív diszkrimináció (kisebbségi többletjog) elvére épülő modellt, amelyet – politikai és jogi szempontból egyaránt – az 1974-es szlovén köztársasági alkotmány szentesített. Ennek lényege abban volt, hogy az oktatás, a kultúra, a tájékoztatás terén, valamint az anyaországgal létrejött kapcsolatokban az őshonos nemzetiségek többlet lehetőségekkel voltak felruházva. A kisebbségvédelmi modellből származó anyagi kötelezettségek jelentős részét közvetlenül az állami költségvetésből biztosították. Az őshonos nemzeti kisebbségek 1974 után létrehozhatták saját érdekvédelmi szervezeteiket, amelyek a későbbiek során bekapcsolódtak az önkormányzati rendszerbe. Ezek az érdekvédelmi szervezetek (ma nemzeti közösségeknek, illetve kisebbségi önkormányzatoknak nevezzük őket) az 1980-as évek második felétől fokozatosan megalapították a muravidéki magyarság kulturális és tájékoztatási intézményeit, valamint társalapítói a Muravidéken meghonosodott kétnyelvű iskoláknak. Az 1980-as évek végén a kisebbségi jogok kiegészültek, így az őshonos nemzetiségek állandó országgyűlési képviselői helyhez jutottak. Minden nemzetiségileg vegyesen lakott muravidéki önkormányzat területén (jelen pillanatban öt ilyen van) magyar nemzeti tanácsok működnek, amelyeknek képviselőit az általános helyhatósági választások alkalmával választják meg. A nemzeti tanácsok (önkormányzati szinten) és a muravidéki magyar önkormányzat (általános kérdésekben), valamint a nemzetiségi országgyűlési képviselő az országgyűlés keretében formálisan vétőjoggal rendelkeznek.

A példaértékű jogalkotás ellenére a Muravidéken csak korlátozott mértékben beszélhetünk kétnyelvűségről. Ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a nemzetiségi közösséghez tartozó, valamint a magukat szlovénnek valló, de vegyesházasságból kikerülő egyének bírják mindkét nyelvet. A többségi nemzet tagjai esetében ez inkább kivétel, mint gyakorlati állapot. A magyar nyelv ismeretének a szintje a magyarok körében is nagyon eltérő, hiszen számos szituációt ismerünk, amikor a kisebbségi közösséghez tartozók a kommunikáció során a szlovén nyelvhez folyamodnak.

²⁷ Göncz László: A magyarok fogyatkozása a Muravidéken (A nemzetiségi-kisebbségi értelmiség hiányának okai, valamint annak összefüggései az asszimilációval). *Muratáj*, 1992, 1–2. sz. 51–56.

Összegzés helyett...

Megállapítható, hogy az egykor erősen Kárpát-medence-centrikus, hungarus-tudatú lakosság a Muravidéken megszűnt. A szlovén közösség esetében a folyamat már a II. világháború előtt nagymértékben lezárult. A hatvan esztendősnél idősebb, magyar származású korosztály jelentős többsége nyelvi-kulturális szempontból erősen kötődik ma is magyarságához, részben még magán viseli a zalai-vasi mentalitás sajátosságait. Nemzeti kötődését azonban a gyermekkori élmények, az 1950-es évek viszontagságai érezhetően befolyásolták. A következő nemzedék (a 30–50 évesek generációja) az ún. „testvériség-egység” ideológia szellemében szocializálódott. A magyar származásúak többségére ebben a korosztályban erőteljes magyar nemzeti kötődés már nem jellemző (ez csak viszonylag szűk rétegről mondható el). Kivételt az értelmiségi rétegnek a Magyarországon tanuló, viszonylag szűk hányada képez, akik elsősorban humán orientáltak. Érdekes módon – és talán ez adhat némi esélyt a derűlátásra – a mai fiatalok körében találunk rendkívül erős magyar kötődésű, kiválóan képzett réteget is, akik az említett negatív sztereotípiáktól mentesen szocializálódtak. Ez részben a magyar családok és különböző érdekvédelmi egyesületek tudatos törekvésének, részben a kétnyelvű oktatási modell keretében az elmúlt esztendőben alkalmazott, főképpen belső differenciálódáson alapuló módszertani-tartalmi változásoknak az eredménye. Hogy mennyire lesz a magyar nemzeti tudat megőrzéséhez, esetleges fejlődéséhez a teljes muravidéki magyar populáción belül mintegy 3–5%-ot kitevő, magyar érzelmű fiatal nemzedék ereje és munkássága elegendő a Muravidéken, azt még korai lenne megjósolni.

A folyamatosan bővülő és egyesülő Európában, a schengeni övezet kiterjesztése után különösképpen, ismételten fel kell tenni azt a kérdést, hogy – a különböző, hangzatos szövegek mellett – nemzeti kisebbségként lehetséges-e párhuzamosan egy ország vagy nagyobb régió konstruktív, hatékony, egyedi jegyeit megőrző közösségként létezni, valamint ugyanakkor egy, az adott országgal nem azonos nemzeti kultúra szerves részének lenni? A kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a formális intézkedések önmagukban még semmit nem oldanak meg. Ugyanis aligha vitatható, hogy a 20. században képződött nemzetállam-sztereotípiák jelenlétéből következő tendencia tágabb földrajzi térségünkben máig sem enyhült. A régióban gondolkodás felismerése ugyan – főképpen gyakorlati (gazdasági, kereskedelmi, infrastrukturális stb.), és semmiképpen sem nemzeti vagy kulturális okokból – valamilyenre erősödött, azonban a helyzet még távol van attól, hogy nemzeti, nyelvi és kulturális szempontból egyenrangú partnerek közösségéről beszélhetnénk. Ez az állapot az egyébként több vonatkozásban példaértékűnek minősített Szlovéniára, mint a 20. század végén létrejött fiatal államra is vonatkozik. Arról ugyan nem beszélhetünk, hogy a Kárpát-medencében előfordult magyarelles megnyilvánulásokra vidékünkön is lenne példa, azonban a törvények által biztosított

kisebbségi jogokért, pontosabban azok gyakorlatba ültetéséért véleményem szerint manapság a korábbinál erőteljesebben meg kell küzdeni.

A vázolt helyzetben leginkább a párhuzamos, egymás mellett futó és futtatott körök nyilvánulnak meg, ami elsősorban az államok szintjén érvényesül, és nagymértékben ennek van alárendelve a nemzeti kisebbségek mozgástere is, amely – az anyaországi megnyilvánulásokkal szemben – elsősorban az adott államban domináló többségi nemzet irányát, példáulit kényszerül követni. Ez gazdasági, szociális és infrastrukturális téren amúgy is nehezen képzelhető el másképpen, azonban a tendencia erőteljesen érvényesül az életmódban és valamenynyire a kultúrában is.

Úgy vélem, hogy muravidéki viszonylatban is elfogadható az állítás, miszerint a politikai határok légiesítése, korábbi elválasztó jellegének deklarált átalakulása csak egy formális (ugyan szükségszerű) lépés a nemzetek kulturális egyesülésének útján. Sokkal fontosabb lenne azonban a teljes szocializációs folyamat tervszerű átalakítása a családi neveléstől az egyházig, az iskolától a kultúráig, hogy a közép-kelet-európai népek együtt és egymás mellett élésük jellegét és funkcióját a 21. század kihívásaival hozzák összhangba.

A NYELV MINT SZIMBÓLUM

Szilágyi N. Sándor

A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*

A magyar nyelvtörténet korszakolásában kialakult hagyomány szerint a kezdetektől errefelé haladva a legutolsó nyelvtörténeti korszak az újmagyar kor. Ezt egyezményesen 1772-től számítjuk, abban pedig még nagyobb egyetértés van, hogy ez a korszak napjainkig tart, tehát hogy ebben élünk ma is. Könnyen megtörténhetik tehát, hogy a nyelvtörténész kollégák nem osztják majd a véleményemet, ha most azzal kezdem előadásomat, hogy magam az újabb kori nyelvtörténeti folyamatok megfelelő értelmezésére a mostaninál sokkal alkalmasabbnak vélek egy olyan korszakolást, amely szerint az újmagyar kor nem tart máig, hanem csak 1918-ig, az I. világháború végéig, onnan kezdve pedig már a „legújabb magyar korban” vagyunk.

Ez a nyelvtörténeti korszak ugyanis gyökeresen különbözik az előzőtől. Jellegét alapvetően az határozza meg, hogy a Kárpát-medencében nemcsak Magyarországon beszéltek immár jelentős számban anyanyelvként a magyar nyelvet, mint azelőtt, hanem több államban is, de hogy hányban és pontosan melyekben, azt nem lehet az egész időszakra érvényesen egyetlen számmal és egyetlen országlistánál megmondani, hiszen a mai szlovákiai magyarok korábban Csehszlovákiában éltek, a kárpátaljaiak előbb Csehszlovákiában, majd a Szovjetunióban, ma meg Ukrajnában, a délvidekiek pedig, akik évtizedeken át mind egyazon ország, Jugoszlávia állampolgárai voltak, ma három önálló államban élnek: Jugoszláviában, Horvátországban és Szlovéniában. Tegyük hozzá ehhez, hogy ráadásul 1918 óta mind a fent említett országokban, mind Magyarországon többrendbeli földrengésszerű politikai rendszerváltás is volt, mégpedig országonként meglehetősen eltérő sajátosságokkal, és ez rendszerint nemcsak az intézményrendszer átalakításával járt együtt, hanem legtöbbször az emberek életformáját is megváltoztatta.

Ennek pedig természetes következménye volt az, hogy a nyelvhasználat sem maradhatott ugyanolyan, mint amilyen korábban volt. Hiszen az élő nyelvek, amint azt régóta tudjuk, amúgy is folytonosan változnak. Egyszer s mindenkorra lezárt nyelvtörténetük csak a holt nyelveknek van. A nyelvtörténet elméletében elég általánosan elfogadott tétel az is, hogy eseménydúsabb történelmi korszakokban, amikor sűrűn követik egymást a mélyreható társadalmi változások, a nyelv

---

* A Magyar Tudományos Akadémia 2002. évi közgyűlése keretében 2002. május 2-án rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás.

változásának is felgyorsul az üteme. Csodával lenne határos, ha a magyar nyelv kivétel volna ez alól, mégpedig éppen egy olyan meglehetősen mozgalmas időszakban, mint az utóbbi 80 esztendő.

A mostani magyar nyelvtörténeti korszak legfőbb, jellegadó sajátossága pedig az előző végéhez képest az, hogy a Kárpát-medencében a magyar nyelv nem egyetlen országban változik, hanem a történelem jelenlegi állása szerint most éppen nyolcban egyszerre, a nyelvi változást pedig minden országban más-más tényezők befolyásolják. Ennek következtében az egyes országokban a magyar nyelvnek sajátos változatai alakultak ki, amelyek, ha nem térnek is el egymástól annyira, hogy az emberek ne értenék meg továbbra is könnyűszerrel egymást, számos, viszonylag könnyen azonosítható jellegzetességet mutatnak. Emiatt szoktunk velük kapcsolatban *nyelvi különfejlődésről* is beszélni, mint olyan tendenciáról, amely éppen a fordítottja annak, amely az előző nyelvtörténeti korszakot jellemezte, vagyis a nyelvi egységesedésnek.

Mivel a továbbiakban magam is többször használni fogom a *különfejlődés* szót, jó, ha megmondom, mit értek rajta, még mielőtt félreértés lenne belőle. Ha ugyanis különfejlődésről hallunk, hajlamosak vagyunk ezt rögtön a legvégletesebb formájában elgondolni, úgy képzelve, hogy egy ilyen folyamat csakis oda vezethet, hogy előbb-utóbb négy-öt magyar nyelv is lesz a Kárpát-medencében, amelyeknek beszélői meg sem fogják már érteni egymást, és nem is magyarnak fogják már tartani saját nyelvváltozatukat, hanem valami egyébnek. (Ráadásul, mivel nekünk magyaroknak úgyszólván kulturális beidegződésünké vált az is, hogy az ilyen dolgokat, ha kell, ha nem, rögtön a nemzethalál perspektívájába helyezve gondoljuk el, könnyen aggodalomba ejtethet bennünket a különfejlődésnek már csak az említése is, mintha attól félnénk, nehogy a szó kimondásával megidézzük.)

A nyelvi különfejlődésen azonban nem kell mindjárt a legrosszabbat érteni. A nyelvet gyakran szoktuk egy élő szervezethez hasonlítani. Ebben persze sok minden sántít, az viszont helytálló benne, hogy bizonyos megkötésekkel rá is érvényesek az evolúció általános törvényszerűségei. Azok pedig azt mutatják, hogy ha egy élő szervezetnek megváltozik a környezete, akkor csak úgy tud fennmaradni, ha alkalmazkodik hozzá, ha olyan tulajdonságokat fejleszt ki, amelyek az új helyzetben lehetővé teszik a túlélést. Így egyazon fajon belül is több változat jöhet létre, és ez a változatosság nemhogy veszélyeztetné a faj egységét, hanem ellenkezőleg: az új körülmények között éppen ez teszi lehetővé a fennmaradását. Ha tehát a magyar nyelvnek 1918 után országonként egymástól némileg eltérő, a megváltozott körülményekhez is alkalmazkodó változatai alakulnak ki, abban én semmiképpen sem pusztulása előjelét, hanem éppen életképességének bizonyosságát látom.

Az így létrejövő változatok tehát bizonyos vonásaikban észrevehetően különböznek egymástól. Nem fog-e ez idővel mégis a magyar nyelv egységének felbomlásához vezetni, olyan értelemben, hogy a mai változatok egy idő után külön nyelvekké válnak? Véleményem szerint erre nyelvész már csak azért sem tud-

hat válaszolni, mert ez csak nagyon kis mértékben nyelvészeti kérdés. Hiszen ez sokkal inkább múlik az emberek nyelvükhöz és egymáshoz való viszonyulásán, illetve az emberi közösségek szolidaritásán, mint a nyelvi változások mennyiségén és minőségén. Ha a beszélők fenn akarják tartani, a nyelvi egység a változatok közötti különbségek számunkra nehezen elképzelhető fokait is elviseli, ha meg nem, akkor már a legcsekélyebb különbség is elég a kettészakadáshoz. Gondoljunk arra, hogy például az erdélyi sváb dialektusok beszélői nemigen értik meg a szászt, de ettől még mindkettő német dialektus, mert mindkettő beszélői hiszik és vallják, hogy az a nyelv, amit ők beszélnek, a németnek egy változata. Ezzel szemben a szerbek és a horvátok, akik különösebb nehézségek nélkül kölcsönösen értik egymás nyelvét, hol szerbül, illetve horvátul beszélnek, hol pedig mindnyájan szerbhorvátul (de azt is hol egybeírva, hol kötőjellel), attól is függetlenül, hogy e nyelv vagy nyelvek beszélői éppen milyen viszonyban vannak vagy szeretnének lenni egymással.

A nyelvi egység fennmaradásának esélyeiről tehát a nyelvész pusztán a nyelvi változások elemzése alapján nem sokat mondhat. Figyelembe véve mégis, hogy a magyar nyelv változatai közötti különbségek még csak meg sem közelítették soha azt a mértéket, amely számos európai nyelvre jellemző (egyedül a moldvai csángó nyelvjárás az, ahol a különbségek nagyon feltűnőek, de még mindig nem annyira, hogy attól ne férne bele még az is a magyar nyelvbe), továbbá hogy ez az állítás az utóbbi 80 esztendő történései után is még mindig igaz, és hogy a magyarok körében a nyelvi összetartozás tudata már csak ezért is nagyon erős, úgy gondolom, hogy a magyar nyelv egységének megbomlásától való félelemnek nincs, és még nagyon hosszú ideig nem is lesz semmi alapja.

A különfejlődésen tehát nem valami rendkívüli dolgot értek, és nem is olyasmit, ami majd ezután fog megtörténni, ha meg fog, hanem egyszerűen azt, ami az utóbbi 80 esztendőben folyamatosan történik, amint azt bárki maga is megállapíthatja: azt tudniillik, hogy a magyar nyelv különböző országokban beszélt változataiban olyan, többé-kevésbé jellegzetesen az illető országhoz köthető sajátosságok jelentek meg, amelyek szoros összefüggésben vannak az illető ország szociolingvisztikai jellemzőivel, és amelyek az illető országbeli magyar nyelvhasználat minden színterén és minden regiszterében megmutatkoznak, ha nem is ugyanolyan mértékben. Éppen ezért van az, hogy az ilyen sajátosságok vizsgálatára a klasszikus dialektológia nem alkalmas: ezek a nyelvi jelenségek területhez köthetők ugyan, de nem nyelvjárási sajátosságok. Kutatásukra a szociolingvisztika bizonyul alkalmasabb keretnek. Ezt a folyamatot pedig azért is hívom különfejlődésnek, még ha esetleg lennének is, akik ódzkodnának ettől a szótól, mert így, egybeírva rögtön mutatja a nyelvi változások legfigyelemreméltóbb következményét, és pedig nem is az illető nyelvváltozat, hanem az egész magyar nyelv perspektívájából, de különírva is volna értelme: úgy meg azt emelné ki, hogy ezek a változások külön-külön mennek végbe az egyes változatokban, a többire való tekintet nélkül.

Egy nem éppen általános, de nem is csak szórványosan előforduló egyoldalú értelmezés szerint a nyelvi különfejlődés azt jelenti, hogy a Magyarországon kívüli nyelvváltozatok eltávolodnak a magyarországitól. Mintha csakis azok változnának, a magyarországi meg nem. Márpedig ez biztosan nem lehet így. Hiszen az is közismert tétele az általános nyelvészetnek, hogy a nyelvi változások tekintetében általában a központ az, amely könnyebben újít, gyorsabban változik, a periféria pedig konzervatívabb. Nyelvjárásaink esetében is a peremnyelvjárások a legarchaikusabbak. Ha pedig erre is gondolunk, akkor innen nézve rögtön látszik az is, hogy a magyarországi, illetve a többi regionális nyelvváltozat különfejlődése elég nagy részben annak is tulajdonítható, hogy a magyarországi nyelvváltozat különfejlődik a többitől, azok pedig nem követik ebben.

A Magyarországon kívüli regionális változatok tehát egyebek mellett abban különböznek a magyarországitól (és egyszersmind abban hasonlítanak egymáshoz többé-kevésbé), hogy bizonyos magyarországi nyelvi változások nem terjedtek át az országhatáron. Ennek folytán a külső régiókban élő magyarok gyakran jellegzetes „magyarországiasságokat” vesznek észre az itteniek beszédében. Nem az olyasmire gondolok itt elsősorban, mint például az, hogy a belső-erdélyi embernek feltűnik, ha itt *sárgarépá*-nak hívják azt, amit ő *murok*-ként ismer. Ez nem nagy újság, mindig is így volt: hiszen éppen azért beszélhetünk nyelvi egységesedésről a standard kialakulása kapcsán, mert az emberek sohasem is beszéltek egyformán magyarul, mindig is voltak regionális különbségek, és ezek nagy része a standard kialakulása után is megmaradt, sőt sajátos színekkel tarkította a standard helyi változatait is. (Ettől azonban a magyar nyelv egysége még sohasem bomlott meg, hiszen az ilyen változatosság minden nyelvnek természetes állapota.) Inkább az olyan jelenségekre gondolok most, amelyek az utóbbi 7–8 évtized nyelvi változásai során jelentek meg a magyarországi köznyelvben, de általános elterjedésüket feltehetőleg az országhatárok is akadályozták. A többi régió magyarjai ezek egy részével mintha nehezebben tudnának megbarátkozni. Ezt onnan lehet sejteni, hogy míg az előbbieket általában, ha kuriózumként is, de tudomásul veszik, az utóbbiakat gyakran kommentálják is, és pedig elég kedvezőtlenül. Például, hacsak nem tizenéves fiatalok beszédében találkoznak vele, a *paradicsom* helyett mondott és írott *pari* szót népes atyafiságával egyetemben amolyan meglett emberhez nem illő, gyerekes idétlenkedésnek tartják (legalábbis az erdélyiek), azon meg már egyenesen megbotránkoznak, mikor vásárlás közben az eladó, aki életkora felől gyerekük is lehetne, minden teketória nélkül tegezni kezdi őket.

Vagy ott van az, amiről magam nyelvészként sem igen értem, hogyan tudhattott annyira elterjedni Magyarországon elsősorban az áruk csomagolásának felirataiban: a szervetlen szerkesztés. Íme néhány példa (azért közlöm őket keretben, mert a szöveg elhelyezése is fontos):

Gyömbér
ŐRÖLT

FASÍRT-
fűszerkeverék – petrezselymes

Gyermek
TEAKEVERÉK
FILTERES

Mindháromra az jellemző, hogy a szavak szervesen következnek egymás után, pedig ugyanezeket megfelelő sorrendbe rakva (és megfelelő formában nyomtatva) értelmes, szerves szó szerkezeteket kapnánk: *Őrölt gyömbér*, *Petrezselymes fasírtfűszer-keverék*, *Filteres gyermektea-keverék*. Semmivel sem kellene több szöveget nyomtatni a tasakra, hiszen ugyanazokat a szavakat használjuk fel így is, úgy is. Hogy ez sem volna éppen lehetetlenség, azt az is mutatja, hogy olyat is találtam, ahol már csak a tipografizáláson kellene egy kicsit segíteni, hogy első ránézésre is érthető, szerves szerkezet legyen belőle:

morzsolt
Majoranna

Elképzelni sem tudom, hogy kinek, és főleg, hogy miért tetszenek mégis jobban a szervesen szerkesztésű formák (mert hogy valakinek így tetszenek, az biztos, hiszen különben nem fordulnának elő ilyen nagy számban, bár az is lehet, hogy ennek valami áru-nyilvántartásbeli, tehát végső soron technikai oka van). E jelenség egyik emlékezetes példáját 2002 márciusának elején volt szerencsém látni egy debreceni áruházban, egy kosárra ez volt kiírva:

Sapka gyerek
téli vegyes
1 db

Ilyesmit mi Romániában csak akkor látunk, ha hoznak Magyarországról. Ehhez persze az is hozzátartozik, hogy mi eleve elég ritkán is kerülünk olyan helyzetbe, hogy ilyen jellegű feliratokat kelljen alkotnunk: a feliratok legnagyobb részét mi a többség nyelvén látjuk.

Vannak viszont olyan magyarországi nyelvi változások is, amelyek egyenesen vonzóak a többi régióbeli magyarok számára. Az 1989-es rendszerváltások után a külső régióbeliek a korábbihoz képest összehasonlíthatatlanul többen

és gyakrabban járnak Magyarországra. Mivel a korábbi elszigeteltség miatt nem követhették nyomon az itteni nyelvi folyamatokat, most még a nem egészen új keletű nyelvi változások eredményei is az újdonság erejével hatnak számukra, és rögtön felfigyelnek rájuk. Ezek egy részét aztán, különösen az imponálóbbakat, gyorsan el is tanulják, már csak azért is, mert Kolozsváron például ma, hogy úgy mondjam, sikkes olyasmit mondani (különösen diákok között), mint például: *az egy dolog, hogy ..., vagy az emellett, emiatt helyett használt ez mellett, ez miatt* (ezt különösen egyes politizáló értelmiségiek kedvelik), a *nem igazán (szeretem)* pedig ma már a romániai újságokban is gyakori.

A nyelvi különfejlődés másik, nagyobb hatású tényezője a Magyarországon kívüli magyarok kétnyelvűsége. 1918 előtt a Kárpát-medencében minden magyar gyakorlatilag minden helyzetben használhatta anyanyelvét. Voltak ugyan szép számmal, akik vegyes lakosságú vidékeken az ott élő másik nép nyelvét is ismerték, és használták is az azokkal való érintkezésben, de az a kétnyelvűség nem olyan volt, mint a későbbi. Akkor ugyanis nemcsak ők tudtak a másik nép nyelven, hanem azok is tudtak magyarul. A magyarok tehát még olyan helyzetekben is sokkal gyakrabban használták anyanyelvüket, mikor helybeli más nyelvűekkel kellett szót érteniük, az ilyen helyzeteken kívül pedig bármilyen területen a világ legtermészetesebb dolgai közé tartozott, hogy magyarul beszéltek. A magyarok körében a nyelvi jogok kérdése is legfeljebb csak olyan vonatkozásban merült fel, ha egyáltalán felmerült, hogy a nem magyar kisebbségeknek milyen nyelvhasználati jogokat célszerű biztosítani.

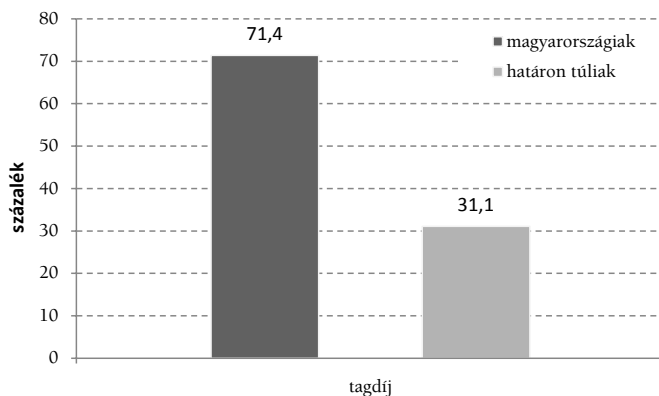
1918–1920 után ez a helyzet teljesen megváltozott. A Kárpát-medencében a nyolc országból egyedül Magyarországon hivatalos nyelv a magyar, és egyedül itt van teljes, minden szintre és területre kiterjedő használati köre. A többi országban pedig az ott élő, összesen mintegy 3 millió magyar legnagyobb része kénytelen az anyanyelvén kívül egy másik nyelvet, az államnyelvet is nemcsak bizonyos szinten megtanulni, hanem nap mint nap használni is, ha bizonyos helyzetekben el akar boldogulni. A különböző országok jogszabályai ugyan bizonyos esetekben lehetővé teszik a magyar nyelv hivatali használatát (Szlovákiában 1999 óta, Romániában 2001 áprilisa óta, a magyarok 20%-os jelenlétét szabva meg feltételként), de ez egyrészt korántsem ugyanaz, mint ha a magyarnak hivatalos nyelv státusa lenne, másrészt pedig a gyakorlatban egyelőre ez is elég nehézkesen alakul: a magyar nyelv hivatali használata még mindig Szlovéniában működik mind közül a legjobban.

Ennélfogva ezeknek az embereknek legnagyobb része kétnyelvű. Erre a magyarok már csak azért is rá vannak utalva, mert környezetükben a magyart második nyelvként beszélő nem magyarok száma látványosan megcsappant: legalábbis Romániában az idősebbek közt még csak találni magyarul is tudó románokat, a fiatalok körében azonban alig. A kétnyelvűség mértéke és a második nyelv használatának gyakorisága ugyan nagy változatosságot mutat, hiszen ez vidékenként is különböző lehet, attól függően, hogy a magyarok tömböt alkotva élnek-e ott, vagy

szórványban, de még ha többen élnek is, sőt az államnyelvet nem is igen ismerik, akkor is egy olyan nyelvváltozatot használnak, amelynek számos eleméről rögtön látszik, hogy kétnyelvűektől ered.¹ A nyelvi egységesezés folyamata ugyanis a különfejlődés mellett is folytatódik, de az előző nyelvtörténeti korszakhoz képest azzal a különbséggel, hogy most külön-külön érvényesül a nyolc országban belül. Ennek eredményeképpen az államnyelvet alig beszélő, gyakorlatilag egynyelvű beszélők is sok mindent átvesznek a kétnyelvű magyarok nyelvváltozatából.

Mint tudjuk, a kétnyelvű ember sohasem úgy beszél anyanyelvét, mint az egynyelvű, nemcsak nálunk, hanem sehol a világon; a különbség széles skálán mozog a nagyon feltűnőtől az alig észrevehetőig. A kétnyelvű ember anyanyelvhasználatának vannak bizonyos általános jellemzői, ezek mögött komplex pszicholingvisztikai tényezők állnak. Ilyen például az analitikus szerkezetek előnyben részesítése a szintetikusak helyett. Ezt a jelenséget mi is mértük a Kontra Miklós vezette Kárpát-medencei szociolingvisztikai felmérés során, és valóban nagyon szignifikáns eltéréseket találtunk a magyarországi és a többi nyelvváltozat között. Arra a kérdésre például, hogy a következő két mondat közül: *Befiztetted már az idej tagsági díjat?*, illetve *Befiztetted már az idej tagdíjat?*, melyiket tartják természetesebbnek, összesen 834-en válaszoltak. Ebből 105 magyarországi, és közülük 75 személy, azaz 71,4%-uk a szintetikusabb *tagdíj*-at tartja természetesebbnek. Ezzel szemben a 729 nem magyarországi közül csak 227-en (31,1%-ban) tartják természetesebbnek a *tagdíj*-at, több mint kétharmaduk az analitikusabb *tagsági díj*-ra szavaz:

1. ábra. Melyik a természetesebb? *Befiztetted már az idej tagsági díjat?* VAGY *Befiztetted már az idej tagdíjat?* N = 105 + 729

¹ A székelyföldi Baróton például a talicska neve *raba*, e szó legtöbb használójától azonban hiába próbálnánk megtudni, mi a neve románul a talicskának (ti. roabă), mert nem tudja. Neki a *raba* magyarul van, úgyannyira, hogy ha valaki az ő környezetében *talicská*-nak nevezi, megkérdi tőle, miért beszél olyan vásárhelyiesen: ez a szó ugyanis számára sokkal inkább a marosvásárhelyi nyelvváltozat tartozéka, semmint a magyar standardé. – Ezt a példát Berszán István kollégámnak köszönöm.

Az arányok bizonyos mértékig Magyarországon kívül is országonként eltérnek (a *tagdíj*-at legnagyobb arányban, 36,3%-ban az erdélyiek választják, legkisebb arányban, 24,6%-ban a muravidékiek), de a *tagsági díj* mindenütt látványosan vezet a *tagdíj*-jal szemben.

Az ilyen tendenciák jelenléte jellegében egymáshoz hasonlóvá tesz minden nem magyarországi nyelvváltozatot, és megkülönbözteti őket a magyarországitól. Ez azonban csak az analitizáló jelleg meglétére vonatkozik, nem okvetlenül maguk a konkrét nyelvi formák lesznek hasonlóak, hiszen ez a tendencia nem szükségszerűen ugyanazon kifejezésekben nyilvánul meg mindegyik ilyen nyelvváltozatban.

A kétnyelvűség másik velejárója a szó- és kifejezés-kölcsönzés, valamint a tükörfordítások. Mivel az átadó nyelv országonként más és más, ennek a folyamatnak csakis az lehet az eredménye, hogy ilyen tekintetben mindegyik nyelvváltozat az összes többitől különbözni fog. A kölcsönzések egy része az illető országban is helyi vagy éppenséggel alkalmi használatú, más része azonban ma már beletartozik az ottani köznyelv szókészletébe, hiszen az ilyeneket mondhatni mindenki ismeri és használja is. Ilyen például Erdélyben a románból kölcsönzött *aragáz* 'gáztűzhely', amelyet annyira magyar szónak tart mindenki, hogy sokan nagyon meg is vannak lepődve, mikor megtudják, hogy ezt Magyarországon vagy Szlovákiában nem így hívják.²

Eddig a kétnyelvűség természetes velejáróiról beszéltem, de vannak a különfejlődésnek olyan tényezői is, amelyek nem közvetlenül a kétnyelvűség következményei. Ezt azért vezettem így be, hogy külön is hangsúlyozhassam: nagy tévedés lenne a Magyarországon kívüli magyar nyelvhasználat minden sajátosságát kizárólag a kétnyelvűséggel magyarázni. Sőt még az is félrevezető lehet, ha egyszerűen kisebbségi kontaktusváltozatoknak nevezzük ezeket a nyelvváltozatokat, hiszen ezeknek bizonyos jellegzetességei ugyan valóban abból adódnak, hogy mindegyiknek szorosabb kontaktusai vannak egy-egy másik nyelvvel, de a sajátosságok korántsem merülnek ki ennyiben. A továbbiakban a nyelvi különfejlődésnek néhány olyan tényezőjét említem meg, amely nem a kétnyelvűség következménye.

Az egyik azzal függ össze, hogy a világ változásával az ember környezetében folyton olyan új dolgok jelennek meg, amelyekre még nincs szava. Beszélni azonban kell róluk, a névtalálás nyelvi feladatát pedig nem lehet boldogabb időkre halasztani, nem várhatjuk meg, míg megtudjuk, van-e ezeknek már Magyarországon valamilyen nevük, hogy azt használjuk mi is, hanem ott rögtön élünk a nyelvi kreativitás kínáló lehetőségeivel. Ilyen módon szavak, kifejezések sokasága születik meg, amelyek egy-egy országban akár általános használatúvá is válhatnak. Amikor például az autózás tömegméreteket öltött, a magyarországi autósok-

² Érdemes megjegyezni, hogy ez a szó kimaradt a román kölcsönyszavak szótárából (Márton Gyula – Péntek János – Vőó István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönyszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977), és talán nem is egészen véletlenül: elég figyelmes kiadói szerkesztője voltam pedig, de nekem sem tűnt fel a hiánya, nyilván mindnyájan annyira természetesen használtuk, hogy eszünkbe sem tudott jutni, hogy ez is román eredetű.

nak *jogosítvány-uk* (majd *jogsi-juk*) lett, a romániaiaknak meg *hajtási engedély-ük*, vagy egyszerűen *hajtási-juk*. (Ez nem a román kifejezés tükörfordítása, úgy *vezetési könyv* lenne: *carte de conducere*.) A romániai név egy kicsit pontosabban mondja meg, miről is van szó, de mindkettő kétségtelenül magyarul van, ha különböznek is. Sőtétben vezetve a magyarországi autósok *reflektorral* közlekednek, a romániai magyarok viszont *hosszú fényvel*, de ha szemből is jön valami, akkor *rövid fényre* váltanak. Mondanám itt is, hogy mindkettő magyarul van, de mivel az emberektől sok minden kitelik, el tudom képzelni, hogy olyat sem lenne nehéz találni, aki azt mondja, hogy a *reflektor* nincs magyarul. A *hosszú fény* persze aligha független attól, hogy románul *fază lungă* (betű szerint 'hosszú fázis') a neve, de ettől még Romániában magyar beszédben nagyon jól beválik.

Az egyik legfeltűnőbb fejleménye a mostani nyelvtörténeti korszaknak a korábbihoz képest az, hogy éppen azon a területen alakult ki a legnagyobb változatosság, amelyen korábban minden máshoz képest a legtökéletesebben ment végbe a nyelvi egységesedés folyamata: a különböző állami, közigazgatási és más hivatalos intézményekre, ezek megszervezésére, működésére és számtalan tartozékára vonatkozó terminológiában. Korábban ez azért volt annyira egységes, hogy még apróbb táji sajátosságai sem igen lehettek, mert központi kodifikálásnak volt az eredménye: törvény határozta meg például, mi az, hogy *járásbíróság*, a különböző úrlapokon, hivatalos iratokon és egyéb hasonló nyomtatványokon ott állt felírva magyarul, hogy melyik micsoda, s ezeket Nyitrától Újvidékig és Soprontól Csíkszeredáig mindenki ugyanúgy hívta. 1920 után azonban az intézményrendszert mindenütt többször is átalakították, s ha a lényegét ez nem érintette is mindig, de a terminológiát igen. Központi kodifikálás is volt mindenütt, de csak az államnyelven. A magyar megfelelőket mindenütt úgy kellett hozzá kialakítani, ez azonban inkább egy spontán, nem központilag irányított kodifikálás útján oldódott meg, így megesik, hogy ugyanarra a dologra egyszerre több megnevezés is forgalomban van, és ezek országonként is meglehetősen eltérnek egymástól. A megfelelő magyarországi terminusokat sokszor már csak azért sem lehetett átvenni, illetve ottani jelentésükben használni, mert a különböző országokbeli hasonló jellegű intézmények szerkezete nem volt egyforma. Gondoljunk a szlovákiai *alapiskola*-ra, a romániai *liceum*-ra, és hosszan sorolhatnánk a hasonló példákat. A beszélt nyelvben pedig az is gyakori, hogy az ilyen fogalmakat a Magyarországon kívüli nyelvváltozatokban az illető államnyelvből kölcsönzött szóval nevezik meg, hiszen mindenütt úgy látják a feliratokon vagy a különböző nyomtatványokon.

Annak pedig, hogy Magyarországon kívül a magyar nyelv sehol sem hivatalos nyelv, az lett a további következménye, hogy a magyar nyelv használatának színterei leszűkültek. Az anyanyelv és a második nyelv használatában egyfajta komplementaritás alakult ki: vannak olyan területek, ahol főleg vagy kizárólag az államnyelv használatos. Így az anyanyelv bizonyos funkciói meglehetősen elsorvadtak, mégpedig az azokhoz tartozó nyelvi eszközökkel együtt. Ennek következtében

például ma a romániai magyarok elég nagy része sokkal könnyebben ír meg egy kérvényt románul, mint magyarul.

Egy másik tényezője a különfejlődésnek az, hogy mivel Magyarországon kívül egyik országban sincs teljes körű és minden szintű anyanyelvű oktatás, ez az intézmény nem biztosítja teljesen a magyar szakkifejezések elsajátításának lehetőségét, sem a különböző szakmák, sem a tudományok terén. Romániában például a magyar tannyelvű iskolákban hosszú ideig csak a románból fordított tankönyveket lehetett használni, a fordítók pedig, mivel a bevett magyar terminológiát maguk sem ismerték rendesen, gyakran rögtönzött megoldásokkal éltek. Az anyanyelvű szakoktatás hiányának pedig sokszor megfigyelhető következménye, hogy a szakmunkás kínos zavarba kerül, ha mesterségéről magyarul kell beszélnie, mert láthatólag nem ismeri az ehhez szükséges szavakat, így ha restelkedve is, kénytelen román kifejezéseket keverni magyar beszédébe. Az is megtörténik, hogy ha maguk között vannak, a szakmáról egyenesen románul kezdenek beszélni, hogy ne kelljen folyton változtatni.

Aki nem gondolja végig, miről is van itt szó tulajdonképpen, az ilyenek láttán esetleg azt mondhatja: ezt meg kell érteni, és így kell tudomásul venni, hiszen így beszél a kétnyelvű ember. Pedig a kétnyelvű ember rendesen nem így beszél.³ Így csak akkor beszél, ha nincs biztosítva az az elemi nyelvi joga az azzal járó összes lehetőséggel együtt, hogy anyanyelvét annak minden regiszterében és funkciójában a számára szükséges szinten elsajátíthassa, ha tőle független okokból kell szenvednie az anyanyelvtudásában érzett hiányok miatt. Mert mikor nyelvi hiányról beszélek, akkor nem olyasmire gondolok, ami az ilyen gondokkal küszködő emberek beszédében a nyelvésznek vagy más külső „ítész” megfigyelőnek hiányzik, hanem arra, ami magának a beszélőnek hiányzik, aminek a hiánya beszéd közben számára is nyilvánvalóvá válik, és ez sokszor kínos frusztrációérzéssel tölti el, sőt olykor szégyenérzettel is, pedig a nyelvi hiány jelenségének kialakulásáért nem ő a felelős, ő rendszerint nem tehet semmiről, hanem a hiányos vagy rosszul működő oktatási intézmények, valamint az illető államok korlátozó jogszabályai.

Mindezek a körülmények együttesen azt is eredményezték, hogy a magyar nyelvnek nemcsak a környező népek szemében, hanem a Magyarországgal szomszédos országokban némileg a magyarok körében is csökkent a presztízse, ez pedig különösen szórványhelyzetben gyorsítja a nyelvi asszimilációt, bizonyos helyeken pedig a végleges nyelvcserét.

A nyelvi különfejlődés egyéb tényezőiről most nem szólok, az eddigiek már elég alapot adnak bizonyos tanulságok levonására. Az első az, hogy 1918-cal kez-

³ Ismert dolog, hogy kétnyelvű emberek amúgy gyakran élnek a kódváltással: bizonyos helyzetekben egymás között is átváltanak a másik nyelvre egy-egy szó, egy-egy kifejezés vagy akár több mondat erejéig is, mert úgy hitelesebb vagy „figurásabb”, vagy egyszerűen praktikusabb, különösen, ha a másik nyelven hallott dolgokról számolnak be. Itt azonban most nem erről van szó, hanem az olyan helyzetekről, mikor a beszélő azért van rászorulva a másik nyelv használatára, mert az anyanyelvén nem tudja elmondani, amit el akar, pedig úgy szeretné inkább.

dődően véget ért az a nyelvtörténeti korszak, mikor a magyar nyelvet a magyarországi magyar nyelvvel lehetett azonosítani. A nyelvész szakmában hosszú ideig elég nehezen tudtunk megbarátkozni ezzel a gondolattal, s a magyarországi nyelvváltozatra úgy tekintettünk, mint amelynek nemcsak földrajzi, hanem normatív értelemben is központi, sőt, hogy úgy mondjam, monopolhelyezete van. Ebből így még talán nem is lett volna nagy baj, de vulgárisabb megfogalmazásában ez már úgy szólt, hogy minden úgy van magyarul, ahogy Magyarországon használják, ha pedig valamit nem úgy használunk, az legalábbis kétséges, hogy egyáltalán magyarul van-e, de általában ennél csúnyábban is mondtuk. Ha azonban továbbra is ragaszkodnánk ehhez a szemlélethez, akkor ez azt jelentené, hogy nekünk már nem kell félnünk a magyar nyelv többfelé szakadásától, hiszen már megtörtént. A mostani nyelvtörténeti korszakban ugyanis a magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a „csak egy magyar nyelv van” tétele. Dehogynem érvényes. De csak akkor maradhat az, ha úgy fogjuk fel, hogy ezen az egy magyar nyelven az emberek különbözőképpen beszélnek, helyzetüknek megfelelően.

Szerencsére a szemléletváltásnak már látjuk is bizonyos biztató jeleit. A Magyar Értelmező Kézisótár új kiadása már úgy készül, hogy felveszi a Magyarországon kívüli magyar nyelvváltozatok legfontosabb sajátos elemeit is: szavakat, kifejezéseket, sajátos jelentéseket, mindegyiknél feltüntetve, hogy melyik országra jellemző a használata. Ennek remélhetőleg pozitív hatása lesz az emberek gondolkodásmódjára is, és reményt adhat a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyaroknak, hogy mégiscsak sikerül megőrizniük magyar anyanyelvüket, hiszen ebben nem kisebb dolog fejeződik ki, mint annak elismerése – mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia tekintélye által megerősítve –, hogy az is magyarul van, ahogyan ők beszélnek.

Örvendetes lenne, ha ezt a jó példát a helyesírási szabályzat legközelebbi módosítása is követné. Sietek megjegyezni: nem arra gondolok, hogy alakítsunk ki külön magyarországi és külön szlovákiai vagy romániai helyesírást. Hanem arra, hogy olyanná kellene tenni a magyar helyesírást, bizonyos túlszabályozásait olyan módon kellene fellazítani, hogy azt ne csak Budapesten lehessen kényelmesen használni, hanem Beregszászon vagy Kolozsváron is. Én például, valahányszor le kell írnom Erdélyben a *nájlon* szót, kénytelen vagyok tudatosan véteni a szabályzat ellen, amely szerint csak *nejlon*-ként volna szabad leírnom. Én azonban nem írhatom így, mert ezt Erdélyben annyira csak *nájlon*-nak ismeri mindenki, hogy az *e* betűt sajtóhibának vélnék,⁴ vagy ami nekem még rosszabb

⁴ Ez nem túlzás: egyszer diadalmasan mutatta nekem valaki Kolozsváron, hogy még a helyesírási szótárban is vannak sajtóhibák, hiszen ő ott azt olvasta, hogy *Einsteinnel*, pedig az helyesen nyilván *Einsteinnal* kellene hogy legyen. Egy világ omlott benne össze, mikor megmagyaráztam neki, hogy ezt nem úgy kell olvasni, hogy *Ájnstájnnel*, hanem úgy, hogy *Ejnstejnnel*, és így már érthető. Ez neki, mint mondta, soha nem jutott volna eszébe.

lenne: a jobban értesültek azt mondanák rám, hogy elment az eszem, és már én is pestieskedem. Tévedés ne essék: nem azt javasolnám, hogy ezentúl a *nájlon* legyen kötelező mindenki számára, hanem csak annyit, hogy a *nejlon* mellett a *nájlon* is legyen ott mint helyes alak. Elvégre ez sem lenne nagyobb csoda, mint a *veder* és *vödör* kettőssége.⁵

A jelenkori nyelvtörténeti korszak jellemzőinek áttekintéséből adódó másik tanulság az, hogy ebben a korszakban a Magyarországon kívüli magyar nyelvvaltozatok beszélőinek olyanfajta sajátos nyelvhasználati gondjaik lettek, mégpedig bizonyos helyeken meglehetősen súlyosak, amilyenekkel korábban Kárpát-medencei magyaroknak sohasem volt még alkalmuk találkozni, ezért az ilyenek kezelésére nincsenek kialakult eszközeink és módszereink, ezek kidolgozása tehát sürgős tennivalóink közé tartozik.

Ezt azonban nagy körültekintéssel kell elvégezni, mert a sebtében összetakolt improvizáció többet árthat, mint amennyit használ. Nagy bajában az ember kapkod minden meglévőhöz, nekünk is könnyen az juthat eszünkbe első ötletként, hogy ha súlyos nyelvhasználati gondok vannak, akkor sokkal több erőt kell a nyelvművelésre fordítani, mint eddig. Sajnos minden elképzelhető ötlet közül ez volna az egyik legrosszabb. A nyelvművelés ugyanis – legalábbis hagyományos formájában – az ilyen bajok kezelésére már csak azért sem alkalmas, mert nem az ilyen helyzetekre van kitalálva. Nyelvszemlélete az előző nyelvtörténeti korszak nyelvi viszonyaira való tekintettel alakult ki, akárcsak alapelvei és módszerei, és ha mi ezeket akarnánk alkalmazni a megváltozott körülmények között, azzal csak rontanánk a helyzetet. Gondoljuk csak el, milyen hatása lehet annak, ha emberek ezreinek, akik biztosan nem saját hibájukból nyelvi és kifejezésbeli nehézségekkel küzdenek, folyton azt magyarázzuk vagy legalábbis azt sugalljuk, hogy magyarul beszélni csak „tisztán” és „helyesen” szabad és illik, és hogy ez nekik egyfajta erkölcsi kötelességük is, amelynek teljesítését akár számon is lehet rajtuk kérni. Ennek eredménye csak az lehet, hogy valahányszor a mindennapi társalgásától egy kicsit is eltérő helyzetben meg kell szólalniuk, tele lesznek görcsökkel és szorongással, nyelvi teljesítményük ettől még inkább leromlik, és odalesz az a kicsi önbizalmuk is, amely most még elég ahhoz, hogy ha olykor nehézségekkel küzdve is, de akarjanak magyarul beszélni. Az ő esetükben a nyelvművelés ilyen formájával kísérletezni ugyanolyan groteszk és – engedelemmel legyen mondva – embertelen dolog lenne, mint a sok évre ágyhoz kötött betegnek a mozgáshiányos életmód ártalmairól tartani felvilágosító előadást.

Nem szeretném, ha ezt, amit most mondtam, valaki is abba a disputába illesztené, és annak tükrében próbálná értelmezni, amely az utóbbi években Magyarországon a nyelvművelés haszna vagy kára körül folyik. Ezért mondom el, hogy

⁵ Utólagos megjegyzés (2008): a *nájlon*-t nem mondtam hiába, azóta megjelent az ÉKSz. új kiadása (2003), és abban már ez van: „*nejlon* fn biz *nájlon*”. Jobban szerettem volna „biz” nélkül (ahogy a „*vödör* fn *veder*” is van például), de a problémámat így is megoldja. – Időközben a helyesírás „határtalanítása” terén is történtek fontos változások.

ezt én nem mostanában kezdtem el mondani. Több mint húsz éve már, hogy a Román Televízió magyar nyelvű adása rám bízott egy magyar nyelvi műsorról. A szerkesztőség ugyan nyelvművelőnek szánta, én azonban arra gondoltam, hogy a nézőknek sokkal többet használok vele, ha inkább megpróbálom valahogy hatástalanítani bennük azt, ami főleg tanáraik nyelvművelő igyekezete nyomán szorult beléjük, és sokszor a beszédétől való szorongó félelemben, illetve a kényszeredett és mesterkéltséggel fogalmazás-módban, a gyanús formák kínos kerülésében és a hiperkorrekciókban nyilvánult meg. Mivel az akkori nyelvművelésnek az volt a jelszava, hogy *Beszélni nehéz*, én azt a címet adtam műsoromnak: *Beszélni könnyű*. És arra próbáltam biztatni nézőimet, hogy beszéljen csak ki-ki nyugodtan úgy, ahogy szokott, mert az még mindig sokkal jobb, mint olyasmivel kísérletezni, ami az ő lehetőségeiket nyilvánvalóan meghaladta. Ennél jobbat akkor nem tudtam, de eszközeim sem nagyon lettek volna hozzá.

Ma azonban már többre is lehetőség van. Nemrég alakult meg Kolozsváron az MTA segítségével a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. Programjában szerepel, hogy foglalkozni fog a romániai magyarok nyelvhasználati gondjaival, és ezt *nyelvi rehabilitáció* néven szeretné elindítani. Egyelőre a legfontosabb feladat azt megtalálni, hogy ezt hogyan lehet jól csinálni. Nem lesz könnyű, hiszen most még csak azt az egyet lehet róla tudni, hogy akármilyen lesz is, még csak hasonlításra sem szabad ahhoz, amit általában a nyelvművelésen értenek. Remélhetőleg sikerül majd megtalálni hozzá azt a formát, amely hatékony is legyen, és ne ártson, hanem használjon.

A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után*

Dolgozatomban azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a magyar etnikumnak az 1918–1919. évi politikai és katonai események következtében létrejött, az 1920. évi trianoni békeszerződés által szentesített, majd a 2. világháborút lezáró békeszerződésekben is megerősített politikai szétszakítotttsága milyen következményekkel járt és jár a magyar szókészlet alakulására nézve Magyarországon és a határon túli Kárpát-medencei magyarlakta régiókban.¹ Írásom első részében az egész munka kulcskifejezésének, a „nyelvi szétfejlődés”-nek a mibenlétét tisztázom, majd pedig sorra veszem a szétfejlődést előidéző legfontosabb nyelven kívüli és nyelvi tényezőket. Ezt követően beszámolok azokról a *határtalanítás* szóval fémjelzett nyelvészeti munkálatokról, melyek célja a szétfejlődés dokumentálása és „kezelése”, majd pedig e kutatások alapján röviden bemutatom a sajátos ht szókincs² legfontosabb rétegeit. Dolgozatom érdemi részének végén röviden beszélek azokról a nyelvalakító törekvésekről, melyeknek célja a bemutatott sajátos nyelvi helyzet kezelése.

Írásom témájául a nyelvi szétkülönbözési folyamatoknak csak a leglátványosabb, a hétköznapi beszélők által is észlelt aspektusát, a magyar *szókészletnek*

---

* A dolgozatom alapjául szolgáló nyelvészeti kutatásokat az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram támogatja. Köszönetet mondok Benő Attilának, Csernicskó Istvánnak, Kolláth Annának, Márku Anitának és munkatársainak, Szoták Szilviának és Žagar-Szentesi Orsolyának a tőlük kapott nyelvi adatokért, a meglévő adatok értelmezésével kapcsolatos segítségükért, ill. a munkám előző változatához fűzött észrevételeikért, továbbá Kitlei Ibolyának a kézirat előző változatában található elírások, helyesírási és fogalmazási botlások kijavításáért.

¹ Az alábbiakban az egyes magyarlakta régiók, ill. az ezekben használt magyar nyelvváltozatok, az ún. állami nyelvváltozatok jelölésére a következő rövidítéseket használom: Hu – Magyarország, Er – Erdély, Fv – Felvidék, Va – Vajdaság, Ka – Kárpátalja, Hv – Horvátország, Mv – Muravidék, Óv – Órvidék (Burgenland). A határon túli magyarlakta régiókra, ill. azok nyelvére együttesen a ht rövidítéssel utalok. E jelölések többsége standardizáltnak tekinthető, több újabb szótárban is előfordul (l. *Termini magyar–magyar szótár* ht.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage; Eöry Vilma (főszerk.): *Értelmező szótár + A–K, L–Zs*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007; Tolcsvai Nagy Gábor: *Idegen szavak szótára*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007).

² A *sajátos* jelzővel azt szeretném hangsúlyozni, hogy elemzésem tárgyát a ht szókincs *sajátosságai* alkotják, nem maga a ht szókincs, hiszen a ht szókincs szerves részei a közmagyar szavak is: a *kéz* vagy a *telefon* nem kevésbé Er vagy Fv stb. szó, mint Hu szó, csak éppen témánk szempontjából a magyar szókincsnek ez az – egyébként messze legnagyobb – része nem releváns. Amikor az alábbiakban a rövidség kedvéért ht szókincsről beszélek, mindig a ht szókincsnek erre a sajátos, az adott régióra egyedileg vagy több ht régióra együttesen jellemző rétegére gondolok.

a (részleges) szétfejlődését választottam, de fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szétfejlődés a nyelvi rendszer minden síkján jelentkezik, eltérő mértékben (mondat- és szövegszinten viszonylag jelentős, a hangrendszerben jóval csekélyebb, az alakokban pedig jelentéktelen).

Nyelvi szétfejlődés

A magyar nyelvtörténet hagyományos korszakolása szerint az ún. újmagyar kor a felvilágosodás kezdetének szimbolikus 1772-es évszámától egészen a jelenkorig tart; a legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyv³ viszont – lényegében elfogadva Szilágyi N. Sándor erdélyi nyelvész javaslatát – az újmagyar korszakot 1920-szal lezárja, onnantól kezdve pedig újabb magyar korról beszél. Bár az évszám nem helytálló, hiszen a szétszakítottságot az 1920-as évi békediktátum csak szentesítette, nem pedig előidézte, s a korszak megnevezése sem a legszerencsésebb (Szilágyi N. javaslatában 1918 és „legújabb magyar kor” szerepelt), a lényeg mégis az, hogy a magyarországi nyelvtörténetírás is felismerte: a „Trianon” szimbolikus névvel jelzett eseménysorozat következtében a magyar nyelvközösség gyökereiben új helyzetbe került, s ennek nyelvi következményei olyan messze hatóak, hogy mindenképpen indokolt új nyelvtörténeti korszakról beszélni.

Az új korszak jellegadó sajátosságát Szilágyi N. Sándor így fogalmazta meg az MTA 2002. évi akadémiai közgyűlésének keretében rendezett tudományos ülészen: „A mostani magyar nyelvtörténeti korszak legfőbb, jellegadó sajátossága [...] az előző végéhez képest az, hogy a Kárpát-medencében a magyar nyelv nem egyetlen országban változik, hanem a történelem jelenlegi állása szerint most éppen nyolcban egyszerre, a nyelvi változást pedig minden országban más-más tényezők befolyásolják. Ennek következtében az egyes országokban a magyar nyelvnek sajátos változatai alakultak ki, amelyek, ha nem térnek is el egymástól annyira, hogy az emberek ne értenék meg továbbra is könnyűszerrel egymást, számos, viszonylag könnyen azonosítható jellegzetességet mutatnak.”⁴

Bár ezeket a változásokat a magyar nyelvészek és nyelvművelők korábban is észlelték, ideológiai és érzelmi okokból elutasították őket,⁵ nem foglalkoztak velük, ha pedig mégis, akkor az új nyelvi jelenségekben csak kigyomlálandó hibát láttak.

³ Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

⁴ Az említett – rendkívül színvonalas – tudományos ülészen anyaga sajnos a mai napig nem jelent meg nyomtatásban, Szilágyi N. előadása az internetről volt letölthető (www.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Szilagyai_mnyk.rtf), illetve ez a tanulmánykötet végre közreadja.

⁵ Ideológiai okokon a standardista és az azzal szorosan összefüggő nacionalista nyelvi ideológiát értem, melyek szerint az egységes standard nyelvváltozat megléte a nyelv (és a nemzet) egységének záloga; érzelmileg pedig arról volt szó, hogy a nyelvi változások letagadásával a nyelvészek szimbolikusan magát Trianont utasították el. Ez a magatartás emberileg érthető, szakmailag azonban elfogadhatatlan.

(Ezenkívül a rendszerváltás előtt a kérdés beható tanulmányozásának politikai akadályai is voltak.)

A magyar nyelvésztársadalomnak és a nyelvművelőknek ez az elutasító magatartása többek között abban mutatkozott meg, hogy a nyelvi szétfejlődésről mint elhárítandó veszélyről, nem pedig mint empirikusan észlelt és nyelvészeti eszközökkel leírható tényről beszéltek. Szilágyi N. Sándor volt az első, aki az említett rendezvényen nyilvánosan ki merté mondani: a nyelvi különfejlődés nem olyasmi, ami – ha nem vigyázunk – a jövőben bekövetkezhet, hanem az, ami 1918 óta folyamatosan történik. Emiatt azonban nem kell kétségbeesnünk, mert a különfejlődés nem nyelvünk pusztulásának előjele, hanem ellenkezőleg: életképességének bizonyítéka. Általános nyelvészeti közhely ugyanis, hogy a nyelv mindig rugalmasan alkalmazkodik a mindenkori beszélők életkörülményeihez és igényeihez, s ha egyszer a balsors úgy hozta, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség tagjainak több állam fennhatósága alatt kell élniük, és emiatt eltérőek az életkörülményeik s ebből fakadóan az igényeik is, épp az a jó, ha a nyelv alkalmazkodik ezekhez az eltérő igényekhez, ez pedig csak akkor lehetséges, ha országonként eltérő jellegű és mértékű változások jönnek benne létre, azaz szétfejlődik.

A nemzetközi kétnyelvűségi kutatások azt mutatják, hogy azokban a kisebbségi közösségekben, amelyek „szentnek és sérthetetlennek” tartják a nyelvüket, gyorsabb a nyelvcseré, mint azokban, amelyek bátrabban fogadnak be elemeket és nyelvi formákat a többségi nyelvből, mivel a purista közösségek nyelve hamarosan alkalmatlanná válik arra, hogy az új körülmények közt is hatékony kommunikációs eszköz maradjon; az ilyen nyelv beszélői egyre több helyzetben kénytelenek a másik nyelvüket használni, végül pedig teljesen lemondanak használhatatlanná vált anyanyelvükről.⁶ *A purizmusért tehát sokkal nagyobb árat kell fizetni, mint a többségi nyelvi elemekkel és formákkal szembeni befogadóbb magatartásért.* A nyelvre nézve a valódi veszély nem a kölcsönzés, hanem az, ha a beszélők nem adják át a következő nemzedéknek.

Szilágyi N. Sándor arra is föl hívja a figyelmet említett előadásában, amiről gyakran el szoktunk feledkezni, hogy ti. nemcsak a kisebbségi magyar nyelvváltozatok távolodtak el az 1918-as állapottól, hanem a magyarországiak is, hiszen a trianoni Magyarországon sem állt meg az élet 1918-ban. Ezt a látszólag oly nyilvánvaló tényt véleményem szerint némileg elfedi a „különfejlődés” műszó, amely azt sugallja, mintha volna egy „igazi” magyar nyelv, amelyhez képest egyes „renitens” változatok *különfejlődtek*; a „különfejlődés” műszó ily módon az egyközpontú nyelvszemlélet maradványa. Ilyen szempontból a magyar nyelv egészére nézve szerencsésebb szétfejlődésről beszélni.

⁶ Dorian, Nancy C.: Purism vs. compromise in language revitalization and language revival. *Language in Society* 1994, 23. 479–494.

A szétfejlődés tényezői

Ahhoz, hogy megértsük, hogy a ht magyarok szókészlete miért olyan, amilyen, érdemes áttekintenünk azokat a nyelven kívüli és nyelvi tényezőket, amelyek az 1918 óta zajló nyelvi szétfejlődés fő mozgatói. Az alábbiakban ezeket három címszó köré csoportosítva mutatom be: az első az egyes régiók közt már korábban is meglévő különbségek; a második az egyes régiók egymástól való nagyobb mértékű elválasztottsága, ugyanakkor egy-egy régió belül a korábbinál intenzívebb érintkezés; a harmadik az eltérő – de egy-egy régió belül sok tekintetben hasonló – életkörülmények.

1. A ht szavak jellegzetességeinek egy része a régiók közti olyan különbségekre vezethető vissza, amelyek már 1918 előtt is fennálltak. – Például az egyes régiók távolsága a nyelvterület központi magjától befolyást gyakorolt arra, hogy a nyelvterület középpontjában jelentkező, és sokszor a standard nyelvváltozatba is bekerülő változások eljutottak-e az adott régióba vagy sem. Magyarán: a Fv és Er magyar nyelvváltozatok egy része, továbbá a Ka, Va, Mv, Hv, Óv nyelvváltozatoknak gyakorlatilag az egésze nem 1918-ban került nyelvi peremhelyzetbe, hanem abban volt már korábban is, s az ott élők nyelvhasználata emiatt már 1918 előtt is konzervatívabb lehetett, mint a nyelvterület középponti részén élőké. – Erdély évszázados különállása is nyomott hagyott az Er nyelvváltozatok szókincsén, ill. az Er sajátosságokhoz, a hagyományos nyelvi transzilvanizmusokhoz való viszonyuláson (ezek nem feltétlenül Trianont asszociálják az embereknek, hanem sok esetben inkább Erdély különleges státuszát Magyarországon belül). – A szórványhelyzetű magyar közösségek nyelvi sajátosságai sem 1918-ban jöttek létre, hiszen Er, Fv, Ka, Va, Hv magyarulta területeinek számos pontján, valamint az Óv egész magyarulta területén a szórványosodás évszázados folyamat. – Az egyes régiók lakosságának egy része (különösen a nyelvhatár mentén és szórványhelyzetben) évszázadok óta érintkezik azon nyelvek beszélőivel, akik 1918 után többségi státuszba kerültek, s ennek az érintkezésnek az adott régiók nyelvhasználatában számos jól megragadható nyelvi következménye van nemcsak a szókincsben, hanem a nyelvi rendszer más síkjain is.

Mindebből következően a ht régiók szókincsének van egy 1918 előtti rétege is. Ebbe jórészt tájszavak tartoznak, olyan lexémák, amelyek az adott ht régióknak csak egy kisebb-nagyobb területén használatosak, de akadnak köztük olyanok is, amelyek a régió egész területén élnek, így *koiné* jellegűek, még akkor is, ha nem mindig részei a standard nyelvváltozatnak. (Az ilyenekre a *Táji eredetű szavak* c. részben több példát is hozok.)

2. A nyelvi szétfejlődést 1918 után erőteljesen meghatározó tényező az egyes régiók egymástól való nagyobb fokú elválasztottsága, amely egyenes következménye annak, hogy a magyar nyelvterületen belül – helyenként egészen mélyen a belsejében – államhatárok jöttek létre. Ez az elválasztottság az egyes korszakokban más-más mértékű volt; a rendszerváltás óta az összes közül a legkisebb,

de még így is elegendő ahhoz, hogy hátráltassa a nyelvterület központi magvában, azaz Magyarországon keletkezett nyelvi újítások gyors terjedését. Ez a fő oka a formálisabb ht változatok nagyobb konzervativizmusának.

A nyelvi konzervativizmus egyik legfeltűnőbb megnyilvánulása a nyelvjárások lassúbb visszaszorulása Magyarországgal összehasonlítva; általános a vélemény, hogy a ht magyarok nyelvjárásiasabban beszélnek, mint a magyarországiak, s ezt a vélekedést empirikus adatok is bizonyítják.⁷ A nyelvjárások erősebb jelenléte a nyelvhasználatnak nemcsak az informális, hanem a formális színterein is önmagában egyáltalán nem volna baj, csakhogy a magyar nyelvközösségben erős standardista ideológiák miatt a ht beszélők nagyobb fokú nyelvjárásiasága a ht régiókban csökkenti a magyar nyelv presztízsét, Magyarországon pedig a ht beszélőkről alkotott képet befolyásolja negatív irányban. Mindkét jelenség a nyelvcsere erősíti.

Az elválasztottság másik aspektusa az, hogy egy-egy országon belül viszont intenzívebbé vált az érintkezés a más-más vidékeken élők közt. 1918 előtt egy dunaszerdahelyi és egy királyhelmecei magyarnak például nem sok köze lehetett egymáshoz, s elég csekély volt a valószínűsége, hogy valaha is összetalálkoznak, és intenzíven kommunikálnak egymással. Azóta a helyzet változott; különösen a rendszerváltás előtt a dunaszerdahelyi és a királyhelmecei magyarok jórészt ugyanazokat a felsőoktatási intézményeket látogatták, ugyanazt a(z egyetlen) napilapot olvasták, a csehszlovák rádióknak és tévének ugyanazt a magyar adását hallgatták (a magyarországi adók mellett), ugyanarra a gombaszögi fesztiválra zarándokoltak el nyáron, ugyanazokat a művelődési táborokat látogatták, ugyanolyan elbánásban részesültek az államhatalom részéről stb. Mindez nemcsak erős sorsközösséget hozott létre a korábban különálló régiók lakói közt, hanem minden bizonnyal hozzájárult a nyelvi különbségek csökkenéséhez is egy-egy állami nyelvváltozaton belül. Az 1990-es évek első felében végzett vizsgálataink az egymástól távol eső vidékeken (a Csallóközben, Észak-Nógrádban és a Bodrogközben) élők nyelvhasználatában meglepő hasonlóságokat mutattak ki nemcsak a szókincsben, hanem több közmagyar nyelvtani jelenségben is, másfelől viszont ugyanezeknek a jelenségeknek a használatában jóval nagyobb különbségek voltak az említett vidékek lakosai és a hozzájuk közel eső magyarországi tájegységek (Szigetköz, Dél-Nógrád, Hegyalja) beszélői közt.⁸

3. A nyelvi szétfejlődés harmadik, legnagyobb hatású alaptényezője az, hogy az utódállamokba került magyarok életét más-más, de ugyanazon országon belül

⁷ L. pl. Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1997. 29–67; Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2003. 170–220; Beregszászi Anikó – Csernicskó István: „... itt megnyitit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. Ungvár, PoliPrint, 2004. 140–154; Göncz Lajos: *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka – Budapest, Magyarországi Tudományos Társaság – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004. 85–144.

⁸ Lanstyák – Szabó Mihály (1997) i. m.

nagymértékben azonos politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális stb. körülmények befolyásolták és befolyásolják. Az egyes államok nyelvi jogalkotása például eltérő nyelvi jogokat kodifikált az egyes magyar beszélőközösségek számára, de a nyelvhasználati lehetőségekre ezen túl az adott ht közösség – a többiekétől eltérő – demográfiai és településszerkezeti jellemzői is erőteljesen hatottak.

A hatalmi viszonyok megváltozása folytán a nyelvi érintkezés módja is megváltozott: a magyar mint kisebbségi nyelv alárendelt helyzetbe került, az egykori kisebbségi nyelv pedig domináns szerephez jutott minden ht régióban; ennek következményeként egyre több, korábban egynyelvű magyar volt kénytelen elsajátítani az új államnyelvet, míg ezzel párhuzamosan az államnyelvi anyanyelvű beszélők újabb nemzedékei egyre kevésbé tanultak meg magyarul. Az etnikumközi kommunikáció nyelve egyre inkább az új államnyelv lett, a máig erősen magyar többségű Er, Fv, Ka és Va régiók részleges kivételével. Ezzel szemben Magyarországon inkább ellentétes folyamatok játszódtak le: a magyar nyelvnek mint az ország egyetlen hivatalos nyelvének a pozíciója szilárd maradt, sőt némileg még erősödött is azáltal, hogy a nyelvterület belsejében a magyarok korábban még meglévő kétnyelvűsége egyre inkább visszaszorult. A németek részleges kitelepítése és a szlovákok számottevő hányadának önkéntes Szlovákiába távozása után, illetve az 1960-as évektől az anyanyelvű oktatást felváltó kétnyelvű és anyanyelvoktató kisebbségi iskolák működésének áldatlan következményeként a kisebbségi nyelvek a trianoni Magyarország területén jórészt helyi szinten is megszűntek többségi nyelvek lenni, így egyre kevesebb magyar anyanyelvű személy vált természetes módon kétnyelvűvé.

A szétfejlődés nyelvi következményei

A kisebbségi régiókban mind az anyaországtól való elválasztottság, mind a másik nyelv ismeretének és használatának kiterjedése oda vezetett, hogy az új nyelvi igények kielégítésének legfőbb eszközévé a (régióként más-más) államnyelvekből való közvetlen és közvetett kölcsönzés vált. Magyarországon a nyelv belső eszközkészletének mozgósítása sokkal jelentősebb szerepet játszott az új megnevezések létrehozásában, mint a ht régiókban, a kölcsönzés pedig természetesen nem a környező nyelvekből, hanem a világnyelvekből történt. Bár a ht régiókban a kölcsönzésnek a beszélők kétnyelvűségéből fakadóan számos indítéka volt és van, a legfontosabb mégis a nyelv működőképességének megőrzésére való törekvés: a kölcsönzések javarészt a mai napig olyan tárgyak, fogalmak, intézmények stb. megnevezésére szolgálnak, amelyeket a ht régiók beszélői 1918 előtt nem vagy alig ismertek.

A kisebbségi régiókban az anyaországtól való elválasztottság, valamint az egykori intézményrendszer leépítése, az új intézményrendszer jelentős részének másnyelvűsége a kölcsönzésen túl másfajta nyelvi következményekkel is járt,

az ún. nyelvi hiány kialakulásával és állandósulásával. Nyelvi hiányon az egyes beszélők nyelvtudásának különféle hiányosságait értjük; a szókincsben lexikális résnek szokás nevezni. Nem az egynyelvű beszélők nyelvváltozataihoz viszonyított, objektíve megállapítható hiányról van itt szó, hanem elsősorban a beszélők saját szükségleteihez képest megnyilvánuló hiányról (melyet ők maguk is hiányként élnek meg). Nyelvi hiány például, ha a beszélő nem ismer egy számára szükséges szót, kifejezést, nyelvtani formát vagy akár egy egész stílust, regisztert.⁹

A nyelvi hiány állandósulása regisztervesztéshez vezet; regisztervesztésről akkor beszélünk, ha a beszélők körében megszűnik vagy ki sem alakul egyes nyelvi regiszterek ismerete, pl. (többé már) nem képesek anyanyelvükön egy kérvényt vagy egy munkahelyi jelentést megfogalmazni. A nyelvi hiány, ill. a regisztervesztés a szaknyelvekben jelentkezik a legnagyobb mértékben, a közélet és a szakoktatás részleges, sőt bizonyos területeken kizárólagos másnyelvűsége miatt.

A szétfejlődés dokumentálása

A magyar nyelv szétfejlődésével kapcsolatos munkálatok „határtalanítás” néven kezdenek bevonulni a köztudatba. Ezen mindazokat a nyelvészeti – jelenleg leginkább lexikológiai és lexikográfiai, valamint korpusznyelvészeti – munkálatokat értjük, melyek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelően jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a címük szerint a „magyar” nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárjai, helyesírási szótárak, helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai kézikönyvek stb.) ne a Hu magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem „a” magyar nyelvvel, ahogy azt címükben hirdetik. Újabban a „határtalanítás” műszót már ennél tágabban is kezdik használni, így nevezve a magyar nyelv szétfejlődésével kapcsolatos nyelvalakítási munkálatokat is (pl. egyes ht elemek kodifikálását).

A határtalanítás egyik legfontosabb területe jelenleg éppen a szóhatártalanítás. A szóhatártalanítás legfontosabb előzményének a Magyar értelmező kéziszótár 2., átdolgozott kiadásával kapcsolatos, 1995 és 2003 közt zajló munkálatok tekinthetők; ezek során három ht régióból (Er, Fv, Ka) kerültek be szavak, állandósult szókapcsolatok, alakváltozatok, jelentések, vonzatok a szótárba Pusztai Ferenc irányításával.¹⁰ A tényleges szóhatártalanító kutatási program megindulása és működése szorosan összefügg az MTA határon túli kutatóállomásainak és virtuális kutató-

⁹ Részletesebben I. Lanstyák István: Nyelvi hiány. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Budapest, Kalligram Könyvkiadó, 2002. 109–116.

¹⁰ L. Beregszászi Anikó – Csernicskó István: Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára. In: Beregszászi – Csernicskó (2004) i. m. 127–136.

helyeinek létrejöttével, tevékenységével; a szótártani kutatások ugyanis beépültek ezek közös kutatási tervébe.¹¹ E kutatások támogatásában pótolhatatlan szerepet játszik az MTA Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogramja.

A szóhatártalanító program keretében eddig három szótárba kerültek be szavak, szókapcsolatok, alakváltozatok, jelentések, vonzatok mind a hét ht régióból: az Osiris Helyesírás szótári részébe, a Tolcsvai Nagy Gábor által írt Osiris Idegen szavak szótárába, valamint az Eöry Vilma főszerkesztésével készült Értelmező szótár +-ba. Jelenleg a Microsoft Office XP szövegszerkesztő programjaihoz készített helyesírás-ellenőrző határtalanítása van napirenden Prószéky Gábor és munkatársai jóvoltából.¹²

Az e szótárakba javasolt szóanyagnak abból a részéből, amely idegen eredetű elemekből áll vagy idegen eredetű elemeket is tartalmaz, az egyes régiók munkatársai egy-egy régiós szólistát állítottak össze, melyet azután jómagam egy egységes, létrejöttékor mintegy kétezzer szócikket tartalmazó ht szójegyzékké egyesítettem. A kizárólag egy vagy több ht régióban élő idegen eredetű szavakon és állandósult szókapcsolatokon kívül olyan szókészleti egységek is találhatóak benne, amelyek Magyarországon is használatosak ugyan, de más jelentésben, jelentésárnyalatban és/vagy más stílusértékben (ezekre az ún. jelentésbeli és stílusbeli kölcsönszavakra alább látunk majd példákat).

2006-ban a kolozsvári kutatóállomás egyik munkatársa, Juhász Tihamér „ht online” néven olyan számítógépes programot készített, amely lehetővé tette a – menet közben adatbázissá fejlődött – szólista lekérdezhetőségét az interneten. 2007 folyamán a szótár anyaga fel is került a világhálóra, s *Termini magyar–magyar szótár* néven hozzáférhetővé vált a látogatók számára. A ht online a szótár munkatársai számára az online munkát is lehetővé tette, ugyanannak az adatbázisnak az együttes fejlesztését a hét ht régióban és Magyarországon. A ht adatbázisban található szócikkek száma a kezdeti kétezerről közben csaknem háromezerre nőtt.

2007-ben a közös munka hatékonyabbá tétele érdekében a határtalanításban részt vevő, a ht régiókban és Magyarországon élő kutatók létrehozták a Termini Kutatóhálózatot (ht.nytud.hu), a kiségiók pedig a nyelvi irodák hiányából fakadó hátrányaik enyhítésére, a határtalanító munka támogatására a Termini részeként megalapították az Imre Samu Nyelvi Intézetet (www.isnyi.org).

¹¹ Erre l. – sok más irodalom mellett – Kolláth Anna: Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. In: Kolláth Anna: *Magyarul a Muravidéken*. Zora 39. Maribor, 2005. 98–114.

¹² A határtalanítás másik ága a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli anyagának gyűjtése, amely a szótárprogramtól független vállalkozás. Szemben a szótárprogrammal, amely mind a hét határon túli magyar régióra kiterjed, a korpuszprogram keretében a Magyar Nemzeti Szöveg-tár határon túli korpuszába csak a négy nagyrégió nyelvi anyaga kerül be (Er, Fv, Va, Ka). L. M. Pintér Tibor: „Határtalan” magyar nyelv – az első, határon túli magyar nyelvváltozatokat tartalmazó strukturált magyar nyelvi korpuszról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2007, 1. sz. 165–182.

A ht szókincs rétegei

Forrásuk szempontjából a ht szavak lehetnek: 1. táji eredetűek, 2. közmagyar eredetűek (jelentős részük stílusbeli kölcsönszó), 3. ht eredetűek (közvetett kölcsönszavak és kontaktushatástól független, önálló alkotások), 4. államnyelvi eredetűek (közvetlen kölcsönszavak, ill. alaki kölcsönszavak). Eredeti szándékom szerint ez az alfejezet lett volna dolgozatom súlyponti része, részletesen bemutattam volna benne az egyes rétegek szókincsét, annak különféle típusait, ám a terjedelmi korlátok miatt csak a legfontosabb típusokra mutatok be példákat. A hangsúly tehát a nyelvi anyagon van; maguk a kategóriák, a rétegek, a kölcsönzőtípusok inkább csak keretül szolgálnak a nyelvi anyag bemutatásának.¹³

Táji eredetű szavak

Ebbe a csoportba azokat a szavakat soroltam, amelyeket a mai ht változatok 1918 előtről örököltek, s amelyek az adott ht régiónak rendszerint csak egy kisebb-nagyobb területén élnek, vagyis tájszavak. Ilyen pl. a Fv *babkalevél* 'babérlevél', Er *borvív* 'savanyúvíz', Er *braszka* 'béka', Óv *cicemuca* 'barka', Er *cinke* 'serdülő lány', Er *csutak* 'tuskó', Óv *pereplő* 'esernyő', Mv *pompos* 'kisebb, cipó alakú kenyér', Óv *pontyos* 'terhes', Er *puj* 'csirke, fióka', Er Fv *srót* 'állatok etetésére való kukorica- vagy búzadara', Óv *urbiszli* 'zöldborsó', Er *vadcsombor* 'kakukkfű'. Amint ez a példák némelyikéből is látható, számos ilyen tájszó a későbbi államnyelvekből származik; ezek az 1918 előtti nyelvi érintkezés bizonyosságai.

Néhány táji eredetű lexéma az adott régió magyar nyelvterületének jelentős részén vagy akár egészén él, többé-kevésbé *koiné* jellegű elemként, pl. Er *bába* 'öregasszony', Óv *cájk* 'vacak', Óv *cék* 'kullancs', Va Hv Mv *cimet* 'fahéj'¹⁴, Óv *dik-szaft* 'szörp', Óv *hitni* : *hitnyi* : *hitli* 'faház', Er *kap* 'talál, észrevesz, meglel vkit, vmit', Er *kerekes* 'bognár, kerékgyártó', Mv *kékkonka* 'búzavirág', Er *kolontos* 'bolondozó, mókás', Er *laska* '(megsütött) tésztaféleség', Ka Mv *leöltözik* 'levetkőzik', Mv *nincs pofabőre* 'nincs bőr a pofáján', Fv Ka *rászed* 'rávesz vkit vmire', Mv *szüntös* 'kócos', Er *tészta* 'sütemény', Er *vesztegel* 'parkol'.

¹³ A bemutatott típusok meghatározására, jellemzésére l. Haugen, Einar: Problems of Bilingualism. *Lingua* 1949, 2. sz. 271–290; magyar viszonylatban Kontra Miklós: *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981; Lanstyák István: *A kölcsönszavak rendszerezéséről*. In: Lanstyák István: *Nyelvből nyelvbe*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2006. 15–56.

¹⁴ Az Óv és a Fv nyelvterületen ugyanez a lexéma tájnyelvi.

Közmagyar eredetű szavak

A ht szókincs második rétegét a közmagyar eredetű elemek alkotják;¹⁵ ezek 1918 előtt javarészt *koiné* jellegűek voltak, vagyis az egész magyar nyelvterületen használták őket, sok esetben standard elemekként, 1918 után azonban sorsuk más-ként alakult Magyarországon, és megint másként a ht régiókban. A Hu nyelvváltozatokban ezek a szavak a legtöbb esetben visszaszorultak, marginálissá váltak („elavult”, „régies”, „szaknyelvi”, esetleg „népnyelvi” stb. stílusértéket vettek föl), a ht változatokban viszont vagy változatlan stílusértékben éltek és élnek tovább, vagy pedig – ha kontaktushatás lépett fel, ami nagyon gyakori eset volt – stílusértékükben kisebb vagy nagyobb mértékben igazodtak államnyelvű megfelelőikhez.

Az e rétegbe tartozó szavak közt érdemes különbséget tenni aszerint, hogy nemzetközi (esetleg más idegen eredetű) vagy pedig belső keletkezésű közmagyar lexémákról van-e szó. A nemzetközi szavak a legtöbb esetben megvannak az illető államnyelvekben is (amint kisebb mértékben a más státusú idegen szavak is), ami kontaktushatást idéz elő, és erőteljesen befolyásolja e szavak stílusértékét, sőt sok esetben hangalakját is. Ha a másodnyelvi forma csupán a szó stílusértékére van hatással, stílusbeli kölcsönszavakról beszélünk. Ilyen pl. a Fv *faktúra* 'áruszámla'; Er Fv Va Ka Hv Mv Őv *firma* 'cég'; Er Fv Mv *inspektor* 'felügyelő, ellenőr' és Fv Ka Őv *inspektor* 'szaktanácsadó, szakfelügyelő'; Er Fv Ka Őv *internátus* 'diákotthon, kollégium'; Er Fv Ka Őv *kaszárnya* 'laktanya'; Er Fv Va Hv Mv Őv *katedra* 'egyetemi, főiskolai tanszék'; Er Fv Va Hv Őv *penzió* 'nyugdíj'; Er Fv Va Ka Hv *poliklinika* 'rendelőintézet'; Er Fv Va Ka Hv Mv *szvetter* 'kardigán' Ezek a szavak a ht változatokban többnyire közömbös vagy bizalmas stílusértékűek, a Hu nyelvváltozatokban viszont régiesek vagy elavultak.

A belső keletkezésű közmagyar szavak stílusértéke is megváltozott, a ht régiókban közhasználatúak maradtak, így stílusértékük (továbbra is) közömbös volt, vagy pedig – amennyiben elterjedt mellettük egy másik, „hivatalosabbnak” számító forma is – bizalmassá vált, ezzel szemben a Hu nyelvváltozatokban ezek is régiessé vagy elavulttá váltak. Ilyen pl. a Fv Ka Hv Mv Őv *árvaház* 'gyermekotthon', Er Ka (*falusi*) *bíró* '<faluban> polgármester', Fv Ka *házasságlevél* 'a házasságkötést tanúsító bizonyítvány', Fv Őv Ka *járás* 'több községet magába foglaló államigazgatási egység', Ka *székváros* 'megyeszékhely', Er Fv *születési bizonyítvány* 'születési anyakönyvi kivonat', Fv *tanonciskola* 'szakmunkásképző, szakiskola'.

¹⁵ Mivel a *sajátos* ht szókincs rétegeiről beszélünk, természetesen nem tartozik ide azon közmagyar szavak sokasága, amelyek máig is lényegileg azonos módon használatosak az egyes állami változatokban, az *a* névelőtől a *zsűrízik* igéig.

Ht eredetű szavak

A ht szókincs harmadik rétegét azok a lexémák alkotják, amelyek a ht nyelv-
változatokban jöttek létre 1918 után belső nyelvi elemekből (ősi, belső keletkezésű
vagy idegen eredetű közmagyar szavakból, képzőmorfémákból), többnyire kontak-
tushatás következtében, s az adott régió egész területén (vagy legalábbis nagyobb
részén) használatosak.

Ha egy meglévő közmagyar lexémának kibővül a jelentése államnyelvi meg-
felelőjének hatására, jelentésbeli kölcsönszóról beszélünk. Ilyen pl. a Hv *bonbon*
'(bármilyen) cukorka', Ka *csenget* 'telefonál v hova, vkinek', Ka Mv *dolgozik* 'műkö-
dik', Fv *iskola* 'bármely (fokú) oktatási intézmény'; Er Va Hv *kamion* 'tehergép-
kocsi', Ka *képződmény* '(politikai, társadalmi) szervezet', Ka *kiírat* 'újságot előfizet',
Va Ka Hv Mv *Óv kredit* 'kölcsön', Fv Ka *resti* 'vendéglő, étterem általában (nemcsak
vasúti)', Er *regiség* 'szolgálati idő', Er Fv Va Ka Hv Mv *szemafor* 'közúti jelzőlámpa,
közlekedési lámpa', Er Fv Va Ka Hv Mv *Óv szirup* 'szörp', Ka *vodka* 'pálinka'.

Ha két vagy több közmagyar morféma – melyből legalább az egyik tömorféma –
új, addig a magyar nyelvben nem létező szóképzési egységgé kombinálódik, kalk
jön létre. Az egyetlen szóból álló kalkokat tükörszónak nevezzük. Ilyen pl. a Fv *át-
fizet* '(költséget) térít', Fv *feljászik* 'vmit hangszalagra, -lemezre v. videóra (fel)vesz,
rögzít', Ka *dicséretábla* 'dicsőségtábla', Er *előadótanárr* 'egyetemi docens', Va Hv
Mv *előlát* 'tervez', Fv *gyorsmentő* 'rohammentő', Fv *kitárcsáz* '<telefonszámot> tár-
csáz', *Óv magasház* 'emeletes ház, panelház', Fv Ka Va Mv *minőséges* 'jó minőségű',
Ka *munkaegyüttes* 'mely munkahely összes munkavállalója, teljes személyi állománya',
Fv Va *örökíró* 'golyóstoll', Fv Ka *szétír* 'írásban kisebb egységekre szétbont;
lebont', Fv *tanítónap* 'pedagógusnap', *Óv zebracsík* 'gyalogátkelőhely'.

A kalkok közt sok a névszói vagy igei alaptagú szókapcsolat; ezeket tükörki-
fejezéseknek nevezzük. Ilyen pl. az Er Ka *családi orvos* 'házi orvos' Fv *átme-
neti lakhely* 'ideiglenes lakóhely', Mv *civil katona* 'polgári szolgálatos személy',
Ka *egészségügyi könyv* '<munkába álláshoz szükséges> orvosi igazolásokat, lele-
teket tartalmazó könyvecske', Hv Mv *halljuk egymást* 'felhívjuk egymást', Hv *ki-
megy a vizsgára* 'elmegy vizsgázni', Er *konzultáns professzor* 'professor emeritus';
Hv Mv *látjuk egymást* 'viszlát, szia', Fv *polgári társulás* 'egyesület', Fv *születési
szám* 'személyazonosító jel', Fv Va *ünnepi akadémia* 'ünnepség, díszünnepély',
Ka *vizsgát fogad* 'vizsgáztat'. Ha az állandósult szókapcsolat szólás is egyben,
tükörszólásról beszélünk. Ilyen pl. a Fv *semmiből semmi* 'meglepetésszerűen, hir-
telen, váratlanul', Mv *nulla úti a nullát* 'nem ér semmit'.

A ht eredetű szavak másik – jóval kisebb – része az államnyelvtől félig-med-
dig függetlenül létrehozott önálló alkotás. Pl. *Óv árkádünnep* 'felsőőri refor-
mátusok ünnepe', Ka *fényjelző* 'közlekedési jelzőlámpa', Ka *gyermeknevelési
segély* 'családi pótlék', Er Fv Hv *hajtási igazolvány* 'gépjárművezetői jogosítvány',
Fv *kerület* 'több járást magában foglaló közigazgatási egység', Fv *munkaügyi hiva-*

tal 'munkaügyi központ', Er Fv *sósrúd* 'ropi', Fv *szakosító iskola* 'post secondary képzést nyújtó iskola'.

A ht eredetű szavak sajátos csoportját alkotják az olyan hiperkorrekt alakú formák, amelyek az alább említett alaki kölcsönszavak kiküszöbölésére való törekvésképpen jöttek létre nyelvtörténeti szempontból tévesnek mondható analógia alapján. Pl. Fv Va Ka Hv *evidenció* 'nyilvántartás, evidencia'; Fv Va Ka Hv Mv *garanció* 'garancia'; Er Fv Va Ka Hv *kompetenció* 'illetékesség, kompetencia'; Fv Ka *prémio* 'jutalék, prémium', 'osztalék a termelőszövetkezetben; az osztalék kiosztása'; Hv *sztipendió* 'ösztöndj, stipendium'; Er Fv Va Hv *szentenció* 'szentencia'; Er Fv Va Ka Hv *tendenció* 'tendencia'.

Államnyelvi eredetű szavak

Az államnyelvi eredetű szavak alkotják a ht szavak legfeltűnőbb rétegét. Ezek egy része az államnyelv által közvetített nemzetközi (és részben más idegen eredetű) szó, ill. ilyenekből keletkezett márkanév, pl. Er *abonament* 'autóbusz- vagy vonatbérlet(jegy), bérlet', 'újság-előfizetés', Ka *avansz* 'előleg', Fv *certifikált (pénztárgép)* 'hitelesített (pénztárgép)', Fv Va *delikvencia* 'bűnözés', Fv *deratizáció* 'rágcsálóiértés', Va Hv Mv *digitron* 'zsebszámológép', Ka *gasztronóm* 'élelmiszerüzlet', Er Fv Ka *kulturista* 'testépítő', Fv *motorizmus* 'motoros járművek közlekedésre vagy sportra való felhasználása'.

A nemzetközi eredetű szavak egy részének hangalakján nyomot hagyott az államnyelvi közvetítés, pl. Va Hv *anarchizmus* 'anarchia'; Fv *antitalent* 'vmely területen teljesen tehetségtelen ember; antitalentum', Er Fv Őv *dekrét* 'határozatot tartalmazó irat; dekrétum'; Er Fv Va Ka Hv Mv Őv *infarkt* 'szívroham, infarktus', Hv *komfor* 'kényelem, lakályosság, komfort'; Er Fv Őv *kontakt* 'összeköttetés, érintkezés, kontaktus'; Va *szimpatizőr* 'szimpatizáns', Fv *szkleróza* 'szklerózis'. Ezek az ún. alaki kölcsönszavak.

Az államnyelvi eredetű szavak másik – népesebb – rétegébe az „echte” államnyelvi (szláv, román, német) eredetű szavak, továbbá nemzetközi szótövet, de államnyelvi (szláv, román, német) képzőt tartalmazó lexémák tartoznak, pl. Őv *abtejlung* 'hivatali részleg', Mv *briszálec* 'gépkocsi ablaktörlője', Fv *bufetyák* 'büfékben, sörözőkben ételmaradékot összegyűjtő lecsúszott személy', 'kocsmatöltelék', Fv *dodávka* 'furgon', Őv *fürersejn* 'jogsi', Őv *gemájnde* 'hivatal', Va Mv *gotovo* 'kész van, kész'; Fv *haszák* 'állítható csavarkulcs', Va *hemijska* 'golyóstoll', Va *menyács* 'sebességváltó', Er *miccs* 'darált húsból készült, rostos sült ételféleség', Va *oszebna* Hv *oszobna* 'személyi igazolvány', Ka *szoljárka* 'gázolaj', Va *uopste* Hv *uoptye* 'általában'.

Sajátos átmenetet alkotnak a belső keletkezésű és az államnyelvi eredetű szavak közt az ún. hibrid kalkok. Hibrid kalkokról akkor beszélünk, ha a ht kalknak legalább az egyik morfémája előfordul ugyanabban a jelentésben az átadó nyelv(ek)ben, nincs meg viszont a közmagyarban, s szabad morfémaként a ht

nyelvváltozatokban sem. Hibrid tükörszó pl. a Fv *víberliszt* 'rétesliszt' vagy az *Őv dzsinnadrág* 'farmernadrág', melyeknek első eleme közvetlenül került át az átadó nyelvekből, míg a második része lefordítódott.

Az államnyelvi eredetű szavak többnyire az egész ht nyelvterületen használatosak, de azért előfordulnak köztük táji kötöttségűek is. Ezeket sajnos egyelőre kevésbé ismerjük; az államnyelvi kölcsönszavaknak eddig ugyanis inkább a társadalmi háttérét vizsgáltuk, nem pedig földrajzi eloszlásukat. Táji kötöttségű elemnek látszik pl. a Fv *csinzsák* 'panelház, tömbház', amely valószínűleg a Fv nyelvterület jelentős részén használatos ugyan, de tapasztalataink szerint mégis vannak vidékek, ahol nem vagy más vidékeknél jóval ritkábban fordul elő, s helyette a Fv *blokk* használatos. Hasonlóképpen regionális kötöttségű a Ka régióban a Fv Va Ka Hv Mv *vetrovka* '(szél)dzseki' és a Ka *kraszovki* 'edzőcipő' szó. Egy-egy kisebb területhez köthető lehet egyes alakváltozatok eloszlása is. Pl. a Fv *preukáz* : *preukaz* 'igazolvány' szó rövid *a-s* változatát inkább a palóc területeken használják.

Nyelvalakítási feladatok

A ht nyelvalakításnak eltérő módon kell viszonyulnia a nyelvi szétfejlődés két legfontosabb következményéhez: a kölcsönzéshez és a nyelvi hiányhoz, ez utóbiba beleértve most a regisztrervesztést is.

A lexikális elemek kölcsönzése nemcsak hogy természetes nyelvi folyamat, hanem hasznos is: a ht neologizmusok meglévő közmagyar szavakat nemigen szorítanak ki (legrosszabb esetben is csak lassítják vagy esetleg megakadályozzák a Hu újítások behatolását), ezért nem is relexifikációs, hanem sokkal inkább nyelvgazdagító hatásúak: bővítik a szinonimasorokat, s ezzel növelik e nyelvváltozatok stilisztikai differenciáltságát. Például szemben a Hu nyelvváltozatokkal, ahol mind informális, mind formális beszédhelyzetekben a *jégkrém* szó használatos, a Fv beszélőknek megvan az a lehetőségük, hogy informális helyzetekben a *nanuk* kölcsönszót használják. Ezenkívül számos esetben jelentésmegoszlás jön létre a neologizmus és a hagyományos forma közt, ezáltal pedig a ht nyelvváltozatok képessé válnak olyan finom jelentésárnyalatok kifejezésére, amilyenekre a Hu nyelvváltozatok nem képesek. Például a *desszert* szó általában 'édes-ség' jelentésű a Fv változatokban, a speciálisabb 'egy doboz bonbon' jelentésben viszont a *dezert* alaki kölcsönszó használatos.

Más esetekben a kölcsönszó hiányt pótol, mert az illető fogalomnak a Hu nyelvváltozatokban vagy nincs neve, vagy az valami miatt nem alkalmas arra, hogy az érintett kisebbségi nyelvváltozatban használható legyen. Pl. a közmagyarban és néhány ht változatban nem lehet körülírás nélkül összefoglalóan utalni a krémmé keikevert különféle hidegkonyhai készítményekre (hús-, töpörtyű-, hal-, sajt-, tojás-, padlizsán- stb. krémre); a Fv, Va, Hv, Mv változatokban viszont lehet, mert

ott kialakult a Fv *kenő* tükörszó és a Fv *pomazánka* közvetlen kölcsönszó, ill. a Va Hv Mv *namaz* közvetlen kölcsönszó mint az ilyen “krémek” hiperonimája.

Szemben a kölcsönszavakkal, amelyek gazdagítják a magyar nyelv kisebbségi változatait, a nyelvi hiányról, ill. a regisztervesztésről semmi pozitívát nem tudunk mondani, hiszen az nem növeli, hanem *csökkenti* a beszélők kommunikatív potenciálját, olyankor is a másodnyelv használatára kényszerítve őket, amikor erre amúgy nem éreznének késztetést. A nyelvi hiány megakadályozhatja az embereket nyelvi emberi jogaik – pl. az anyanyelv használatához való joguk – gyakorlásában, sőt még általános emberi jogaik is csorbulhatnak, pl. a szólásszabadsághoz való jog, ugyanis a nyelvtudásbeli hiány a beszélőt bizonyos esetekben mondanivalója megcsonkítására, sőt teljes elhallgatására indíthatja.

Bár kétnyelvűségi körülmények közt a kölcsönzés szükségszerű (minden kétnyelvű közösség kölcsönöz, a kisebbségi kétnyelvű közösségek pedig különösen nagy mértékben), az, hogy mennyi kölcsönszó kerül át, jórészt nyelven kívüli tényezők függvénye. Bármennyire hasznosak is a kölcsönszavak, mégis kétségtelen, hogy kisebbségi helyzetben mintegy emlékeztetik az embereket alárendelt nyelvi helyzetükre; érthető hát, hogy a beszélők jelentős része többé-kevésbé negatívan viszonyul hozzájuk. A nyelvi hiány „nyelvi jogi hiány”-ra megy vissza, a társadalmi, gazdasági, államigazgatási, munkahelyi stb. szférában érvényesülő, széleskörű kétnyelvűség hiányára, amire a többségi hatalmak részéről nincs mentség, mivel az ilyen intézményi kétnyelvűségnek – legalábbis a nagyrégiókban – nincsenek objektív akadályai. Ha például a ht beszélők a naponta szemük elé kerülő árucikkeken kétnyelvű feliratokat látnának, bizonyára kevesebb élelmiszerfajtat, háztartási cikket, ruházati cikket stb. neveznének ma meg kölcsönszóval; ha az államigazgatásban, az oktatásban, az egészségügyben, a munkahelyeken, a gazdasági szférában, a kereskedelemben, a kultúrában stb. is következetesen és széleskörűen érvényesülne a kétnyelvűség, a ht kölcsönszavak száma bizonyára sokkal alacsonyabb volna.

A ht nyelvalakításnak nem lehet célja a kölcsönszavak kiirtása, hanem inkább meglévő közmagyar megfelelőik elterjesztése a formális stílusú diskurzusokban; azokban az esetekben pedig, amikor a ht kölcsönszavaknak nincs közmagyar megfelelőjük vagy az valamilyen oknál fogva nem megfelelő, a cél olyan belső keletkezésű lexémák létrehozása, amelyek alkalmasak arra, hogy a formális stílusú diskurzusokban (írásban is!) használni lehessen őket. Nyelvi problémát ugyanis a kölcsönzés mint olyan nem önmagában jelent; a problémák oka az, hogy a spontán módon átvett közvetlen kölcsönszavak használata csak a szóbeli kommunikációban alkalmas a nyelvi hiány kiküszöbölésére, írásban nem, írásban ugyanis a közösségi norma a közvetlen kölcsönszavak többségének használatát határozottan elutasítja. (Ez nem is baj, hiszen ha a közösségi norma befogadóbb volna, idővel akár a kölcsönös érthetőséget is veszélyeztető különbségek alakulhatnak ki a magyar standard egyes Kárpát-medencei állami változatai közt, amit magyar részről tudtommal senki sem tartana kívánatos fejleménynek.)

Az ilyen magatartásnak a következménye az, hogy az írott nyelv tele van alkalmi (tükör)fordításokkal, amelyek nagyfokú variabilitást hoznak létre a szókincsnek épp azokban a rétegeiben, ahol az a legkevésbé kívánatos: a szaknyelvekben. Az ezzel kapcsolatos nyelvalkítási törekvésekről nem áll módomban részletesen írni, csupán egyetlen olyan központi fogalomra térek ki, amelyre nem annyira a nyelvalkítás gyakorlati problémáinak megoldásában van szükség, hanem amely a nyelvalkítás egészének szemléleti háttéréül szolgál, szolgálhat: a többközpontúság kérdéskörére.¹⁶

A hagyományos egyközpontú felfogás szerint „a” magyar nyelv azonos a mindenkori Hu nyelvvel, sőt: leginkább annak standard változatával, amelytől a ht változatok 1918 óta sajnálatos módon „különfejlődnek”. Ez a felfogás feltételezi, hogy a magyar nyelvnek csak egy „igazi” változata lehet, a többi törvényszerűen deviáns, az ezekben található sajátos nyelvi elemek és formák (nagyrészt) helytelenek, kiküszöbölendők. Azt, hogy miért épp a Hu változat (annak is a standardja) az „igazi”, indokolni sem szükséges, annyira magától értődő.

A Hu nyelv kiemelkedő szerepe valóban kétségtelen és könnyen indokolható: elsősorban abból a tényből következik, hogy a magyar nyelvnek épp Magyarországon a legkedvezőbbek a működési feltételei, ezenkívül pedig ott sokszorosán több beszélője van, mint a Magyarországgal szomszédos országok bármelyikében. Csakhogy főntebb meggyőződhattünk róla, hogy a többi állami nyelvváltozatban zajló nyelvi folyamatok sem „destruktív” jellegűek, nyelvileg teljesen normálisak, semmilyen deviáns vonás nem fedezhető fel bennük, nyelvi szempontból tehát ezek nem rosszabbak (de persze nem is jobbak) a Hu nyelvváltozatokban zajló változásoknál.

Az a tény, hogy a kisebbségi ht nyelvváltozatok sajátos elemeinek zöme kontaktushatás következtében jön létre, egyáltalán nem játszhat szerepet ezek megítélésében, mivel a nyelv ősi vagy belső szóalkotással keletkezett eszközei nyelvi szempontból semmivel sem jobbak, mint a kölcsönzöttek,¹⁷ ebből következően pedig maguk a ht nyelvváltozatok sem rosszabbak nyelvileg, mint a Hu változatok. Azt is láttuk az előzőkben, hogy a ht régiókban végbemenő nyelvi változások szükségesek, sőt nélkülözhetetlenek, mert minden egyes ht régió beszélőinek más-más magyar nyelvre van szüksége.

Ha mindezeket elfogadjuk – márpedig semmilyen évről nem tudok, amely ezeknek a tényeknek az elfogadása ellen szólhatna –, akkor semmiképpen sem tekinthetjük a Hu nyelvváltozatokat (és még kevésbé persze a magyar standard Hu változatát) az egyedül helyes magyar nyelvnek, nem mondhatjuk, hogy a többiben található sajátosságok „helytelenek” volnának. Azt a nyelvszemléletet, amely

¹⁶ A ht nyelvalkításra l. még Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? (Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.)* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

¹⁷ Az más kérdés, hogy a nyilvánvalóan államnyelvi eredetű ht elemeknek más a laikusok általi megítélése, mint a hagyományos közmagyar elemeké, azaz ezeknek eltérő a *kulturális értéke*. Ezt a tényt természetesen a nyelvalkítás messzemenően figyelembe veszi.

a különböző országokban használt magyar nyelvváltozatokat egymással egyenrangúnak tekinti, elismerve emellett a Hu változatok „primus inter pares” jellegét (melynek elsősorban a nyelvalkításban és az idegennyelv-oktatásban van jelentősége), többközpontú nyelvszemléletnek nevezzük.

A regisztervesztés megléte nem szolgálhat érvként a ht nyelvváltozatok alacsonyabbrendűsége mellett, mivel ez nem vagy alig érinti – és a nyelvalkítás azon van, hogy ne is érintse a jövőben se – magukat a ht nyelvváltozatokat, csupán azok ismeretét. A ht nyelvalkítás szakemberei közt szerte a Kárpát-medencében általános az egyetértés abban, hogy a legtöbb ht szaknyelv írott nyelvi, formális stílusbeli normarendszere azonos (kell legyen) a Hu szaknyelv normarendszerével. Nincsenek tehát külön ht matematikai, építészeti, teológiai, lótenyésztési, atlétikai, bélyeggyűjtési stb. szaknyelvek, ami pedig nem létezik, az természetesen nem is lehet leépült, csupán arról lehet szó, hogy a közmagyar szaknyelvi regiszterek ht ismeretében hiányosságok vannak. Az egyes ht nyelvváltozatok sajátosságainak csak a beszélt nyelvi, kevésbé formális szaknyelvekben van helyük, ott azonban a nyelvi hiány közvetlen államnyelvi kölcsönzéssel is pótolható.

Ami az adott ország politikai, gazdasági, társadalmi berendezkedéséhez, intézményrendszeréhez szorosan kötődő regisztereket – pl. a jogi, államigazgatási, oktatási stb. szaknyelveket – illeti, ezekben az egyes állami változatok közt szükségszerűen jelentkeznek bizonyos eltérések; a ht nyelvalkítás egyik legfontosabb feladata épp a sajátos ht terminológia kialakítása, kodifikálása és terjesztése.¹⁸ E területek szaknyelvében a nyelvalkítási beavatkozások ellenére is folyamatosan jelentkeznek a kiépületlenség jelei, ez azonban nem lehet érv a ht nyelvváltozatok alacsonyabbrendűsége mellett, ugyanis minden élő nyelv természetes velejárója a részleges kiépületlenség: gondoljunk csak arra, hogy a közmagyar szaknyelvi terminológia is folyamatosan fejlesztésre szorul, állandóan lépést kell tartania a tudományok és szakmák fejlődésével, mivel ezeket általában nem magyar nyelven, hanem jó részt angolul fejlesztik világszerte.

A többközpontúság nemcsak nyelvszemlélet, hanem nyelvi tény is: azokat a nyelveket ugyanis, amelyeket több országban használnak olyan funkciókban, amelyekben az európai típusú társadalmakban a standard nyelvváltozatot szokás használni (pl. államigazgatás, oktatás, vallás, magas kultúra, tudományok stb.), a szakirodalom többközpontúnak nevezi. A különböző országokban való használat folytán az ilyen nyelv standard dialektusában bizonyos különbségek jönnek létre; az egymástól többnyire csak csekély mértékben eltérő változatokat nevezük a standard állami változatainak (ezt a kifejezést a fentiekben is használtuk természetes módon, anélkül hogy magyarázatra szorult volna).

A magyar nyelv többközpontúsága nem valamiféle vitatható elmélet, ahogy ezt némely nyelv művelő próbálja beállítani, hanem könnyen ellenőrizhető empirikus tény: tagadhatatlan ugyanis, hogy a standard magyar dialektust a Hu és

¹⁸ Lanstyák – Szabó Mihály (2002) i. m.

a ht beszélők többféle ún. „emelkedett” funkcióban használják (azaz nem csupán „konyhanyelv”-ként), és az is empirikus tény, hogy ennek nyelvi következményei is vannak, a magyar standard mind a nyolc régióban sajátos vonásokkal is rendelkezik, amellet, hogy alapvetően mégis mind a nyolcban azonos. (A nagyfokú azonosság miatt beszélünk a magyar standard Hu, Er, Fv stb. változatairól, nem pedig Hu, Er, Fv stb. standardokról.)

A többközpontú szemlélet érvényesítése a formális, írott nyelvre irányuló nyelvalakításban azt jelenti, hogy a Hu és a többi állami változat közti eltéréseket – a szaknyelvek nagy részének kivételével – nem tekintjük kiküszöbölendő hibának, hanem minden esetben mérlegeljük, hogy a spontán módon kialakult szóképzési egységeket elfogadjuk, sőt akár támogatjuk-e, vagy pedig valamilyen nyelven kívüli megfontolások alapján a Hu forma importálását látjuk célszerűbbnek. A többközpontú szemlélet természetes következménye, hogy a Hu standardtól való, szükségesnek ítélt eltéréseket kodifikáljuk, s az adott ht változatban a ht formát (is) helyesnek tartjuk.¹⁹

Összegzés, tanulságok

Dolgozatomban áttekintettem és értékeltem azokat a nyelvi folyamatokat, amelyekre a „nyelvi szétfejlődés” vagy „nyelvi különfejlődés” címkékkal szoktunk utalni. Az áttekintésből talán kiderült – bár ilyen módon nem mondtam ki –, hogy a magyar nyelv ht változatainak többsége életképes, és sorsuk alapvetően attól függ, elegendő késztetést éreznek-e a beszélők arra, hogy nyelvüket átadják gyermekeiknek, unokáiknak, és azon lesznek-e, hogy ezen a nyelven iskoláztassák is őket, ha van rá lehetőségük. Ahhoz, hogy a ht magyaroknak legyen kedvük anyanyelvük továbbörökítéséhez, nem elegendő nemzeti érzelmeikre apellálni, hanem meg kell őrizni, sőt növelni kell a magyar nyelv hasznosságát az érintett térségekben, ez azonban nem nyelvészeti feladat.

Amint az élet más területein, a kisebbségi sorba került magyarok az országvesztés traumája után nyelvhasználatukban is sikeresen alkalmazkodtak az új helyzethez. Olyan nyelvváltozatokat hoztak létre, amelyek az adott körülmények közt a legjobban szolgálták kommunikációs igényeiket. Mindennapi beszélt nyelvükbe viszonylag széleskörűen vettek át nyelvi elemeket, különösen szavakat és állandósult szókapcsolatokat az államnyelvből, kisebb mértékben pedig belső nyelvi erőforrásokból hoztak létre új lexémákat. Írott nyelvük másképp alakult, ott a belső erőforrások mozgósítása játszotta a fő szerepet.

---

¹⁹ A többközpontúságra l. Clyne, Michael (szerk.): *Pluricentric Languages*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 1992. A magyar nyelv vonatkozásában Lanstyák István: a nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről. *Magyar Nyelvőr* 1995, 119. sz. 213–236.

A kedvezőtlen nyelvpolitikai viszonyok miatt ezek az eljárások nem voltak elegendőek a nyelvi hiány kiküszöbölésére. A beszélők bizonyos nyelvhasználati színtereken képtelenné váltak kommunikációs igényeiknek anyanyelvükön történő kielégítésére, ehelyett kényszerűségből a másik nyelvéket kellett és kell használniuk, ami regisztervesztéshez vezetett, különösen a szaknyelvek területén. Mindezekkel súlyosan csorbul a ht magyarok legalapvetőbb nyelvi joga, az anyanyelv elsajátításához való jog (hiszen a szaknyelvek az anyanyelv szerves részei), s mivel az el nem sajátított nyelvi regisztereket a beszélők természetesen nem is tudják használni, az anyanyelv használatának a joga is folyamatosan sérelmet szenved.

Az olyan közösségekben, ahol a beszélők nyelvi hiánnyal küszködnek, kiemelt szerepet játszik, ill. játszhat a nyelvalkítás minden szervezett válfaja. A ht közösségek legtöbb nyelvalkítási feladata e közösségek alárendelt jogi helyzetével függ össze, s a nyelvi hiány következményeinek enyhítésére irányul. Sajnos a nyelvi hiány legsúlyosabb következményét, a regisztervesztést a ht közösségek nyelvalkítása nem képes felszámolni, ahhoz ugyanis az adott állam nyelvpolitikájának kellene megváltoznia. A nyelvtervezés így a szókincs területén csak a kisebb mértékű lexikális rések betöltésében érhet el sikereket.

Amíg a politikai helyzet nem teszi lehetővé a nyelvhasználati jogok radikális kiterjesztését a ht közösségekben, addig a nyelvalkításnak azon kell lennie, hogy a standardhoz és a különféle szaknyelvi változatokhoz való nehezebb hozzáférést intenzív nyelvi ismeretterjesztő és nyelvi tanácsadó tevékenységgel ellensúlyozza, s amennyire csak lehet, elősegítse, hogy az anyanyelvi nevelésben a helyi ht standard és a Hu standard önálló tananyag legyen. Mivel nemcsak meglévő szókészleti elemek megismertetéséről, hanem újak létrehozásáról is szó van, ezt a tevékenységet megfelelő korpuszalkító tevékenységnek kell kiegészítenie.

Mindezen feladatok ellátásában fontos szerep vár az MTA határon túli kutatóállomásaiként is működő nyelvi irodákra a három nagyrégióban, Erdélyben, a Felvidéken és a Kárpátalján (a Vajdaságban ilyen feladatokkal más, korábban is meglévő intézmények foglalkoznak). Kívánatos lenne, hogy az MTA a sokkal nehezebb helyzetben lévő kistrégiókban, Horvátországban, a Muravidéken és az Órvidéken is lehetővé tegye ilyen irodák létrehozását és folyamatos működését. További előrelépés lehetne, ha a határtalanításban részt vevő Kárpát-medencei kutatók spontán szerveződésekként létrejött Termini Kutatóhálózat is intézményesülhetne, s biztosíthatná az összehangolt határtalanítási munkálatok folyamatosságát.

A határtalanító és nyelvalkító törekvések eredményeképpen pedig egy olyan magyar nyelvet szeretnénk látni, amely a maga sokféleségében is egységes, amelyben lehet pompázni, a hétköznapiakban mégis kényelmes, testre szabott; amelyben mindenki otthon tud lenni, bárhol él is a Kárpát-medencében, sőt azon túl, a távoli szórványban; amely egyszerre haza a magasban és haza – testközelben.

A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái*

1. A magyarság történelmi tudatában nagyon korán kialakult Erdély-mítosznak az egyik forrása éppen a nyelv volt: a keleti nyelvi táj a maga történelmi és regionális értékeivel. Ennek a nyelvváltozatnak a megítélése ma is kedvező,¹ és ebben egyaránt tükröződik a romantikus mítosz továbbélése, a valóságos nyelvi tapasztalat, amely Erdély különböző régióiban nagyon változatos és ellentmondásos lehet, és szerepe lehet annak a nyelvi anyagnak is, amelyet több évtizedes munkával a szaktudomány tárt fel a mostanában megjelenő teaurusz-jellegű kiadványokban: elsősorban az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* eddig megjelent 12 kötetében² és *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* eddigi 10 kötetében.³ Az erdélyi magyar nyelv történeti vizsgálata, valamint a nyelvjáráskutatás jelentős nyelvföldrajzi munkálatokkal legalább két nemzedék életében meghatározó témái voltak a kolozsvári nyelvészeti iskolának.⁴ A kimondottan szakmai jellegű eredményeken túlmenően ezek a kutatások meggyőzően bizonyították a keleti nyelvi régió kiemelkedő szerepét a magyar nyelv és a magyar művelődés történetében, és azt is, hogy a jelenlegi országhatáron átnyúló három nyelvjárás még izoglosszák tekintetében sem különül el a magyarországiaktól, a másik három

---

* A tanulmány kibővített, lényegesen átdolgozott, adataiban és hivatkozásaiban Erdélyre aktualizált változata korábbi dolgozatomnak: A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjában. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. II. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2004. 213–228.

1 Az 1996-ban végzett Kárpát-medencei szociolingvisztikai felmérés szerint is: „A felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, muravidéki és ausztriai magyarok együttes válasza alapján a legszebb magyart Erdélyben beszélik (a válaszadók 38,25%-a szerint ...), majd jelentősen kevesebben választották Budapestet (26,49% ...) ...”. Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék, Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999. 85.

2 A *Tár* I. kötete 1975-ben jelent meg a Kriterion Kiadónál. Anyagát Szabó T. Attila gyűjtötte, főszerkesztője is ő volt haláláig, 1987-ig. Ezt követően Vámszer Márta lett a főszerkesztője, az ő halála után Kósa Ferenc és Zsemlyei János, jelenleg Fazakas Emese. 1990 után a kiadás átkerült Budapestre az Akadémiai Kiadóhoz, társkiadóként szerepel az Erdélyi Múzeum-Egyesület is.

3 Az *Atlasz* kiadása 1995-ben kezdődött el Budapesten. Az anyagát Murádin László gyűjtötte, a kéziratot is ő állította össze. A szerkesztést és kiadást egy munkacsoport végzi Juhász Dezső vezetésével. Az *Atlasz* a Nyelvtudományi Társaság kiadásában jelenik meg.

4 L. részletesebben: Péntek János: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári nyelvészeti iskola. In: Illyés Szilárd – Tamásné Szabó Csilla (szerk.): *Az erdélyi magyar tudomány történetéből*. Kolozsvár, EME, 2006. 19–27.

pedig, a mezősegi, a székely és a moldvai, alapvető sajátosságaikban szintén kapcsolódnak a nyelvterület többi részéhez.

Erdély azonban hosszú évszázadokra visszamenően több nyelv érintkezési zónája, egymást átfedő régiója is. Az egyes nyelvek beszélőinek aránya, az egyes nyelvek egymáshoz való viszonya, jogi és politikai státusa folyamatosan változott, és ez a kontaktusfolyamatokat is befolyásolta. Ebből a sajátos helyzetből adódóan már a 18. század végétől különös figyelem kísérte a magyar–román–szász nyelv- és művelődéstörténeti kapcsolatokat. Ez az érdeklődés tovább élt a 19. és a 20. században, némi egyoldalúsággal a század második felében főképpen a magyar nyelv román elemeinek, kontaktusjelenségeinek történeti és jelenkori vizsgálata vált intenzívvé. A nyelvi hatások és kölcsönhatások hosszabb távú következményeit az areális nyelvészet mérte föl,⁵ a román nyelv magyar elemeiről Tamás Lajos,⁶ a magyar román elemeiről pedig Márton Gyula, Péntek János és Vő István,⁷ valamint Bakos Ferenc⁸ írt összefoglaló munkát a szófejtés és a szókincs-történet hagyományos megközelítésével.

A nyelvi és kulturális kapcsolatok, kölcsönhatások vizsgálata szemléletileg és módszertanilag is átalakult az elmúlt két-három évtizedben.⁹ A korábbi összefoglaló munkákat jól hasznosítja, de jelentős mértékben korrigálja és pontosítja is a mai szociolingvisztikai kutatás, amely az élőnyelv jelenségeit, a dinamikus nyelvi mozgást és a nyelvi folyamatok tendenciáit vizsgálja a kétnyelvűség körülményei között. A kolozsvári műhelynek, amely maga is része az Akadémia által a külső régiókban 2001-ben létrehozott kutatóhálózatnak,¹⁰ anyagban és tapasztalatban is előnyt jelent az előző nemzedék munkája, megkönnyíti azt, hogy részt vegyen az egész Kárpát-medencére kiterjedő kétnyelvűség-vizsgálatokban. Ezeknek a kutatásoknak a célja ma korántsem csak a leírás vagy az elméleti ismeretek gazdagítása, hanem jelentős mértékben az alkalmazás a nyelvi tervezésben. A nyelvi tervezésnek pedig a nyelvmegtartás az elsőrendű célja.

⁵ Mindenekelőtt Gáldi László: *A Dunatáj nyelvi alkata*. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. II. Budapest, 1986. 44–72. (Első megjelenése: Radisics Elemér (szerk.): *A Dunatáj*. I. Budapest, 1946. 91–114.); újabb adalékok: Péntek János: *Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban*. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, 2000. 165–171.

⁶ Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

⁷ Márton Gyula – Péntek János – Vő István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1977.

⁸ Bakos Ferenc: *A magyar szóképzés román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

⁹ Erről I. részletesebben Péntek János: *Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón*. In: Tanczos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. k. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002. 15–50.

¹⁰ A kutatóhálózat kolozsvári műhelye a Szabó T. Attila nevét viseli; a *Termini* nevet viselő hálózatról az interneten is tájékozódni lehet: <http://ht.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>

A szociolingvisztikát, az élőnyelvi vizsgálatokat néha szembe állítják a nyelv-műveléssel, fölöslegesnek, sőt károsnak minősítve ez utóbbit. Pedig az anyanyelvi mozgalomnak, a nyelvhasználatbeli tudatosságnak, a szakszerű tanácsadásnak, véleménynyilvánításnak, a nyelvi műveltségnek szintén fontos szerepe van a nyelvmegegyezésben. A nyelvféltés, a kedvezőtlen nyelvi folyamatok érzékelése Erdélyben már az 1930-as években cselekvésre készítette az írókat és a vezető értelmiségieket. A legtöbb lap nyelv-művelő rovatot indított, és ebben olyan személyiségek vállaltak szerepet, mint a költő Dsida Jenő, a publicista Kacsó Sándor, az akadémikus irodalomtörténész György Lajos, valamint Márton Áron, a későbbi karizmatikus püspök. Szabó T. Attila munkásságát szintén végigkísérte a nyelvhasználat kérdéseivel való foglalkozás. Bizonyára a magyar nyelv sajátos erdélyi helyzete befolyásolta őt és kolozsvári munkatársait abban, hogy a háború utáni évtizedekben a magyarországi nyelv-művelőknél szigorúbbak voltak az idegen szavak és az új jelenségek megítélésében.

2. Az a nyelvi megoszlás, amely Erdélyben a 19. századig kialakult – keleten a székelyekkel, délen és északon a szászokkal, Erdély közepén a már akkor vegyes, magyar és román lakosságú Mezőséggel, a gyarapodó számú románsággal, néhány fontos, a gazdasági életet ösztönző örmény településsel, az akkor még magyar többségű városokban a nyelvileg is gyorsan alkalmazkodó zsidósággal, a nyugati, partiumi sávban a 18. század elejétől betelepített svábokkal, a 15. századi megjelenésüktől folyamatosan mozgó, nyelvileg a környezethez alkalmazkodó cigányokkal – a 20. században jelentős mértékben átalakult.

Maguknak a nyelvjárásoknak az állapotát viszont kevésbé érinti a politikai státus változása, szerepük rendszerint föl is értékelődik a helyi identitásban, és ha a nyelv fő változata az elszigeteltség miatt kisebb mértékben lehet jelen, a használatban is növekszik a fontosságuk és a gyakoriságuk. Ezért is tűnik úgy, és ez nem csupán futó benyomás, hogy a magyar nyelvterületnek az országhatáron kívüli régiói általában nyelvjárásiasabbak.

A történeti Erdély vármegyei részére terjed ki a déli és északi széleiben szét-foszlott vagy megfogyatkozott, középső részeiben szórványokra szétesett *mezőségi* régió. A mezőségi nyelvjárás Erdély és talán az egész magyar nyelvterület legarchaikusabb nyelvi tája, és népi kultúrájában, hiedelmeiben, zenéjében és táncaiban is bizonyára a legarchaikusabb. Nyelvjárási sajátosságaiban és eredetében is ehhez a hajdani nagytájhoz kapcsolódik a dél-erdélyi Lozsád és környéke mint nyelvjárásziget, a Fekete-Körös völgyi magyarság, de a moldvai magyarok legarchaikusabb csoportja is.

Ettől keletebbre helyezkedik el a földrajzi kiterjedtségét és domináns magyar többségét megőrző *székely* nyelvjárás, amely maga is tagolt. Ez a tagolódás nagy vonalakban megfelel a székelység hajdani önkormányzati egységeinek, az ún. székeknek. A külső keleti peremen: háromszéki, kászoni, alcsiki, felcsiki, gyergyói, a centrumban az udvarhelyszéki, nyugaton pedig a kelet-marosszéki. A székely

nyelvjárás egésze és belső egységei külön-külön nyelvileg igazolható történeti kapcsolatot mutatnak a nyelvterület nyugati régióival, csoportjaival: a maros-széki a Pozsony vidékivel, az őrségivel, az udvarhelyszéki a dél-baranyaival, szlavóniaival, a keleti peremrész a legnyugatibb őrvidékivel. A székely népköltészet, a nyelvjáráshoz szorosan kapcsolódó szépirodalom (Mikes Kelemtől Tamási Áronig) annak a bizonyítéka, hogy a magyaron belül ez az a táji változat, amely stílárisan és funkciójában teljes skálájú (volt). A nagy régió egészében a székely nyelvjárás szociolingvisztikai helyzete biztosítja a legkedvezőbb feltételeket a hagyományos nyelvi értékek megőrzéséhez és az anyanyelv mindennapi, szinte teljes skálájú használatához. Erről a kedvező nyelvi környezetről el lehet ugyan mondani azt, hogy magyar nyelviségében a köznyelvinél regionálisabb, hogy sok tekintetben archaikusabb, mint más nyelvváltozatok, hogy hiányoznak belőle a szaknyelvi regiszterek, másrésztől azonban kétnyelvűségében általánosan az anyanyelv dominál (beszélői között sok az egynyelvű), és ez csak a déli, délkeleti széleken vált át másodnyelvi dominanciájú kétnyelvűségbe, illetve olyan szórványokba, ahol folyamatos a nyelvcsere (pl. Brassó és környéke).

A Keleti-Kárpátokon és a keleti nyelvhatáron túl a Szeretig (néhány településével a Szeret bal partján) terül el a leginkább széttöredezett, beszélőinek számában leginkább elapadt, legarchaikusabb magyar nyelvsziget, a *moldvai*, amelyet moldvai csángóként ismerünk. A 19. század végén felgyorsult és azóta is tartó erőszakos asszimiláció következményeként az eredetében magyar, vallásában római katolikus népcsoport számottevő része ma már román anyanyelvű és román identitású. A csángók tehát nem eredetükben kapcsolódnak a román-sághoz, mint ahogy a mai román politikai indíttatású áltudományos elmélet mondja, hanem abban, hogy a nyelvcsere következtében románokká válnak. A legújabb terepvizsgálatokra alapozó becslés szerint a magyar nyelvet ismerők száma 62 000, a moldvai katolikusok 25%-a.¹¹ Eredetüket és nyelvjárásuk jellegét tekintve a moldvai magyarok jelentős része székely, a Szeret menti keleti sávban élő, archaikusabb nyelvi változatot beszélők mezőségi eredetűek.

Nem véletlen és nem is indokolatlan tehát, hogy az erdélyiek a nyelvi változók megítélésében gyakrabban hivatkoznak a nyelvi hagyományra és a nyelvjárásokra. Erdélyben például regionális használatban érzékelhető a nyelvhasználat fokozottabb érzelmi telítettsége és képszerűsége, de az anyaországban jól ismert „gügyögő” stílus (pl. a *sali* a *saláta* helyett, a *pari* a *paradicsom* helyett, a *kazi* a *kazetta* helyett stb.) egyelőre még nem terjedt el. Noha a Magyarországról hazatérők friss fertőzésként hozzák magukkal, még nem váltak itt is divatossá a társalgási sablonkifejezések (*ez egy dolog!*), a kérdőszós kérdő mondatok divatos „felkapó” intonációja, amelyet a szinkronfilmek is közvetítenek; megőrződtek

¹¹ Tánczos Vilmos: A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. A Magyarországtudományi Könyvtára XXIII. Budapest, é. n. 21.

viszont olyan múlt idejű (összetett) igealakok (*irt volt*), amelyek a közössé váló köznyelvet gazdagíthatják.

Élő nyelvi értéket és nyelvi mintát hordoz és közvetít az erdélyi szépirodalom nyelve, a színház nyelvhasználata, a hitélet anyanyelvűsége. A Kárpát-medence egész magyarságára kiterjedő, a kilencvenes években végzett szociológiai vizsgálatnak kiemelt témája volt az olvasás, általában a kultúra és a nyelvhasználat kapcsolata. Erdélyre is érvényes természetesen az a világjelenség, hogy az olvasás, a könyv iránti igény háttérbe szorult, a színháznak is megváltozott a helyzete, csökkent a szerepe az átalakuló világban. Személyes vagy közösségi elszigeteltségben azonban éppen a könyv jelentheti a nyelvvel való bensőséges kapcsolatot, a nyelv gyakorlását, a nyelvi tudás naponkénti felfrissítését. Az sem lehet kétséges, hogy a másodnyelvi dominanciájú kétnyelvű beszélők, ha olvasnak, inkább azon a nyelven olvasnak, amelyet jobban ismernek, és ennek bizonyára befolyása van arra is, hogy milyen nyelvű rádió- és televízióadásokat hallgatnak, néznek. Lényeges viszont az említett empirikus vizsgálatnak az a megállapítása, hogy „*A kisebbségi helyzet az ízlés terén is erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét. ... az esztétikailag értékesebb ízléskategóriák aránya szórvány-szituációban magasabb.*”¹² Ez a helyzet minden tekintetben biztató, hiszen éppen a szórványokban a legfontosabb az a folyamatos nyelvi inspiráció, minta és bátorítás, amelyet a szépirodalom képvisel. Ahhoz azonban, hogy az irodalomnak bármilyen hatása legyen, fontos a nyelvismeret, az írni-olvasni tudás, a nyelvvesztés generációs folyamatában azonban ez a feltétel gyakran hiányzik.

3. Ha az a szándékunk, hogy a helyzet és a folyamatok ismeretében előre jelezzük, és befolyásoljuk a nyelv jövőjét, mindenekeelőtt a nyelv beszélőire, beszélő közösségeire kell figyelemmel lennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a nyelvi emlékek reliktuumszerű, muzeális mentésére vagy őrzésére kell tervet vagy stratégiát kidolgozni, hanem az élő nyelv megtartására a mindennapi használatban, lehetséges funkcióinak teljes körében. A magyar esetében ez a cél nyilvánvalóan mást jelent a Kárpát-medencei nyelvhatáron kívül, a nagyvilágban szétszórta élő mintegy 1,3 millió magyarnak, mást a mai és a történelmi országhatár között élő 2,4 milliónyi, külső régióbeli – kisebbségi – magyarságnak és mást a Magyarországon élőknek. A külső és a középső körben mások a nyelv és az identitás megtartásának feltételei abban a vonatkozásban is, hogy a távolabbi diaszpórákban érzékelhetően több nehézségbe ütközik a nyelv generációs áthagyományozása és használata, mint a Kárpát-medencében, tovább él viszont és folyamatosan újraéleszthető a nyelv ismerete nélkül is a magyar származás, a magyar identitás tudata. Erre a külső régiókban ritkán van példa, ott inkább a nyelvvesztésen

¹² Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében.* Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999. 209–211.

átment személyek neofita önigazolása a jellemző az új identitásban (l. például a csángó származású katolikus papok magatartását saját közösségeikben).

A kedvezőtlen 20. századbeli népmozgalmi folyamatokat, amelyekkel a nyelvi folyamatok szorosan összefüggnek, és a mai demográfiai helyzetet jól dokumentálja az idevonatkozó szakirodalom: a migrációs és a természetes apadást, a népesség előregedését, a nyelvhatár szűkülését és a magyar közösségek szórványosodását, a korábbi felekezeti arányok szintén kedvezőtlen változását, a gazdasági jellegű térvésztestet (marginalizálódást), az iskolázottsági szint csökkenését stb. A magyar nyelv folyamatos térvésztestét, regresszióját és a román nyelv expanzióját a 20. század 2. felében egyértelműen kifejezi az a statisztikai adat, amely szerint Erdélyben a román anyanyelvűek aránya 1948-ban 65,1% volt, a magyar anyanyelvűeké 25,7%, 2002-ben már 76,7% a többségieké és 19,8 a magyar anyanyelvűeké.¹³ A 2002-es népszámlálás szerint a magyar nemzetiségűek száma 1 416 844 volt, a magyar anyanyelvűeké 1 431 093.¹⁴ 1992-höz viszonyítva a magyarok száma 188 ezerrel lett kevesebb (11,7%-os apadás).¹⁵ A demográfusok és a politikusok ezt teljes egészében a migrációnak és a negatív biológiai reprodukciónak tulajdonították. Statisztikailag kevésbé ragadható meg, térbeli kiterjedtségében és arányaiban mégis kimutatható a magyar népesség folyamatos nyelvcsereje, asszimilációja, és az is, hogy az elvándorlás sem csupán gazdasági érdekből történik, hanem az intolerancia, a „megfélemlített anyanyelvhasználat” légköre miatt. Szilágyi N. Sándor minden részletre kiterjedő számítása és óvatos becslése szerint az apadás 20%-a asszimilációs veszteség volt, a közel kétszázezerből közel negyvenezer,¹⁶ jóval nagyobb, közel 50%-os arányban Dél-Erdélyben, 1% körül a két székely megyében. Az apadás és a szétszóródás következményeként számolni kell a beszélők olyan kritikus szintre csökkenő „tömegével” és arányával adott településeken, amely kilátástalanná teszi a nyelvmegtartást, tárgyaltanná az igényes nyelvi kultúra óhaját. Az Erdélyben egymással szorosan korreláló nyelvi, etnikai és felekezeti asszimilációnak Szilágyi szerint ez a legfőbb kiváltó tényezője, a továbbiak: az anyanyelvi oktatás hiánya, a vegyesházasság, a közösségi szerveződés alacsony szintje, valamint a diszkrimináció.¹⁷

A mindennapi nyelvhasználat számára kedvező körülmény, ha az illető közösség számszerű többséget alkot az illető településen, ill. az adott, kisebb vagy nagyobb régióban. Ebből a szempontból az erdélyi magyarok 48,4% él ilyen kedvező helyzetben, negyedük olyan közigazgatási egységben, ahol az arányuk

¹³ Az adatokra l. Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik: *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002)*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006. 79.

¹⁴ Uo. 30–31.

¹⁵ Uo. 78. Az Erdélyen kívüli területen 4 947 volt az apadás.

¹⁶ L. Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Könyvkiadó, 2004. 232–233.

¹⁷ Uo. 168–175.

20% alatti, és emiatt anyanyelvük nem számít hivatalosnak, 156 ezren (10,9%) olyan községben, városban, ahol arányuk nem éri el a 10%-ot.¹⁸ Romániában egyébként a magyar anyanyelvűek 7% körüli országos aránya, amely a legfontosabb hivatkozási alap a nyelvi jogok elismerésében vagy elutasításában, az erdélyi valóságban az apadás ellenére is ennél jóval többet, az anyanyelvűség vonatkozásában 19,8%-ot jelent (az előbbieken már hivatkozott adat).

A falu és a város más és más feltételeit nyújtja a nyelvhasználatnak, a nyelv megtartásának és az anyanyelvű művelődésnek. Minden jel arra mutat, hogy a városi, nagyvárosi szétszórtság az asszimilációnak kedvez, ugyanakkor a város a maga intézményeivel előnyt jelenthet az iskolázottságban, az anyanyelv intézményes használatában, jobban megfelelhet a modernizáció kihívásainak. De mint éppen a 2002-es romániai népszámlálási adatok mutatják, a városi magyar népesség fogyása egy évtizedes időszakban kétszerese, háromszorosa a falusi népességének. „A városi magyarok tömeges emigrációja miatt a városiak aránya a magyarok körében 1992–2002 között 55,3%-ról 52,9%-ra csökkent.”¹⁹ Mint látható, Kocsis, Bottlik és Tátrai ezt kizárólag a kivándorlás számlájára írják, holott nyilvánvalóan szerepe volt ebben a falura történő belső migrációnak és az asszimilációnak is, amelynek szintén jóval nagyobb az aránya a nagyvárosokban.

Valamely vallási felekezethez való tartozás tudvalévóleg akkor tekinthető kedvezőnek, disszimilatív hatásúnak a nyelvmegtartás szempontjából, ha az különbözik a többség felekezeti hovatartozásától, és ha az illető egyház a hitélet gyakorlásában fontos szerepet tulajdonít az anyanyelv használatának, és meg is teremti ennek feltételeit. Ebben a tekintetben Erdélyben határozott megoszlás van a többségiek görögkeleti vallása és a magyar kisebbségiek protestáns, ill. római katolikus volta között. A szórványok kétnyelvűségében és folyamatos asszimilációjában azonban a protestáns egyházaknak a nyelvvel kapcsolatos döntései nem mindig egyértelműek és következetesek. A gyakorlatban a kétnyelvűség megjelenik a templomi liturgiában, és nem ritka a fiatalok román nyelvű vallásoktatása és konfirmációja sem. Ez a kompromisszum az egyház védekező stratégiájához tartozik, amely az etnikus jelleg feladásával megpróbálja megőrizni azokat a híveket is, akik nyelvet váltottak. Kétségtelen, hogy egy általánosabb nyelvstratégia keretében különleges jelentősége volna az egyházak saját nyelvi stratégiájának, határozottabb elvi álláspontjának. Ez is a halaszthatatlan feladatok közé tartozik. A moldvai magyarok helyzete pedig azt bizonyítja, hogy a római katolikus egyház általánosabb anyanyelv-bátorító gyakorlata ellenére, és annak ellenére, hogy tagadhatatlan a helyi népi közösségekhez való kötődése, vannak különleges helyzetek (és nemcsak Romániában), amikor világegyházként éppen az erőszakos asszimilációban játszik szerepet. Érdemes arra is figyelemmel lenni, hogy mind protestáns, mind katolikus közösségekben előfordul, hogy az egész közösségre

---

¹⁸ Kocsis – Bottlik – Tátrai i. m. 89.

¹⁹ Uo. 89.

kiterjedő nyelvcsereét követően a magyar nyelv ritualizált szövegek reliktumnyelveként szakralizálódik: mindennapi nyelvként átadja a helyét a románnak, szakrális használatban viszont megőrződik. A nyelvi tervezésben ez kiindulópontja lehet a nyelvi revitalizációnak, nyelvélésztésnek.²⁰

4. Romániában a magyar nyelv továbbra is *alárendelt jogi státusban* van. Használata emiatt csak szórványos a hivatalos szférában (magyar többségű önkormányzatokban), jelentős mértékben korlátozott nyilvános fórumokon, ill. köztereken, a vizuális környezetben és a munkahelyeken. A korlátozással pedig rendszerint együtt jár a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés is, valamint a stigmatizálás, a megfélemlítés, a megszegyenítés. Ez kisérték a magyar nyelv általános külső megítélésére, amelyet inkább az előítéletekre épülő elutasítás jellemez, vagy legalábbis az, hogy nincs különösebb vonzása, noha vannak arra utaló jelek, hogy kedvezően változik a korábbi elutasító magatartás. Az alárendelt jogi státus, valamint az oktatásban és a más területeken is megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés az alapja az aszimmetrikus felcserélő kétnyelvűségnek, a viszonylag alacsony szintű, instabil kétnyelvűségnek, amely szinte törvényszerűen vezet el a nyelvcserehez.

A szakirodalomban a jogi státus minősítése szempontjából viszonyítási alapnak tekintett Kloss-féle öt fokozatú skálán, amelyen az 1-es fokozat az egyenrangú hivatalos státust jelenti, az 5-ös pedig a teljes tiltást, a magyar a 3-as szinten áll („a kisebbségi nyelvhasználat hatósági engedélyezése különféle módon ..., noha a kisebbségi nyelvnek nincs hivatalos státusa”).²¹ Vannak olyan változások, amelyek bizonyos nyelvhasználati színterek vonatkozásában a 2-es fokozat irányába mutatnak, a helyi gyakorlatban viszont a 4-es, sőt az 5-ös szint elemei is továbbélnek (pl. a moldvai magyarok anyanyelvűségének elutasításában).

Kétségtelenül kedvező változást jelent az, hogy megvalósultak a feltételei a nyelvhasználattal kapcsolatos jogigények kinyilvánításának és határozott képviselésének. A magyar közösségeknek a parlamentbe bekerült képviselői a legitimitásuk és politikai mozgásterük révén hangot adnak ezeknek a jogigényeknek. Az ő felelősségük, hogy a többség és a kisebbség politikai harcában akár a nemzetközi fórumok előtt is képviseljék a nyelvhasználati és egyéb kisebbségi jogokat,

²⁰ L. minderre: Péntek János: A ritualizált szöveg. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár, 1997. 329–334; Uő: Die Muttersprachlichkeit des religiösen Lebens im heutigen Siebenbürgen. *Ural-Altäische Jahrbücher* 15, 1997/1998. 107–115; Benő Attila – Murádin László: Csángó Dialect – Csángó Origins. In: Diószegi László (ed.): *Hungarian Csángós in Moldavia*. Budapest, Teleki László Foundation – Pro Minoritate Foundation, 2002; Szilágyi N. Sándor: Nyelvi jogok, egyházi nyelvhasználat. A magyar nyelvű mise kérdése Moldvában. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, 2006. 323–328.

²¹ Itt, mivel Erdélyre is érvényes, némi árnyalással Göncz Lajosnak a magyar nyelv jugoszláviai státusára vonatkozó megállapítását veszem át. Göncz i. m. 74; Kloss, Heinz: Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables. In: Stanley Lieberson (ed.): *Explorations in Sociolinguistics*. Bloomington, Indiana University, 1967. 15.

és hogy érvényt szerezzenek a már törvénybe iktatott jogoknak. Ahol most tartunk, az még mindig csak *de facto*, és nem *de jure* kétnyelvűség. Noha a nyelvi jogok köre kétségtelenül bővült, még mindig nem éri el azt a szintet, hogy a mai helyzetet hivatalos kétnyelvűségnek lehetne tekinteni. Ezt a kört jelentős mértékben szűkíti a törvények sokféle hatályossági szintje, a jogok reális érvényesítésének sokféle akadálya, a törvényeknek gyakran ellentmondó alkalmazás, a helyi ellenkezés, és a határozott kettősség abban, hogy mit képviselnek ezek a törvények kifele, a kedvező nemzetközi megítélés érdekében, és mit a valóságban, a jogalanyok tekintetében.

Ha a nyelvi jogoknak az európai integrációt kísérő nemzetközi kodifikációs folyamatait is figyelembe vesszük, el kell ismernünk, hogy a 20. század végén az erdélyi magyar közösségek számára jelentős mértékben javultak a nyelvi státuservezés esélyei, kilátásai. Az asszimilációs ideológia teljes feladását a többség részéről viszont csak az jelenthetné, ha a többségivel egyenlő szintre emelné a kisebbségi nyelvek státusát, ha az utódállamok lemondanának a nemzetállami elvről és az ebből fakadó egynyelvi redukcionizmusról.

5. A Kárpát-medence egész magyarságára kiterjedő, az 1990-es években végzett szociológiai vizsgálat következtetése szerint a kisebbségi magyarok döntő többsége magyar identitású, identitástudatuk alapvetően nem etnikai, hanem kulturális jellegű: „A nemzeti hovatartozás és identitásvállalás legnagyobb súllyal említett meghatározó tényezőinek az *anyanyelv* és a *család* bizonyultak. ... Az ... *állampolgári keret* mind identitást meghatározó tényező kisebbségi körülmények között feltűnően alacsony említést kapott. S a *nyelv* pedig – nyomatékosítsuk – a *legmagasabbat*. ... A nyelv a hétköznapi érintkezés eszköze, az információ és a kultúra hordozója ... *identitást fémjelző szimbólummá válhat*.”²² Annak alapján, hogy a legutóbbi népszámlálkor Magyarországon a népesség 5,6%-a (570 ezer személy) nem nyilatkozott nemzetiségéről, Kocsis, Bottlik és Tátrai azt állapítják meg, hogy „a nemzeti öntudat a kárpát-medencei magyarok körében a magyarországiak esetében a leggyengébb, Erdélyben és Kárpátalján a legerősebb, ahol a magyarok településterületén 1% alatti az etnikai hovatartozásáról nem nyilatkozók aránya.”²³ Ennek a nyelv szempontjából kedvező attitűdnek a kialakulásában, a nyelv szimbolikus felmagasztosulásában bizonyára egyaránt szerepe van a 20. századi folyamatos alárendeltségnek és veszélyeztettségnek, de a történelmi tapasztalatnak és mítosznak is. Védekező és ugyanakkor cselekvő identitás ez, amely mindenképpen alapja lehet az értékmegőrző stratégiának.²⁴ Ebben a vonatkozásban az egyik stratégiai tennivalót úgy lehetne

²² L. Gereben i. m. 89–91.

²³ Uo. 30–31.

²⁴ Erre vonatkozóan részletesebben l. Péntek János: Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. *Hitel* XX, 2007, 7. sz. 91–98.

megjelölni, hogy a közösségek attitűdjében lehetőségek szerint egyensúlyba kellene hozni a nyelv szimbolikus és használati értékét.

Mindenképpen disszonancia van aközött, hogy az erre vonatkozó vizsgálatok szerint az identitásban legfontosabb tényező az anyanyelv, és hogy a székei nyelvjárás és az erdélyi magyar nyelvváltozat mint „legszebb” változat több évszázados mítosza napjainkban is tovább él, és aközött a szintén ismert tény között, hogy ennek ellenére pl. az oktatás nyelveként egyre többen választják a többségi nyelvet (ennek változó és többnyire növekvő aránya általában 25 és 40% százalék között van). Szülők, pedagógusok nyilatkoznak úgy, hogy a magyar jelenti a többletet, a terhet a tanulás–tanítás heti programjában. A helyzet ellentmondásosságának jelzésként némi iróniával azt lehet mondani, hogy a kisebbségi közösségekben az anyanyelvűség nagyon fontos, maga az anyanyelv már sokkal kevésbé. Az ezzel kapcsolatos feladatok nem egyszerűen a presztízstervezés ismert feladatai, azok egyébként is inkább a kedvezőtlen külső megítélés megváltoztatására irányulnak. Sokkal inkább az anyanyelvű oktatás minősége és eredményessége, az anyanyelv-pedagógia hatékonysága, a nyelvi kultúra egészének színvonala az, amely bizonyíthatná, hogy az anyanyelv nem szent célként, hanem szent eszközként fontos ezeknek a közösségeknek az életében.

6. Az 1990-es évek elején a legtöbb nyelvésznek az volt a véleménye, hogy a kisebbségi nyelvváltozatok vészesen szétfejlődtek, eltávolodtak a magyarországitól, a magyar standardtól. A vélemények abban különböztek, és éleződtek ki, hogy ki milyen mértékűnek ítélte a szétfejlődést, ki mennyire tekintette ezt veszélyesnek vagy éppen vezetésnek a jövő szempontjából, és hogy ki milyen „terápiát” javasolt a továbbiakra nézve. A különfejlődés tényét azért sem lehet tagadni, mert maga a kétnyelvűség és az elszigeteltség már eleve ilyen divergens mozgást eredményez. A terepkutatás azonban azt igazolta, hogy a magyar nyelv egészében megőrizte viszonylagos szerves egységét: „Szerencsére a magyar nyelv állami változatainak szétfejlődése csekély mértékű, a magyar *standard* állami változatai közötti eltérések csak egy-két szakregiszterben számottevőek.”²⁵

Ez a helyzet és elsősorban a lehetséges terápia előtérbe hozta a magyar standard, a köznyelv, a nyelvi norma, a nyelvi kodifikáció kérdését. Korábban Lotz János fogalmazta meg azt az észrevételt, hogy a magyar túlságosan köznyelvközpontú. Talán nem véletlen, hogy most is inkább a Magyarországon kívül élő nyelvészek érzékelik a standard és a köznyelv szűkösségét, merevségét, szürkeségét. Kétségtelen, hogy a 20. század nagy részében a standard és a köznyelv úgy alakult, ezeket a változatokat úgy alakították, hogy maga volt a normatív változat, a központi változat (magyarországi vagy inkább csak budapesti), a kodifikált változat (néha bántóan merev kodifikációval pl. a helyesírásban), és mindezek

²⁵ Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony, Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 229.

révén a presztízsváltozat. Majdnem vegytiszta megvalósulásában ez a változat tovább szűkül a média révén, mindenekelőtt a szinkronipar tömegében hatásos termékeiben. Ez a sommásnak (esetleg felszínesnek is) tűnő értékelés felveti többek között annak igényét, hogy a köznyelv a kodifikáció kiterjesztésével egyre inkább közössé váljék.²⁶ Már ennek az igénynek tesz eleget a *Magyar értelmező kéziszótár* 2003-ban megjelent új kiadása, amelybe a kisebbségi régiók magyar köznyelvi elemei is bekerültek. Egészen egyszerű példákat említve azok közül, amelyek most szótározásra kerültek: az erdélyi és a szlovákiai standardban is használatos a *blokk*, *blokklakás* 'tömbház, ill. lakótelepi lakás' jelentésben, az *aragáz*, *aragázbutélia*, *aragázkályha* 'propán-bután gáz, gázpalack, ill. az ezzel működő kályha' Erdélyben, ugyanitt a *majó* 'ujjatlan sporting', a *motorina* 'gázolaj, nyersolaj', a *vizsgaszesszió* 'vizsgaidőszak', a *jégszekrény* 'hűtőszekrény', az *előadótanárr* 'egyetemi docens', az *irodalmi titkár* 'dramaturg', csak nyelvjárási, ill. szűkebb regionális köznyelvi szinten a székelyben az *árdéj* 'zöldpaprika', erdélyi köznyelvi szinten a *gogos* 'paradicsompaprika' és a *vinetta* 'padlizsán'. Eredetükben ezek között egyaránt van direkt kölcsönzés, van tükörszó és tükörkifejezés, és van jelentéskölcsönzés. A budapesti Osiris Kiadó 2004-ben új, tízkötetes sorozatot indított *A magyar nyelv kézikönyvtára* címmel. Ennek első köteteként jelent meg a *Helyesírás* című kézikönyv részletes szabályzatmagyarázattal, tanácsadással és minden eddiginél gazdagabb szótárral (Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila munkája), másodikként az *Idegen szavak szótára* (Tolcsvai Nagy Gábor). Ezek a kézikönyvek szintén tekintettel vannak a külső régiók sajátos nyelvi anyagára. A szintén budapesti Tinta Kiadó már az 1998-ban kiadott *Magyar szókinccstár* szerkesztésében és több, azóta megjelent más szótárban figyelembe vette a kisebbségi nyelvváltozatok szóanyagát.

A kodifikáció kiterjesztésével merült fel az a szintén jogos igény, amely az ÉKsz. új kiadásával még nem valósulhatott meg, hogy lényegesen módosuljon a szótárak minősítési rendszere. Nem indokolt pl. az Erdélyben, Kárpátalján és Szlovákiában egyaránt használatos *bufet* 'büfé, falatozó, kocsmá' szó *kissé ponyola* elmarasztaló minősítése. Mint ahogy annak sincs alapja, hogy az ÉrtSz. a *jösztök* igealakot, amely Erdélyben köznyelvi szintű, *bizalmasnak* tekinti a *jötökhöz* viszonyítva, vagy a '(húst) ütögetve puhít' *potyol* igét a budapesti *klopfol* hoz viszonyítva. Ezeket és a hozzájuk hasonlókat minden korlátozás és minősítés nélkül egyenrangú változatoknak lehet tekinteni, hiszen használatuk csak

²⁶ Ezt a határozott igényüket a külső régiók akadémiai kutatóállomásain dolgozó magyar nyelvészek „hivatalosan” is közölték a Magyar Tudományos Akadémia közlönyében. L. Péntek János: *A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Magyar Tudomány* 2004, 7. sz. 724–726. A nyelvi tervezési program részletesebb kifejtésére l. A határtalanítás programja és az újabb magyar nyelvi tervezés. In: Maticsák Sándor (szerk.) Jankovics József – Kolláth Anna – Nyerges Judit – Péntek János (társszerk.): *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai*. I. k. Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2007. 7–208.

a nyelvterület nagy régióiban oszlik meg. Hasonlóképpen le lehet mondani a szűkítő vagy éppen elmarasztaló minősítésekről olyan változók esetében, mint *nagyobb valakitől/ nagyobb valakinél, el kell menjen/ el kell mennie* stb.

A szociolingvisztikai kutatások azonban nem a kisebbségi változatok vészes szétfelődését igazolták, hanem a hiányt, a leépülést, a funkcionális térvesztést, a nyelvi rendszer erózióját. Mindez elsősorban annak a következménye, hogy az utódállamokban huzamosan korlátozták a nyelvhasználat fontos szintjeit, a kialakuló, egyre nagyobb teret hódító felcserélő kétnyelvűségben pedig folyamatosan nőtt az államnyelv szerepe, dominanciája. „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelent, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviszaszorító, lingvicista politikája által is gerjesztett nagyfokú *nyelvi* hiány, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserehelyzetben jelentkező *nyelvreépülés*.”²⁷ Ez a hiányzó vagy csak töredékesen meglévő szint pedig éppen a közéleti-szakmai szint. A nyelvi hiánnyal kapcsolatos elméleti kérdéseket legárnyaltabban Lanstyák István fejtette ki, és ő fogalmazta meg azt a véleményt is, hogy az állandósult, valamely közösség egészére kiterjedő szaknyelvi hiányok csak tudatos nyelvi tervezéssel orvosolhatók.²⁸

Vannak friss felméréseink pl. arra nézve, milyen mértékű az általános iskolai tanulók nyelvi, lexikális és frazeológiai hiánya erdélyi kétnyelvű környezetben. Székelyföldi szakiskolákban magyar anyanyelvű mérnöktanárok tagadják meg saját szaktárgyaik anyanyelvű oktatását arra hivatkozva, hogy nem ismerik a magyar szaknyelvet. Az egyetemi felvételikén pedig a nyelvi képesség elmaradása a kognitív képességhez viszonyítva éppen a nyelvi hiányban jelentkezik legfeltűnőbben. Az Erdélyi Tankönyvtanács munkájában és az egyetemi oktatásban is tapasztaljuk, milyen nehézségeket jelent kellő képzés és megfelelő oktatási anyagok, szakszótárak hiányában a magyar szaknyelvek megfelelő szintű használata. Mindez a leg-sűrűtöbb oktatástervezési és nyelvi tervezési feladatok közé tartozik.

7. A standard és a köznyelv közössé tétele a kodifikáció kiterjesztésével semmiképpen nem irányulhat arra, hogy csökkentjük e nyelvváltozatok szerepét a külső régiókban. Ellenkezőleg: ezzel válnának elérhetővé, minden beszélő számára otthonossá. Ehhez azonban változásra van szükség az anyanyelv-pedagógia szemléletében is. Az anyanyelvoktatásban sokkal természetesebbnek kellene lennie, és jelen kellene lennie a nyelv változatosságának, különösképpen a tanulók és az adott nyelvi környezet vernakuláris változatának.²⁹ A változatosság elismerése és felismerése a kodifikált változat fontosságára is felhívna a figyelmet, természetessé tenné

²⁷ Lanstyák i. m. 229.

²⁸ Uo. 180.

²⁹ Ennek bővebb kifejtését l. Nagy L. János – Péntek János: *A kreatív nyelvhasználat és az iskola*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000; Péntek János: *Anyanyelv és oktatás*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004.

a nyelven belüli folyamatos mozgást, a spontán kódváltást. Az anyanyelvoktatásban gyökeres változást eredményezett, hogy a nyelvi rendszer helyett a nyelvhasználat és a kommunikáció került előtérbe, a stíláriis regiszterek ismerete és gyakorlása. Arra azonban alig van példa, hogy a sokféle alternatív lehetőség éppen a nyelvi környezet különbségeire legyen tekintettel. Magyarországon ez elsősorban a helyi nyelvjárást jelenti, a kisebbségi régiókban a nyelvjárásiasság mellett a kétnyelvű környezetet, a szórványkörnyezetet stb. Magam mindössze két olyan kísérletről tudok, amelyek éppen a vernakuláris sajátosságokra építenek: az egyik az az *Apró ábécé*, amelyet Csicsó Antal állított össze a moldvai magyar gyermekeknek, a másik pedig egy magyarországi ábécéskönyvnek a székely nyelvjárára jellemző zárt *ē-ző* változata (mindkettő az Erdélyi Tankönyvtanács kiadásában jelent meg).

Az iskolának, az anyanyelvoktatásnak tehát tudnia kell a tanulók nyelvjárásról, ismernie kell azt. Ezen túlmenően tananyagként is helye van a magyar nyelv tantervében és tankönyveiben olyan fontos ismereteknek, hogy az írásbeliség előtt a nyelvjárási volt a nyelv létezésének egyetlen formája; hogy a nyelvjárásiasság általánosabb, mint a nyelvjárási: nyelvjárási elemek a köznyelvben, sőt a standardban is előfordulhatnak; hogy a nyelvjárási teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben. A nyelvjárási a köznyelvhez hasonlóan önálló rendszer, kifejezési lehetőségei (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) ugyanolyanok, mint a köznyelvéi. Nem stíláriis változat, nem a nyelv egy alsóbb szintje, mint azt gyakran láttatják, hanem stíláriis, a stílusnemek tekintetében maga is differenciált. Erre bőven lehet példát találni a népköltészetben, filmfelvételeken is megőrkített beszédben, előadásban. A leginkább leéppült és legarchaikusabb nyelvjárási beszélője, László Józsefné csángó asszony mondja: „... az éneknek es, az imádságnak es van egy heje, van egy rendessége. Mikor énekelünk es, az es egy imádság... Mikor kacagunk vaj tréfálkozunk, akkor kacagunk s tréfálkozunk. Mindennek van egy heje. ... Hogy imádkozom, aszonták, hogy erőst szeretik, met béesik a szüvikhez... Ojan szók vannak, hogy béesik a szüvihez az embernek. S bé kell tedd es! S ki kell rágd es a szót! Nem átolessed, hogy ne értsék, hanem élessen ki kell mondd azt a szó, s bé kell tedd az embernek a szüvihez. Met ha élessen s lassan megmondod, akkor neki jóliesik, s ha nem, ő nem érti meg, átolmejen a szüve mellett.”³⁰

Az oktatással kapcsolatban nem hallgatható el, hogy továbbra sem kielégítő a kisebbségi közösségek iskolázottsági és műveltségi színvonala. A kisebbségi oktatásban az átlagosnál nagyobb arányú a tanulók lemorzsolódása, a tehetséges gyerekek elkallódása. Gyöngültek az anyanyelv iskolai oktatásának feltételei, épp a magyar nyelvű közoktatás nem érvényesíti kellőképpen az anyanyelv alapozó, integráló szerepét. Az anyanyelvi oktatás és az anyanyelv-pedagógia alacsony színvonalát nemcsak a sorsdöntő vizsgákon való gyenge szereplés vagy

³⁰ Idézi Tánzos Vilmos: *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1999. 145–148.

igénytelenség jelzi, hanem az is például, hogy egy országos felmérés szerint az erdélyi diákok kétszer annyit hibáznak a helyesírásban, mint a magyarországiak.

8. A nyelvi folyamatok tekintetében meghatározó a kétnyelvűsödés szükségszerű kiterjedése, noha paradoxálisan hiányzik az államnyelv módszeres oktatása, és teljességgel hiányzik a magyarnak mint környezeti nyelvnek az iskolai oktatása a többségiek számára. A magyar nyelvű oktatást hátrányosan befolyásoló tényező, hogy az oktatási hatóság az államnemzeti koncepció jegyében egy alapvetően diszkriminatív elvet tekint az esélyegyenlőség feltételének: az államnyelvnek a többségiekével azonos szintű ismeretét. Általánosan a helyzetet úgy lehet jellemezni, hogy az államnyelv ismeretét már korai gyermekkortól nemcsak elvárják, hanem meg is követelik, de módszeresen soha nem tanítják. Az oktatási törvény például alsó tagozaton tantervi és tankönyvi szinten is megengedi a román nyelvnek a többségiekétől eltérő oktatását, az általános iskola felső tagozatán a tantervi és vizsgakövetelmények azonosak a többségiekével, a tankönyvek eltérhetnek azokétól, középiskolában és érettségien pedig már minden tekintetben közös a tanterv és a vizsga anyaga. Ez a helyzet csak annyiban jelent változást a korábbi időszakhoz képest, hogy alsó és felső tagozaton most nem a román oktatással közösek a tankönyvek, hanem – tekintettel a kisebbségek „kiskorúságára” és feltételezett alacsonyabb értelmi színvonalára – alacsonyabb szinten az összes többi kisebbséggel, ami sajátosságban és eredményességben semmivel sem több az előbbinél.³¹

Ennek is következménye a magyar nyelvű oktatást folyamatosan végigkísérő hátrányos helyzete, valamint az, hogy a kétnyelvűség vagy primer formájában spontán módon alakul ki az adott többségi környezetben, vagy nagyon alacsony szinten a magyar oktatásban, vagy már eleve másodnyelvi dominanciájú kétnyelvűségként, ha a magyar anyanyelvű tanuló államnyelven végzi tanulmányait. A kisebbségi kétnyelvűség ennek következtében jellegzetesen szubtraktív (felcserélő), aszimmetrikus kétnyelvűség, amely nem szükségszerűen vezet el nyelvcserehez, de szükségszerűen megelőzi, bevezeti a nyelvcsere, a nyelvi asszimilációt. Az anyanyelv–államnyelv típusú kétnyelvűsödés mellett egyre kiterjedtebbé válik az anyanyelv–államnyelv–világnyelv(ek) típusú többnyelvűsödés is (ez gyakran sikeresebb, mint az előbbi).

További fontos mozzanata ezeknek a nyelvi folyamatoknak a dominanciaváltás: az anyanyelv dominanciáját felváltó államnyelv-dominancia a kétnyelvűségben. Ez néha generációs alapon megy végbe, akárcsak a nyugati magyar diaszpórában, máskor az egyéni kétnyelvűség változásában. A dominanciaváltásban és a további, nyelvcserehez vezető folyamatban meghatározónak tekinthető az iskolai oktatás nyelve, a szűkebb, családi környezet kétnyelvűsége, valamint a munkahelyi

³¹ Részletesebben l. Kontra Miklós – Szilágyi N. Sándor: A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs? In: Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 3–10.

környezet. A nagyobb nyelvi tömbökben az egynyelvűség és az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség a jellemző, a szórványokban a nyelvi leépülés, nyelvi erózió, szubtraktív kétnyelvűség és a nyelvcsere. Mindebből a kétnyelvűsödést kedvezően befolyásoló nyelvi tervezési feladat olyan magas szintű kétnyelvűség kialakítása, amelyben az anyanyelv megőrzi alapvető kognitív és szocializációs szerepét, a második nyelv és a további nyelvek biztosítják a versenyképességet az adott országon belül és a globalizációval rohamosan táguló világban.

A szórványhelyzet és a szórványbeli nyelvi folyamatok ismeretében merült fel annak az igénye, hogy ki kellene dolgozni az anyanyelvoktatás és a magyar mint idegen nyelv oktatásának egy köztes területét is olyan fiatalok vagy idősebbek számára, akiknek a magyar már nem anyanyelvük igazán, mivel eltávolodtak tőle, vagy kiestek belőle, de nem is idegen teljesen: kötődnek hozzá, vannak még ismereteik is belőle. A kidolgozandó módszertan és a kidolgozandó oktatási anyagok vezethetnének el a nyelvésztetéshez, a nyelvi revitalizációhoz a szórványoktatásban.

9. Ha a magyar nyelv erdélyi perspektíváit latolgatjuk, el kell ismernünk, hogy a 20. századot végigkísérő kedvezőtlen tendenciák a század- és ezredforduló után is folytatódnak. Ezek közül a nyelv tévesztése, a beszélők számának apadása egyenesen végzettszerűnek tűnik. A demográfiai trendek azonban szintén több tényezőtől függenek, és korántsem úgy egyenes vonalúak, hogy annak alapján már végképp le kellene mondani a jövőről. A teljesen negatív előrejelzések ellenére napjainkban is van fluktuáció: a romániai sajtó helyhiányról ír az óvodákban, elsősorban annak következményeként, hogy néhány éve jelentősen megemelték a gyermekgondozási segély összegét, és ennek nyomán nőtt a születések száma. Egy másik példa: noha a demográfusok vészjelzéseiket ismételtették, az elmúlt két évben jelentősen megnőtt a középiskolai tanulók száma, mivel a kötelező oktatást a korábbi 8 osztályról 10 osztályra emelték föl.

A regresszióban jelentős szerepet játszó migráció is változhat a napjainkban érzékelhető gazdasági fellendülés következtében. Megtörténhet, hogy Erdély kivándorlási régióból bevándorlási vagy visszavándorlási régió lesz a magyarok számára is. Az asszimiláció lassítása, netán visszafordítása érdekében sokat tehet az oktatás: szerepe lehetne benne a szakszerű tájékoztatásnak a tannyelvválasztás következményeiről,³² szórványkörnyezetben pedig a nyelvi revitalizációnak.

A nyelvmegtartással kapcsolatos stratégia és nyelvi tervezés olyan feladat, amelyet a nyelvi közösség érdekeit szem előtt tartó politikai képviselőnek és az érintett területek szakmai műhelyeinek kell megvalósítaniuk. Ebben a tekintetben megfogalmazható néhány olyan fontos tennivaló, amelyek részletesebben kidolgozva részeivé válhatnak ennek a stratégiának: (1) A magyar nyelv romániai státusának és presztízsének további folyamatos javítása. (2) A magyar nyelv használati értékének, kognitív és szocializáló szerepének tudatosítása az anyanyelvi

³² L. Szilágyi N. (2004.) i. m. 172–173.

beszélők körében. (3) A nyelvhasználattal és az anyanyelvi oktatással kapcsolatos korlátozás és hátrányos megkülönböztetés meglévő elemeinek megszüntetése. (4) A szükségszerű kétnyelvűsödés nyelvmegtartó stratégiájának kidolgozása: magas szintű additív kétnyelvűség, szimmetrikus kétnyelvűség, anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség elérése. (5) Kulturális stratégia: intézmények, irodalom, könyvkiadás támogatása, ebben a nyelvi színvonal biztosítása. A kulturális értékek folyamatos és akadálytalan cseréje. Az írói „vélemények” érvényesítése a nyelvi tervezésben. (6) Oktatástervezés: a regionális, a vernakuláris értékek érvényesítése az anyanyelvi nevelésben. Fokozottabb nyelvi és tartalmi minőségi követelmények érvényesítése a magyar nyelvű oktatásban. Az anyanyelvű intézményi lehetőségek kiteljesítése a felsőoktatás teljes spektrumában. (7) Továbbra is fontos korpusztervezési tennivaló a szakterminológia egységesítése, a folyamatos pótlás és korszerűsítés terminológiai szótárak készítésével, a tankönyvek, kézikönyvek szakterminológiájának gondos nyelvi lektorálásával, a megfelelő képzéssel. (8) A nyelvmegtartás feltételeinek javítása szórványkörnyezetben, e cél érvényesítése egy átfogó szórványstratégiában.³³ Az egyházak határozottabb elvi állásfoglalása, stratégiája a nyelvhasználat és a nyelvmegtartás kérdésében. (9) A nyelvésztés és a nyelvi revitalizáció módszertanának és eszközeinek kidolgozása, megvalósítása. Ilyen jellegű oktatási, képzési programok megszervezése.

10. A jelen és a jövő szempontjából is fontos és biztató, hogy a 20. századi tragikus események és kedvezőtlen folyamatok ellenére a magyar nyelv megőrizte egységét, kölcsönös érthetőségét. Fontosak a hagyományba visszanyúló és a regionális nyelvi tartalékok, a nagy nyelvi tömbök megléte, a legveszélyeztetettebb moldvai magyarok és a mezősegiek nyelvi hűsége és megőrzött nyelvi kincsei. Természetes és fontos jelenség, hogy az erdélyi magyarokban él a lokális nyelvi öntudat, sőt a nyelv szimbolikusan felértékelődik, a nyelv jelenti a virtuális hazát.

Nem hanyagolható el az a szerep, amelyet az élő irodalom alkotói jelenlétükkel, műveikkel, véleményükkel betöltenek. Az íróknak, költőknek közösségeikben rendszerint nagy tekintélyük van, és általánosnak tekinthető az az írói attitűd is, amely a nyelvre nemcsak úgy tekint, mint anyagra, amelyből a vers vagy a prózai mű – Kányádi szavával: mint szobor – kikerekedik, hanem az a közös éltető és megartó elem is, amelynek folyamatos veszélyeztettségére leghatásosabban éppen ők figyelmeztetnek. Bármennyire szubjektívnek tűnik is, a nyelv érverését, a nyelvi közösségek belső gondjait az olyan írók rögzítették közvetlenül és pontosan, a szakvizsgálatoknál is pontosabban, mint Sütő András vagy Páskándi Géza. Föltétlenül indokolt volna egy olyan „adattár” létrehozása, amely

³³ A szórványstratégia jóval többet jelent, mint nyelvi tervezést, nyelvi stratégiát. Hogy ez mennyire létkérdés a szórványosodó kisebbségi régiókban, és hogy mennyi mindenre kell kiterjednie, azt legteljesebben Vetési László vázolta föl: Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagyarság közösségépítéséhez és kisközösségi rehabilitációjához. *Magyar Kisebbség*, 2000, 2. sz. 172–214.

ezeket a reflexiókat, véleményeket nemcsak mint irodalmi idézeteket tartalmazná, hanem nyelvészetileg, szociolingvisztikailag is értelmezné, a nyelvi tervezésben hasznosítaná őket.³⁴

Az elmúlt közel két évtizedben jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmi és színterei: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg. A média erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat, a magyar nyelv közös és igényes változatai gyakorlatilag mindenki számára elérhetőkké váltak. Bővültek az anyanyelvi oktatás intézményes keretei, lehetőségei. Intézményesült és kiterjedt, valóban nemzeti ügygé vált az anyanyelvi mozgalom. A Magyar Tudományos Akadémia szervezi és támogatja a kutatóműhelyeket, a tudományos képzést, a hálózatként működő nyelvi kutatóállomások révén is ösztönzi és irányítja a közös nyelvi tervezést, a magyar nyelv korszerűsítésére irányuló törekvéseket.

---

³⁴ Sütő András írói munkásságának ilyen vonatkozásaira l. Péntek János: Nyolcvan nyugtalan év. *Hitel* XX, 2007, 10. sz. 71–74.

Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben

1. A kárpátaljai magyar közösségben – szemben például számos ukrainai kisebbséggel, illetve más Kárpát-medencei magyar kisebbségi csoportokkal megegyezően – az anyanyelv a nemzeti azonosságtudatot meghatározó, azt fémjelző szimbólum. Emellett a magyar nyelvnek a regionális és a lokális identitás kifejezésében is alapvető szerepe van. Az alábbiakban ezt próbáljuk igazolni népszámlálási adatok, szociológiai és társasnyelvészeti kutatások alapján, valamint mélyinterjúk elemzése révén.

2. A 2001. évi ukrainai népszámlálás adatai alapján kitűnik, hogy például az országban élő belaruszok, lengyelek, görögök vagy németek identitásában az anyanyelv nem tekinthető a nemzeti identitást meghatározó tényezőnek. Ez (és számos egyéb példa, mint mondjuk a skótoké, íreké stb.) arra mutat rá, hogy a nyelvi asszimiláció nem feltétlenül jár együtt a nemzeti identitás elvesztésével. Ugyanakkor az ukrainai magyarok, krími tatárok vagy románok esetében a nemzetiségi és anyanyelvi önmeghatározás szorosan összefonódik (lásd az 1. ábrán). A kárpátaljai magyar értelmiség egy része az anyanyelv és nemzeti identitás kapcsolatát oly szorosnak érzi, hogy a nemzetiség és anyanyelv különbözőségét „asszimilációs mutató”-nak tekinti.¹ Ukrán kutatók is megjegyzik, hogy (a Szovjetunió fennállása idején kivételezett helyzetben lévő oroszok mellett) egyetlen ukrainai nemzetiség sem ragaszkodik oly erősen anyanyelvéhez, mint a magyarok.²

Gereben Ferenc szociológiai vizsgálatai rámutattak, hogy a Kárpát-medencei magyar kisebbségeknél a magyarsághoz való tartozást elsősorban nem a vérségi leszármazás, hanem jórészt az anyanyelvhez, a kultúrához, a történelmi (és vallási) hagyományokhoz és szokásokhoz való kötődés határozza meg. A kisebbségi magyar népcsoportok körében az azonosságtudat fogalmának tehát elsősorban kulturális és emocionális jelentése van.³ Kutatásai arra is rámutattak, hogy az anyanyelv a kisebbségben élő magyarok körében önazonosságuk megfogalmazása során fontosabb szerepet játszik, mint az anyaországban. Tehát a nyelv mint

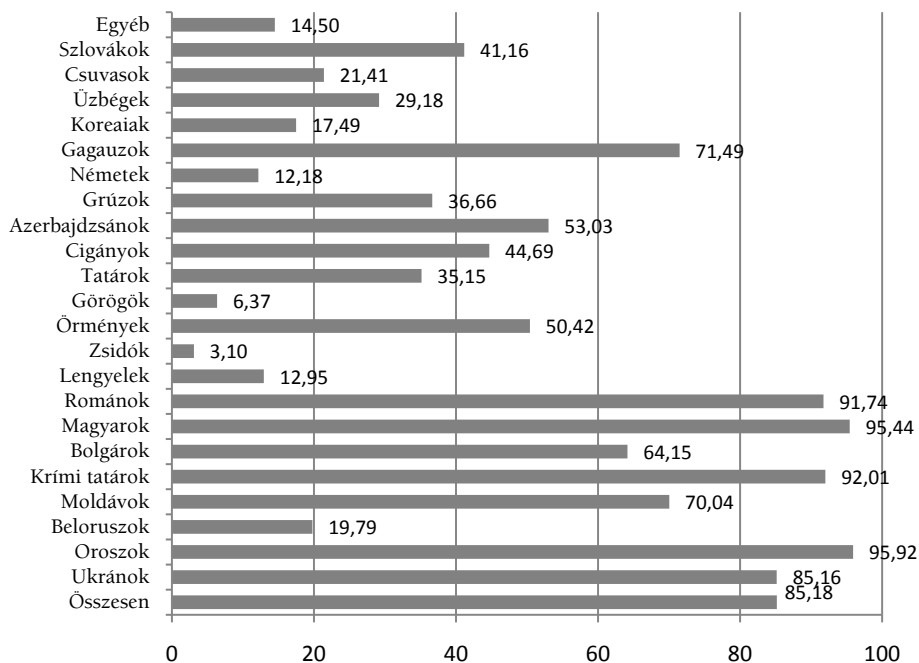
¹ Móricz Kálmán: A kárpátaljai magyarság helyzete a számok tükrében. *Hatodik Sip* 1989, 1. sz. 14–15.

² Бездір Василь: Особливості функціонування рідної мови угорців Закарпаття в іноетнічному середовищі (етносоціологічний аспект). *Acta Hungarica* 1998, VII–VIII. 8–15.

³ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris, 1999. 76–77.

a hétköznapi érintkezés eszköze, az információ és a kultúra hordozója kisebbségi helyzetben *identitást fémjelző szimbólummá* válik.⁴

1. ábra. A nemzetiség és az anyanyelv egybeesése Ukrajna nagyobb nemzetiségeinél, %-ban (a 2001. évi népszámlálás adatai alapján)⁵

2001-ben ötszáz 15 és 29 év közötti kárpátaljai magyar fiatalot kérdeztünk meg egy kérdőíves vizsgálat keretein belül arról, kit tekintenek magyarnak.⁶ Amint a 2. ábrán látható, ebben a kérdésben a kárpátaljai magyar fiatalok szerint az *önbesorolás*, a *nyelvi közösség* és a *kultúra ismerete* a legmeghatározóbb, s sokkal kisebb a jelentősége a *politikai meggyőződésnek* vagy a *vallásnak*. A legkevésbé az számít, hogy valaki *Magyarországon született-e* vagy hogy *rendelkezik-e magyar állampolgársággal* (2. ábra).

Háromszáz azonos korú kárpátaljai ukrán fiatalnak is feltettük a kérdést: a megadott szempontok mennyire meghatározóak abban, kit tekinthetünk ukránnak. Ha összevetjük a magyar és az ukrán minta válaszait, láthatjuk, hogy a nyelvi

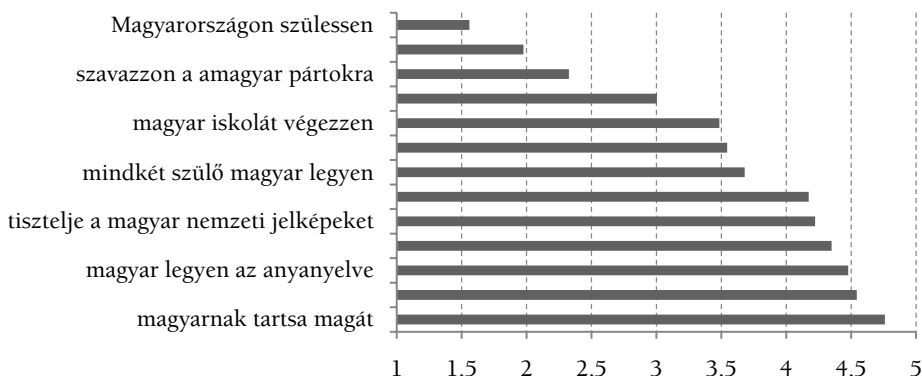
⁴ Uo.

⁵ A census adatait lásd az alábbi honlapon: <http://www.uncpd.kiev.ua/ucipr/ukr/stat/census/01/03.pdf>

⁶ Csernicskó István – Soós Kálmán: Kárpátalja. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 91–135.

szempontokat jelentősen magasabbra értékelik a magyar, mint az ukrán fiatalok, annak ellenére, hogy az ukrán függetlenségi törekvésekben és nemzetépítésben is kiemelt szerepet játszottak és játszanak a nyelvi szempontok (1. táblázat).

2. ábra. 15 és 29 év közötti kárpátaljai magyar fiatalok válaszai a *Mennyire fontosak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak számít-e?* kérdésre (1 = egyáltalán nem, 5 = teljesen; átlagértékek); N=500

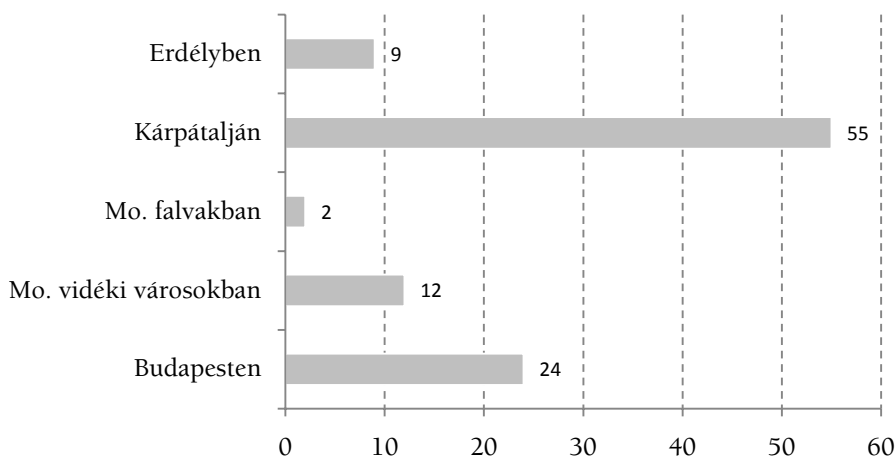

1. táblázat. 15 és 29 év közötti kárpátaljai magyar és ukrán fiatalok válasza a *Mennyire fontosak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak/ukránnak számít-e?* kérdésre (1 = egyáltalán nem, 5 = teljesen; átlagértékek)

szempont	átlagos érték	
	kárpátaljai magyar fiatalok (N=500)	kárpátaljai ukrán fiatalok (N=300)
Magyarországon/Ukrajnában szülessen	1,5	3,2
magyar/ukrán állampolgár legyen	1,9	3,6
szavazzon a magyar/ukrán pártok egyikére	2,3	2,3
élete legnagyobb részében magyarok/ukránok között éljen	3,0	3,0
magyar/ukrán tannyelvű iskolát végezzen	3,5	3,0
magyar/ukrán szertartási nyelvű egyházhoz tartozzon	3,5	2,9
mindkét szülője magyar/ukrán legyen	3,6	3,5
legalább egyik szülője magyar/ukrán legyen	4,2	4,1
tisztelje a magyar/ukrán nemzeti színeket, jelképeket	4,2	3,7
ismerje és szeresse a magyar/ukrán kultúrát	4,4	3,9
magyar/ukrán legyen az anyanyelve	4,5	4,2
jól beszéljen magyarul/ukránul	4,5	3,8
magyarnak/ukránnak tartsa magát	4,8	4,3

1996-ban 144 kárpátaljai magyart kérdeztünk meg arról, szerintük hol beszélnek a legszebben magyarul. A kérdésre 136 értékelhető választ kaptunk. Ebből 76 fő (56%) úgy vélte, hogy a felkínált lehetőségek közül Kárpátalján beszélnek a legszebben a magyar nyelvet. 53 adatközlő (39%) szerint Magyarországon beszélnek a legszebben magyarul (ebből 33 fő úgy vélte, hogy Magyarországon belül Budapesten; ez a válaszadók 24%-a). 7 adatközlő szerint (5%) Erdélyben beszélnek a legszebben a magyar nyelvet (3. ábra).⁷

3. ábra. Kárpátaljai magyarok *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszai %-ban (N=144)

Az adatközlők többsége tehát pozitívan viszonyul saját nyelvváltozatához, amennyiben a megkérdezettek több mint fele szerint Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul.

3. A fentiekben népszámlálási és szociológiai adatok alapján mutattunk rá a magyar nyelv funkciójára az identitásképzésben. A továbbiakban az individuum felől közelítjük meg a nyelv közösségteremtő és csoport-meghatározó szerepét, s azt vizsgáljuk, hogyan jelenik meg az anyanyelv a közösség kollektív ön-meghatározás-tudatában. Fő forrásként a kárpátaljai magyar hanganyagtár⁸ közel 600 mélyinterjúját használjuk fel, melyeket 2003 és 2008 között készítettünk,

⁷ Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 247–249.

⁸ A hanganyagtárról lásd: Csernicskó István: Kárpátaljai magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: előzetes a Kárpátaljai Magyar Hanganyagtár adatbázisából. In: Beregszászi Anikó – Papp Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest – Beregszász, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 101–114.

Kárpátalja valamennyi magyarok lakta települését⁹ érintve. A nagy számban előforduló, tipikus vélemények közül emelünk ki néhány példát.

Az anyanyelv (más tényezőkkel kiegészülve) nemzeti azonosságtudatot meghatározó szerepe jelenik meg például az alábbi idézetekben.

(1) TM¹⁰: *És meg tudod-e azt fogalmazni, hogy mitől magyar a magyar?*

AK: *Hát elsősorban azt mondanám magyarnak, aki magyarul gondolkodik és magyarul álmodik, tehát az anyanyelv az, ami nap mint nap, amit nap mint nap használ, és úgy beszélget másokkal. Nem tudom másképp megfogalmazni. (37_170_Mezőgecse_1981_nő)*

(2) TM: *Mitől magyar? Ki számít magyarnak?*

AK: *Hát az, aki gyerekkorától a magyar, például a magyar nyelvet beszéli. Az a magyar.*

TM: *Csak ennyi? Elég az, hogy a magyar nyelvet beszélje, vagy kell lenni még másnak is?*

AK: *Nem az, hogy beszélje, mer én beszélem mondjuk az ukránt valamilyen szintig, akkor se..., még ha perfekt tudnám beszélni, akkor se tudok ukrán lenni. Szóval az benne van az ember vérébe, hogy az a ny... az az anyanyelvem, amilyen az én nyelvem, az a magyar, magyar vagyok. Ilyen nyelven álmodok, vagy nem tudom. Szerintem attól magyar valaki. (D08_Mezővári_1982_nő.)*

(3) AK: *Hát azt szoktam mondani, hogy minden ember olyan nemzetiségű, aminek érzi magát. Én a magyar, magyar az anyanyelvem, magyar ő környezetben élek, ő magyarhoz, szóval magyar kultúrkörhöz tartozom, és a magyart érzem a szívemhez legközelebbinek, és számomra ezt jelenti magyarnak lenni. (187_Feketepatak_1983_nő.)*

A magyar nyelv identitásformáló funkciója azonban nemcsak az erős nemzet-tudattal rendelkező, magyar nyelvi környezetben élőknél áll fenn. Gyertyánligeti adatközlőnk olyan közösségben él, melyet az előrehaladott nyelvcsere jellemez, ám fontosnak tartja, hogy átadja a magyar nyelvet a legfiatalabb generációnak: a nyelvileg egyes családban felnövő unokáinak.¹¹

⁹ Magyarok lakta településnek azokat tekintettük, ahol a magyar nemzetiségűek aránya a 2001. évi népszámlálás adatai szerint eléri az 5%-ot vagy a 100 főt.

¹⁰ TM = terepmunkás, AK = adatközlő. A beszélgetésekből vett idézeteket szerkesztés nélkül közöljük. Az interjúrészlet végén zárójelben a beszélgetés azonosító száma található, majd a település, ahol a felvétel készült, végül az adatközlő születési éve és neme.

¹¹ A szórványban élő kárpátaljai magyar közösségekről lásd: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében.* Ungvár, PoliPrint, 2007.

(4) AK: *A beszédet azt nem hagytuk el, a családban az megvan a magyar beszéd. Az unokáimat is tanítottam magyarul. Én ezt ki is kötöttem: „Ha jöttök, nem bánom, de nékem beszélni kell tudjatok magyarul!” Mind a négy unokám tud magyarul, és igyekszek is arra, hogy... Már a menyem is azért sokat ért, majdnem mindent, lehet mondani. De beszélni nem nagyon beszél. (391_Gyertyánliget_1943_nő)¹²*

A nyelv mint identitásformáló tényező nemcsak a más nyelvűekkel szemben működik Kárpátalján. Az alábbi idézetben azt láthatjuk, hogy a legtöbb kis közösség megkülönbözteti saját nyelvét, nyelvhasználatát mind a magyarországi magyarokétól, mind pedig a környező falvak nyelvjárásától.

(5) TM: *A helyiek, tehát a tiszaujlakiak magyar beszéde különbözik-e, van-e ilyen jellegzetes vonása, ami mondjuk eltér a szomszédos falvak használatától, nyelvhasználatától, magyar nyelvhasználatától?*

AK: *Háát általában Tiszaujlak nagyon helyesen beszél. Mer ha vesszük a Tiszának a folyását, itt ahogy megyünk tovább a Tiszától, mindjárt tájszólásosabbak.*

TM: *Mi, miben különbözik, mondjuk ilyen példákon?*

AK: *Ez kéremszépen, ha a rádió, vagy televízió, vagy irodalmilag olvassuk, a tiszaujlaki ember elég, szerintem helyesen magyarul beszél. Nem tájszólással.*

TM: *De mondjuk így az újlaki beszéd között mit mondanak másképp, mint például a tiszántúliakba?*

AK: *Háát az sok mindent lehetne felsorolni.*

TM: *Hát mondjuk egy-két példát.*

AK: *Hát azt mondja például a salánki ember a lányának, nem azt mondja, hogy „Erzsike”, azt mondja, hogy „Örzi”. „Örzi. Örzi, gyere má ide!” Akkor azt mondja, ho „Firenc”, nem „Ferenc”, azt mondja: „Firenc”. Hát vannak itt sokan, ahun i betűvel beszélnek, meg ő betűvel beszél, ahon a betűvel, például arra Dobron fele. Akkor na, Nagyberegen. Meg hát itt ahogy etérnek a Tiszától, ott mindjár tájszólás megy.*

TM: *És a magyarországi és a tiszaujlakiak beszéde között van különbség?*

AK: *A tiszaujlakiak szebben beszélnek, meg Dunántúl. Szebben beszélnek magyarul.*

TM: *Mitől? Miért szebben?*

AK: *Azér, mer nincs tájszólása. A tiszaujlakiak szépen igeragozás szerint beszélnek.*

TM: *Öhöm. És akkor a magyarországiaknak van?*

AK: *Van, persze.*

¹² Eszünkbe juthatnak Vári Fábíán László sorai az Illyés Gyula *fejfája előtt* c. verséből: „mert biccen a szó már a száj szögletén [...] // Makacs szánkra fegyelmet izzó jogarral égess, / csak őrizz meg bennünket, édes, / édes anyanyelv”.

TM: Például, milyen példát lehetne említeni, mondjuk a tiszaujlakiak így mondanak, azok pedig másképpen.

AK: Hát arra például az ízé... Szentes fele, vagy hol is? Azt mondja „Hallod, te – hogy is mondja –, jön a vendég a delessel”. Hogy a déli vonattal jön a vendég. A delessel. Nálunk ezt nem mondják a vonatra, hogy deles. Nem tudom én... Amit jártam keveset. Csak arra fe mondom, hogy itt Újlakon nagyon szép tisztán beszélnek magyarul.

TM: Milyen a tiszaujlakiak magyar beszéde? Szép vagy csúnya?

AK: Szép. Szép magyar beszédjök van. Például aki, hát ugyi, na mit mondjak, há má nem olyat mondok mondjuk, hogy a cigányságot, mondjuk, de aki egy kicsit kérem szépen már tanultabb, meg civilizáltabb ember kérem szépen, szép magyar beszédje van. (75_Tiszaujlak_1936_férfi)

A regionális nyelvváltozatok tehát nemcsak a nemzeti, hanem a lokális identitásnak is szerves részét képezik. A helyi dialektus arra is alkalmas, hogy egyrészt az anyaországiakhoz, másrészt a környező települések magyarságához mértén segítse az önmeghatározást. A következő interjúból kiragadott részlet szintén arra mutat rá, hogy a kárpátaljai magyarok nemcsak magát a magyar nyelvet, hanem a nyelven belüli változatokat is alkalmazzák identitásjelölésre.

(6) TM: Most mondtad, hogy elég gyakran jársz Magyarországra. Szerinted különbözik-e valamilyen a magyarországi magyar nyelv a kárpátaljai magyar nyelvtől?

AK: A magyarországi?

TM: Persze, a Magyarországon beszélt magyar nyelv és a nálunk használt.

AK: Hát igen, az, hogy a magyarországi magyar nyelvben hm... német szavak meg angol szavak ékelődnek be, ilyenek, hogy mondjuk ez a hót zihér, vagy a team-munka. Nálunk meg orosz meg ukrán. Ilyenek az obsi.

TM: És még például?

AK: Hm. Hát mit tudom én, hát bulocska, meg... Nem is tudom hirtelen.

TM: Tehát van különbség.

AK: Óó!

TM: Tehát ha van különbség, ebből következik, hogy ha te Magyarországon vagy, akkor igyekszel másképp beszélni, mint itthon, vagy ugyanúgy?

AK: Te, másképp beszél az ember, ezt megfigyeltem, ez társaságtól függ. Mer ott-hol mondjuk, ha nagymamával beszélgetek, akkor másképp beszélek. De hogyha ott vagyok, meg mit tudom én, hogyha valami értelmiségi körbe van az ember, akkor...

TM: Tehát mondjuk észreveszi-e egy magyarországi a te beszédeden, hogy te nem vagy magyarországi magyar, ha ezt nem tudja előre?

AK: Nem. Nem.

TM: És olyan nem volt még veled, hogy...

AK: *Ha nem akarom, akkor nem veszi észre.*

TM: *Tehát ügyelsz arra, hogy hogy beszélsz.*

AK: *Így van.*

TM: *Tehát és mi az oka annak, hogy ügyelsz?*

AK: *Hm. Nem tudom, mert, mert ha ez olyan természetes emberi vonás, hogyha valami másságot fedeznek fel valamibe, akkor azt rögtön kivetik maguk közül, és a magyar az elég furcsa nép ilyen téren. Hát szerintem legalábbis. Nem, nem lenne kifogásuk semmi, hogy ha én angol szavakat használnék, meg... sőt, attól nagyobb ember lennék, de hogyha ezek a szavak orosz szavak, vagy akármilyen szláv, akkor az már nagy nulla az én javamra. (34_Bátyu_1973_nő)*

A helyi nyelvhasználat jellegzetes elemei tehát néha stigmaként tapad(hat)-nak a beszélőre, mintegy megjelölve: a megszólaló máshonnan érkezett, csoporton kívüli. A másságot pedig gyakran bünteti a csoport.¹³

(7) TM: *És használnak a faluban élők olyan szavakat magyar beszédükben, mint paszport, bulocska?*

AK: *Hát ez a baj! Ez a baj! Rögtön megismernek bennünket, ha elmegyünk valahova, mondjuk, ha... Vagy ezeket a gyermekeket is, ha elmennek, és akkor elkezdenek magyarul beszélni, úgyhogy nekünk má szprávká van, valóba, paszport, meg medpunkra megyünk, meg bulocska, meg, meg ilyenek, hát persze. (D05_Visk_1936_nő)*

(8) AK: *És általában olyan tájszavak, amit mi ugyan magyarnak érzünk, de azt átvettük a szomszédos nyelvből, mondjuk az oroszból vagy az ukránból. És annyira beleolvadt a környezetünkbe, saját nyelvünkbe, hogy mi magyarnak valljuk, elvesztette idegen ízét, de azt már csak akkor vesszük észre, mikor kiejtjük egy olyan társaságba, és akkor néznek ránk, mint a moziba, hogy ez milyen szó. (253_Beregszász_1967_nő)*

A következő interjúrészlet azt példázza, hogy azok, akik azonos nyelvi környezetben, de otthonuktól távol járnak, a hazuról hozott nyelvhasználati jegyeket gyakran igyekeznek elrejtteni, hogy sikeresen elfedjék másságukat, s így jelezzék a másik, befogadó csoporthoz tartozásukat. Adatközlőnk Magyarországon járva nem regionális vagy lokális identitását helyezi előtérbe, hanem igazodni kíván környezetéhez.

¹³ Idézzük fel Illyés Gyula esetét a mértan órán, aki magabiztosan húzott egyenest „a bé és az áff” pontok között, de nem tudta ugyanezt megtenni „a bé és az eff” között az *Elszakadás* c. műben.

(9) AK: *Van, azt hiszem, vannak még helyi sajátosságok is, de most konkrétan nem jut eszembe. De, de lehet, hogy még olyan is van, hogy, hogy ukrán szóból jött, és azt használják. Igen, sőt van, igen.*

TM: *Például?*

AK: *Például a... Hát érdekes, mert én is így használtam régen, a az atléta helyett a májkát mondanak.*

TM: *Uhu. Meg például ilyesmit használ-sz-e a beszédedben, hogy paszport?*

AK: *Igen.*

TM: *Bulocska?*

AK: *Igen, igen, igen. Én nem használlok, de Csepében ez jellegzetes.*

TM: *És te miért nem használ-sz?*

AK: *Mert ő mióta, tehát amióta Magyarországon tanulok, megtanultam a helyes beszédet, és így.*

TM: *Uhu.*

AM: *Leszoktam erről.*

TM: *És itthon sem használod ezeket? Tehát ha, ha Csepében vagy, akkor sem szoktál ilyeneket használni?*

AM: *Ha több időt töltök, akkor igen.*

TM: *Uhu. És Magyarországon igyekszed kerülni, tehát ezeket tudatosan odafigyelsz arra, hogy ne mondj ilyet?*

AM: *Érdekes, mert a, ha már Magyarországon vagyok, akkor ez így kiesik a szó-kincsemből, és automatikusan nem használom ezeket. (D75_Csepe_1984_nő)*

Vagyis a helyi nyelvváltozatok a lokális, regionális identitás jelzését, a szűk közösséggel szembeni szolidaritást szolgál(hat)ják elsősorban a kettősnyelvű (az anyanyelv helyi változatát és standard normáit egyaránt ismerő) beszélők számára; a magyarországi magyarokkal való érintkezés során viszont a köznyelv használatával nem a helyi (települési) vagy regionális (kárpátaljai), hanem a nemzeti identitás kifejezése kerülhet előtérbe azzal, hogy a nyelvhasználó igyekszik nyelvi jellemzőit a magyarországi beszédpartneréhez igazítani.

Más esetekben viszont nem az azonos nyelvűekkel való összetartozás érzése a fontos, hanem a regionális azonosságtudat előtérbe helyezése lehet lényeges. A helyi nyelvváltozatok nem ritkán így válnak az önmeghatározást fémjelző értéké,¹⁴ büszkeség forrásává, a magyarországi magyarokkal szembeni regionális, kárpátaljai identitás fontos jégvévé.

(10) TM: *Milyennek ítéli a helyiek magyar beszédét? Szépnek vagy csúnyának?*

AK: *Szerintem szép, nagyon nehéz, és nagyon érdekes is, mikor beszélgetünk és visszahallgassuk magunkat, akkor nagyon sok... Rájövünk akkor, hogy Istenem,*

¹⁴ A nyelvhasználat és a lokális/regionális identitás egymáshoz való viszonya jelenik meg Mészöly Miklós *Függőkert* c. versében.

mennyi sok ő idegen eredetű szót használunk, mert tulajdonképpen össze vagyunk kavarodva. De merem állítani, hogy az itteni gyerekek, és hogyha egy magyarországi osztályt vagy az itteni iskolásokat összeálltjuk olvasni, sokkal jobban olvasnak a mi gyerekeink magyarul, mint a magyarországi gyerekek. (D25_Borzsova_1954_nő)

(11) AK: A legtisztább magyar nyelv ez.

TM: Amit mi beszélünk?

AK: Igen. Amit mi beszélünk. A legtisztább magyar. Mer azok is hány fajta izé, szóval ahány rajon vagy ahány megye, mit tudom én, hogy mán mindenféle más-képp beszélnek.

TM: Aha. Ez itt Magyarországon tetszik mondani? Vagy hol?

AK: Igen a magyarokat, a magyarokat, há persze. Amikor Mohácsra megérkeztem, az egyik tírják vót, a másik ez, a harmadik az. Tiszta magyarul mikor én hozzáfogtam ott beszélni, hát... Különben én úgy gondoltam, hogy na talán ez, ez a legizébb...

TM: A legszebb?

AK: A legtisztább. (57_Mezőkaszony_1925_férfi)

(12) AK: A tájszavak, a tájszavak, ami itt, itt lényeges, amit a magyarországi környezet esetleg nem ismer. Mit is, hát például ezek nem tájszavak, mondjuk az, hogy kattogó, most ez jutott hirtelen az eszembe, de tudom, hogy mikor ki-mondtam, hogy kattogó, ott mindenki a hasát fogta, kattogó, hogy az egy lábbeli. Meg hogy rétoja, az egy létra lenne. Meg kasitap, meg, mit tudom én, tyukültető kosár, meg ilyenek. Szóval a tájszavak. Ezek, ezek, de tényleg, mondjuk a tájszavakat én nagyon fontosnak tartom, ugyanis ezzel bizonyítjuk a gyökereinket, hogy honnan is jöttünk. Miért, hát valamikor csak az elődeink beszéltek így, és nekünk ezt tudni kell, ismernünk kell, és tapasztaljuk azt is, hogy a fejlett, vagyis magyarországi vetélkedőkön is, divatos vetélkedőkön igenis rákérdeznek a tájszavakra, és igenis nem tudják és, eszembe jutott egy példa, hogy a lajbit nem tudta, és nekünk ez természetes. (249_Halábor_1972_nő)

Nem kevesen vannak, akik úgy vélik: kisebbségi sorban a magyar nyelv megtartása olyan teljesítmény, amely elismerésre méltó. Ezzel szemben Magyarországon könnyű magyarnak maradni.

(13) AK: Még mi róttuk meg... Még most is megröjűk egyes helyeket a Magyarországon levő magyaroknak, mert ők, nekik könnyű mondani, hogy magyar vagyok, mer hát Magyarhoz tartoznak, de ugyanakkor mi helyesebben beszélünk itt ezen a tájon. (164_Beregszász_1921_férfi)

Nem véletlen, hogy kisebbségi környezetben megjelenik az anyanyelv féltése, az elvesztése feletti aggodalom is.¹⁵

(14) TM: *Hogyan ítéli meg a helyiek magyar beszédét, szép vagy csúnya?*

AK: *Nekem tetszik. Igaz, hogy jobb, ha ő kevesebb idegen szavat használ-nánk, mert azért beférköztek már a... az ukrán, az orosz, esetenként teszem fel a Románia közelében lakók között a román szavak, de ő ő szerintem, ha jobban odafigyelne mindenki a nyelvre, akkor tisztán tudna beszélni ezek a szavak nél-kül. (D14_Vári_1960_férfi)*

(15) TM: *És használunk, használnak-e a helyiek idegen szavakat, oroszból?*

AK: *Jajajj! Használnak bizony. Hát nem is tudunk szép tisztán magyarul beszélni, ha nem vennénk be olyan szavakat, ami nem magyar.*

TM: *Például?*

AK: *Például hát bulocska, dzsem... Zsemle helyett ugye. Aztán paszport, nem is tudjuk mondani, hogy személyi igazolvány. Csak paszport.*

TM: *Pacska.*

AK: *Pacska. Pacska. [mindketten nevetnek]*

TM: *Még milyen szavakat?*

AK: *Há jajj, kröska, bánka, pacska, plán, terv helyett ugye.*

TM: *Miért használjuk ezeket a szavakat?*

AK: *Hát mer má megszoktuk a... Többször hangzik el oroszul, mint magya-rul. Ezért használtuk, használjuk ezeket a kifejezéseket. Habár nálunk ugye a magyarnyelv tanár nő nagyon harcol ez ellen, és igaza van, hiszen ha mindnyá-
jan így fogunk beszélni, akkor a gyermekek még magyarul se fognak megtanulni igazán. Hát ezt sajnos igyekszünk ezen dolgozni, kiküszöbölni, de ez még tovább szennyeződik a magyar nyelv. (215_Rát_1934_férfi)*

A regionális (azaz kárpátaljai) identitás szimbóluma mellett a lokális (telepü-lési) azonosságtudatnak is szerves része lehet a helyi nyelvváltozat. A szülőfalu nyelvjárásának használata összeköti a település lakóit, egyfajta együvé tartozást fejez ki. A családon, szűk csoporton belül a helyi nyelvhasználati jegyek természe-tesek, a köznyelvet a csoporton kívüliekkel, a formális helyzetekben használják.

(16) AK: *És egyre gyakrabban mondják azt, noha mindig azt mondják, hogy hát úriasan beszél, aki szépen beszél, vagy parasztosan beszél, aki használja a tájszót. De mondjuk szerintem már egyre jobban el van fogadva ez is, az is. Természetes, hogy az iskolába arra törekszünk, hogy a gyerekek az órán szépen beszéljenek, de én magam is úgy vagyok vele, hogy ha találkozok egy falumbeli*

¹⁵ Lásd a kárpátaljai Kószeghy Elemér Házi himnusz c. versét: „nyelvünk lassan elveszítjük, fogy szánkról az ének”.

idős bácsival, vagy nénivel, és elkezdek veled beszélgetni, akkor én is a halábori tájszólást mondom, hogy leereszkedek a szintjükre. Tehát úgy beszélek, ahogy... És, és nem okoz neked gondot, és nem érzem, hogy ez valami, hogy ezt szégyellem, hanem az órán szépen, irodalmi nyelven adom elő. Úgy kérem, a gyereket kijavítom a helytelen kiejtését, de ha egy idős bácsi... Tehát az ember egyik pillanatról a másikra... Vagy nem is kell szerintem. Se felrúgni, se elhagyni, se semmi. (242_Halábor_1952_nő)

(17) AK: *Azt elmondom a gyerekeknek, hogy ezt igen, nagypapa meg nagymamával lehet így beszélni, de azért dolgozatba, tehát mind a kettőt megmagyarázom nekik, hogy a köznyelvben így használjuk, a nyelvjárásban így. Tehát nem szabad ezt szégyellni, ez nem egy szégyenletes dolog, ez egy értékes kincs, de azért hogyha köznyelven beszélünk, akkor tudjanak másképp is beszélni. Köznyelven. (193_Salánk_1971_nő)*

(18) AK: *Ez is egy jellegzetesség, és ezt kár lenne el... Tehát kár lenne elfelejteni. Mondjuk [...] kulturális rendezvényeken azért nem szép lenne az ilyen nyelv, de, de ez a miénk, és szeretni kell. (139_Szernye_1970_férfi)*

Csoportbeli hovatartozásunkat nyelvhasználatunkkal is kifejezhetjük tehát. A nyelv egyik legfontosabb funkciója ugyanis az identitásjelzés. „A társas szemléletű nyelvészet egyik alaptétele a rendszernyelvészetével szemben az, hogy gondolataink kifejezése mellett van a nyelvnek egy másik, szintén elsődleges feladata is: annak jelzése, hogy a közösséghez tartozunk, s hogy a közösségen belül milyen pozíciót töltünk be. (A kettő együtt jár, hiszen a közösséghez csak úgy tartozhatunk szervesen, ha meghatározott szerepünk van benne.) Másképpen fogalmazva: a nyelv kommunikatív funkciójának nemcsak a gondolatok, érzelmek közlését tekinti, hanem az identitásjelzést is”.¹⁶ Nemcsak azzal fejezhetjük ki egyező vagy különböző identitásunkat, melyik nyelven szólalunk meg (ez esetben nemzeti identitásunkat mutatjuk ki), hanem azzal is, melyik nyelvváltozatot választjuk, milyen nyelvi jegyeket használunk. Ha valaki olyan családban nő fel, olyan településen szocializálódik, ahol általános valamilyen nem-standard jegy használata, természetes, hogy szeretteivel, barátaival, ismerőseivel beszélve ő is használja a nem-standard változatokat. Ezzel jelzi, hogy közéjük tartozik, hogy szolidáris velük. Amennyiben a standard változatokat részesíti előnyben szűk családi vagy baráti körben, könnyen előfordulhat, hogy affektálónak, kényeskedőnek tartják, kiközösítik, megszegyenítik. P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit többek között kárpátaljai vizsgálataik alapján számolnak be arról, hogy a nyelv-

¹⁶ Sándor Klára: Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged, JGYF Kiadó, 2001. 7–48.

járást beszélők egy része, „A legidősebbek a nem saját nyelvváltozatukban való beszélést 'urizálásnak' tartják”.¹⁷

Eric Knight *Lassie hazatér* című regényében hasonlóval találkozhatunk:
„– Hé, fiú! Hol találtad meg a kutyádat?

A férfi a legparasztosabb yorkshire-i tájszólással beszélt, és Joe ugyanebben a tájszólásban válaszolt. Igaz ugyan, hogy az iskolában a legtisztább irodalmi angolsággal beszélgettek a gyerekek, de az udvariasság megkívánta, hogy a felnőtteknek tájszólásra tájszólással válaszoljanak.”

Ez a fajta nyelvi (s egyben társadalmi) viselkedés nem véletlen: „Az, hogy hogyan mondunk valamit, legalább olyan fontos, mint az, hogy mit mondunk; a tartalom és a forma elválaszthatatlan, ugyanannak a tárgynak a két oldala. [...] Bizonyos nyelvi döntésekkel egy beszélő azt a társadalmi kapcsolatot jelzi, amely szerinte közte és a hallgató vagy a hallgatók között fennáll”.¹⁸

Lassie ifjú gazdája a nyelvjárásban beszélő felnőtt nyelvhasználatához igazodva azt jelezte, amit Rudyard Kipling *A dzsungel könyve* című kötetében a másik nyelven elmondott „egy vérből valók vagyunk, ti meg én” mondattal fejezett ki Maugli.

4. A fentiekben igazoltuk, hogy a kárpátaljai magyar nemzetrész kollektív tudatában a magyar nyelvnek, illetve az anyanyelv helyi változatainak a több rétegű (nemzeti, regionális és lokális) identitást fémjelző szimbolikus jelentősége van. A határozott nemzeti azonosságtudat és az anyanyelvhez való ragaszkodás egymást erősítő, egymást meghatározó tényező.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy a magyar nemzettudatot és a magyar nyelv megőrzését semmi sem fenyegeti Kárpátalján, érdemes kitekin-tenünk eddigi vizsgálódásunk szoros témaköréből. Az identitás ugyanis (legyen szó akár nemzeti, akár nyelvi azonosságtudatról), nemcsak több rétegű, hanem a körülményekben bekövetkező fordulatokra reagálva változó. Ezt szem előtt tartva meg kell vizsgálnunk, mely tényezők vannak/lehetnek hatással a nemzeti és nyelvi identitás alakulására.

Az alábbiakban egy ilyen összetevő szerepére mutatunk rá. Azt vizsgáljuk, milyen összefüggés mutatható ki a nemzeti azonosságtudat, a nyelvmegtartás és az anyanyelv tannyelvként való használata között.

A *Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája* Ukrajna által 2003-ban ratifikált törvénye értelmében az ország 13 nemzeti kisebbségének nyelve esik a *Karta* védelme alá.¹⁹ A 2. táblázatban a többségi (ukránok) mellett ezen

¹⁷ P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit: Hátrányos helyzet – pozitív attitűd (és ami mögötte van). In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége, 2006. 207–221.

¹⁸ Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris – Századvég, 2005. 233.

¹⁹ Lásd: Beregszászi Anikó – Csernicskó István: *A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukrainai módra. Kisebbségkutatás 2007*, 2. sz. 251–261.

13 közösség és nyelv vonatkozásában mutatjuk be, milyen összefüggés látszik a nyelvi identitás, a nyelvmegtartás, illetve az oktatás nyelve között.

2. táblázat. Nemzetiségi, anyanyelvi és tannyelvi adatok
Ukrajna nagyobb nemzeti közösségei vonatkozásában

Nemzetiség	Száma	Aránya az ország lakosságán belül	Anyanyelve és nemzetisége megegyezik	Anyanyelvén tanul	
				fő	az összes iskolás %-ában
Ukrán	37 541 693	77,82	85,16	4 379 675	75,05
Orosz	8 334 141	17,28	95,92	1 394 331	23,89
Belarusz	275 763	0,57	19,79	–	–
Moldáv	258 619	0,54	70,04	6508	0,11
Krími tatár	248 193	0,51	92,01	5945	0,10
Bolgár	204 574	0,42	64,15	120	0,00
Magyar	156 566	0,32	95,44	20 229	0,35
Román	150 989	0,31	91,74	27 471	0,47
Lengyel	144 130	0,30	12,95	1 404	0,02
Zsidó	103 591	0,21	3,10	–	–
Görög	91 548	0,19	6,37	–	–
Német	33 302	0,07	12,18	–	–
Gagauz	31 923	0,07	71,49	–	–
Szlovák	6 397	0,01	41,16	97	0,00

A táblázatból látszik, hogy azon közösségek esetében előrehaladott a nyelvcsere, amelyek nem rendelkeznek anyanyelvi iskolákkal. Hiába alkotják például az oroszok után a legnagyobb ukrajnai kisebbséget a belaruszok, nincsenek belarusz nyelven oktató iskoláik, és mindössze 19,79%-uk vallja anyanyelvének nemzetiisége nyelvét. Ezzel szemben a románok, a krími tatárok és a magyarok ragaszkodnak nyelvükhöz és iskoláikhoz egyaránt. Azt persze nem könnyű eldönteni, hogy körükben azért olyan magas a saját nyelvüket megőrzők aránya, mert anyanyelvükön (is) tanulhatnak, vagy esetleg azért ragaszkodnak iskoláikhoz, mert erősek a nyelvmegtartásra irányuló törekvéseik, ám az valószínűsíthető, hogy a két mutató kapcsolatban van és erősíti egymást.²⁰

A 3. táblázat azt mutatja be (Ukrajnának a *Karta* alkalmazásáról 2007. április 20-án készített első jelentése alapján²¹), hogy a *Karta* hatálya alá eső 13 ukrajnai

²⁰ Vö. Csernicskó István – Melnyik Szvitlana: Az ukrajnai kisebbségek és a nyelvi oktatás. In: Orosz Ildikó (szerk.) i. m. 120–148.

²¹ A jelentés anyagát lásd: http://www.minjust.gov.ua/files/dopovid_20_04_2007.zip

kisebbségi nyelv hogyan jelenik meg az oktatás különböző szintjein. Ez az adatsor is arra világít rá, hogy azoknak a közösségeknek a nyelve van jelen markánsan (tannyelvként is) az oktatás különböző szintjein, melyek körében a nyelvmegtartás a jellemző, illetve ellenkezőleg: a teljes nyelvcserre irányába haladó közösségek nyelve alig van (tannyelvként egyáltalán nincs) jelen az oktatásban (esetleg csak a nemzeti kultúrát, hagyományokat oktatják számukra, vagy fakultatíve, illetve tantárgyként tanulhatják közösségük nyelvét).

3. táblázat. Ukrajna 13 nemzeti kisebbségének nyelve az oktatás különböző szintjein

Kisebbségi nyelv	Óvodai nevelés nyelve	Fakultatív tárgy	Tantárgyként oktatják	Tannyelv (1–4. oszt.)	Tannyelv (5–11. oszt.)	Szakoktatásban tannyelv	Oktatják a felsőoktatásban
Belarusz		+					
Bolgár		+	+	+	+		+
Gagauz		+	+				
Görög		+	+				+
Jiddis		+	+				+
Krími tatár		+	+	+	+		+
Lengyel	+	+	+	+	+		+
Magyar	+	+	+	+	+	+	+
Moldáv	+	+	+	+	+		+
Német	*	*	*	*	*	*	*
Orosz	+	+	+	+	+	+	+
Román		+	+	+	+		+
Szlovák		+	+	+			+

* Idegen nyelvként oktatják.

Az anyanyelv tannyelvként való használata és a nemzeti azonosságtudat közötti kapcsolatot igazolja az ukránok példája is. A Szovjetunió fennállása idején az akkori USZSZK déli és keleti régióiban alig működött ukrán tannyelvű iskola, ukrán gyerekek tömegei tanultak orosz iskolában. Részben ez is magyarázza, miért tekinti a krími ukrán nemzetiségűeknek csak 40%-a, a donyeck megyeieknek 41%-a, a luhanszk megyeieknek 50%-a anyanyelvének az ukránt.²²

5. Nyelv és nemzeti azonosságtudat szoros kapcsolatát természetesen nemcsak mi, magyarok ismertük fel. Az ukrán nyelv fejlesztésének 2004–2010. évekre kidolgozott és Ukrajna Kormánya által jóváhagyott állami programja a következőképpen

²² Lásd a népszámlálás adatait a <http://www.ukrcenzus.gov.ua> honlapon.

foglalmaz: „Az államalkotási folyamatban az ukrán nyelvnek vezető szerepe van”. A dokumentum a nyelvet a nemzeti identitás lényeges mutatójának tekinti.²³ Ukrajna Alkotmánybíróságának 2008. április 22-én elfogadott állásfoglalása így foglalmaz: „Az ukrán nyelv államnyelvi státusa az állam alkotmányos rendjének az állam területével, fővárosával, állami szimbólumaival azonos szintű összetevője”. Ezek után nem meglepő, hogy a nemzetállam építésének folyamatában Ukrajna kiemelt szerepet szán az oktatásnak.

Az Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumában szervezett azon tanácskozás nyilatkozatában, melynek témája az államnyelv oktatásának alacsony színvonala volt a nemzetiségi tannyelvű iskolákban, a pozitív nyelvi jelenségek között első helyen azt emelik ki, hogy öröndetesen nő az országban az ukrán nyelven oktató iskolák száma.²⁴ Ezt (vagyis az ukrán nyelven oktató intézmények számának emelkedését) tekinti pozitív változásnak az ukrán nyelv oktatásának színvonalát emelni hivatott állami program is.²⁵

Ukrajna elnöke 2008. március 20-án N 244/2008 számmal kiadott, az ukránai oktatás minőségének javítását célzó rendelete 8. pontja értelmében többek között úgy kell kielégíteni a nemzeti kisebbségek oktatási igényeit, hogy a kisebbségi nyelven oktató iskolákban bizonyos tárgyakat ukrán nyelven kell oktatni. Az oktatási tárca vezetőjének, Ivan Vakarcsuknak 2008. május 26-án kiadott 461. számú rendelete hatályba helyezte a nemzetiségi iskolák számára az ukrán nyelv oktatásának javítása céljából kidolgozott ágazati programot, mely a 2008–2011. közötti évekre érvényes.²⁶ A cselekvési terv alapján 2008. szeptember 1-től a nemzetiségi nyelven oktató iskolák 5. osztályaiban Ukrajna történetét két nyelven kell oktatni: anyanyelven, illetve (a fakultatív órák terhére) ukránul. A 6. osztályban (2009. szeptember 1-től) már csak ukrán nyelven kell oktatni ezt a tárgyat. A 6. osztályban a földrajzot kell két nyelven oktatni, a 7.-ben a matematikát, majd a következő osztályban teljesen át kell állni ezen tantárgyak államnyelven történő oktatására. A 10. osztályokban – a 2010-től már minden tárgyból kötelezően ukrán nyelvű emelt szintű érettségi és egyben felvételi vizsgákra való felkészülés jegyében – szeptembertől két nyelven kell oktatni Ukrajna történetét és a matematikát, a 11. osztályban a 2009-es tanévkezdéstől két nyelven a matematikát és csak államnyelven egy, a tanulók által választott tantárgyat.

A miniszteri rendelettel megerősített program az úgynevezett átirányítási (tranzitív) oktatási modell bevezetését irányozza elő a nem ukrán tannyelvű

²³ Az ukrán nyelv fejlesztésének és funkcionálásának állami programja a 2004–2010. évekre. Jóváhagyta Ukrajna Kormánya 2003. október 2-án kiadott 1546. számú rendelete (http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/zakon/p_1546.htm).

²⁴ A tanácskozás által elfogadott nyilatkozatot lásd Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma honlapján (<http://www.mon.gov.ua>).

²⁵ *Az ukrán nyelv oktatásának a nemzetiségi nyelven oktató iskolákban történő javítását célzó állami ágazati program a 2008–2011. évekre* c. dokumentum ukrán nyelven megtalálható Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma honlapján (<http://www.mon.gov.ua>).

²⁶ Lásd Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma honlapján (<http://www.mon.gov.ua>).

iskolák számára. Az asszimilációt, a fokozatos nyelvi beolvadást célzó oktatási program lényege, hogy az iskola első szakaszában (az elemi osztályokban) a kisebbségi gyerekek anyanyelvükön kezdenek el tanulni, és anyanyelvük mellett a többségi nyelvet is oktatják számukra. A következő szakaszban, amikor a kisebbségi tanulók másodnyelvi készségeit megfelelőnek tartják arra, hogy a többség nyelvét tanulásra, ismeretszerzésre használják, a tanulókat fokozatosan átirányítják a többségi nyelven való tanulásra, s az utolsó fázisban már gyakorlatilag minden tárgyat államnyelven tanítanak. Ennek az oktatási modellnek a célja hosszú távon többségi egynyelvűség kialakítása az oktatás révén. A programban a kisebbségi nyelv szerepe arra korlátozódik, hogy segítse a második nyelv elsajátítását, megerősítését, s ezzel a többségi nyelven való oktatásra való átirányítást, hosszú távon az integráció helyett az asszimilációt.²⁷

Miközben az oktatási minisztérium az egyik legfontosabb oktatási problémának épp azt nevezte meg, hogy a nemzetiségi nyelven oktató iskolákban nagyon alacsony az államnyelv oktatásának színvonala és határfoka,²⁸ 2008-ban kötelezővé tették az ukrán nyelv és irodalom tantárgyat mint érettségi és felvételi vizsgát. A tesztvizsga követelményei teljesen azonosak voltak az ukrán tannyelvű iskolákban érettségizők és a nem államnyelven tanulók számára egyaránt. Miközben országos átlagban a maturálók 8,38%-a bukott meg az ukrán emelt szintű érettségien,²⁹ a magyar tannyelvű iskolák végzősei között ez az arány 29,58%.³⁰ A 2009/2010. tanévtől kezdve minden érettségi és egyben felvételi vizsgát ukrán nyelven kell tenni Ukrajnában.

Az oktatási miniszter 2008. március 21-én az ország felsőoktatási intézményeinek vezetőivel tartott találkozáson elmondott beszédében kijelentette: „Az oktatási és tudományos minisztérium egyik legkiemeltebb feladata az oktatás teljes mértékben államnyelven történő bevezetése a felsőoktatási intézményekben.”³¹

6. Összefoglalás helyett megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar közösség vonatkozásában a magyar nyelv megtartása és a nemzeti azonosságtudat fennmaradása között szoros kapcsolat van. Az anyanyelv a nemzeti tudat egyik kiemelt jelképe, amely a nemzeti, a regionális és a lokális identitásnak is szerves összetevője. Azt is láthattuk azonban, hogy az erős nemzettudat és az anyanyelvhez való ragaszkodás minden valószínűség szerint összefüggésben van az anyanyelvi iskoláztatással. A magyar nyelvű oktatási intézményhálózatot azonban az

²⁷ Lásd: Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás, és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997. 27.

²⁸ Az oktatási miniszter egyenesen így fogalmazott 2008. március 4-én megtartott beszédében: „Kiderült, hogy az ukrán nyelv oktatása helyett nem ritkán ezt csak imitálják, a bizonyítványokba pedig a legmagasabb osztályzatok kerülnek.” http://www.mon.gov.ua/newstmp/2008/05_03/doc.doc

²⁹ Lásd: <http://www.testportal.gov.ua>

³⁰ Lásd a *Kárpátalja* c. hetilapban (2008. június 6., 5.).

³¹ A beszéd ukránul megtalálható: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2008/21_03

ukrán nemzetpolitika a homogén nemzetállam építésének szolgálatába kívánja állítani. A tanulmányunkban bemutatott adatokra alapozva megjósolhatjuk, hogy – éppen a kárpátaljai magyarok erős nemzeti identitása és anyanyelvéhez való ragaszkodása következtében – ez társadalmi konfliktusokhoz vezet. A helyi magyar pártok és társadalmi szervezetek határozott tiltakozása az anyanyelvi iskolákat fenyegető rendeletek ellen erre enged következtetni.³²

---

³² A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és az Ukrajna Magyar Demokrata Szövetség tiltakozását lásd a *Kárpátalja* (2008. június 6., 1., 3.), a *Kárpáti Igaz Szó* (2008. június 7., 3.) és az *igazi Kárpáti Igaz Szó* (2008. június 7., 1., 5.) c. lapokban.

TÖRTÉNELMI LÉTHELYZETEK

Az ún. nemzeti filozófia a magyar és a szlovák filozófiatörténet-írásban

A magyar filozófiatörténet-írás akkor, amikor az ún. nemzeti filozófia történetének a magyar nyelvűséget megelőző szakaszát, illetve az iskolai filozófia funkcióit tematizálja, elkerülhetetlenül beleütközik abba a ténybe, hogy ugyanazok a szerzők vagy művek egy más – esetünkben a szlovák – filozófiatörténet tárgyát is képezhetik. Az ebből adódó problémák komoly módszertani kérdéseket vetnek fel.

Az említett tény maga még nem probléma, hiszen a közös múlt, valamint az, hogy a 16. századtól a 18. század második feléig a magyarországi filozófia súlypontjai Felső-Magyarországon, illetve Erdélyben voltak, kézenfekvő módon nyújtja a szlovák kutatóknak, hogy Felső-Magyarország filozófiai hagyományait saját kultúrtörténetük szempontjából is megvizsgálják. Hiszen ha csak az iskolai filozófiát tekintjük, és az adott filozófus nemzeti filozófiába való besorolását származásához kötjük, akkor kétségtelen, hogy a felső-magyarországi filozófiatanárok jelentős része szlovák nemzetiségű volt. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy az iskolai filozófiának a nemzeti filozófiához való tartozása csupán fenntartásokkal és magának a nemzeti filozófiának a meghatározásától függően tartható. Nem szólva arról, hogy egyrészt a hungarus-tudat a 19. század elejéig szubjektíve is gátat szabott a nemzeti besorolásoknak, másrészt pedig a mai értelemben vett Szlovákia az adott korban nem létezett, azaz egységes és intézményesült szlovák kultúráról sem beszélhetünk. Nem véletlen, hogy a Ch. A. Heumann művének hatására tükröző 18. századi magyarországi „historia litteraria” darabjai¹ nem is foglalkoznak a felvett szerzők műfaji és nemzetiségi besorolásával. Nem feledkeznek meg viszont az iskolai és felekezeti meghatározottságról. Amiből az következik, hogy a nemzeti filozófia kérdése Magyarországon a 19. században veszi kezdetét, párhuzamosan azzal, ahogyan az irodalomtörténetben is az eredeti „államközösségi” paradigmát fokozatosan felváltja az „eredetközösségi” és a „hagyományközösségi” paradigma.²

¹ Wallaszky, Paulus: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria...* Posonii et Lipsiae, 1785; Budae, 1808; Felker, Andreas: *Res Litteraria Hungariae. Cassoviae*, 1735; Rotarides, Michael: *Historiae Hungaricae Litterariae...* Altonaviae et Servestae, 1745; Horányi, Alexius: *Memoria Hungarorum et Provincialium Scriptis*. I–II. Viennae, 1775–76, III. Posonii, 1777; Belnay, Georgius: *Historia Litterarum bonarumque artium in Hungaria*. Posonii, 1799.

² Lásd ehhez S. Varga Pál invenciózus művét: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

Ebből kiindulva az alábbiakban a következő problémakörökön keresztül próbálok választ adni a vázolt dilemmára: 1. a nemzeti filozófia történetének értelmezése a magyar filozófiában (ezt itt csak röviden mutatom be, hiszen ismert és nagy részben feldolgozott témáról van szó); 2. a szlovák megközelítés; 3. a kettő összevetéséből levonható konklúziók.

1. A magyar értelmezés nem az első magyar nyelvű – és a magyarországi filozófia történetét is felvevő – filozófiatörténetben,³ hanem az Akadémia nevezetes és ismert 1831-i pályakérdésre adott és győztes műben⁴ jelenik meg. Most elhagyhatjuk az eredendő problémafelvetést – a hazai filozófia időbeli inkongruenciáját az európai filozófiával szemben – és Almási Balogh új gondolatára, a „nemzeti szellemű filozófiára” figyeljünk.⁵ Ennek az első összetevője a saját filozófiai terminológia, aminek nemcsak az a funkciója, hogy gazdagítsa a fogalmi apparátust, hanem az is, hogy orientáljon bennünket. Azzal ugyanis, hogy az új fogalmak bekerülnek az anyanyelv vérkeringésébe, az eredendő filozófiai rendszert is a hazai kultúra részévé válik. A „nemzeti szellemű filozófia” másik funkciója a nemzeti identitás kifejezése és formálása. Ez a funkció lesz majd mindenfajta nemzeti filozófia neuralgikus pontja, habár itt még nem jelent ideologikus, hanem csupán nyelvészeti problémát. Hiszen az egyezményesek is kihangsúlyozzák filozófia és irodalom szimbiózisát. Közvetlenebbül: a filozófia magyarosságát, világosságát és érthetőségét.⁶ Szontagh a létező filozófiai rendszerek adaptálásának és adoptálásának szükségessége mellett ezért már kiemeli a filozófia önálló fejlesztésének programját is, sőt, ezt tartja a követendő feladatnak. Szontagh már romantikus gondolkodó, aki a filozófia általánosságának felvilágosodás-kori eszméjét úgy modifikálja, hogy az önmagában vett filozófia csupán eszmény, nem pedig létező valóság. Az egyes nemzeti kezdeményezések ezért egyenrangúak, és a nyelvi hordozó alapján joggal nevezhető a magyar nyelvű filozófia magyar filozófiának. Vagyis Szontagh az érthető nyelvezet és a társadalmi konszenzus (egyezmény) követelményével egészítette ki Almási Balogh Pál értelmezését.

Bizonyos szempontból ezt a Szontagh-féle felfogást bontakoztatja ki szociológiai értelemben Szilasy János 1847-ben az Akadémia filozófiai osztályának ülésén.⁷ Közismerten ő a filozófiának négy típusát különbözteti meg: az iskolai, az egyéni, a nemzeti és az ún. világfilozófiát, amelyek között történeti-hierarchikus viszonyt lát. Vagyis a nemzeti filozófia a filozófia fejlődésének természetes stádiuma. Tud-

³ Ruszek József: *A Filozofának rövid históriája*. Veszprém, 1811.

⁴ Almási Balogh Pál: *Felelete...* In: *Philosophiai Pályamunkák*. I. k. Buda, 1835.

⁵ A nemzeti filozófia értelmezéstörténetéhez lásd: Percz László: *Változatok a magyar filozófiára*. A nemzeti filozófia toposza a magyar filozófiatörténetben. *Magyar Tudomány*, 2002, 9. sz. 1242–1251.

⁶ Lásd: Szontagh Gusztáv: *Propyleumok a magyar philosophiához*. Buda, 1839. 289.

⁷ *Magyar Akadémiai Értesítő*, VII. évf. Pest, 1847. 152–154. Ennek a vitának az értelmezését lásd Percz László tanulmányában: *A nemzeti filozófia születése* (Egy 1847-es akadémiai vitáról) *Gond*, 1992, 2. sz. 29–35.

juk azt is, hogy Szilasy előadása nagyon gyér vitát váltott ki, és hogy Schedius ellenvetése az általános emberi ráció felvilágosodás-kori értelmezésére támaszkodott, amelynek ekkor már Magyarországon csak a hagyományos hungarus-tudatú gondolkodók voltak a követői. Ha eltekintünk a Szilasy és Szontagh értelmezése közötti finom eltérésektől, akkor a következő meghatározáshoz jutunk el: a nemzeti filozófia tükrözi és elemzi a nemzeti szellemet, az így nyert elveknek és a világfilozófia eredményeinek figyelembe vételével pedig meghatározza az adott nemzet kulturálódásának irányait és módozatait. Logikus, hogy ennek alapján Szontagh a common sense alapján kidolgozott pragmatikus (gyakorlatias) „társasági” filozófiát helyezte előtérbe. A későbbiekben szólok arról, hogy a Štúr-generáció tagjai identikusan képzeltek el az ún. szláv tudomány mibenlétét. Amiben az a poén, hogy a szlovák gondolkodók Hegelt követve jutottak el arra az álláspontra, amelyre Szontagh a maga Hegel-ellenességével és J. F. Fries szubjektív teleológiájának és Gemeingeist-fogalmának elfogadásával helyezkedett.⁸

Erdélyi János ismert reakciója bennünket most csak Szontagh azon pozitívista tétele szempontjából érdekel, miszerint az egyes nemzeti filozófiák mögött az adott nemzetek eltérő szemlélete húzódik meg. Ezt Erdélyi az ismert módon elutasítja.⁹ Fentebb azt állítottam, hogy az iskolai filozófia csak fenntartásokkal tartható nemzeti filozófiának. És ez itt bizonyítást is nyer, hiszen az európai filozófiai áramlatok importálásánál – ami az iskolai filozófia egyik jellemző tulajdonsága – mindig változnia kellett volna a nemzeti szemléletmódnak. Ami pedig nem történt meg. Vagy pedig – saját témánkat illetően – a magyar, illetve a szlovák befogadás között találnánk eltéréseket. És kiderül, hogy ez sem ilyformán történt, hanem a határvonalak – főként az iskolai filozófia esetében – a felekezeti különbségeket másolják le. Nagyon jó példa erre három friesiánus felső-magyarországi evangélikus filozófiatanár – a szlovák Ľudovít Šuhajda, a magyar Vandrák András és a német Johann Samuel Steiner esete – akik teljesen identikus filozófiát műveltek. Az ún. nemzeti jelleg tehát kimutathatatlan. Felmutathatók viszont a különbségek a „nemzeti küldetés” esetében, vagyis ott, ahol a filozófiának az alkalmazott, esetleg ideologikus funkciója emelődik ki. Erre pedig példának az evangélikus Štúrék hegelianizmusa hozható fel, ami az evangélikus iskolafilozófiában elképzelhetetlen lett volna, de mivel itt Hegel gondolatainak politikai töltete volt a fontos, fel sem merültek a filozófia rendszerproblémái.

Kicsit előrefutva a kifejtésben, már itt leszögezhető, hogy az egyik alapvető különbség a téma magyar és szlovák kezelésében a 20. század közepéig abban van, hogy a nemzeti filozófia értelmezéséhez a magyaroknál már a 19. században két feladat kapcsolódik: az egyik a terminológia magyarítása, a másik pedig

---

⁸ Ennek kifejtését lásd: Mészáros András: Jakob Friedrich Fries hatása a magyarországi filozófiára. *Magyar Filozófiai Szemle*, 39, 1995, 3–4. sz. 481–498.

⁹ Erdélyinek a nemzeti filozófiához fűződő kapcsolatát illetően elfogadom Percz László újabb értelmezését: Percz László: „Nemzeti filozófia”: Saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 5–6. sz. 541–558.

a filozófiai múlt feltárása. Ennek a különbségnek a háttérében intézményi okok is meghúzódnak: a magyaroknak voltak, a szlovákoknak nem voltak olyan intézményeik, amelyek a filozófia professzionalizálódását támogatva felkarolták volna az említett feladatokat. Tudjuk, hogy a 19. század végén mindkét magyar filozófiai folyóirat, a *Magyar Philosophiai Szemle* és a *Bölcseleti Folyóirat* is megfogalmazta a filozófiatörténet kutatásának szükségességét. Böhm Károly ezt a lap programnyilatkozatában tette meg,¹⁰ katolikus oldalról pedig Notter Antal tett közzé hasonló jellegű felhívást.¹¹

Alexander Bernát 1893-as inaugurációs előadásának egyik tézise az, hogy a filozófia a kor öntudata, vagyis mindig a művelődés része.¹² Azaz a filozófia is a nemzeti szellem fejlődésének egy bizonyos stádiuma, amelyik feltételezi a vallás kontroll-szerepének elhalványulását és az egzakt tudományok meglétét. Ha elfogadjuk ezt a tételt, akkor megismételhetjük a fentebb már megfogalmazott állítást, miszerint *a szlovák nemzeti filozófiai megkésettisége a magyarral szemben a vallásnak a kultúrában való hegemóniájával, a tudományosság hiányával – illetve annak nem szlovák nyelvűségével – valamint az illető intézmények abszenciájával magyarázható*. Tény, hogy a szlovák filozófia fő iránya a 20. század folyamán is vallásfilozófiai volt, és csak a harmincas-negyvenes években formálódott ki mellette egy szcientikus irányzat.

Alexander aztán csaknem húsz évvel később¹³ újraeslezi Szontagh nemzeti küldetésű filozófia-értelmezését és az Erdélyi-féle befogadás-elméletet, sőt a magyar filozófia jellegét is megpróbálja meghatározni.¹⁴ Ismeretes az általa adott negatív meghatározás: hogy a skolasztika Magyarországon nem élte túl a középkort; hogy nem gyökerezett meg sem az angol utilitarizmus, sem pedig a francia majd német materializmus; hogy sem a szkepticizmusnak, sem a miszticizmusnak nem voltak nálunk követői.

Joó Tibor volt az, aki bizonyos szempontból meghaladta Alexander deduktív módszerét, mert szerinte a nemzeti filozófiáról csak akkor mondhatunk valamit, ha mindenfajta szintézist szigorú faktográfia előz meg. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a nemzet nemcsak saját nyelvében él, azaz a nemzeti filozófiai hagyomány részét kell hogy képezze a latinul írt bölcsészet is, valamint hogy el kell vetni olyan művek és szerzők egyoldalú (néha sovíniszta) értelmezését, amelyek eseté-

¹⁰ *Magyar Philosophiai Szemle*, 1. évf. 1882. 7–8.

¹¹ *Bölcseleti Folyóirat*, 1893. 789–790. Notter a középkori, az újkori és a 19. századi filozófia történetét jelölte meg a kutatás tárgyaként. Ugyanakkor fontosnak tartotta annak megállapítását is, hogy mely elméletek voltak egyszerű importtermékek, és melyeket tarthatjuk eredetieknek.

¹² Alexander Bernát: *Nemzeti szellem a filozófiában*. Budapest, 1893. 36.

¹³ Alexander Bernát: *Magyar filozófia. Athenaeum*, új folyam, I. k. Budapest, 1915. 1–21.

¹⁴ Szontagh és Alexander felfogásának rokonságáról ír Percz László és Mester Béla is. Lásd Percz László: Két kísérlet: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”. *Gond*, 1994, 5–6. sz. 104–128; Mester Béla: Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmai. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Budapest, Áron Kiadó, 2004. 38.

ben az ún. tiszta nemzetiség kérdéses.¹⁵ Ezzel egyértelmű választ adott arra a kérdésre is, milyen szerepe van egy gondolkodó nemzetiségének egy adott nemzeti filozófiába való besorolás esetében. Ennek háttérében megtalálható Joó „korszellem” fogalma,¹⁶ valamint a filozófiát a kultúra egészében való szintetizáló értelmezése, amelyet ő maga „szinoptikus” szemléletnek nevezett.¹⁷ Nézetem szerint ez a szemlélet produktív lehet a magyarországi filozófia története 19. század előtti szakaszának tekintetében, amelyet a magyar filozófia előtörténetének nevezhetünk, és amikor ennek a filozófiának a mozgása elválaszthatatlan az egyház- és iskolatörténettől, a teológiai és felekezeti viszályoktól stb.

A szellemtörténeti iskola kezdeményezései azonban, néhány tanulmánytól eltekintve, nem jutottak el összefoglaló feldolgozásokig. Megakadályozta ezt a marxizmus második világháború utáni térnyerése is. Általánosságban elmondható, hogy a marxista történészek a „nemzeti” fogalmát az „osztályharc” fogalmával cserélték fel, és bevezették a materializmus progresszivitásáról szóló tételt. Ugyanakkor visszatértek a magyar filozófia elmaradottságáról szóló korábbi téziszhez és ahhoz az „egyezményes” követelményhez, miszerint a „fejlett filozófia” mindenkor kapcsolódik a társadalmi gyakorlathoz. Mivel ezzel a kérdéssel Mester Béla csatlakozó előadása foglalkozik, az itt megjelenő problémákkal majd a szlovák filozófiatörténet marxista korszakának bemutatásakor térek vissza.

A 20. század hatvanas éveiben a magyar filozófiatörténészek többsége eltekint a materialista hagyományok erőszakolt keresésétől.¹⁸ Résztanulmányoktól eltekintve azonban nem született meg egy összefoglaló filozófiatörténet. Kivételt csak Horkay Lászlónak a magyar nyelvű filozófia történetét tárgyaló dolgozata jelentett,¹⁹ amelyben érvényesítette a nemzeti filozófiáról szóló korábban megfogalmazott felfogását is.²⁰ Ennek alapján a nemzeti nyelv elkerülhetetlen, de nem elegendő feltétele a nemzeti filozófia meglétének, ugyanis Horkay szerint az a nyelvnek és a szellemnek az összekapcsolódásával jön létre. Az első klasszikus, és ezért magyar filozófiai rendszert létrehozó gondolkodó az ő felfogásában ezért Böhm Károly. Horkay mellett a másik kivételt Larry Steindler²¹

¹⁵ Lásd pl. Joó recenzióját Dormándi László *Kis Enciklopédia* (Budapest, 1938) c. művére: Faji filozófiát? *Protestáns Szemle*, 48. évf. 1939. 324–326.

¹⁶ Joó Tibor: A korszellem mint történetfilozófiai kérdés. *Athenaeum*, 1933. 1–20.

¹⁷ Joó Tibor: Újabb felfogások a barokkról. *Magyar Szemle*, XIX. évf. 1933. 146–156.

¹⁸ Példaként három tanulmányt hozhatunk fel: Tordai Zádor: A magyar kartezianizmus történetének vázlata. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962, 1. sz. 54–79; Márkus György – Vajda Mihály: Halaadás és reakció a filozófiában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1967, 6. sz. 1074–1105; Horkay László: A hegeli viták szerepe az egységes magyar filozófiai műnyelv kialakításában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970, 5. sz. 925–935.

¹⁹ Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. *Theológiai Tanulmányok*, új folyam, 7. k. Budapest, 1977.

²⁰ Horkay László: Van-e magyar filozófia? *Szellem és élet*, 1939, 1. sz. 3–9; Uő: Böhm és a német idealizmus. *Theológiai Tanulmányok*, 55. sz. Debrecen, 1938.

²¹ Larry Steindler: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Freiburg/München, 1988.

és Hanák Tibor²² német nyelvű feldolgozásai képezik. De mivel Hanák munkásságával külön konferencia²³ foglalkozott, most erre nem térek ki. Gyümölcsözőnek tűnik ugyanakkor a magyar és a német filozófiai hagyomány összevetése az adott téma tekintetében.²⁴

A magyarországi és magyar filozófia történetével foglalkozó kutatók között jelenleg fennáll valamiféle konszenzus abban a tekintetben, hogy a magyar filozófia története elválaszthatatlan a magyar filozófiai műnyelv kialakulásától, a befogadáshoz kapcsolódó vitáktól, az intézményesüléstől és a magyar kultúra egészébe való beágyazódástól.²⁵ Úgy is mondhatnánk, hogy szociológiai-leíró szempontból közelítünk a témához, és elhagytuk a „nemzeti filozófia” hagyományos, metafizikai („szubsztantív”) és axiológiai jellegű meghatározását. A periodizáció is ezt a megfontolást követi.²⁶ Lehetséges, hogy ez az út, amely elvezet bennünket az írás elején felvetett dilemma megoldásához. Előbb azonban lássuk a szlovák értelmezéseket.

2. A reformkorban, amikor a nemzeti filozófia Almási Balognál és Szontaghnál tételeződik, a szlovák gondolkodók egy része ugyancsak a nemzeti küldetésű filozófia mellett áll ki. Jozef Miloslav Hurban szerint a filozófia azért fontos az ébredező szlovák nemzet számára, mert „általa közelít annak megismeréséhez, hogy mivé kell válnia, hogy mi a küldetése a szellem terén”.²⁷ A filozófiának ezért gyakorlatinak kell lennie, és a nemzeti kultúrát kell kultiválnia, vagyis „élettudomány”, „cselekvéstudomány”. Samuel Ormis szintén elutasítja a katedrafilozófia élettelenségét, és Thomas Reid filozófiáját emeli ki mint követendő példát.²⁸ Ebben nagyon közel áll Szontagh gondolkodásához. Eltávolodik azonban tőle a lengyel messianisztikus filozófia iránti lelkesedésében, akárcsak Pavel Hečko is, aki első bölcséleti tanulmányát Trentowsky gondolatrendszeréről magyarul publikálta.²⁹ Hečko saját rendszerét mint „való-eszmei” („reálno-ideálny”) rendszert képzelte el, ami rokonságot mutat sok 19. századi magyar gondolkodó (Greguss Mihály, Szontagh Gusztáv, Purgstaller József, Horváth Cyrill) elképzelésével. Azzal a különbséggel, hogy míg a magyar filozófusok ezt a „való-eszmei” viszonyt gnoszeológiai értelemben fogták fel, Hečko értelmezése ontológiai. Ami – Trentowsky hatása mellett – a miszticizmus és a messianizmus felé mutat. A 20. századi cseh filozófus, Josef Tvrđý szerint a cseh és a szlovák filozófia közti különbség is abban jelentkezik, hogy a szlovák

22 Gondolunk itt főként *Geschichte der Philosophie in Ungarn* (München, 1990) c. könyvére.

23 Miskolc, 2004.

24 Vessd össze: Pecz László: Nemzet és filozófia: a német példa. *Világosság*, XLV, 2004, 6. sz. 99–110.

25 Lásd ehhez főként a *Recepció és kreativitás. Közelítések a magyar filozófia történetéhez* (Budapest, 2004) c. kötet egyes írásait.

26 Vessd össze Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Pecz László: *Magyar filozófia a XX. században*. I–II. k. (Budapest, 2000–2001) c. mű előszavában megfogalmazottakkal.

27 Jozef Miloslav Hurban: *Slovensko a jeho život literárny*. Bratislava, 1972. 13.

28 Samuel Ormis: *Filozofické úvahy*. Letopisy Matice slovenskej, 1869. 33.

29 *Uj Magyar Muzeum*, 1854, II. k. 361–383.

(valamint az általános értelemben vett szláv) gondolkodás inkább érzelmi jellegű, a cseh pedig racionalisabb. Ugyanez elmondható lenne a magyar és a szlovák filozófia viszonyáról is, ha a 19. században nem jelenne meg mind a szlovák, mind a magyar friesiánusoknál az ún. közvetlen megismerés tétele, amelyik feloldja a határokat a racionalitás, az esztétikum és a hit között.

Tényszerűen kimutatható viszont az a különbség, hogy míg Szontagh a gyakorlatiasság követelményével a forradalom utáni időkben már csak utóvédharcokat folytat, Ormis és Hečko csak ekkor alakítja ki saját álláspontját. Még fontosabb az az eltérés, ami abban mutatkozik, hogy a szlovák nyelvű filozófián belül ekkor meg sem fogalmazódnak a terminológiai és filozófiatörténeti tennivalókat illető feladatok. Itt visszautalhatunk Alexander Bernát megállapítására, hogy a filozófia önállósodása feltételezi a vallás kontrollszerepének gyengülését és az egzakt tudományok meglétét. Nos, az említett szlovák gondolkodók túlnyomó részben lelkészek voltak, akik nem véletlenül hangsúlyozták ki a filozófia „szolgáló” szerepét. A szlovák nyelvű filozófia magyarral szembeni megkésettisége – az intézményesülés és professzionalizálódás szempontjából – ekkor tény.

A változás a 20. században következik be. Talán az sem véletlen, hogy evangélikus környezetben. A magyar filozófiában is mindig a protestánsok viseltettek nagyobb empátiával a nemzeti filozófia kérdései iránt, hiszen még a periodizációt is a nemzeti nyelv használatához kötötték. Samuel Osuskýnak a Štúr-nemzedék filozófiáját feldolgozó művében fogalmazódik meg elsőként az, hogy „beszélhetünk a szlovák filozófia vagy a szlovákiai filozófia szerény történetéről”.³⁰ Osuský nem véletlenül szól „szerény történetről”, hiszen előtte senki sem foglalkozott ezzel a témával. Ezért aztán ő maga volt az, aki következő dolgozatában³¹ megtette az első lépéseket ebben az irányban. Tárgya módszertani kérdései azonban egyáltalán nem foglalkoztatják őt, és korábbi dilemmáját – szlovák vagy szlovákiai filozófia? – elhagyva már egyértelműen szlovák filozófiáról beszél. Vagyis például azokat a 17. századi latinul író protestáns vagy katolikus gondolkodókat is ide sorolja, akik esetében feltételezhető vagy bizonyítható volt a szlovák etnicitás. Ugyanezt az elvet használta, mint két évvel korábban Josef Král, aki a csehszlovák nemzet eszméjéből kiindulva írta meg a „csehszlovák filozófia” történetét.³² Ő így definiálta könyve tárgyát: „etnikai, nemzeti és állami értelemben vett csehszlovák filozófia. Főként a cseh bölcsészeti gondolkodás történetét vázolja fel, de – még ha nem is akarja alábecsülni azokat – ide sorol egyedi jellegű vagy kevésbé fontos szlovák gondolkodókat is [...] A cseh filozófiába soroljuk mindazon filozófusok műveit, akik csehek voltak vagy annak számítottak, írtnak volt bármilyen nyelven”.³³ Tárgyi szempontból Král műve máig használható, de a „nemzeti filozófia” meghatározása enyhén szólva is vitatható:

³⁰ Samuel Osuský: *Filozofia štúrovcov I. Štúrova filozofia*. Myjava, 1926. 8.

³¹ Samuel Osuský: *Prvé slovenské dejiny filozofie*. Liptovský sv. Mikuláš, Tranoscius, 1939.

³² Josef Král: *Československá filosofie*. Praha, Melancton, 1937.

³³ Uo. VIII.

csehszlovák filozófiáról beszél, de a cseh gondolkodókkal foglalkozik, akik közé beenged egy-egy „szlovákot” is; etnikai kritériumot használ, amelyik a legtöbb esetben labilis és megkérdőjelezhető; a két háború közötti csehszlovák állam létét vetíti vissza a múltba; a nyelvformától eltekint.

Erre a műre reagált Jozef Dieška, aki a legpontosabban fogalmazta meg a 20. század negyvenes éveinek szlovák filozófia-felfogását. Megállapította, hogy az addig publikált dolgozatok nélkülöznek mindenfajta „elméleti spekulációt”, a szlovák filozófia története ezért valóban problémává vált. Nála találkozhatunk először azzal a gondolattal, amelyik – paradox módon – az 1950-es évek marxista diskurzusaiban ismétlődik meg, miszerint a nemzeti filozófia esetében a filozófiát tágabban kell értelmeznünk, és olyan formáit is fel kell vennünk, amelyek a filozófián kívül – főként az irodalomban – keletkeztek. Ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy körültekintően kell eljárunk, hogy meg tudjuk különböztetni a filozofikumot a filozófián túli alakzatoktól. Beszél a szlovák filozófia jellegéről is, amelyik egyrészt *a nemzetre irányuló, és ezért nemzeti filozófia*, másrészt pedig *spiritualista és idealista irányultságú*.³⁴ Mintha megismétlődnének a 19. századi magyar meghatározások a nemzeti filozófia funkciójáról és jellegéről. Dieška mindkét összetevőt beveszi a saját nemzeti filozófia-meghatározásába, akárcsak korábban Szontagh vagy Alexander. És ha elfogadjuk Alexander valamint Dieška jellemzését, akkor akár arra is következtethetünk, hogy a szlovák filozófia közelebb áll a magyarhoz, mint a cseh bölcsülethez. (Egyébként a két világháború közti cseh filozófiatörténészek is ezt állították.) A szlovák filozófia küldetését is azokból a feladatokból vonhatjuk el, amelyeket a múltban teljesített: a nemzeti lét és a vallás védelme, valamint a nemzeti kultúra művelése. Ami azt jelentené – habár erről Dieška nem vall –, hogy a filozófia nemzeti funkciója határozza meg ennek a filozófiának a jellegét. Metodológiai szempontból az a dolgozat legjelentősebb része, ahol Dieška felsorolja a filozófiatörténészek előtt álló feladatokat: elsősorban összeállítani a szlovák filozófia teljes történetét, azaz alapos és kimerítő levéltári, könyvtári kutatásokat végezni; másodsorban helyesen, azaz a filozófiatörténet-írás általános szabályainak megfelelően osztályozni és értékelni a hatásokat, valamint elutasítani a felekezeti egyoldalúságokat. Megválaszolatlan marad azonban a kérdés: ki vagy mi a szlovák filozófia szubjektuma. Král művileg konstruált „csehszlovák filozófiáját” Dieška jogosan utasította el, de ő sem hozott fel filozófiai érveket saját alapállása mellett.

Ez előtt a tisztázatlan helyzet előtt álltak a szlovák filozófiatörténészek a 20. század ötvenes éveiben, amikor először kezdtek programszerűen foglalkozni az ún. nemzeti filozófia történetével. Egyrészt tematizálatlan maradt a „szlovák filozófia” fogalma,³⁵ másrészt a marxista paradigma teljesen más irányba vitte

³⁴ Uo. 152.

³⁵ Vesd össze Ján Kocka állításával, miszerint a módszertani kérdések megválaszolatlansága az 1950-es években is olyan szinten volt, mint Osuský idejében: Ján Kocka: Odkaz Osuského „Prvých slovenských dejín filozofie“. In: Andrej Kopčok – Karol Kollár – Tibor Pichler (eds.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. Storočí*. Bratislava, 1998. 114.

a nagyon gyér vitákat. Ezek alapirányultsága megegyezett a magyarországi polémiákkal, hiszen a zsdanovi minta alapján a „materialista – idealista” ellentét és az ún. haladó hagyomány kérdései körül forogtak. Alapjában véve három álláspont alakult ki. Az első abból indult ki, hogy a hazai filozófia története alig ismer materialista hagyományt, vagyis hogy a filozófia történetét az idealista táboron belüli „haladó kontra reakciós” irányzatok harca határozta meg. A második mindehhez hozzátette, hogy csak abban az értelemben beszélhetünk a materializmus és az idealizmus harcáról, hogy a materialista irányzatok külföldön léteztek. A harmadik, doktriner nézet, a megelőző kettőt tudománytalanak és idealistának bélyegezte. A 20. század hetvenes éveinek politikai és ideológiai viszonyai között ezek a vádak még – bár enyhébb formában és komolyabb következmények nélkül – megismétlődhetnek. Adódik egy sajátságos történelmi párhuzam: ahogyan a levert szabadságharc után a 19. század ötvenes éveiben a magyar filozófusok többsége a filozófiatörténet sáncai mögé húzódott, a szlovák filozófusoknak a filozófia autonómiáját védő csoportja is az ún. nemzeti filozófia történetével foglalkozott az 1950-es évektől kezdődően. A Teodor Münz és Elena Várossová vezette akadémiai kutatócsoport két, egymásra épülő kötetben mutatta be a „szlovák filozófia történetét”.³⁶ Az első könyv előszavában, valamint a második könyv utószavában is ugyanaz a módszertani elv fogalmazódik meg: a filozófia története nem írható meg a zsdanovi követelmények alapján. A következtetés tehát hasonló a magyarországi viták végkicsengéséhez. A nemzeti filozófia mivolta azonban nem tételeződik, csupán az fogalmazódik meg, hogy a „nemzeti filozófia történetének” ismeretére azért van szükség, hogy a szlovákság teljesebben megismerhesse saját múltját és szellemi fejlődését.³⁷

A szintetikus feldolgozás igényével 1987-ben megjelent kötet³⁸ a címében hordozza a változást: nem a szlovák filozófia, hanem a „szlovákiai filozófia” történetével foglalkozik. Ennek a szemantikai változtatásnak a buktatói azonban már az előző megfogalmazásaiban is megjelennek. Az első ezek közül nem az ún. nemzeti filozófia léte, hanem a periodizációra és a „kezdet”-problémára utal: „Az a kérdés, hogy a szlovák filozófia vagy a szlovákiai filozófia történetét írjuk-e meg, a nálunk művelt filozófia kezdeteinek kérdésével függ össze.”³⁹ A válasz tehát az, hogy nemcsak a szlovák nyelvű bölcselet képezi a kutatás és a bemutatás tárgyát, hanem minden filozófiai produktum, ami ezen a területen megjelent. Ami hasonló a „magyar – magyarországi” megoldáshoz. Csakhogy a 20. századi Szlovákia vetül vissza a történelembe, ami aztán olyan furcsa dilemmákat is szül a kötet előszavát fogalmazó Ján Bodnár számára, mint például, hogy mit lehet kezdeni a 19. századi szlovák materialista és ateista Ján Horárikkal, aki „külföldön” (sic!), értsd: Pesten

³⁶ *Kapitoly z dejin slovenskej filozofie*. Bratislava, 1957; *Prehľad dejin slovenskej filozofie*. Bratislava, 1965.

³⁷ Vesd össze: Elena Várossová: *Doslov, Prehľad dejin slovenskej filozofie*. Bratislava, 1965. 517.

³⁸ Ján Bodnár (szerk.): *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava, 1987.

³⁹ Uo. Úvod, 9.

működött. Vagyis elsikkadnak azok a művelődésbeli, egyház- és iskolatörténeti összefüggések, amelyek a közös magyarországi háttér figyelembe nem vételével egyoldalú képet vázolnak fel a nemzeti filozófia történetéről.

A szlovák filozófia történetének elvi megalapozásával a legkövetkezetesebben Vladimír Bakoš próbálkozott meg.⁴⁰ Egyértelműen úgy határozza meg a szlovák filozófiát, mint a nemzeti nyelv használatával és „a 19. századi ún. nemzetteremtés időszakában megjelenő konkrét nemzet- és történetfilozófiában” megmutató bölcseletet. Ugyanakkor azt is állítja, hogy mind a klasszikus iskolafilozófia, mind pedig az alkalmazott vagy implicit formában megvalósuló és szélesebb értelemben vett filozófiai gondolkodás a szlovák filozófia történetének részét képezi. A feltétel az, hogy mindezek a formák az itteni kulturális környezetben jelentek meg. „Vagyis a ‘szlovák filozófia’ elnevezés mindazokra a filozófiai módozatokra vonatkozik, amelyek a jelenlegi Szlovákia által behatárolt területi és művelődéstörténeti keretekben jelen voltak” – állítja Bakoš.⁴¹ A meghatározás első felével aligha kell és lehet vitatkozni, hiszen a szlovák nyelven művelt és a szlovákság létét értelmező történetfilozófia valóban nemzeti filozófia. Az implicit – azaz az irodalmi és egyéb művek tartalmazta – filozófia felvétele a filozófia történetébe bizonyos módon megengedhető a múltban saját intézményeket nélkülöző szlovákság esetében. Habár ennek az eljárásnak a veszélyeire már Dieška is figyelmeztetett. Mert akkor fel kell tenni azt a kérdést is, hogy filozófiatörténetet vagy pedig eszmetörténetet művelünk? Kérdéssé válik Bakoš tétele az iskolafilozófiát illetően. Fentebb már említettem Ludovít Šuhajda, Vandrák András és Johann Samuel Steiner esetét, akik kortársak voltak, és mindhárman a Fries-féle filozófiát művelték. Ugyanakkor mindhárman evangélikus iskolákban oktattak, de nemzeti-kulturális orientáltságuk szlovák, magyar és részben magyar, részben német volt. Ami oda mutat, hogy az „itteni kulturális környezet” (Bakoš) nem homogén, hanem – minimálisan a 20. század elejéig – heterogén és multikulturális volt. Abban teljesen igazat kell adnunk Bakošnak, hogy az iskolai filozófia nyújtotta mindenfajta bölcseletészmei háttérét. Általánosságban az is igaz, hogy az iskolai filozófia és a szlovák nemzetfilozófia a 19. század folyamán elválnak egymástól. De ezt a szétválást nem előzte meg semmilyen korábbi szimbiózis, ahogyan az sem állítható (mint Bakoš teszi), hogy a magyar oldalon az iskolai filozófia alkalmazkodott a nemzetformáláshoz. Hiszen egyrészt 1842-ig – a hitoktató intézményekben pedig sok tantárgy esetében a 19. század végéig – a latin volt az oktatás hivatalos nyelve, másrészt pedig a filozófiai propedeutika (amelyről Felső-Magyarország esetében szó lehet) nem tartalmazott ideológiai jellegű diszciplinákat. Nem is beszélve arról, hogy a nyilvánosság előtt megjelenő magyar filozófiai viták időben is megelőzik a magyar nyelvű iskolai filozófiát. Az, hogy

⁴⁰ Vladimír Bakoš: Otázniky nad dejinami slovenskej filozofie. *Filozofia*, 58, 2003, 10. sz. 671–683; Uő: Slovenské (filozofické) myslenie medzi tradíciou a modernou. *Filozofia*, 59, 2004, 10. sz. 727–739.

⁴¹ Bakoš (2003) i. m. 674.

a filozófiai tankönyveket a 19. század második felétől magyar nyelven adták ki, nem elegendő érv az ún. nemzeti filozófia esetében.

Mindezek mellett felmerül a „retroaktivitásnak” egy sajátos problémája is: a jelenlegi Szlovákia múltba való visszavetítése. Ennek legalább két összetevője van. Az egyik az, hogy a „szlovák filozófia” és a „szlovákiai filozófia” amúgy sem tisztázott viszonya tovább bonyolódik, és újabb dilemmákat vet fel. A másik, mondhatnók, filológiai kérdés: mivelhogy Szlovákia mint önálló képződmény a 20. századig nem létezett, és a történeti elnevezések is különböztek a jelenlegiektől, a tudományos tisztesség megköveteli a nevek és elnevezések pontos és korhú adatolását. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy a múltnak és a jelennek ez a keveredése megjelenik a magyar historiográfiában is. A különbség a kettő között talán abban van, hogy a szlovák szemléletben a jelen vetítődik vissza a múltba, a magyarban a múlt prolongálódik a közelmúltba és a jelenbe.) Az eredmény azonban mindkét esetben megegyezik: *a heterogenitás helyett egy megkívánt homogenitás, a szukcesszivitás helyett művileg kialakított kontinuitás, a multi- vagy interkulturalitás helyett monokultúra jelenítődik meg.* Bakoš ugyan megjelöli azokat a jelenségeket (nemzeti és felekezeti eltérések és szembenállások), amelyek mentén kommunikációs diszkontinuitások alakultak ki a filozófiában, de ez nem jelenti azt, hogy az iskolai filozófián belül (amelyről beszél) a katolikus és a protestáns eszmék nem konfrontálódtak volna. Gyakran történt meg, hogy az egymással vitázó jezsuita és protestáns gondolkodók metafizikai nézetei megegyeztek – gondoljunk csak a 17. századi protestáns skolaszticizmusra⁴² –, csupán teológiai és vallásfilozófiai meggyőződésükben ellenkeztek egymással. Ami pedig a nyelvi eltéréseket illeti: ez nagyon későn, magyar–szlovák viszonylatban csak a 20. században tetőződött. Mindaddig a latin összekapcsolta a filozófusokat, és a 19. század első harmadáig a hungarus-tudat is egy egységes politikai nemzet tagjaiként értelmezte őket. Vagyis, ha a szlovák – és a magyar – filozófia történetében kontinuitást keresünk, akkor azt a két nemzeti filozófia közös előtörténetében lelhetjük fel.

3. És ezzel eljutottam az általam felvázolt harmadik témáig: miképpen léphetünk túl a magyar és a szlovák nemzeti filozófia történetének dilemmáin? Azzal, hogy a két dilemmát egymás mellé helyezem, előre jelzem kiinduló pontomat is: *mind a magyar, mind a szlovák filozófia egy közös gyökérből fakad.*

Ennek a közös múltnak, a két nemzeti filozófia előtörténetének a hordozó pillére és állandó meghatározó háttere *az iskolai filozófia* volt, amely a 16–17. századi civilizációs lemaradás ellenére lépést tartott az európai filozófia változásaival. Erről a lépéstartásról beszél Erdélyi János is. Ugyanakkor ez az iskolai filozófia semleges

⁴² Vessd össze: Max Wundt: *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts.* Tübingen, 1939; Ulrich Gotfried Leinsle: *Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik.* T. 1–2. Augsburg, 1985.

volt a nemzeti kérdése iránt, hiszen amikor a modern nemzeti ideológiák a nyilvános diskurzus részét kezdik képezni, az iskolai filozófia Felső-Magyarországon csupán propedeutikai szerepet játszott. Sajátságos esettel állunk szemben, hiszen a magyar filozófia korábban kezdődik, mint ahogyan az iskolai filozófia magyar nyelvűvé válik. Vagyis a felső-magyarországi iskolai filozófia a 19. század második felében csupán nyelve révén válik a magyar filozófia részévé. A szlovák filozófia ugyancsak az iskolai filozófiától rugaszkodik el, de rajta kívül valósul meg. Szigorúan véve tehát az *iskolai filozófia nem nemzeti filozófia*.

Ami különbség a magyarokat és a szlovákokat is érintő iskolai filozófia vonzatában kimutatható, az ledukálható a felekezeti viszonyokra. A magyar kultúra esetében ez egy sajátságos *katolikus – református* viszonyban, a szlovák kultúra esetében viszont *katolikus – evangélikus* kontrapozícióban jelentkezett. Konkrét-ságában ez azt is jelentette, hogy míg Descartes filozófiája a 17–18. században a református iskolákban meghatározó szerepet játszott, a felső-magyarországi evangélikus iskolákban szinte híre-hamva sem volt. Ellenkezőleg: a nagyszombati és a kassai egyetem jezsuita tanárai nyúlnak a karteizianizmus fizikai tanulságaihoz. Kant filozófiája pedig a 18. század végétől és a 19. század folyamán az evangélikus iskolákban oktatott bölcsélet kvintesszenciája. Az csak „hab a tortán”, hogy Štúr alighanem nemcsak ideológiai okokból fordult Hegel elméletéhez, hanem azért is, hogy elhatárolódjon a „hivatalos” iskolai filozófiától. Ennek a művelődésbeli felekezeti determináltságnak az ismerete azért fontos, mert a 20. századig árnyalta – és árnyékolta – a szlovák filozófia önismeretét. Jó példa erre az 1940-ben beinduló első szlovák filozófiai folyóirat, a *Filozofický zborník* túlnyomórészt katolikus szellemisége, valamint a lapjain lefolytatott vita Osuský filozófiatörténetéről és Štefan Polakovič gimnáziumi filozófia tankönyvéről. A polémiák háttérben kimondva, kimondatlanul ugyanis állandóan ott lappang a *katolikus – protestáns* ellentét, amelynek akkor erős politikai és ideológiai töltete is volt.

A nemzeti filozófiáknak a közös háttérről való leválása a *nemzeti nyelv* használatával kezdődik. Az eltérés a magyar és a szlovák filozófia között itt abban van, hogy a hiányzó intézmények miatt is a szlovák bölcsélet leragad a történetfilozófia és a nemzetfilozófia mellett, és nem jut el a klasszikus filozófiai diszciplínákhoz. Vagyis az egyezményesekhez hasonlóan a szlovák filozófia is a nemzet felemelését kívánja szolgálni, és ehhez keres filozófiai érveket. A magyar filozófia ugyanezt teszi, de párhuzamosan foglalkozni kezd saját történetével, formálja saját terminológiáját, és az Akadémia révén intézményesül is. A szlovák filozófia a 19. század első felében inkább nemzetpolitikailag instrumentális szerepet játszik, a magyar viszont – eltekintve az egyezményesektől – inkább „akadémikus”.

Ha a nemzeti filozófiák immanens összefüggéseiről beszélünk, akkor valamilyen kontinuitást feltételezünk ezen nemzeti filozófiák mozgásában. Ezt a problémát Bakoš is felveti idézett tanulmányaiban. A szlovák vagy a magyar filozófia kontinuitását szerinte értelmezhetjük az eszmék és elméletek láncolataként, az egyes filozófusok egymásra való hivatkozásaként, vagy pedig egy konkrét filozó-

fia jelenléteként az egyes közösségeken belül. Az első és második módozatra alig van példánk a magyarországi filozófia történetében. A harmadik kimutatható például az eperjesi evangélikus kollégiumban a 19. század folyamán, ahol demonstrálható a kanti ismeretkritika erkölcsfilozófiáján keresztüli átalakulása axiológiává. Csakhogy ez a példa nem nyúlik túl az iskolai filozófia területén, még annak ellenére sem, hogy ezt az értékfilozófiaként művelt bölcseletet oktatták az eperjesi és a pozsonyi teológushallgatóknak is.

A kontinuitás kérdését, nézetem szerint, csak úgy válaszolhatjuk meg, hogy az ún. kulturális környezetet azzal az intézményrendszerrel identifikáljuk, amelyen belül a filozófia megjelenik. Valami hasonlót állít Bakoš is, amikor „a szlovák filozófia 20. századi professzionalizálásáról” beszél.⁴³ Mire gondolok? Arra, hogy a filozófiának a „kulturális környezetbe” való beágyazódása vagy úgy történik, hogy a filozófiai eszmék valamiképpen domesztikálódnak a kultúra többi alrendszerében, vagy pedig úgy, hogy a filozófia kialakítja saját intézményeit, amelyek révén az adott nemzeti kultúra objektívizált részterületévé válik. Az első lehetőséget a szlovák filozófiában a Štúr-generáció valósította meg, de tudjuk, hogy ez időleges tett volt, és a hegeli filozófiáról később már viták nem folytak. Mivel intézmények nélkül zajlott le, az egész kezdeményezés önmagába zárult. Nézetem szerint az institucionalizálódás révén sorolódik be a filozófia a kultúra alrendszerékként a társadalomba, és válik autonóm, valamint professzionális tényezővé.

Ha ebből a szemszögből tekintünk a magyar és a szlovák filozófia történetére, akkor bizonyos időbeli eltolódással találkozunk. A magyar filozófia mögött ott volt a Magyar Tudós Társaság (a későbbi MTA), a 19. század végétől a filozófiai folyóiratok, az európai filozófia legjelentősebb műveinek fordításai, a pesti, majd pedig a kolozsvári egyetem filozófiai tanszékei stb. A szlovák filozófia ilyen jellegű professzionalizálódása csak a 20. század folyamán a két világháború közötti időszakban zajlott le, főként a pozsonyi egyetemen, cseh tanárok segítségével, valamint a szlovák állam megalakulása után az első szakfolyóirat beindulásával. Ekkor vált nyilvánvalóvá az is, hogy a szlovák filozófia két alapvető – szekularizált versus vallásos – irányban kezdett fejlődni. Ennek megvoltak a belső okai, de talán nem érdektelen utalni arra, hogy a 19. és a 20. század fordulóján létező két magyar filozófiai folyóirat közül az egyik pozitivista, a másik pedig neotomista irányultságú volt. Vagyis a közös múlt és háttér itt sem elhanyagolható.

---

⁴³ Bakoš (2004) i. m. 731.

Simon Attila

Cseh és szlovák telepések kényszerű migrációja az első bécsi döntés után *

A Kelet-Közép-Európában az első világháború után lezajlott földbirtokreformok legtöbbször, a szociális és gazdasági motívumok mellett, az etnikai szempontok is jelentős szerepet kaptak. Így történt ez az 1920-as években Csehszlovákiában lezajlott földbirtokreform esetében is, amely elsősorban a földtulajdon eloszlásában meglévő aránytalanságokat és igazságtalanságokat igyekezett orvosolni, emellett azonban nemzetpolitikai célokat is követett. Annak a csehszlovák politikában határozottan kimutatható törekvésnek volt az egyik legfontosabb láncszeme, amely a gazdaság nacionalizálását a nemzetállami építkezés egyik legfontosabb elemeként alkalmazta. Ezen célkitűzés mögé a szó etnikai értelmében vett cseh-szlovák társadalom döntő többsége és a cseh és szlovák pártok legtöbbször fenntartás nélkül felsorakozott. Ennek a konszenzusnak a létrejöttét jelentős mértékben elősegítette, hogy a földbirtoktulajdon nagy részét kezében tartó arisztokráciát sem a cseh, sem pedig a szlovák közgondolkodás nem tartotta a „nemzet testéhez” tartozónak.

A nemzeti elvű földbirtok-politika megvalósítója az Állami Földhivatal (továbbiakban ÁFH) volt, amely szinte ellenőrizhetetlen hatalommal rendelkezett. Az ÁFH tevékenységének köszönhetően a földreform rendkívül hátrányosan érintette a magyar kisebbséget, amely a földhivatal részrehajló birtokpolitikája miatt a magyar többségű dél-szlovákiai járásokban csak a kiosztott földek 19%-át kapta meg, miközben a többi – kiskiutalás, telepes- és maradékbirtok, valamint államosítás formájában – cseh és szlovák kézre került.

A földreform szerves részét képezte a korabeli szóhasználatnál belső kolonizációnak nevezett folyamat, amely során a Dél-Szlovákiában lefoglalt földbirtokokra „csehszlovák”¹ telepéseket költöztettek, akik jelentős állami támogatást kaptak letelepedésükhöz. A csehszlovák állam vezetői az államhoz hű népesség letelepítésével egyrészt a fennálló etnikai viszonyokat akarták megváltoztatni, másrészt pedig az államhatárok biztonságát megerősíteni. Az telepítések két módszere során (az ÁFH által irányított állami és az ún. magánkolonizációról van szó)

* A tanulmány Fórum Kisebbségkutató Intézet 2007. november 16-án, Komáromban megrendezett *Hagyomány – Migráció – Változás* c. konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

¹ A korabeli hivatalos politika a fiktív csehszlovák nemzet ideológiájára épült. A telepések valójában szlovákok, morvák és kisebb számban csehek voltak.

összességében több mintegy 3 300 telepescsalád költözött magyar nyelvterületre, akik 45 ezer ha földbirtokhoz jutottak.² Az összesen 143 helyszínt érintő telepítéspolitika így jelentős hatást gyakorolt a térség életére, s tulajdonképpen nyitányát jelentette a Dél-Szlovákiában Trianon után lezajlott etnikai változásoknak.

A jelen tanulmányban – mivel ezt már más helyeken megtettem³ – nem kívánok a csehszlovák földbirtokreform és a telepítéspolitika megvalósulásával és eredményeivel foglalkozni, hanem arra szeretnék választ adni, milyen sors várt a telepesekre az 1938. november 2-ai első bécsi döntés után.

A telepesek ügye az 1938-as csehszlovák válság idején

Mivel a nagybirtokok felosztása és a protekcionista módon végrehajtott földjuttatások következtében Dél-Szlovákiában volt uradalmi cselédek, mezőgazdasági munkások és szegényparasztok tízezrei maradtak megélhetés nélkül, ezért az itt élő lakosság kezdettől fogva meglehetősen gyanakvással szemlélte a telepítéseket. Az ellenzéki magyar pártok, illetve a budapesti kormánykörök is a szlovákiai magyarok egyik legfontosabb sérelmeként regisztrálták a Prága által lebonyolított földreformot, így mindenki számára világos volt, hogy egy esetleges határváltozás a csehszlovák földbirtokreform és a telepítések azonnali revízióját fogja eredményezni. Az 1938 őszi csehszlovákiai válság idején – amikor már kézzelfogható közelségbe került a versailles-i határok revíziója – a budapesti Földművelésügyi Minisztérium kidolgozta a *Földbirtokpolitikai teendők a felszabaduló Felvidéken* című elaborátumát, amelyben a csehszlovák földreform során a magyar lakosság közé betelepített kolonisták eltávolításának módozatait vázolta fel.⁴ A dokumentum ugyan elsősorban jogi megoldásokat javasolt, ám a budapesti kormányzati körök a direkter és az erőszakot is megengedő megoldásokat sem zárták ki. Abban reménykedtek, hogy a visszacsatolást követően bevezetendő katonai közigazgatás olyan helyzetet teremt majd, amely a telepesek döntő többségét távozásra bírja. Ebből a szempontból a magyar kormányzatnak kapóra jött a Dél-Szlovákiában a müncheni döntést követően kialakult hangulat, amely a telepesek elbizonytalanodásához vezetett. Ebbe az irányba hatott az 1938 őszi a magyar–szlovák államhatár térségében bekövetkezett kacagópusztai incidens is,⁵ amely során az államhatárt átlépő magyar fegyveresek elsőszámú célja épp

² A telepesek által megszerzett földterülettel nagyjából hasonló nagyságú (mintegy 40 ezer ha) területet kaptak Dél-Szlovákiában az államhoz hű középbirtokos réteg gerincének szánt maradványbirtokosok is, miközben a helyi magyar lakosság birtokába csupán 30 ezer ha terület került.

³ Lásd többek között az alábbi tanulmányokat: Simon Attila: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. *Századok*, 2004, 6. sz. 1361–1380; Uó: K niektorým aspektom kolonizácie južného Slovenska v období prvej republiky. *Historický časopis*, 2007, 2. sz. 289–308.

⁴ MOL (Magyar Országos Levéltár), f. FM (Földművelésügyi Minisztérium), K 184, 1939–35–22303.

⁵ A kacagópusztai incidensről lásd bővebben Simon Attila: Sípbal, dobbal, nagybögövel – avagy

a Rimaszécs melletti négy csehszlovák kolónia elfoglalása, a telepesek elűzése, a telepesbirtokok megszerzése volt. Elbizonytalanították a telepeseket a különböző irredenta szervezetek által Magyarországról átjuttatott szórólapok is, amelyek esetenként nem csupán a csehszlovák földbirtokreform eredményeinek megsemmisítését helyezték kilátásba, hanem olykor nyílt fellépést szorgalmaztak a telepesek, különösen a cseh kolonisták ellen.⁶

A csehszlovák kormányzat igyekezett megfelelő ellenpropagandát kifejteni, s azzal agitált a szlovák, sőt, a magyar lakosság körében is, hogy a határváltozás esetén a földreform során földhöz jutottaktól – nemcsak a csehektől és szlovákoktól, hanem a magyaroktól is – elveszik majd a földet, s a nagybirtokosoknak adják azt vissza. Ezek a hírek a dél-szlovákiai őslakosság körében oly mértékű nyugtalanságot váltottak ki, hogy a pozsonyi magyar konzul október 6-án megfogalmazott jelentésében külön kérte, hogy a budapesti rádióban több ízben is olvassák be, miszerint csupán a „csehektől” fogják elvenni a földet.⁷

A komáromi tárgyalásokon tanúsított merev, a megegyezést nem szolgáló (cseh)szlovák magatartás ellenére a prágai és pozsonyi kormányzat már október elején megkezdte Szlovákia déli területei evakuálásának előkészítését. Az evakuációs előkészületek a telepeseket közvetlenül is érintették, hiszen a szlovák hatóságok előtt sem volt ismeretlen Budapestnek a kolóniákkal kapcsolatos álláspontja. A pozsonyi Telepítési Hivatal közvetlenül a komáromi tárgyalások befejezése után készítette el a szlovákiai kolóniák kiürítési tervét, amelyet október 18-án juttatott el a Gazdasági Minisztériumba.⁸ Az evakuációs terv 49 kolónia összesen 1847 családjának elköltöztetésével számolt, a telepesek ideiglenes szálláshelyét pedig Szlovákia összesen 17 járásában jelölte ki.

Noha az evakuálási terv szélsőséges esetben az összes kolonista elköltözését is lehetővé tette volna, a hatóságok csupán az állami telepesek egy részének – a határvédelemben és nemzetvédő szervezetekben magukat exponált kolonistáknak – az elköltözését támogatták. A többieket, különösen a magánkolonistákat, maradásra szerették volna bírni.⁹ Ezt a szándékot tükrözi a Tartományi Hivatal elnöke által a dél-szlovákiai járási hivatalokba küldött körlevél is, amelyben arra kéri azokat, hogy hassanak oda: a telepesek maradjanak a helyükön.¹⁰

kísérlet a „Felvidék visszafoglalására” 1938. október 5-én. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2006, 4. sz. 145–159.

6 Az egyik röplap a következő szöveget is tartalmazta: „Elég volt a cseh zsarnokságból! Irtsátok a cseh telepeseket, tegyék tönkre a vagyonukat! Pusztítsátok mindent, ami cseh!”

7 MOL, f. KÜM (Külgyminisztérium), K 64, 79. cs, 65. tétel, 1148/1938.

8 SNA (Slovenský národný archív), f. MH (Ministerstvo hospodárstva), k. 950, č. 14/38 taj. Evakuácia kolonistov z územia ktoré bude prípadne odstúpené Maďarsku.

9 Uo.

10 ŠOA Rožňava (Štátny oblastný archív Rožňava), f. OÚ Rožňava (Okresný úrad Rožňava), k. 48, č. 2994/1938 prez.; SNA, f. MH, k. 3, č. 122/1938. Evakuácia územia s obyvateľstvom maďarskej národnosti. Umiestnenie kolonistov.

A telepések elűzése az első bécsi döntéssel Magyarországhoz csatolt területekről

Miután a Csehszlovákia és Magyarország között az új államhatárról diplomáciai jegyzékváltások útján folyó tárgyalások sem vezettek eredményre, a tárgyaló felek nemzetközi döntőbíráskodást kértek, s egyben nyilatkozatban garantálták, hogy az arbiterek döntését magukra nézve kötelezőnek fogják tartani. A döntőbíráskodásra 1938. november 2-án került sor Bécsben, ahol Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszterek kihirdették a Csehszlovákia és Magyarország közötti új határvonalat. Az első bécsi döntésben megállapított határok 93%-ban megegyeztek a csehszlovák fél által október 22-én a prágai magyar követnek átadott javaslattal,¹¹ s jórészt a magyar–szlovák etnikai határvonalat követték. A döntés következtében Magyarország 11 927 km² nagyságú területet kapott vissza Csehszlovákiától, 1 027 450 lakossal. Az érintett területen a visszacsatolása után végzett 1938 decemberi összeírás szerint a visszatért lakosság 84,4%-a vallotta magát magyarnak.¹²

Az első bécsi döntés bejelentését szlovák részről hatalmas csalódás és elkese-redettség kísérte. Az autonóm szlovák kormány feje, Jozef Tiso a döntés estéjén a pozsonyi rádióban sugárzott beszédében röviden szólt a telepésekről is. Arra kérte őket, hogy a visszacsatolt területek más szlovák lakosaihoz hasonlóan maradjanak a helyükön, hiszen, ha szükség lesz rá, később lehetőségük lesz az optálásra. Tiso megnyilatkozása lényegében megegyezett a szlovák kormányzati szervek által már október közepétől hangoztatott állásponttal, miszerint azok, akik önként hagyják el a telepeket, később nem számíthatnak kártérítésre, azok viszont, akik bevárják a magyar honvédséget, lehetőséget kapnak az optálásra.

Megfelelő források híján ma még lehetetlen felmérni, hogy az első bécsi döntés kihirdetése és a magyar honvédek bevonulása közötti időszakban hány telepés indult útnak, s ez mennyi telepet érintett. Bizonyosnak látszik, hogy a legionáriusok, az Államvédelmi Őrség¹³ tagjai, illetve a cseh és morva telepések jórészt elhagyták Dél-Szlovákiát. Helyén maradt viszont a magántelepések döntő többsége, az ÁFH által alapított kolóniák szlovák lakosságának jelentős része, sőt, több kolónián a cseh-morva telepések egy része is. A legionárius telepek közül a battányi, a gernyőpusztai kolónia teljesen kiürült, Bélyben, Csátán, Bényben vagy Kőbölkúton viszont egy részük ott maradt. Ezekben a napokban indult útnak néhány aradpusztai cseh telepés s egy család kivételével elhagyták a telepet a millenniumpusztai morva kolonisták is. A források szerint nem volt ritka az a megoldás sem, hogy a család felnőtt férfi tagjai (akik legionáriusok voltak vagy az Államvédelmi Őrségben szolgáltak) elhagyták a telepet, a család többi

¹¹ Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002. 116.

¹² A szlovák szakirodalom az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás eredményeire hivatkozva ettől jóval eltérő adatokat ad meg.

¹³ A határszélen élő megbízható (cseh és szlovák) lakosságból, valamint az itt szolgálatot teljesítő csendőrökből és fináncokból szervezett határvédelmi alakulat.

tagja viszont maradt, illetve, ha el is költözött, az otthagytott ingatlan őrzésével megbíztak valakit.¹⁴ A kolóniákat ebben az időszakban elhagyók pontos számát csupán megközelítőleg lehet megállapítani. Ha elfogadjuk azt, hogy a legionáriusok döntő többsége, a cseh és morva telepeseknek pedig mintegy fele már ekkor útra kelt, akkor a távozó családok számát mintegy 300 és 400 közé tehetjük.

A telepesek távozása rendkívül zűrzavaros időszakban történt. A csehszlovák közigazgatás saját maga elköltöztetésével volt elfoglalva, ráadásul továbbra is azon a véleményen volt, hogy a telepesek maradjanak a helyükön, így a hatóságok csak minimális segítséget tudtak nyújtani a magukat költözésre szánó kolonistáknak. A vasút a közigazgatás, a belügyi szervek, a hadsereg evakuálása miatt volt leterhelve, így a telepesek ingóságainak elszállítása nagy nehézségekbe ütközött.

Az első bécsi döntés értelmében a magyar honvédség alakulatai 1938. november 5–10. között vették birtokukba a kijelölt területet. A visszacsatolás folyamata a területátadásról szóló forgatókönyv szerint nagyobb problémák nélkül ment végbe. A honvédség pompázatos díszletek között való bevonulását követően megkezdődött a Magyarországhoz csatolt területeknek az anyaországba való beillesztése. Ennek első szakaszában a visszacsatolt területeken katonai közigazgatást vezettek be, amelyet december 22-én váltott fel polgári közigazgatás, s ekkor került sor a visszatért területek visszaillesztésére a magyarországi megyerendszer keretei közé.

Mivel az első bécsi döntés során alapvetően az etnikai elvek érvényesültek, a magyar nyelvterületre telepített kolóniák döntő többsége Magyarországhoz került. Vitára csupán a nyelvhatáron fekvő néhány telep hovatartozása adhattott okot. Ezek esetében a gondot a delimitációs tárgyalások során a magyar küldöttség által szorgalmazott kataszteri elv alkalmazása okozta. A magyar fél ugyanis csak az 1918 előtt is létező községeket ismerte el, így az ezek határából kihalított telepeket automatikusan az anyaközség kataszterébe sorolta. Végül az ún. „Eigentumsgrenze” elv alkalmazása és némi területcsere árán a szlovák küldöttségnek sikerült elérnie, hogy 6 állami kolónia (Mezőkeszi, Dögös, Józsefmajor és Nagyfalú, Erzsébetmajor és Annamajor), valamint mintegy tucatnyi magántelep (az Éberhard melletti Gessayov, a Lévától északra és keletre található Szentkeresztpuszta, Kamenecpuszta, Mocsárpuszta, Alsózsember, Kóhatármajor, Kálnaborfő, a nógrádi Tötkelecsény, Alsósztrégová stb.) Szlovákiában maradjon. Eszerint a kolonizáció mindkét formája során letelepített összesen mintegy 3 300 telepesnek valamivel több mint 70%-át, mintegy 2 400 telepest érintett. Mivel azonban – mint ahogyan már jeleztük – a telepesek egy része még a bevonuló honvédség előtt eltávozott, így a Magyar Királyság fennhatósága alá ténylegesen mintegy 2 ezer telepescsalád kerülhetett.

¹⁴ Deák, Ladislav: *Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty III. (3. november – 4. apríl 1939)*. Martin, Matica slovenská, 2005. 39. sz. dokumentum, 69; 40. sz. dokumentum, 71.

A kolóniák lakossága különbözőképpen reagált a honvédcsoportok bevonulására. A fejleményeknek sem szlovákként/csehként, sem telepesként nem tudtak örülni, ám – félve az esetleges ellenlépésektől – érzelmeiket többnyire leplezték. A magyar falvakban élő telepesek szintén ott álltak a díszkapuk mellett, házaikra magyar lobogót tűztek ki, az önálló kolóniákon pedig díszkaput is állítottak. Bellova Ves (Vitténypuszta) kolónián a falu szélén felállított díszkapu mellett szlovák nyelvű üdvözlő szöveggel fogadták a bevonuló magyar honvédséget, majd este táncmulatságot szerveztek a tiszteletükre.¹⁵ Máshol inkább visszahúzódtak a házaikba, igyekeztek úgy viselkedni, hogy ne keltsenek feltűnést. Ennek és a bevonuló csapatok fegyelmezett magatartásának is köszönhető, hogy a visszacsatolás első egy-két napja általában incidensek nélkül telt el. Kivételnek számít az a köbölkúti eset, amelynek során a reguláris katonai erőkkel párhuzamosan bevonuló szabadcsapatok fegyveres összetűzésbe keveredtek az itt maradt kolonistákkal, és 4 telepest megöltek.¹⁶

A telepesek visszacsatolás utáni sorsát a magyar kormányzatnak az a véleménye határozta meg, mely szerint a katonai közigazgatás időszakában a telepesek többsége viszonylag könnyen és nagyobb feltűnés nélkül kimozdítható helyéről. Ezzel összhangban a honvédség bevonulását követően egy-két nappal már meg is kezdődött a telepesek elűldözése. A honvédség számára a felsőbb katonai vezetés által kiadott utasítások a cseh és morva telepesek azonnali eltávolításáról szóltak, s kitértek arra, hogy a szlovák kolonisták további utasításig a helyükön maradhatnak.¹⁷ Ám ennek ellenére több helyszínen a szlovák telepeseket is olyan inzultusok érték, amelyek következtében azok is elhagyni kényszerültek a visszacsatolt területeket.

A telepesek sorsát illetően hiba lenne bármiféle általánosítás, hiszen az egyes kolóniák sorsában meglehetősen nagy különbségeket lehet kimutatni. Míg néhány településről az összes telepest elűzték (pl. Macháza, Köbölkút), addig más helyeken gyakorlatilag valamennyi telepescsalád a helyén maradhatott a háború végéig (Durenda- és Hodospuszta, Kórószegmajor). Másként viselkedtek a fegyveres erők és a hatóságok a cseh és morva telepesekkel, és máként a szlovákokkal, eltérő volt a hatóságok magatartása az egyes régiókban, s különbségek mutathatók ki abban a tekintetben is, hogy az ÁFH által létrehozott telepekről, vagy magánkolóniákról volt-e szó, miközben a források leginkább csak az ÁFH által létrehozott telepesek sorsát dokumentálják. A magyar–szlovák határt önszántukból vagy erőszak hatására átlépő telepesek vallomásaiból¹⁸ mindazonáltal

¹⁵ Deák, Ladislav: *Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty II. (2. november – 14. marec 1939)*. Martin, Matica slovenská, 2003. 123. sz. dokumentum, 153.

¹⁶ Kovács Ferenc: *Szülőfalunk Köbölkút. A keltáktól a 3. évezredig*. Köbölkút – Gbelce, 1988. 72.

¹⁷ MOL, KÜM, K 69, Gazdaságpolitikai osztály, 640. cs, 1938, VI. dosszié. A csehszlovák telepesek ügye; ŠOA Šala (Štátny oblastný archív, Šala), f. Hlavnoslúžňovský úrad v Šamoríne (1938–1945), k. 10, 95/1938. Cseh állampolgárok és hozzátartozóik kiutasítása.

¹⁸ A pozsonyi országos rendőr-főkapitányság 1938. november 14-én kiadott rendeletében a Magyarországhoz csatolt területről Szlovákiába menekülő személyek kihallgatását és ennek jegyzőkönyvezését rendelte el. Ezekből a jegyzőkönyvekből ad gazdag, de szubjektív és tendenciózus válogatást Deák (2003) i. m.

leszűrhető olyan tapasztalatok, amelyek hűen tükrözik a magyar hatóságoknak a telepésekkel szembeni magatartását.

A visszacsatolást követő hetekre leginkább a telepések szervezett formát öltő eltávolítása volt jellemző, amely intézkedések végrehajtásában – helytől függően – éppúgy részt vettek a reguláris katonai egységek, mint a telepések vallomásaiban szabadcsapatoknak nevezett félkatonai egységek, illetve a csendőrség és a civil lakosság közreműködése is kimutatható. Az erőszakos elűdözés leginkább a cseh és morva telepéseket érintette, de sok esetben a szlovák kolonisták is elszenvedői voltak. Noha a szlovák hatóságok által az elmenekült telepésektől felvett vallomásokban gyakran szögeznek le a vallomástevők, hogy „fizikai erőszakot nem követtek el ellenem”, a telepések eltávolítása – különösen a bevonulást követő első hetekben, olykor az erőszaktól sem volt mentes. Bodroghközben november 2. után helyükön maradó cseh telepéseket a november 6-án bevonuló honvédcsepapatok ugyan békén hagyták, ám 11-én csendőrök jöttek értük, akik fegyvereket kerestek, majd a királyhalmeci csendőrőrsre vitték őket. Ott a katonaviselt férfiakat vallatni kezdték, miközben egyeseket kézzel, másokat gumibottal vertek. A vallatás után a családokat autóbuszra rakták, majd Ungvár térségében átrakták őket a határon.¹⁹ Hasonló eszközök alkalmazása (a családok elhurcolása, megfélemlítése, tömeges elszállítása a határra) ismerhető fel a Garam mentén lévő kolóniák esetében is.

Más formában történt a felsőcsallóközi cseh és morva telepések elűzése. Itt általában a hadsereg vagy a csendőrség egységei felszólították a telepéseket, hogy azok záros határidőn belül hagyják el a telepeket és Magyarországot, mert máskülönben nem garantálják a biztonságukat. Ezzel párhuzamosan pedig az anyaországból átjövő félkatonai egységeknek, illetve néhány helyen a helyi lakosságnak a telepésekkel szembeni ellenséges viselkedése olyan légkört teremtett, hogy a legtöbb telepes eleget tett a felszólításnak, s „önként” elhagyta a kolóniákat. A kolonisták ily módon való elűzése már egy-két nappal a Csallóköz visszacsatolása után megkezdődött. A macházi telepéseket már november 7-én, a légieket november 10-én űzték el. A fennmaradt forrásokból viszonylag jól nyomon követhető a két szomszédos felsőcsallóközi telep, Bellova Ves és Blahova Dedina telepeseivel való bánásmód. A bevonuló honvédek november 8-án még díszkapuval és táncmulatsággal fogadó vitténypusztai (Bellova Ves) telepre két nappal később három egyenruhás személy érkezett, akik arra szólították fel a kolonistákat, hogy adjanak el mindent, mert másnap ki lesznek üldözve. A következő nap délelőtt újból katonák érkeztek, akik kidoboltatták, hogy a telepéseknek (beleértve a szlovákokat is) 3 órájuk van arra, hogy összecsomagoljanak és elhagyják a kolóniát. Magukkal csupán annyit vihetnek, amit a kezükben el tudnak vinni. Közben reggeltől már a környék lakossága is a telepen gyülekezett, akik rendkívül olcsón tudták megvásárolni a telepések ingóságait. Ezt követően

¹⁹ Uo. 12. sz. dokumentum, 43–47; 19. sz. dokumentum, 54–55; 160. sz. dokumentum, 193–195.

a délutáni órákban a telepesek csoportjai elhagyták a kolóniát, miközben a kiűritést irányító tisztek külön engedélyével az államhatárig szekereken vihették magukkal holmijukat. Onnan azonban a szállítóeszközöket visszafordították, így a határon már gyalogszerrel kellett átmenniük.²⁰ Másnap ugyanezzel a módszerrel távolították el a sárrépusztai (Blahová Dedina) telepeseket is.

A szervezett akcióknak köszönhetően a felsőcsallóközi kolóniák november közepére jórészt kiürültek. A már jelzett központi parancsokkal ellentétben (bár korántsem helyi kezdeményezésre) azonban ezek során nem csupán a cseh és morva telepeseket űzték el, hanem a szlovákok egy részét is. Egy november 22-én keltezett levélben a somorjai járási katonai parancsnok arról számolt be, hogy a járás területéről az összes cseh és morva telepes (szám szerint 214 család) elköltözött, a szlovákok közül azonban még maradt mintegy 100 család.²¹

A szlovák telepesek elűzése általában nem direkt módon, hanem a közvetettebb eszközök segítségével történt. Ezt példázza a Komárom környéki kolonisták sorsa, akik a felsőcsallóközi telepesekkel szemben 1938 végéig a helyükön maradtak. A hatóságok magatartása (amely itt a somorja környéki telepekhez képest a telepesek nemzetisége miatt visszafogottabb volt) azonban fokozatosan őket is arra az elhatározásra bírta, hogy elhagyják Magyarország területét.²² Erről tanúskodnak azok a nyilatkozatok és kérelmek, amelyeket november második és december első felében tömegesen adtak be a járási katonai parancsnokságra, s amelyekben azt kérik a hatóságoktól, hogy engedélyezzék kitelepedésüket.²³ A nyilatkozatokban a telepesek hangsúlyozzák ugyan, hogy önszántukból döntöttek a kitelepedésről, ám nem kétséges, hogy a döntés háttérében a telepesekkel szemben kialakult közhangulat éppúgy szerepet játszott, mint a hatóságok zaklatásai. A már novemberben beadott kitelepedési kérelmek ellenére a december közepén végrehajtott felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás még a helyén találta a Komáromhoz közeli nagyobb kolóniák (Hodžova, Štúrova, Okánikovo, Mudroňovo, Šrobárovo) telepeseit. Tömeges és szervezett elköltözésük (ingóságaiikat: bútoraikat, háziállataikat is vitték) 1938 decemberének utolsó napjaiban és 1939 januárjában zajlott végül le.

A telepesek elüldözésében a helyi lakosság döntő többsége nem kíván részt venni, s tevékenyen nem is járul hozzá. A csehszlovák földreform során átélt kisemmizettség érzése, valamint személyes sérelmek is hozzájárulnak viszont

²⁰ Uo. 15. sz. dokumentum, 49–50; 78. sz. dokumentum, 103–104; 123. sz. dokumentum, 153–154.

²¹ ŠOA Šal'a, f. Hlavnoslúžňovský úrad v Šamoríne (1938–1945), k. 10, 856/1938.

²² Tanulmány ebből a szempontból a szilaspusztai szlovák telepesek által december 7-én a Hlinka-féle Szlovák Néppárt pozsonyi központi titkárságára küldött levél, amelyben Szlovákiába való átköltözésükhöz kérnek segítséget. A levélben elpanaszolják, hogy a hatóságok feloszlatták a falu képviselőtestületét, s egy magyar polgármestert küldtek a nyakukra; az új postás és az új kisbíró sem tud szlovákul, s noha 110 szlovák iskolaköteles gyerek mellett csak 7 magyar van a faluban, a két odahelyezett tanító közül mégis csak az egyik tud egy kicsit szlovákul. Eközben pedig a telepesek a hatóságok folyamatos zaklatásának vannak kitéve.

²³ ŠOA Komárno (Štátny oblastný archív Komárno), f. MKOVV (Okresné vojenské veliteľstvo v Komárne), k. 2, 262/1938.

ahhoz, hogy általában jogosnak tartották a kolonisták elűzését. Sokan nem tudtak ellenállni annak a csábításnak sem, amit a telepesvagyon könnyű megszerzésének a lehetősége jelentett. Mivel a katonai közigazgatás parancsára több községben is kidobolták, hogy a távozó telepesek vagyont meg lehet vásárolni, tömegesen igyekeztek kihasználni azok szorult helyzetét, hogy fillérekért hozzájussanak a bútorokhoz, élőállathoz, használati eszközökhöz. Sőt, a felheccelt lumpenrétegek néhány helyen a még a helyükön lévő telepesek fosztogatásától sem riadtak vissza. Ilyen eseményre került sor a csehszlovák időkben Švehlovóra átkeresztelt hajmáspusztai kolónián, ahová a szemtanúk állításai szerint november 9-én mintegy 50 környékbeli civil jött, akik válogatás nélkül fosztogatni kezdték a többnyire cseh nemzetiségű telepesek házeit,²⁴ majd a közben megérkező katonai egységek csendes asszisztálása mellett elvitték a telepesek gabonáját, vágóállatait, a telepesházak ablakait pedig betörték.

Általánosabb jelenségnek mondható a már elhagyott telepesbirtokok fosztogatása, amelyben azonban nem feltétlenül csak a helyi lakosság legszegényebb rétegei vettek részt, hanem sok esetben a gazdatársadalom színe-java is. A somorjai járási katonai parancsnokság vizsgálata szerint, miután a macházai telepesek távozni kényszerültek, helyben hagyott ingóságait a helyi lakosság szinte egy-két nap alatt széthordta.²⁵ A vizsgálat összesen 13 családnál talált a telepesbirtokokról származó vagyontárgyakat, miközben a telepesvagyon széthordásában a falu elöljárói is részt vettek. A macházai telep kifosztása természetesen nem egyedi jelenség volt, s így a katonai közigazgatás egyik leégetőbb feladatát épp a teljesen vagy részben kiürült telepek vagyoni biztonságának a megőrzése jelentette. A már több ízben is idézett somorjai járási katonai parancsnokság november 13-án arról számolt be fölöttes szerveinek, hogy a hatáskörébe tartozó telepek őrzését saját erőiből nem tudja biztosítani, s mivel a polgárőrök megbízhatósága ebben a tekintetben kétséges, a csapattesttől kér őrseget kirendelni.²⁶ Két nappal később viszont már arról küld értesítést a községi hivatalokba, hogy a kolonista gazdaságok őrzését az adott községi elöljáróságoknak kell biztosítaniuk.²⁷ A körlevélben a járási katonai parancsnok szigorú büntetést helyezett kilátásba mindazok számára, akik a közrendet megbontják, a magántulajdont rongálják, a telepeseket fosztogatják. Ezek az intézkedések azonban nem hozták meg a várt eredményt. Az elhagyott telepesgazdaságok továbbra is szabad prédának bizonyultak a lopásra, fosztogatásra hajlamos elemek számára. Ebben feltehetően az a cinkos elnézés is közrejátszott, amellyel a lakosság és az illetékes hatóságok a telepesvagyon elleni bűncselekményeket szemlélték.

A telepesek kiutasítása és elüldözése természetesen élénk visszhangot váltott ki a szlovák közvéleményben és jelentős mértékben meghatározta a két ország

²⁴ Deák (2003) i. m. 9. sz. dokumentum, 41; 40. sz. dokumentum, 70–72.

²⁵ ŠOA Šal'a, f. Hlavnoslůžňovský úrad v Šamoríne (1938–1945), k. 10, 162/1938.

²⁶ Uo. 118/1938.

²⁷ Uo. 104/1938.

között folytatott párbeszéd témáját és jellegét is. Mint Ladislav Deák jogosan megállapítja, az első bécsi döntést követő szlovák–magyar tárgyalások során – a vára-kozással ellentétben – nem az új államhatár kijelölésének a kérdése vetette fel a legtöbb problémát, hanem a telepesek sorsa.²⁸ Az első bécsi döntés végrehajtását felügyelő cseh-szlovák–magyar vegyesbizottság 1938. november 8-án, Budapes-ten tartotta első ülését, ahol 4 albizottság (delimitációs, gazdasági, jogi és kisebb-ségi) létrehozásában állapodtak meg. A határok pontos kijelölését végző delimitá-ció albizottság még aznap, a többi pedig a következő napokban megkezdte mun-káját. A telepesek kiutasításának ügye a következő hetekben visszatérő témája lett a jogi albizottság üléseinek, ahol a témát első ízben november 11-én vetette fel a bizottság szlovák társelnöke, Martin Mičura. A cseh-szlovák küldöttség vezetője, Miloš Kobr nagykövet november 15-én Teleki Pál miniszterelnökhöz írt levelében a telepeseket ért „embertelenségek, rablás és gyilkosságok” ellen emelte fel a szavát, miközben konkrétan kitért a Kőbölkúton meggyilkolt kolo-nisták esetére. Kobr a telepesek elleni intézkedések leállítását és a telepesek éle-tének és vagyonának megvédését, illetve azt követelte a magyar féltől, hogy a már elüldözött kolonisták bántatlanul visszatérhessenek birtokaikra és ott élhessenek tovább.²⁹ A magyar fél a telepesek kiűzését nem nagyon tudta tagadni, ám arra hivatkozott, hogy a kolonisták jogilag nem birtokosai a telepesgazdaságoknak, másrészt pedig, hogy szlovákiai magyar zsidók ezreivel szemben a cseh-szlovák fél is hasonló eszközökhöz folyamodott.³⁰ Miközben Budapest november köze-péig inkább csak kitérő válaszokat adott a pozsonyi jegyzékekre, a jogi albizott-ság november 21-i ülésén a magyar küldöttség bejelentette, hogy szándékában áll a Magyarország területén lévő összes telepest kiutasítani.³¹ A tárgyalás Deák által ismertetet jegyzőkönyve szerint a magyar küldöttség tagja, Sebestyén Pál a tele-pesek eltávolítását elsősorban azzal indokolta, hogy a kolóniák erőszakos be-avatkozást jelentettek az érintett térség etnikai viszonyaiba, a megszálló hatalmat szimbolizáló telepesek kihívóan viselkedtek a bevonuló honvédekkel szemben, helybenmaradásukkal pedig további viszályok forrásává válnának. A magyar be-jelentésre a cseh-szlovák küldöttség a papírforma szerint reagált, s ellenlépések megtételét helyezte kilátásba, amelynek egyik elemeként azonnal megkezdődött

²⁸ Deák (2003) i. m. 19.

²⁹ Deák (2005) 26. sz. dokumentum, 63–65.

³⁰ Az Adolf Eichmannal is konzultáló szlovák vezetés Tiso miniszterelnök közvetlen utasítására már november első napjaiban a vagyontalan szlovákiai zsidóknak az elcsatolt területekre való deportálást rendelte el, amelyet a szlovák hatóságok a Hlinka Gárda közreműködésével november 4-én hajtottak végre. A lakásukból elhurcolt zsidókat (akik mindössze 50 korona készpénzt vihet-tek magukkal) még aznap éjjel a másnaptól Magyarországhoz csatolandó területekre szállították. Az akció során összesen több mint 7 ezer embert deportáltak a Magyarországhoz csatolandó terü-letekre, igaz nagy részük átvételét a magyar fél elutasította, s így újból visszatértek Szlovákiába. Vö. Nižňanský, Eduard – Slneková, Veronika: Deportácia židov za autonómie Slovenska 4.-5.11.1938. *Studia Historica Nitriensia*, 1996. 66–184.

³¹ Deák (2005) i. m. 42. sz. dokumentum, 99–100.

a Szlovákiában élő magyar állampolgárok földbirtokvagyonának az összeírása. Az egyoldalú magyar bejelentés tovább növelte a két ország közötti feszültséget, s véten polgárok elleni intézkedések lavináját indította el. Az autonóm szlovák kormány már másnap a Szlovákia területén élő magyar állampolgárok, illetve az összes olyan szlovákiai magyar kiutasítását rendelte el, akiknek a visszacsatolt területen volt bejelentett lakhelye. A rendelet a Szlovákiában élő magyarok százainak azonnali kiűzését eredményezte, különösen Kárpátaljáról, illetve Pozsonyból. A szlovák–magyar vegyesbizottság panaszalbizottságában november 26-án benyújtott magyar jegyzék szerint a cseh-szlovák hatóságok néhány napon belül mintegy 700–800 magyar és ruszin nemzetiségű polgárt utasítottak ki Cseh-Szlovákiából, akiket minden ingó- és ingatlan vagyonuktól megfosztottak. A cseh-szlovák fél ugyan a kiutasítások tényét nem tagadta, a kiutasítottak számát és a kiutasítás módszereit illetően azonban ellenvéleményt fogalmazott meg. Ezzel párhuzamosan természetesen új erőre kapott a telepések kiutasítása is. A Galánta környéki telepeket illetően a csendőrség már november 21-én a telepek elhagyására felszólító parancsot adott ki a kolonistáknak. Szőgyénmajor és Nemeskosút kolóniáról még aznap mintegy 60 személynek kellett csupán kézicsomaggal távoznia. Szintén 21-én kaptak parancsot a távozásra a galántai telepések is, másnap pedig a vágatornói kolonisták.³²

Valójában azonban egyik országnak sem volt érdeke az ellentétek vég nélküli kiélezése. S mivel különböző okokból ugyan, de mind a magyar, mind a szlovák fél a vitás kérdések gyors lezárását akarta, így néhány nap után a kiutasítások helyett ismét a tárgyalásoké lett a főszerep, amit az addig merev magyar és szlovák álláspontok elmozdulása tett lehetővé. A telepésekkel szembeni intranzigens magyar fellépés hatására a szlovákok kénytelenek voltak elfogadni, hogy a telepések magyarországi maradásának nincs realitása, s maguknak a kolonistáknak az érdeke is azt kívánja meg, hogy kiutasításuk ne önkényesen, hanem jogi és gazdasági szempontból tiszta viszonyok között történjen. Ehhez pedig meg kell állapodniuk a magyar féllel. A magyar fél pedig abba volt kénytelen belenyugodni, hogy a kiutasított telepéseket nem foszthatja meg teljesen a vagyonuktól. Ez volt az ára annak, hogy a szlovákok ne foganatosítsanak ellenintézkedéseket a szlovákiai magyar birtokosokkal szemben, illetve, hogy a telepések kiűzése ne rontsa tovább a két ország amúgy sem megnyugtató viszonyát.

A kétoldalú tárgyalások végül mégis eredményre vezettek, s 1939. február 18-án Martin Mičura a jogi albizottság szlovák elnöke és Tomcsányi Kálmán államtitkár Budapesten aláírták a telepésekről szóló kétoldalú egyezményt. A megállapodás alapján Cseh-Szlovákia vállalta, hogy 1939. október 31-ig az összes Magyarország területét elhagyó vagy onnan ezután elköltöző telepest befogadja, s megadja nekik az állampolgárságot.³³ Ennek fejében Magyarország lehetővé

³² Deák (2003) i. m. 70. sz. dokumentum, 96–97; 146. sz. dokumentum, 178–179.

³³ MOL, K 28, 1939–L–16103

teszi, hogy a már eltávozott személyek maximum 5 nap időtartamra visszatérhesenek ingóságaikért, s elszállítsák azokat. A telepeseknek a telephelyükre való visszatérése az egyezmény mellékletében meghatározott két szakaszban történik, az ingóságok berakodását pedig a mellékletben kijelölt vasútállomásokon zajlik. Mind a visszatérő telepesek, mind pedig az egyezmény aláírása után elköltöző telepesek vám- és illetékmentesen vihetik magukkal minden ingóságukat (állataikat, gazdasági felszerelésüket stb.). Az egyezmény szerint a telepesek kárpótlását egy későbbi megállapodás fogja rendezni.

A náci Németország expanzív tervei és a szélsőséges szlovák szeparatizmus azonban hamarosan átírták a körülményeket. 1939. március 14-én Hitler unszolásának engedve az autonóm szlovák törvényhozás kikiáltotta Szlovákia függetlenségét, amely helyzetet kihasználva egy nappal később a német csapatok megszállták Csehországot, s Cseh–Morva Protekturátus néven a Birodalomhoz csatolták. Még ugyanezen a napon a magyar honvédség bevonult Kárpátaljára, s azt Magyarországhoz csatolta. Ezek a fejlemények a telepesek ügyét illetően is új helyzetet teremtettek, hiszen a cseh-morva telepesek ügye elkülönült a szlovákokétól, s a birodalmi kormány hatálya alá került, miközben a Cseh-Szlovákia által kötött egyezséget sem a német, sem pedig a szlovák kormány nem érezte magára nézve kötelezőnek.

A már független Szlovákia kormányával az addigiaknál is nehezebb volt a megegyezés, hiszen a szlovákok Prágánál érzékenyebben viszonyultak a kérdéshez, s új államként presztízs kérdésként kezelték azt. Az 1939. április 13-án a szlovák miniszterelnöki hivatalban megtartott tanácskozáson a szlovák kormányzat az 1939. februárjában megkötött egyezménnyel ellentétben már arra az álláspontra helyezkedett, hogy a még el nem költözött telepeseknek a helyükön kell maradniuk, az elüldözötteknek pedig a szlovákiai magyarok birtokaiból kell kárpótlást nyújtani.³⁴ Sőt, hamarosan elrendelték a magyar és a zsidó tulajdonban lévő birtokok bejelentési kötelezettségét is.

Mint ahogy az Tilkovszky Lóránt kutatásaiból kiderül, a reciprocitás politikájának ez a fajta alkalmazása ismét a megegyezés irányába terelte a magyar felet. A 1940. április 12-i budapesti minisztertanácson Teleki Pál miniszterelnök, aki kül- és nemzetpolitikai érdekektől vezérelve a szlovák féllel való kölcsönös megegyezés híve volt, egy olyan tervezetet fogadtatott el, amely a szlovák oldalon is megfelelt. A két ország közötti földbirtokpolitikai megállapodást végül 1941. augusztus 2-án sikerült aláírni. Az egyezmény alapján a magyar kormány továbbra is fenntartotta a jogát a már elköltözött telepesek ingatlanszerzésének hatálytalanítására (ha az eddig nem történt meg), miközben vállalta, hogy ennek fejében összesen mintegy 155 millió szlovák korona összegű kártalanítást fizet a szlovák félnek. A még Magyarországon lévő szlovák telepesek esetében vállalta,

---

³⁴ Rychlík Jan: Pozemková reforma z let 1919–1938 a zmeny v pozemkové držbe za druhé světové války. ČSĚH, 1989, 2. 193.

hogy csak azok 20 kataszteri holdat meghaladó birtokszerzését fogja hatálytalannítani, az őslakosok esetében pedig 35 kh-at kívánt azoknak meghagyni.³⁵ A telepések, illetve a födbirtoktulajdonlási kérdések ügyében fennálló vitákat azonban ez a megállapodás sem tudta megnyugtatóan lezárni. A megegyezés végrehajtása késlekedett, így a két ország közötti tárgyalások tulajdonképpen 1944 őszéig tovább folytatódtak, mikor is a háború alakulása véget vetett azoknak.

A telepeskérdés máig pontosan megválaszolatlan fejezetét jelenti annak tisztázása, hogy számszerűen hány telepés hagyta el a visszacsatolt területeket, illetve mennyi maradt ott a világháború végéig. A korábban már tárgyalt levéltári források kétségtelenné teszik, hogy az állami telepések döntő többsége elhagyta a visszacsatolt területeket. Egy részük (elsősorban a legionáriusok, illetve a cseh és morva nemzetiségűek egy része) már a magyar csapatok megérkezése előtt, többségük azonban csupán a honvédség bevonulása után. Ahhoz sem fér kétség, hogy noha a fizikai erőszak alkalmazása inkább csak helyi túlkapásokként jelentkezett, a telepések jó része valamiféle kényszer hatására hagyta el a kolóniákat és költözött Szlovákiába. Kényszernek tekintjük ebből a szempontból nem csupán a hatóságok általi felszólítást, de azt a társadalmi légkört is, amely a telepésekkel szemben kialakult. Ha hitelesnek fogadjuk el a Teleki Pál által a minisztertanács elé 1941. július 8-án betérjesztett adatokat, akkor 1941 nyarán még mindig 28 ezer kh volt a telepések tulajdonában, ami a telepésbirtokok átlagos 23 kh nagyságát alapul véve mintegy 1 200 telepescsaládnak felel meg. Ebben az esetben viszont a honvédek bevonulása után eltávozott telepescsaládok száma nem érhetette el az ezret, s 800 körül mozoghatott. Noha ez a becslés egy kicsit magasabb a Tilkovszky Lóránt által megadott 647 családnál,³⁶ nagyságrendileg nem tér attól el.

A visszacsatolt területeket elhagyó telepések további sorsa

A kolóniák területét önként vagy kényszer hatására elhagyó telepések megpróbáltatásai azzal, hogy telepésbirtokaikat elhagyták, még nem értek véget, hiszen az autonóm szlovák kormányzat velük kapcsolatos magatartása koránt sem volt egyértelmű.

Az már az első bécsi döntés előtt világos volt Pozsony számára, hogy ha megindul a telepések áradata, elhelyezésük komoly nehézségeket fog okozni. Igaz ugyan, hogy október második felére elkészült a telepek evakuálási terve, ám valószínűleg annak készítői is érezték, hogy az csak korlátozott számú menekült rövid idejű elhelyezésére lehet megoldás. Az események aztán igazolták is

³⁵ MOL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. augusztus 5.

³⁶ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 75.

a félelmeket. Alapvető gondot jelentett az, hogy a telepesek egy része, különösen az északi megyékből származó szlovákokra érvényes ez, a társadalom legszegényebb rétegeiből került ki. Ők annak érdekében, hogy Dél-Szlovákiában telepesbirtokhoz juthassanak, eredeti lakóhelyükön lévő ingatlanjaikat értékesítették, s így 1938 őszén nem volt hová visszatérniük. Ez is közrejátszott abban, hogy a visszacsatolás után őket ért sérelmek ellenére, ameddig lehetett, ragaszkodtak a telepesbirtokukhoz.

Viszonylag legjobban még azok a telepesek jártak, akik a magyar honvédség bevonulása előtt, önként és jórészt szervezeten hagyták el a visszacsatolt területeket. Ők vasúton szállíthatták el ingóságaikat eredeti otthonaikba vagy a hatóságok által kijelölt kényszerlakhelyekre. A november és december folyamán elűzött telepesek viszont általában minden szállítóeszköz nélkül, csak a kezükben magukkal vihető ingóságaikkal kényszerültek útnak indulni. Őket átmenetileg a határhoz közel eső gazdaságokban helyezték el, ahonnan eredeti otthonaikba, vagy más, a hatóságok által kijelölt kényszerlakhely felé folytathatták útjukat.

A visszacsatolás után elűzött telepesek további sorsát illetően lehetetlenség általánosítani. A menekülők az első napokban a határ szlovák oldalán lévő falvakban húzták meg magukat. Így vált csallóközi telepescsaládok tucatjainak átmeneti lakóhelyévé Erzsébetmajor, ahol a korabeli tudósítások szerint, szinte minden udvar a magyar uralom alá került telepesfalvak kolonistáinak holmijai-val, a házak összes szobája pedig magukkal a menekülőkkel volt tele.³⁷ Innen a szerencsésebbek eredeti lakóhelyükre, vagy rokonaikhoz utaztak, míg a többiek a már korábban kidolgozott evakuálási tervek szerint az előre kijelölt gazdaságokban igyekeztek elhelyezni. A fennmaradt források azonban azt bizonyítják, hogy a menekült telepescsaládok egy része még 1939 tavaszán is Erzsébetmajorban élt, miközben a határt illegálisan átlépve vissza-visszatértek a magyar oldalon maradt birtokaikra. Néhányan felszántották az új magyar tulajdonos által bevetett földet, sőt azzal is fenyegetőztek, hogy felgyújtják majd annak termését.³⁸ Sőt, május 22-én a magyar határőrség fegyveres incidensbe is keveredett a határon átjövő, s volt telepesbirtokát lekaszálni akaró szlovákokkal. Az eset során egy határsértő halálos sérülést szenvedett.

Különösen nehéz helyzetbe kerültek a cseh és morva telepesek, akik az őket segítő kezek helyett sokszor a feléjük irányuló ellenszennvel találkoztak Szlovákiában. Az autonómia kikiáltása és az azt követő „rendszerváltás” a szlovák társadalom egy részéből a csehek iránti intolerancia elemeit hozta a felszínre. Az autonóm kormány azonnal megkezdte a cseh hivatalnokok szervezett lecserélését, ám ezzel egy időben a Hlinka-párti radikálisok kezébe került és október folyamán létrejött helyi nemzeti bizottságok kezdeményezésére a „Češi peši do Prahy” [Csehek, gyalog Prágába!] jelszó jegyében megkezdődött a cseh nemzetiségű állami

---

³⁷ *Slovenský denník*, 1938. november 13.

³⁸ MOL, K 28, 18. cs., 59. t.

alkalmazottak és mások Szlovákiából való kiűzése.³⁹ Ez a csehellenes hangulat a cseh és morva telepesekkel kapcsolatos szlovák magatartásban is megnyilvánult, s az állampárttá váló Hlinka Szlovák Néppártja hivatalos szócsövének számító *Slovák* című lapban már november 6-án a menekült telepések ellen uszító írás jelent meg.⁴⁰ Az írás szerint a cseh telepéseknek semmiféle joguk nem volt ahhoz, hogy kolonistaként „szlovák földön” (sic!) telepedjenek meg, s a szlovák földművesektől elvegyék a kenyeret. Ezért az írás szerzője leszögezi, hogy a szlovákok sohasem fogják megengedni, hogy a menekült telepések Szlovákiában maradjanak, s felszólítja őket, hogy távozzanak Morvaországba.

Ezt a hangulatot a telepek elhagyását követően maguk a telepések is megtapasztalhatták. A kényszerlakhelyként kijelölt helyek ugyanis a legtöbb esetben alkalmatlanok voltak céljaikra. Erről egybehangzóan nyilatkoznak a Zólyomhoz közeli Végles mellé költöztetett bozítapusztai, illetve bottovói cseh telepések-legionáriusok, valamint a Nyitrától északra található Vicsápapáti mellé evakuált csatai kolonisták.⁴¹ Ezeket a telepéseket azonban nem csupán az áttelelésre alkalmatlan szükségszállások zavarták, de a helyi lakosság hozzájuk fűződő viszonya is. A bottovói telepések levele szerint „Gyetva vidékén, ahol a szállásunk van, nem szívesen látják a cseheket és állandó a ki a csehekkel jelszó is.” Az evakuált csataiak vezetője úgy vélte, nem csak az a baj, hogy a kijelölt kényszerlakhely alkalmatlan, hanem az is, hogy a szlovák lakosság szét akarja rabolni a cseh és morva menekültek vagyonát.⁴²

A menekülő cseh és morva telepések helyzetével az autonóm szlovák kormánynak is foglalkoznia kellett, amely november 12-i ülésén az erősödő szlovák nacionalizmus jegyében úgy döntött, hogy a szlovák telepéseket ideiglenesen Szlovákia határszélén található állami és magángazdaságokban helyezik el, a cseh telepéseknek viszont eredeti lakóhelyükre (vagyis Cseh és Morvaországba) kell költözniük. A kormány döntését egy néhány nappal később kiadott kormányrendelet pontosította, amely szerint a cseh és morva telepéseknek a csehországi elhelyezését a prágai központi kormánynak kell biztosítania.⁴³ A cseh-morva és a szlovák telepések sorsa innentől kezdve elvált egymástól, hiszen az előbbieket, mielőtt utazásukat meg tudták oldani, elhagyták Szlovákia területét.

A Magyarországról elmenekült telepések sorsa 1939 koranyarára jutott nyugvópontra. Ekkorra már az összes menekült családnak sikerült úgy-ahogy megnyugtató elhelyezést találnia (döntő többségük eredeti lakóhelyére tért vissza), s mivel az összes kolonista kiutasítására mégsem került sor, így újabb menekülők már nem érkeztek Szlovákiába.

³⁹ Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, AEP, 1997. 154–157.

⁴⁰ *Slovák*, 1938. november 6.

⁴¹ SNA, f. MH, k. 950, č. 44997-Kleg. 1938., Evakuace kolonistov zo Slovenska.

⁴² Uo.

⁴³ Deák (2005) i. m. 20. sz. dokumentum, 54.

A telepések 1938-as sorsa számos tanulsággal szolgál. Egyrészt igazolja azt, hogy igazságtalanságot egy másik igazságtalansággal nem lehet felszámolni, s hogy az erőszak nem igazolható vélt vagy valós sérelmekkel. Másrészt a helyi magyar társadalom telepésekkel szembeni állásfoglalása igazolta azokat a félelmeket is, amelyeket a maguk a telepések is éreztek, de amelyek a telepítéseket irányító testületekben csak közvetlenül az első köztársaság utolsó hónapjaiban fogalmazódtak meg. Ez a félelem pedig abból származott, hogy mivel a telepítések mesterséges beavatkozást jelentettek a régió etnikai, szociális viszonyaiba, előrelátható volt, hogy a kolonistákat érintő protekcionista állami politika eleve szembefordítja majd velük a helyi lakosságot.

Mindaz, ami 1938-ban a telepésekkel kapcsolatban lezajlott, nem jelentette a történet végét. 1945-ben ugyanis új korszak kezdődött el Dél-Szlovákia történetében. Ekkor már a csehszlovák kormányzat a telepítésektől sokkal direkter módszerekkel, az itt élő magyar lakosság kitelepítésével, deportálásával, reszlovakizálásával kívánta megváltoztatni a régió etnikai összetételét.

Csehszlovák–magyar lakosságcsere: a magyarországi áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok kiválasztása *

Az 1946. február 27-én aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény lehetővé tette a csehszlovák kormány számára, hogy annyi szlovákiai magyart telepíthessen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. Magyarországnak az egyezményben ráadásul vállalnia kellett, hogy a paritásos népcserén túlmenően átveszi a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.

Két szuverén állam közötti megállapodás a kisebbségek azonos feltételek melletti s mindkét részről önkéntességen alapuló áttelepülését tette volna lehetővé. A lakosságcsere-egyezmény azonban nem két azonos helyzetben lévő ország, hanem a második világháború győztesei közé sorolt Csehszlovákia és a háborúból vesztesként kikerülő Magyarország megállapodása volt. A két aláíró fél nem egyenrangú volta a szerződésben leginkább éppen abban mutatkozott meg, hogy míg a magyarországi szlovákok önként jelentkezhetek a Csehszlovákiába való áttelepülésre, addig a csehszlovák, illetve szlovák hatóságok tetszésük szerint határozhattak arról, hogy a szlovákiai magyarok közül kiket telepítenek át Magyarországra.

A csehszlovák–magyar lakosságcsereéről már az 1970–80-as évek fordulóján, majd különösen a rendszerváltás óta eltelt közel két évtizedben magyar és szlovák szerzőktől egyaránt több monográfia, tanulmány és tanulmánykötet látott napvilágot.¹ Valamennyi szerzőre jellemző ugyanakkor, hogy elsősorban

* A *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2008. évi 1. számában megjelent tanulmány átdolgozott, rövidített változata.

¹ Pl.: Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. *Történelmi Szemle* 1979, 1. sz. 59–87; Bobák, Ján: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946–1948). In: Bielik, František – Baláž, Claude (zost.): *Slováci v zahraničí*. Martin, Matica slovenská, 1982. 70–89; Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, Veda, 1993; Bobák, Ján: *Maďarská otáčka v Česko-Slovensku (1944–1948)*. Martin, Matica slovenská, 1996; Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony, Kalligram, 1999; Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000; László Péter: *Fehérlapok. Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere történetéhez*. Bonyhád [k. n.] 2003; Molnár Imre – Szarka László (szerk.): *Othontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Komárom, MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2007.

a lakosságcsere politikai hátterének, diplomáciatörténetének és lebonyolításának feldolgozására összpontosítottak. Munkámban ezért mindenekelőtt az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem kutatott csehszlovák, illetve szlovák kitelepítési tervekről, a Szlovákiából kitelepítendő magyarok számára, a kitelepíteni tervezett régiókra és településekre vonatkozó elképzelésekről nyújtok áttekintést.

A lakosságcsere-egyezmény aláírásához vezető út

Az Edvard Beneš vezette londoni csehszlovák emigráció már 1941-ben arra a meggyőződésre jutott, hogy a háború után felújítandó Csehszlovákiából a német és a magyar lakosságot ki kell telepíteni, az országhatárokat pedig etnikai határokká kell változtatni. 1941 februárjában megfogalmazott tervezetében Beneš ezt még német és magyar vonatkozásban is bizonyos határkiigazítással, s a határkiigazítások után hátramaradó kisebbségi lakosság kölcsönös kicserélésével képzelte el.² Beneš tervei azonban a háború előrehaladtával egyre radikalizálódtak, s a határmódosítással kombinált részleges népcserére vonatkozó elképzeléseket idővel a német és a magyar kisebbség területi engedmények nélküli teljes kitelepítésének szándéka váltotta fel.

A kitelepítésekhez való hozzájárulásra a londoni csehszlovák emigráns kormány hivatalosan 1944. november 23-án kérte fel az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió kormányát. Az elsősorban a németek kitelepítésének kérdésével foglalkozó memorandum szerint a csehszlovák kormány fenntartja a jogát arra, hogy a köztársasághoz ellenségesen viszonyuló magyarokkal szemben azonos módon járjon el, mint azt a németekkel szemben meg fogja tenni. A memorandum egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy a „jelentős számú” szlovák kisebbség jelenléte Magyarországon lehetővé teszi, hogy a magyar „problémát” esetleg lakosságcsere keretében oldják meg.³

Az angolszász nagyhatalmak reagálása a csehszlovák memorandumra meglehetősen tartózkodó volt, s az amerikai és a brit elutasításnak volt köszönhető az is, hogy az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti egyezménybe az erőteljes szovjet támogatás ellenére sem került bele a magyar kisebbség háború utáni egyoldalú kitelepítésének az elve.

A Klement Gottwald vezette moszkvai kommunista emigráció és a hazai szlovák ellenállás kezdetben nem rendelkezett kiforrott állásponttal a magyar és a német kisebbség jövő sorsával kapcsolatban, Beneš 1943. decemberi

² Szarka László: A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között. In: Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2005. 13.

³ A memorandum szövegét közli: *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. II. Washington D. C., 1960. 1227–1237.

moszkvai útját követően azonban mindkettő átvette a londoni csehszlovák emigráns kormány elképzeléseit. Az első jogfosztó rendelkezések meghozatalára így nem is kellett a háború végéig várni, azok már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek. A későbbi magyar- és németellenes jogfosztó intézkedések alapidokumentumává és hivatkozási forrásává váló 1945. április 5-i ún. kassai kormányprogram megszövegezése pedig már egyenesen a kommunisták nevéhez fűződött.

Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottsága már 1945. április 13-án, tehát alig egy héttel a kassai kormányprogram közzététele után fel is kérte a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) Belügyi Megbízotti Hivatalát, hogy dolgozza ki a magyarok kitelepítésének tervét.⁴ Gustáv Husák belügyi megbízott a magyarok kitelepítésére vonatkozó elképzeléseket az SZNT 1945. május 25-i ülésén ismertette. Ezek szerint a magyar lakosság kitelepítésére két szakaszban kerülne sor. Az első szakaszban kiutasítanák Szlovákiából azokat a magyarokat, akik 1938. november 2-a után telepedtek le az akkor Magyarországhoz csatolt területeken, a második szakaszban pedig kitelepítenék azokat a magyarokat, akik „vétettek a köztársaság és demokratikus rendszere ellen”, nyilas vagy más magyar szervezetek tagjai voltak, valamint azokat, akiket büntetőjogilag felelősségre vonnak és elítélnék. Ezen túlmenően egyúttal bejelentette Husák azt is, hogy az SZNT és a prágai kormány tervezi „a magyar lakosság nagyszabású kitelepítését Szlovákiából, s a Magyarországon szétszórva élő szlovákok hazahozatalát”.⁵

Az SZNT-ben képviselt két szlovák párt, Szlovákia Kommunista Pártja, valamint a Demokrata Párt külön-külön is megfogalmazta a kisebbségi kérdésben elfoglalt álláspontját. A kommunistáknak a magyar lakosság kitelepítésével kapcsolatos elképzeléseit az SZLKP KB Elnökségének 1945. június 16-i rendkívüli ülése konkretizálta. A főbeszámolót tartó Viliam Široký pártelnök szerint az első szakaszban a Magyarország trianoni területéről áttelepült magyarok, a nyilasok, valamint a magyar pártok és szervezetek tagjainak kitelepítésére kerülne sor, ami 300–350 ezer magyart érintene. Az ezután is Szlovákiában maradó mintegy 400 ezer magyar közül kb. 250 ezret a lakosságcsere keretében telepítenének ki a magyarországi szlovákokért cserébe.⁶

A Demokrata Párt 1945 júliusában fogalmazta meg a kisebbségi kérdés „megoldására” vonatkozó terveit. A párt szerint az ún. anyások, valamint a 120 ezerre becsült háborús bűnös szlovákiai magyar kitelepítése után megközelítőleg

⁴ Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; a továbbiakban: SNA), Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága; a továbbiakban: ÚV KSS), 789. d., Záznam o schôdzke členov ÚV KSS a komunistických členov SNR, konanej dňa 13. apríla 1945 v Ústr. sekretariáte KSS.

⁵ SNA, Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségi Hivatala; a továbbiakban: ÚP SNR), Zápisnica zo zasadnutia pléna SNR zo dňa 25. mája 1945.

⁶ SNA, ÚV KSS, 789. d., Záznam o zasadnutí rozšíreného Predsedníctva KSS, konanom dňa 16.6.1945.

450 ezer magyar maradna Szlovákiában, akik közül 400 ezret a lakosságcsere keretében lehetne kitelepíteni a 300 ezer magyarországi szlovákért, valamint a jugoszláviai, romániai és ausztriai szlovákokért cserébe. A kitelepítéseket és a lakosságcsere követően is Szlovákiában maradó kb. 50–70 ezer magyar már megkaphatná a csehszlovák állampolgárságot, de „ki kellene jelenteniük, hogy lemondanak nemzetiségükről, s beolvadnak a szlovák etnikumba”.⁷

Az SZNT, valamint a szlovák pártok által megfogalmazottakkal összhangban a trianoni Magyarország területéről beköltözött kitaloncolása 1945 májusában és júniusában néhány hét alatt megtörtént,⁸ az őshonos magyar lakosság kitelepítésének ügye azonban nagyhatalmi jóváhagyás hiányában még nyitott kérdés maradt. A csehszlovák kormány ennek ellenére bizakodó volt, s az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió 1945. július 17-én összeülő potsdami konferenciája előtt újból megpróbálta megszerezni jóváhagyásukat nem csak a német, hanem a magyar kisebbség kitelepítéséhez is. A kormány nevében Vladimír Clementis külügyi államtitkár 1945. július 3-án jegyzékben kérte fel a három országot, hogy közelgő értekezletükön tűzzék napirendre a német és a magyar kisebbség kitelepítésének a kérdését. A jegyzék szerint a kitelepítés 2–2,5 millió németet és kb. 400 ezer magyart érintene, a magyarokkal kapcsolatban egyúttal kilátásba helyezte, hogy egy részük kitelepítése esetleg lakosságcsere formájában is megvalósulhatna, hiszen Magyarországról állítólag 345 ezer szlovák kíván áttelepülni Szlovákiába.⁹

Az 1945. augusztus 2-án véget ért potsdami konferencia azonban csupán részben tett eleget a csehszlovák igényeknek. A Potsdamban elfogadott záródokumentum csak a német kisebbség kitelepítéséről rendelkezett, a magyar lakosság egyoldalú kitelepítéséhez Csehszlovákia nem kapta meg a nagyhatalmi jóváhagyást. A potsdami határozatot a csehszlovák kormány mégis megpróbálta úgy értelmezni, mintha a kitelepítés a magyarokra is vonatkozna. Vladimír Clementis külügyi államtitkár már két héttel a potsdami értekezlet befejezése után, 1945. augusztus 16-án újabb jegyzékkel fordult a nagyhatalmakhoz, amelyben a németek kitelepítésére vonatkozó potsdami határozatra hivatkozva kifejtette kormánya azon véleményét, hogy a nagyhatalmak feltételezhetően egyetértenek majd a csehszlovákiai magyar és a magyarországi szlovák lakosság cseréjével.¹⁰

Magyarország kezdetben határozottan elutasította mind az egyoldalú kitelepítés, mind a kényszerű lakosságcsere lehetőségét. A csehszlovák, illetve szlovák hatóságok ezért 1945 őszén a nem titkolt szándékkal kezdték meg a magyar lakosság országon belüli széttelepítését, vagyis csehországi deportálását, hogy

⁷ *Demokratická strana a problémy dneška*. Ústředný sekretariát Demokratickej strany, Turčiansky Svätý Martin, 1945. 6–11.

⁸ Csehszlovák adatok szerint 1945. július 1-jéig 31 780 magyar volt így kénytelen elhagyni Szlovákia területét. (vö. Jablonický, Jozef: *Slovensko na prelome*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965. 398.)

⁹ A jegyzéket közli: *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. I. 1960. 646–647.

¹⁰ *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. II. 1960. 1269–1270.

rákényszerítsék Magyarországot legalább a lakosságcsere elfogadására. A magyar kormány, miután azt tapasztalta, hogy a nagyhatalmak vonakodnak közbelépni a magyar kisebbség jogfosztásának és deportálásának leállítására érdekében, s megállapodást sürgetnek a lakosságcseréről, a csehszlovák hatóságok pedig máris hozzáláttak a szlovákiai magyarság országon belüli széttelepítéséhez, végül mégis rákényszerült a tárgyalások felvételére és a lakosságcsere-egyezmény aláírására, mégpedig a csehszlovák fél által diktált feltételek többségének elfogadásával, amelyek közül a legsérelmesebb az volt, hogy Csehszlovákia kapjon szabad kezet az áttelepítendő magyarok kiválasztására.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírására 1946. február 27-én került sor Budapesten. A Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter által aláírt egyezmény I. cikkelye kimondta a magyarországi szlovákok önkéntes áttelepülési lehetőségét, II. cikkelye pedig ráadásul lehetővé tette, hogy a csehszlovák kormány az áttelepítéssel kapcsolatos munkák végrehajtása céljából különbizottságot küldhessen Magyarországra, amely bizottság a III. cikkely alapján jogot szerzett arra is, hogy a magyarországi szlovákok között széles körű toborzást folytasson az áttelepülésre való jelentkezésük érdekében.

A szlovákiai magyarság kitelepítését az egyezmény V. cikkelye szabályozta, amely felhatalmazta a csehszlovák kormányt arra, hogy annyi magyar nemzetiségű személyt telepíthessen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. Magyarországnak azonban az egyezmény VIII. cikkelyében ezen túlmenően kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy a paritásos népcserén túlmenően átveszi azokat a magyarokat is, akik az SZNT népbíráskodásról szóló 33/1945 sz. rendelete 1–4. §-aiban megjelölt bűncselekményeket követték el, valamint azokat, akik az 5. §-ban megjelölt bűncselekményeket követték el, azzal a megszorítással, hogy ez utóbbiak száma nem haladhatja meg az ezret.¹¹

A Szlovák Telepítési Hivatal az áttelepítendő szlovákiai magyarok kiválasztásáról

A magyarországi szlovákok számát 400–500 ezerre tévő csehszlovák, illetve szlovák hatóságok kezdetben a teljes szlovák kisebbség áttelepülésével, s így ugyanennyi szlovákiai magyar kitelepítésének lehetőségével számoltak. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság a lakosságcsere-egyezmény értelmében 6 héten át propagálhatta a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés gondolatát, s 3 hónap állt

¹¹ *Országos Törvénytár.* 1946. július 9. 8. sz. 39–49. Az 1–4. § alapján áttelepítésre kijelöltek a későbbiek során ún. nagy háborús bűnösöknek, az 5. § alapján kijelöltek kis háborús bűnösöknek nevezték.

rendelkezésére az áttelepülni kívánók jelentkezésének összegyűjtésére. A toborzóakció eredménye azonban a csehszlovák várakozásokat messze alulmúlta. A bizottságnak a határidő lejártáig, azaz 1946. május 27-ig 90 090 magyarországi szlovák jelentkezését sikerült összegyűjtenie. Mivel indokolt esetben a jelentkezési határidőt egy hónappal meg lehetett hosszabbítani, a névjegyzékbe felvettek száma 1946. június 27-éig 97 610-re emelkedett.¹²

A Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok kiválasztását a pozsonyi székhelyű Szlovák Telepítési Hivatal (SZTH) irányította. Ján Čech, az SZTH kommunista párti elnöke, valamint Daniel Okáli, a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság ugyancsak kommunista elnöke 1946. február 23-án az SZLKP KB Titkárságán tartott értekezleten tájékoztatta a szlovák kommunista pártvezetést a lakosságcsere előkészületeiről, a lakosságcsere, valamint a kitelepítendő magyarok kiválasztása során követendő taktikáról. A tanácskozás során Okáli bejelentette, hogy a Belügyi Megbízotti Hivatal 50 000 magyar vád alá helyezését tervezi, hogy ezeket paritáson felül mint háborús bűnösöket egyoldalúan át lehessen telepíteni Magyarországra. A tanácskozás végén elfogadott határozat az áttelepítendő magyarok kiválasztásával kapcsolatban kimondta, hogy elsősorban a nagybirtokosokat és az ún. kulákokat kell kijelölni, a kisebb vagyonnal rendelkező magyarok Csehszlovákiában maradhatnak, az értelmiséget pedig lehetőleg a lakosságcsere hatályán kívül kell áttelepíteni Magyarországra.¹³

A kitelepítendő magyarok kiválasztásának részleteit az SZNT Elnökségének 1946. március 18-i ülésén vitatták meg, amelyen Ján Čech számolt be a magyarok kitelepítésének előkészületeiről. Az SZTH elnöke szerint minimálisan 100–120 ezer magyarországi szlovák áttelepülésével, tehát ugyanennyi szlovákiai magyar kitelepítésével lehet számolni, mivel azonban a csehszlovák félnek megvan az az előnye, hogy paritáson felül áttelepítheti a háborús bűnösöket is, akik száma 15–20 ezer, családtagokkal együtt 60–80 ezer lesz, Csehszlovákia összességében legkevesebb 180 ezer magyart telepíthet át Magyarországra.

Čech hangsúlyozta, hogy a kitelepítendő magyarok kiválasztásánál elsősorban a vagyoni, politikai, etnikai és területi kritériumokat fogják figyelembe venni, miközben a fő cél „a magyar etnikum három vagy négy részre való feldarabolása lesz”. Azt is leszögezte, hogy mindenekelőtt a szlovákiai magyarság vagyonosabb rétegeit, tehát a jómódú városi polgárságot és földműveseket, valamint az értelmiséget telepítenék át Magyarországra. A konkrét telepítési terv elkészítéséhez Čech szerint segítségül lesz a magyar lakosság, illetve vagyonának folyamatban lévő összeírása, aminek befejezése után a hivatal majd összeállítja a kitelepítendő személyek és községek jegyzékét.¹⁴

¹² SNA, ÚP SNR, 311. d., Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948. (A későbbi visszajelentkezések, illetve a jegyzék pontosítása után az áttelepülni szándékozó magyarországi szlovákok száma 95 421-re módosult.)

¹³ SNA, ÚV KSS, 2194. d., 516/1.

¹⁴ SNA, ÚP SNR, 3. d. Zápisnica zasadnutia Predsedníctva SNR zo dňa 18. marca 1946.

Az SZTH Elnöksége 1946. május elejére készítette el a lakosságcsere végrehajtásáról szóló, s többek között a kitelepítésre kijelölt járások és községek jegyzékét is tartalmazó ún. eszmei tervvázlatát. A tervezet szerint mintegy 100 ezer magyarországi szlovák jelentkezése várható, ennek megfelelően a Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok közül 100 ezret telepítenének ki a paritásos csere keretében. A magyarországi szlovákokat elsősorban a Somorjai, Dunaszerdahelyi, Komáromi, Galántai, Vágsellyei, Ógyallai, Párkányi, Zselizi, Lévai, Ipolysági, Feledi, Tornaljai, Szepsi, Királyhelmeci és Nagykaposi, tehát összesen 15 dél-szlovákiai magyarlakta járásban helyeznék el, a magyarokat így értelemszerűen elsősorban szintén ezekből a járásokból telepítenék át Magyarországra.

A tervezetnek a ki-, ill. betelepítésre kijelölt mintegy háromszáz község jegyzékét felsoroló melléklete arról tanúskodik, hogy az SZTH a magyar többségű dél-szlovákiai területsáv minél hatékonyabb elszlovákosítása céljából nem különálló települések, hanem összefüggő régiók kitelepítésével számolt, hogy ezáltal minél inkább feldarabolja az akkor még gyakorlatilag összefüggő magyar etnikai területet.

A Csallóközben például szlovák etnikai folyosókkal, ún. korridorokkal kötötte volna össze a Somorja és Dunaszerdahely, a Dunaszerdahely és Nagymegyér, a Nagymegyér és Komárom, valamint a Komárom és Gúta közötti területet oly módon, hogy a szintiszta magyar Csallóközben a magyar lakosság három nyelvszigetre szorult volna vissza. A tervezett szlovák korridor Dunaszerdahelytől keletre egyúttal elágazott volna a Kis-Dunáig, ahol csatlakozott volna a szintén szlovákokkal benépesítendő mátyusföldi falvakhoz.

A Mátyusföldön a kitelepítés várt volna Szenc, Diószeg és Galánta városok, valamint a Vág és Dudvág menti magyar falvak lakosságára egészen Komáromig, miáltal a szlovák etnikai terület elérhette volna a Kis-Dunát, majd annak mentén tovább haladva Komáromnál az államhatárt is. Az SZTH tervezete szerint ugyancsak ki kellett telepíteni a Komárom és Párkány, valamint a Párkány és Léva közötti települések magyar lakosságát, ahol a kitelepítés szintén a szlovák etnikai területnek az államhatárig való kitolását célozta volna.

A Kisalföldön kívül a kitelepítés elsősorban Ipolyságot és a város körüli magyar falvak lakosságát, Gömörben a Fülek és Tornalja közötti területet, Kelet-Szlovákiában a Szepsi alatti határ menti településsávot, valamint a Bodroghózt érintette volna. A telepítési szervek szándéka ez utóbbi esetekben a határ menti, általában szintiszta magyar régiók szlovákokkal való betelepítése, s ezáltal a határtól távolabb fekvő magyarlakta területeknek az államhatártól és a magyar nyelvterülettől való elvágása volt. Az SZTH szerint a még a magyarországi szlovákok jelentkezésének összegyűjtése idején készült tervezet véglegesítésére és pontosítására az áttelepítésre jelentkező szlovákok végleges számának ismeretében kerül majd sor.¹⁵

¹⁵ SNA, Reslovakizačná komisia (Reszlovakizációs Bizottság), 49. d. Výmena obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom, nástin ideového plánu.

A magyarországi áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok névjegyzékei

Csehszlovákiának a lakosságcsere-egyezmény értelmében 6 hónap állt rendelkezésre az áttelepítendő szlovákiai magyarok kiválasztására és névjegyzékeik átadására. A csehszlovák kormány a határidő lejárta előtti napon, 1946. augusztus 26-án a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság melletti küldötte, František Dastych tábornok útján át is nyújtotta a magyar kormánynak az áttelepítésre kijelölt magyarok három névjegyzékét, amelyek közül az első a paritásos csere keretében, a második és a harmadik pedig a nagy, illetve kis háborús bűnösként áttelepítendőket listáját tartalmazta.¹⁶

A magyar levéltári források és a magyar szakirodalom szerint a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye alapján a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt magyarok száma 106 398, az egyezmény VIII. cikkelye alapján áttelepítendő ún. nagy háborús bűnösöké családtagokkal együtt 73 187, az ún. kis háborús bűnösöként áttelepítendőké pedig ugyancsak családtagokkal együtt 1 927 volt. Csehszlovákia tehát a lakosságcsere-egyezmény hatályán belül összességében 181 512 magyarnak, a szlovákiai magyarság közel egyharmadának¹⁷ áttelepítését tervezte Magyarországra.¹⁸

A magyartól némileg eltérő adatok szerepelnek a szlovák forrásokban és a szlovák szakirodalomban, amelyek a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt magyarok számát 105 047 főben adják meg, ráadásul a háborús bűnösség címén áttelepítendőket esetében csak a családfők számát közlik: ezek szerint az áttelepíteni tervezett ún. nagy háborús bűnös családfők száma 23 552, a kis háborús bűnösöké pedig 570 volt.¹⁹

A lakosságcsere keretében áttelepítésre kijelölt magyaroknak a magyar Külügyminisztérium, illetve a lakosságcsere magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybizottság munkatársai által összeállított járási statisztikáját az I. táblázat tartalmazza.²⁰

¹⁶ Čas 1946. augusztus 28., Ktorí Maďari budú vysídlení. Maďarská vláda dostala soznam Maďarov, ktorých vysídli československá vláda, 1.

¹⁷ A háború előtti utolsó, 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint Szlovákia akkori területén 592 337 fő, az összlakosság 17,8%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek.

¹⁸ MOL, XIX-J-1-j, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 57. d.; XIX-A-15-d. Magyar Áttelepítési Kormánybizottság (a továbbiakban: MÁK), 117. d., Kimutatás a lakosságcsere egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Számszerinti járási kimutatás (vö. Kugler i. m. 187.; Janics Kálmán: *A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979. 186–187.)

¹⁹ SNA, Úrad predsedníctva Zboru povereníkov (Megbízottak Testülete Elnökségi Hivatala), 12. d., Zasadnutie Sboru povereníkov dňa 24.9.1946. (vö. Bobák: *Maďarská otážka...* i. m. 87.)

²⁰ Forrás: MOL, XIX-J-1-j, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 57. d.; XIX-A-15-d, MÁK, 117. d. Kimutatás a lakosságcsere-egyezmény alapján Csehszlovákiából áttelepítésre kijelölt személyekről. Számszerinti járási kimutatás.

1. táblázat. A magyarországi áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok járási szintű kimutatása

Járás	Lakosok 1930-ban			Áttelepítésre kijelöltek			
	összes	magyar	%	V. cikk alapján	VIII. cikk alapján		összesen
					1–4. §	5. §	
Pozsony város és járás	184 993	22 947	12,4	3 677	1 329	–	5 006
Somorjai	35 682	27 030	75,7	7 051	1 543	29	8 623
Dunaszerdahelyi	45 075	39 070	86,7	6 344	10 449	12	16 805
Komáromi	66 144	53 154	80,4	12 797	16 580	10	29 387
Galántai	67 698	41 474	61,3	10 099	1 062	48	11 209
Vágsellyei	51 450	28 431	55,2	6 959	1 547	–	8 506
Érsekújvári	62 740	19 625	31,3	3 309	1 103	27	4 439
Ógyallai	53 046	36 940	69,6	12 427	3 961	96	16 484
Párkányi	49 584	39 483	79,6	8 010	6 149	246	14 405
Verebélyi	35 991	9 208	25,6	887	1 052	25	1 964
Lévai	45 032	12 190	27,1	2 545	1 388	46	3 979
Zselizi	30 754	24 164	78,6	7 227	3 426	–	10 653
Ipolysági	24 112	16 983	70,4	2 680	3 511	229	6 420
Kékkői	35 786	11 023	30,8	1 433	427	27	1 887
Losonci	76 918	18 586	24,2	3 228	2 427	–	5 655
Feledi	33 808	25 195	74,5	2 522	838	82	3 442
Rimaszombati	46 465	6 278	13,5	1 341	413	23	1 777
Tornaljai	22 187	17 701	79,8	2 123	3 142	–	5 265
Rozsnyói	42 904	14 767	34,4	1 103	2 808	397	4 308
Szepsi	31 368	16 737	53,3	3 864	236	35	4 135
Kassa város és járás	127 950	15 050	11,7	2 832	2 033	372	5 237
Királyhelmeci	32 180	24 514	76,2	3 145	1 266	23	4 434
Nagykaposi	18 186	9 185	50,5	795	1 003	99	1 897
Egyéb járások	–	–	–	–	5 494	101	5 595
Összesen	–	–	–	106 398	73 187	1 927	181 512

A magyarországi áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok járási, valamint a magyar Külügyminisztérium iratanyaga között ugyancsak megtalálható községenkénti statisztikai kimutatása²¹ a csehszlovák fél által 1946. augusztus 26-án átadott névjegyzékek alapján készült. Az említett névjegyzékek külön

²¹ MOL, XIX-J-1-j, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 57. d. A lakosságcseré egyezmény alapján Csehszlovákiából áttelepítésre kijelölt személyekről számszerű kimutatás.

csoportosításban sorolják fel a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye alapján, vagyis a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt személyeket, s külön a lakosságcsere-egyezmény VIII. cikkelye alapján áttelepítésre kijelölt „nagy háborús bűnösöket”, illetve „kis háborús bűnösöket”, mégpedig járások és azon belül általában községek szerint is elkülönítve.

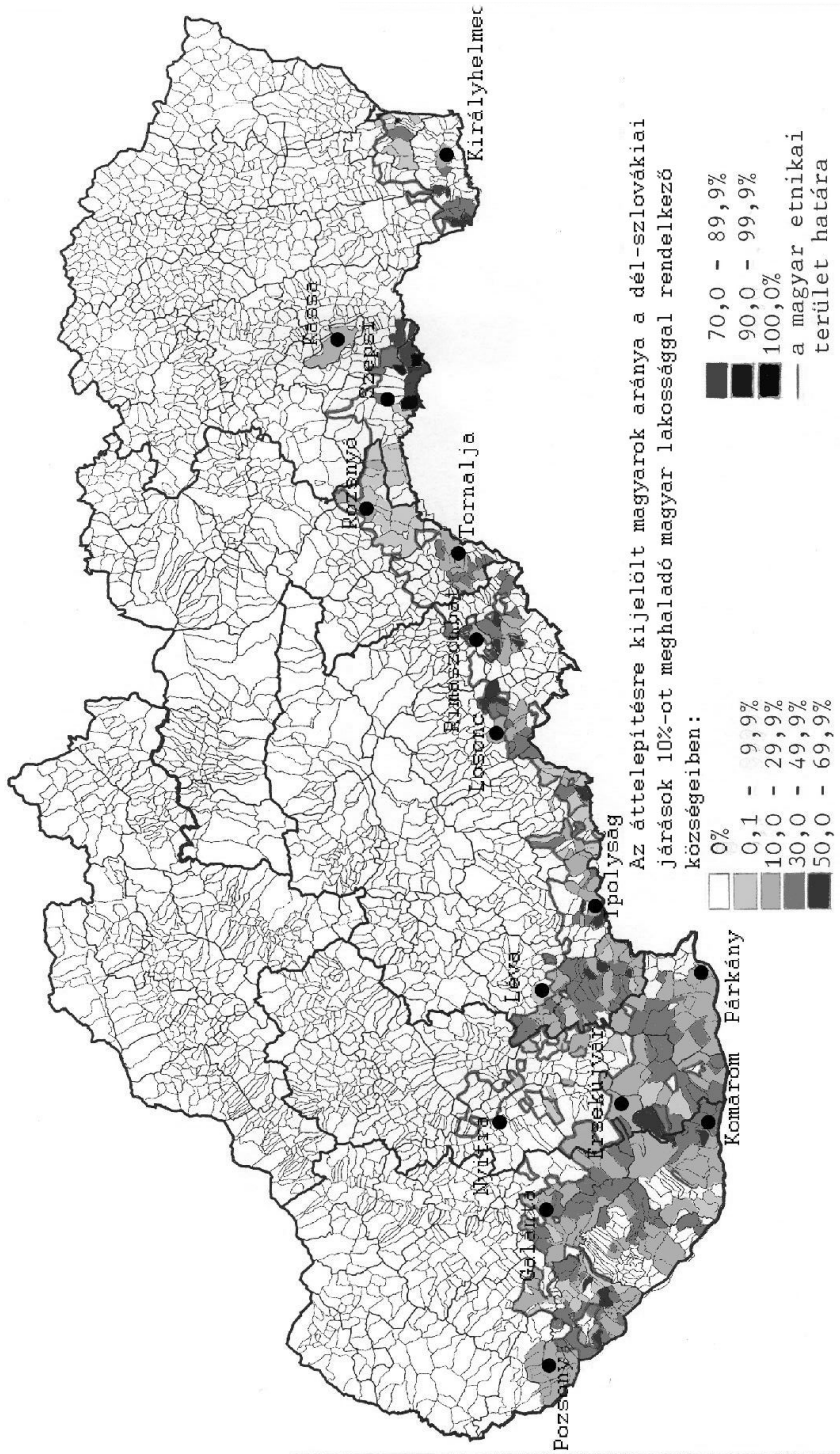
A névjegyzékek folyamatban lévő átellenőrzése arra enged következtetni, hogy a magyarországi áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok száma több ezer fővel meghaladja a magyar szervek által összeállított statisztikai kimutatásokban és a magyar levéltári iratanyagban szereplő, s a magyar történeti szakirodalom által is ismertetett 181 512 fős adatot. A magyar Külügyminisztérium és/vagy a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság munkatársai a nevek összesítése és a statisztikai kimutatások összeállítása során ugyanis számos hibát vétettek, miáltal több település, illetve járás esetében helytelenül, a ténylegesnél általában kisebbnek tüntették fel a csehszlovák fél által áttelepítésre kijelölt magyarok számát.

A csehszlovák kormány által átadott névjegyzékek segítségével egyúttal átfogó képet kaphatunk a mindezidáig ismeretlen csehszlovák, illetve szlovák kitelepítési tervekről, a kitelepíteni szándékozott régiókra és településekre vonatkozó elképzelésekről. A névjegyzékekből, valamint a fent közölt járási kimutatásból az is kitűnik, hogy az SZTH – noha a paritásos cserére kijelölt járások körét kibővítette, s az 1946. májusi tervvázlatában szereplő 15 járáson túlmenően a Pozsonyi, Érsekújvári, Verebélyi, Kékkői, Losonci, Rimaszombati, Rozsnyói és Kassai járást, valamint Pozsony és Kassa városát is felvette a listára – a paritásos lakosságcserevel továbbra is elsősorban a kisalföldi magyar etnikai tömb összetételét igyekezett megváltoztatni. Ennek megfelelően más elveket alkalmazott a magyar etnikai sáv nyugati részének, s megint másokat az etnikai sáv középső és keleti szakaszának tervezett kitelepítése során. (1. térkép)

A Kisalföld kompakt magyar lakosságú területein a szlovák telepítési szervek elképzelése szerint egy átfogó, csaknem valamennyi régiót érintő kitelepítés zajlott volna, miközben a kitelepítendő aránya különösen a Felső-Csallóközben, Komárom térségében és a Garam mente több településén megközelítette, esetenként meg is haladta volna a helyi magyar lakosság 50%-át.

A paritásos csere keretében zajló kitelepítés a Felső-Csallóközben legnagyobb mértékben Pozsonypüspöki, Szemet, Gutor, Nagypaka, Csallóköztárnok, Macháza, Csütörtök, Éberhárd, Fél, Vajsvata és Bélvata; a Csallóköz központi részén Nagymad, Hegyété, Pódatejed és Bögellő; az Alsó-Csallóközben, valamint a Komárom és Érsekújvár közötti térségben Őrsújfalú, Komárom, Megyerics, Keszegfalva, Gúta, Andód, Szimő, Érsekújvár, Imely, Naszvad, Martos, Izsa, Komáromszentpéter és Perbete magyar lakosságát érintette volna. A Mátyusföldön a telepítési szervek elsősorban Jóka, Diószeg, Kismácséd, Tósnýárasd, Felsőszeli, Alsószeli, Királyrév, Nádszeg, Deáki, Pered, Zsigárd, Vágfarkasd és Nádszeg, a Garam mentén pedig Mohi, Alsószecse, Felsőszecse, Kiskoszmály, Újbars, Bori, Nemesoroszi, Kispeszek,

1. térkép. A lakosságcserre-egyezmény V. cikkelye alapján tervezett áttelepítés

Kétfegyvernek, Garamszentgyörgy, Hontfüzesgyarmat, Nagysalló, Hölvény, Garamvezekény, Szodó, Tergenye és Kisölvéd kitelepítését tervezték.

A névjegyzék tanúsága szerint a kitelepítést a Kisalföldön csupán a Csallóköz egyes településcsoportjai, néhány Szenc környéki és Párkánytól északkeletre fekvő falu, valamint a zoboralji magyar nyelvsziget kerülte volna el. Úgyszintén nem, vagy általában csupán minimális mértékben érintette volna a paritásos lakosságcsere a szlovák többségű, a magyar többségű, de részben szlovák származású lakossággal rendelkező, valamint a nyelvszigeti jellegű magyar települések többségét, amelyek magyar lakosságát a telepítési szervek az egy tömbben élőknel asszimilációra alkalmasabbnak tartották és ezért kitelepítésükkel sem számoltak.

A magyar etnikai sáv középső és keleti – a nyugatinál jóval keskenyebb – szakaszán a telepítési szervek már nem számoltak összefüggő régiók kitelepítésével. Itt általában megelégedtek volna a regionális központoknak számító városok (Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Tornalja, Rozsnyó, Szepesi, Kassa, Királyhelmecc és Nagykapos), s a városokat a magyar etnikai területtel és a magyar államhatárral összekötő magyar falvak lakosságának kitelepítésével, hogy ezeket a városokat a jövőben lehetőleg szlovákokkal betelepített községek gyűrűje vegye körül.

Így került fel a paritásos csere keretében kitelepítendő névjegyzékébe többek között az Ipolyságot észak felől félkör alakban körülölelő magyar települések (pl. Pereszlény, Gyerk, Horváti, Középtúr, Tesmag, Ipolynagyfalu) lakossága; a Losonctól délre és keletre fekvő falvak (Tórincc, Vilke, Jelsőc, Kalonda, Miksi, Ipolygalsa, Bolyk, Ipolynyitra, Pinc, Nagydaróc) magyarsága; a Rimaszombat körüli települések, valamint a várost a magyar határral összekötő településlánc (Balogpádár, Alsópokorágy, Zeherje, Jánosi, Mezőtelkes, Kisgömöri, Kerekgede, Rimapálfala, Rimasimonyi, Rimaszécs, Csíz) lakossága; Tornalja vonzáskörzetének települései (Gömörpanyit, Otrókocs, Zsór, Felsőkalosa, Gömörfüge, Oldalfala, Méhi, Kövecses, Sajórecske); valamint a Szepsitől és Kassától délre, az országhatár mentén húzódó településsáv (Jánok, Reste, Buzita, Komaróc, Alsólánc, Felsőlánc, Hím, Perény, Nagyida, Abaújszina, Miglécnémeti) csaknem valamennyi magyar lakója. A Bodroglközben a kitelepítés elsősorban Királyhelmeccet és a régió nyugati peremének településeit (Borsi, Nagybári, Kisbári, Csarnahó, Ladamóc, Szőlőske, Bodrogszög, Bodrogszerdahely, Bodrogszentmária, Kisújlak, Bodrogszentes), az Ung-vidéken pedig annak központját, Nagykapost és Budaházát érintette volna.

A magyarországi áttelepítésre kijelöltek adataiból az is kiderül, hogy a lakosságcsere-egyezmény rendelkezéseit a csehszlovák fél több szempontból sem vette figyelembe és megpróbálta kijátszani. Már az egyezmény V. cikkelye alapján kicserélendők száma sem egyezett. Ugyanis amíg Magyarországról az 1946. június 27-i adatok alapján 97 610 szlovák jelentkezett áttelepülésre, addig Szlovákiából a csehszlovák hatóságok 106 398 (ill. 105 047) magyart kívántak áttelepíteni Magyarországra, vagyis már a paritásos csere keretében áttelepítésre

kijelölt szlovákiai magyarok száma is mintegy 10%-kal meghaladta az áttelepülni óhajtó magyarországi szlovákokét.

Ennél is nagyobb felháborodást váltott ki Magyarországon és a felvidéki magyarság körében az egyezmény VIII. cikkelye alapján ún. nagy háborús bűnösként áttelepítésre kijelöltek száma, amely több mint 23 ezer, családtagokkal együtt pedig 73 187 volt. Ilyen nagy számú „háborús bűnös” kijelölését az tette lehetővé a csehszlovák hatóságok számára, hogy a lakosságcsere-egyezmény pontatlanul megfogalmazott VIII. cikkelye elmulasztotta meghatározni azoknak a „nagy háborús bűnösöknek” a maximális számát, akiket Csehszlovákia a paritáson felül egyoldalúan áttelepíthet Magyarországra, s ugyancsak elmulasztotta meghatározni a jogerős ítélet meghozatalának végső határidejét.

Mindez azt eredményezte, hogy a szlovák népbíróságok mondvacsínált indokokkal ezerszám helyezték vád alá és ítélték el a magyarokat, akik ellen a leg súlyosabb vád gyakran az volt, hogy magyar pártok és más magyar szervezetek tagjai voltak, vagy hogy 1938-ban részt vettek a községükbe bevonuló magyar honvédség ünneplésén. Az 1947. december 31-ig működő szlovák népbíróságoknak még így is „csupán” 4812 magyart sikerült elítélniük,²² a szlovák telepítési szervek azonban ennek ellenére – az ítéleteket mintegy „megelőlegezve” – már 1946 nyarán több tízezer magyart vettek fel háborús bűnösség címén az egyoldalúan áttelepítendő listájára.

A „háborús bűnösség” címen kitelepítendő névjegyzékeikből nyilvánvaló, hogy az ilyen címen tervezett kitelepítés nem a valódi háborús bűnösök kitelepítését, hanem a Magyarországra áttelepíthető magyarok számának növelését, a kitelepítés globálissá tételét célozta. Számos olyan magyar település vagy régió csaknem teljes magyar lakossága felkerült a „háborús bűnösök” listájára, amelyet a paritásos csere egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben érintett volna, hogy ezáltal is növeljék a szlovákokkal betelepíthető községek számát. Az egyik legkirívóbb példája ennek a Csilizköz, amely falvainak többségét (Balony, Csiliznyárad, Csilizpatas, Kulcsod és Szap) a paritásos csere egyáltalán nem érintette volna, a „háborús bűnösök” közé azonban csaknem valamennyi magyar lakójukat felvették.

Ugyanez érvényes a Zoboraljának az Aranyosmaróti járáshoz tartozó négy magyar településére (Barslédec, Ghymes, Kolon és Zsére), amelyekből háborús bűnösség címén a magyar lakosság aránytalanul nagy részének kitelepítésével számoltak, miközben a Nyitrai járáshoz tartozó többi zoboralji települést a VIII. cikkely alapján zajló kitelepítés a paritásos cseréhez hasonlóan elkerülte volna.²³ (2. táblázat)

²² Rašla, Antonín: *Ludové súdy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdnic-tva*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969. 153.

²³ MOL, XIX-A-15-d, MÁK, 80–101. d. Szlovák névjegyzék az áttelepítendő magyarokról.

2. táblázat. A magyarországi áttelepítésre kijelölt magyarok kimutatása néhány település példáján

Község	Lakosok 1930-ban			Az áttelepítésre kijelöltek száma és a magyar lakosság számához viszonyított aránya							
	Összes	Ebből magyar	%	V. cikk alapján	%	VIII. cikk alapján			Összesen	%	
						1–4. §	5. §	%			
Nagypaka	806	782	97,0	419	53,6	6	–	0,8	425	54,3	
Szemet	509	508	99,8	283	55,7	4	–	0,8	287	56,5	
Kulcsod	403	392	97,3	–	–	368	–	93,9	368	93,9	
Szap	678	652	96,2	–	–	593	–	90,9	593	90,9	
Felsőszeli	3 833	3 454	90,1	1 532	44,3	–	–	–	1 532	44,3	
Negyed	4 597	4 276	93,0	1 868	43,7	203	–	4,7	2 071	48,4	
Naszvad	5 128	4 628	90,2	2 787	60,2	400	–	8,6	3 187	68,9	
Ghymes	1 309	843	64,4	–	–	792	–	93,9	792	93,9	
Kolon	1 017	714	70,2	–	–	561	–	78,8	561	78,8	
Alsószecse	557	459	82,2	216	47,1	88	–	19,2	304	66,2	
Felsőszecse	634	536	84,5	211	39,4	54	–	10,1	265	49,4	
Nagysalló	2 853	2 301	80,7	945	41,1	325	–	14,1	1 270	55,2	
Tergenye	528	509	96,4	285	56,0	74	–	14,5	359	70,5	
Pinc	482	379	78,6	209	55,1	–	–	–	209	55,1	
Ipolynyitra	444	317	71,4	203	64,0	8	–	2,5	211	66,6	
Kisgömöri	225	205	91,1	119	58,0	9	–	4,4	128	62,4	
Zeherje	358	312	87,1	229	73,4	16	5	6,7	250	80,1	
Gömörfüge	427	357	83,6	143	40,1	63	–	17,6	206	57,7	
Oldalfala	363	327	90,1	150	45,9	59	–	18,0	209	63,9	
Buzita	1 090	732	67,2	525	71,7	1	–	0,1	526	71,9	
Komaróc	467	390	83,5	370	94,9	1	–	0,2	371	95,1	
Perény	1 290	919	71,2	823	89,5	4	–	0,4	827	90,0	
Borsi	1 097	843	76,0	426	50,5	57	2	7,0	485	57,5	
Bodrogszög	293	194	66,2	150	77,3	5	–	2,6	155	79,9	

A Szlovák Telepítési Hivatal elképzelései szerint a lakosságcsere már 1946. szeptember végén meg kellett volna kezdődnie. A magyar kormány azonban a lakosságcsere-egyezmény számos vitás rendelkezése, különösen pedig a felvidéki magyarság tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása és az áttelepítendőkhöz való paritáson felüli besorolása miatt nem járult hozzá a népcsera megindításához. A magyar fél a vitás kérdések rendezését célzó tárgyalások során a „háborús bűnösök” átvételének feltételül a népbíraskodásról szóló 33/1945 sz. SZNT-rendelet eredeti hatályának lejártáig, azaz 1946. május 15-ig meghozott jogerős ítéletet, valamint számuk 999-ben való maximálását szabta.²⁴

Csehszlovákia számára mindezek után ismét a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása vált a zsaroló eszközzé, amelyvel sikerült rákényszerítenie Magyarországot a lakosságcsere megindítására.²⁵

A csehszlovák–magyar lakosságcsere mérlege

A végül 1947 áprilisában meginduló lakosságcsere – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – 1948 decemberéig tartott. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1949. január 20-án készült zárójelentése szerint az egyezmény V. cikkelye alapján cseretranszportokkal 45 475 személyt, VIII. cikkelye alapján „háborús bűnösként” 2 905 személyt, ún. rezsimista²⁶ transzportokkal 1 032 személyt, az 1947-ben Csehszlovákiához csatolt Oroszvárról 75 személyt telepítettek át, további 6 000 személy állítólag önként távozott, a lakosságcsere keretén belül tehát összesen 55 487 magyart telepítettek át Csehszlovákiából Magyarországra. Rajtuk kívül további 1 083 személy a lakosságcsere felügyelő csehszlovák–magyar Vegyesbizottság 47. véghatározata, 33 090 pedig a 60. véghatározat²⁷ alapján távozott, Csehszlovákiából tehát összesen 89 660 magyart telepítettek át, ill. települt át önként vagy kényszerűségből Magyarországra.

Ezzel szemben Magyarországról cseretranszportokkal és rezsimista transzportokkal együttesen 59 774 szlovák települt át, további 7 783 a 47. véghatározat,

²⁴ MOL, XIX-J-1-a, KÜM, Béke-előkészítő Osztály, 43. d., 2078/pol-1946, XIX-J-1-j, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 33. d., 3209pol/1946. Párizsi tárgyalások a lakosságcsere-egyezményről.

²⁵ A csehországi deportálásra lásd: Vadkerty: *A deportálások...* i. m.

²⁶ A szakterminológiában rezsimeseknek nevezettek áttelepülését a csehszlovák–magyar Vegyesbizottság 1948. október 2-án meghozott 57. sz. véghatározata szabályozta, amely lehetővé tette azok áttelepülését is, akiket eredetileg nem jelöltek ki, ill. akik nem jelentkeztek áttelepülésre.

²⁷ A Vegyesbizottság 1947. október 16-i 47. sz. véghatározata azon személyeknek a cserekvótába való beszámítását szabályozta, akiket áttelepítésre jelöltek, ill. akik áttelepülésre jelentkeztek, de nem a cseretranszportokkal, hanem más úton, egyénileg települtek át a másik országba. Az 1948. december 2-án elfogadott 60. sz. véghatározat a lakosságcsere-egyezmény függeléke alapján a cserekvótába beszámítandó, az egyezmény megkötése előtt áttelepültek vagy átmenekültek kérdéséről rendelkezett. (A véghatározatokat közli: *A magyar–csehszlovák lakosságcsere-re vonatkozó jogszabályok*. Magyar Meghatalmazott, Pozsony/Bratislava, 1948.)

4 230 a 60. véghatározat alapján távozott, összesen tehát 71 787 szlovák érkezett Magyarországról Csehszlovákiába.²⁸

Ettől némileg eltérő adatokat közöl a lakosságcsereét magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság 1949. január 27-i zárójelentése, amely szerint Csehszlovákiából az egyezmény V. cikkelye alapján cseretranszportokkal 46 316 személyt, VIII. cikkelye alapján 3 211 személyt, rezsimista transzportokkal 983 személyt, a lakosságcsere keretén belül tehát 50 510 magyart telepítettek át Magyarországra. További 35 045 személy a 60. véghatározat, 1 284 pedig a 47. véghatározat alapján távozott. A Csehszlovákiából Magyarországra áttelepített, ill. áttelepült magyarok száma tehát összesen 87 839 fő volt.

Magyarországról cseretranszportokkal 58 718 személy, rezsimista transzportokkal 1 092, vagyis a csere keretén belül összesen 59 810 szlovák települt át önként Csehszlovákiába. Rajtuk kívül 9 414 személy a 60. véghatározat, 1 991 pedig a 47. véghatározat alapján távozott. A Magyarországot elhagyó szlovákok száma tehát összességében 71 215 fő volt.²⁹

A lakosságcsereét tehát nem sikerült a Csehszlovákia által elképzelt mértékben megvalósítani – nem került sor többek között a „háborús bűnösök” tervezett nagyszámú áttelepítésére –, a szlovákiai magyarság mintegy 15%-ának kitelepítése a legérzékenyebb régiókban (elsősorban a Garam mentén, a Felső-Csallóközben, a Mátjusföldön, Komárom és Érsekújvár térségében, kisebb részben pedig Gömörben) mégis számos, korábban homogén magyar település etnikai arculatának gyökeres átalakulását eredményezte.

²⁸ SNA, ÚP SNR, 311. d., Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948.

²⁹ MOL, XIX-J-1-j, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 53. d., 1691/pol-1949. Az áttelepítés befejezéséről szóló statisztika.

A kárpátaljai magyarság népességföldrajzi viszonyai a 21. század elején*

A közép-európai térségben lezajlott rendszerváltást követő szűk két évtizedben, a totalitarizmus kényszerű hallgatása után, örvendetes ütemben gyarapodott a Kárpát-medence magyar kisebbségeivel foglalkozó írások száma. Vonatkozik ez a kárpátaljai magyarságra is, bár a róla napvilágot látott kiadványok listája jóval szerényebb az erdélyi, vagy a szlovákiai nemzettársak megfelelőinél. Ezt a listát szeretnénk bővíteni a 2001-es ukrainai népszámlálás adataira, továbbá demográfiai és társadalomkutatói forrásokra támaszkodó, a kérdéskör etnikai-földrajzi, illetve demográfiai vonatkozásait előtérbe helyező munkánkkal.

Az etnikai-földrajzi vizsgálatokat korábban gátló akadályok közül egyesek még jelenleg sem hárultak el teljesen. Az adatok egy részének bizalmasként való kezelése, hozzáférhetetlensége (ilyen a községsoros nemzetiségi, vagy a nemzetiségi bontású népmozgalmi adatbázis) jelentősen nehezítették a munkánkat. Ehhez adódtak még a népszámlálások, illetve a nyilvántartási rendszer ukrainai hiányosságai, mint például az, hogy a felekezeti hovatarozásra a censusok évtizedek óta nem kérdeztek rá, nem tartják azt nyilván.

A tanulmány a hozzáférhető adatokat¹ táblázatok, térképek és diagramok formájában megjelenítve igyekszik szemléletesen és átláthatóan az olvasó elé tárni a megfigyelt sajátosságokat, a belőlük levont következtetéseket és összefoglalni az egyéb vonatkozó ismereteket.

A kárpátaljai magyarság lélekszáma és területi elhelyezkedése

A 2001-es összukrainai népszámlálás megerősítette, hogy Kárpátalja népességének egyik alapvető vonása a soknemzetiségűség. A megyében az említett népszám-

* A tanulmány egyes részei megjelentek a következő munkában: Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség, 2005. 120.

¹ A szerzők köszönetüket fejezik ki Natalia Havrisnak, a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főosztály munkatársának és Braun Lászlónak, a Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Oktatási és Tudományos Főosztálya főmunkatársának a tanulmányban felhasznált adatokhoz való hozzáférés biztosításáért.

lálás alkalmával összesen több mint 100 nemzetiség képviselőit vették számba,² ám közülük csak nyolcnak az aránya haladta meg a megye össznépességén belül a 0,1%-ot (1. táblázat).

2001-ben Kárpátalján 151,5 ezer magyar élt, ami az ukrainai magyarság (156,6 ezer fő) 96,8%-át tette ki. A Kárpátokon túli magyarság a nagyobb városokban él szórványként, és túlnyomórészt kárpátaljai gyökerű. Az utolsó két (1989 és 2001) népszámlálás között a kárpátaljai magyarság lélekszáma 4,2 ezerrel (2,7%-kal) csökkent, a megye összlakosságán belüli aránya pedig 12,5%-ról 12,1%-ra módosult (1. táblázat), de elemzők szerint ez a változás az optimista forgatókönyvnek megfelelően zajlott. A nagyobb csökkenést előrejelző becslések a következő megfontolásokon alapultak:

- A természetes szaporulat a 20. század utolsó évtizedében a kárpátaljai magyarság körében huzamosan negatív előjelű volt. Ennek átlagos becsült értéke évi -3‰. Ez önmagában közel félezres évi fogyást, vagyis a két összeírás között kb. 5 ezer fős csökkenést kellett, hogy eredményezzen.³
- Egyértelmű volt a kivándorlási többlet is a bevándorlással szemben. Mértékadó becslések alapján az 1990-es években közel 5 ezer kárpátaljai magyar települt át végleg az anyaországba, míg a magyarság Kárpátaljára települése gyakorlatilag nulla volt.
- A közelmúlt szlovákiai, romániai, jugoszláviai népszámlálásai a magyarság nagyobb arányú fogyását regisztrálták.

1. táblázat. A népesebb nemzetiségek lélekszáma és aránya Kárpátalján az 1989-es⁴ és a 2001-es népszámlálás⁵ adatai alapján

Nemzetiség	Lélekszám		Százalékarány a megye lakosságán belül		A 2001-es lélekszám az 1989-es százalékában
	1989	2001	1989	2001	
Ukránok	976 749	1 010 127	78,4	80,5	103,4
Magyarok	155 711	151 516	12,5	12,1	97,3
Románok	29 485	32 152	2,4	2,6	109,0
Oroszok	49 458	30 993	4,0	2,5	62,7
Cigányok	12 131	14 004	1,0	1,1	115,4
Szlovákok	7329	5695	0,6	0,5	77,7
Németek	3478	3582	0,3	0,3	103,0
Beloruszok	2521	1540	0,2	0,1	61,1
Egyebek	8756	5005	0,6	0,4	64,0
Össznépesség	1 245 618	1 254 614	100,0	100,0	100,7

² Закарпатське обласне управління статистики: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород, 2003. 84.

³ Horváth Sándor: Magyarság – számok és kétségek. *Kárpáti Igaz Szó*, 2003, 19. sz. 4.

⁴ Лавр, Олександр – Зилгалов, Василь: Хто живе на Закарпатті? *Карпатський край*, 1991, № 38. 3, 16.

⁵ Закарпатське обласне управління статистики: *Національний склад населення...* i. m. 84.

Összességében tehát, még ha jelentős asszimilációs veszteséggel nem is számoltunk, a magyarság számának kb. 10 ezerrel való csökkenése volt prognosztizálható. Milyen folyamatok hatottak ez ellen?

- A kedvezménytörvény megszületésével „érdemes” lett magyarnak lenni, ennek következtében a bizonytalan, vagy kettős etnikai identitású népeség nagyobb részben vallotta magát magyarnak.
- A cigányság egy része már a korábbi népszámlálások alkalmával is a magyart nevezte meg nemzetiségeként. Arányuk a kedvezménytörvény hatására szintén emelkedett. Ennek tulajdonítható, például, a magyarság gyarapodása Munkácson, ahol ezzel párhuzamosan a cigányok száma az összeírás alapján csökkent, miközben közismert a magas természetes szaporulat a körükben.
- A korábban nyomás hatására magukat ukránnak, vagy szlováknak vallók közül is többen újra magyarként lettek számbavéve. Ez a jelenség a Nagyszőlősi járásban, illetve Ungváron volt számottevő.

Azt, hogy a felsoroltak közül melyik tényező számszerűen mennyivel járult hozzá a magyarság számának a szinten tartásához, a rendelkezésre álló információ alapján nem tudjuk megállapítani.

Számottevő eltérések figyelhetők meg az egyes nemzetiségek urbanizációs szintjében. Miközben Kárpátalja népességének többsége falvakban él (63,3%), vannak túlnyomórészt a városokban összpontosuló etnikai közösségek. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a magyarság, hasonlóan az ukrán és a román népességhez (amelyek mindegyike etnikai területtel is rendelkezik a megyében), a falusi lakosságon belül enyhén túlreprezentált. A kisebb, etnikai területtel Kárpátalján nem rendelkező, magasabb szintű migrációs aktivitású nemzetiségek viszont a városi lakosság körében képviseltetik magukat nagyobb arányban. Kiemelten igaz ez a 20. század második felében, döntően a városokba betelepült oroszokra és beloruszokra.

Összességében a kárpátaljai magyarok 64,6%-a, azaz 97 918 fő 2001-ben falvakban élt, 8,8%-a (13 314 fő) ún. városi típusú településeken,⁶ 26,6%-a (40 284 fő) pedig városokban.⁷ Az 1989-es és a 2001-es népszámlálások között a városi magyarság száma közel 9%-kal csökkent, míg a falusi nemzetiség lélekszáma 1%-kal nőtt. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kárpátaljai magyarság fogyása főleg a városokban ment végbe. A városi magyarság számának apadásához hozzájárult a falusihoz képest intenzívebb kivándorlás, az erőteljesebb asszimiláció, illetve az alacsonyabb születésszám is.

⁶ Az ukrán településrendszerben a szovjet időkből maradt fenn a falvak és városok közötti átmenet képviselő városi típusú települések kategóriája. Ide sorolják azokat a településeket, amelyek bizonyos szempontok szerint a városokhoz, mások alapján viszont inkább a falvakhoz állnak közelebb. Népeségüket a városi lakosság kategóriájába sorolják.

⁷ Закарпатське обласне управління статистики: *Національний склад населення...* i. m. 84.

2. táblázat. A nemzetiségek százalékaránya Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás eredményei alapján⁸

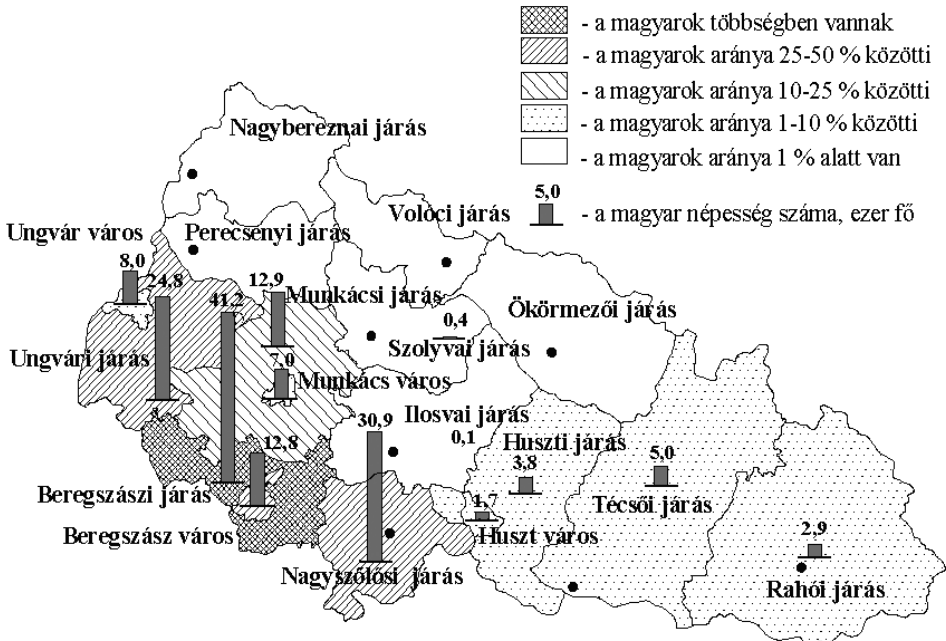
Közigazgatási egység	A népesség száma	Az adott nemzetiség aránya, %							
		ukrán	magyar	román	orosz	cigány	szlovák	német	belorusz
Beregszász v.	26 554	38,9	48,1	0,1	5,4	6,4	0,2	0,1	0,2
Huszt város	31 864	89,3	5,4	0,0	3,7	0,4	0,1	0,3	0,2
Munkács város	81 637	77,1	8,5	0,0	9,0	1,4	0,4	1,9	0,4
Ungvár város	115 568	77,8	6,9	0,1	9,6	1,5	2,2	0,2	0,4
Beregszászi j.	54 062	18,8	76,1	0,0	0,7	4,1	0,0	0,0	0,0
Husztói járás	96 960	95,0	3,9	0,0	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Ilosvai járás	100 905	98,6	0,1	0,0	0,6	0,1	0,3	0,0	0,0
Munkácsi járás	101 443	84,0	12,7	0,0	0,7	1,3	0,2	0,8	0,1
Nagybereznai j.	28 211	96,3	0,1	0,0	0,7	1,6	1,0	0,0	0,1
Nagyszőlősi j.	117 957	71,4	26,2	0,0	1,2	0,8	0,1	0,0	0,1
Ökörmezői j.	49 890	99,1	0,0	0,0	0,5	0,2	0,0	0,0	0,0
Perecsenyi j.	32 026	96,3	0,2	0,3	1,3	0,4	1,0	0,0	0,1
Rahói járás	90 945	83,8	3,2	11,6	0,8	0,2	0,0	0,0	0,1
Szolyvai járás	54 869	94,5	0,7	0,0	1,5	1,4	0,6	0,7	0,1
Técsői járás	171 850	83,2	2,9	12,4	1,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Ungvári járás	74 399	58,4	33,4	0,0	2,0	4,1	1,6	0,0	0,1
Volóci járás	25 474	98,8	0,1	0,0	0,6	0,0	0,1	0,1	0,1

A megyében a magyarság csak egy közigazgatási egységben volt abszolút többségben, a Beregszászi járásban (2. táblázat, 1. térkép). A járás majdnem teljesen a magyar nyelvterülethez tartozik, bár számos 20. századi ukrán telepésfalú képez benne nyelvszigetet (2. térkép). Beregszász megyei alárendeltségű városban a két utolsó népszámlálás (1989 és 2001) között 50% alá süllyedt a magyarok aránya, ám a relatív többség megmaradt. Az ukrán–magyar határ mentén húzódó magyar nyelvterület további három járást érint: az Ungvárit, a Munkácsit és a Nagyszőlősit. Ezekben a magyarság kisebbségben volt ugyan, de jelentős arányt képviselt.

A nyelvterületen kívül jelentős számú magyar élt Kárpátalja nyelvhatár közeli két nagy városában, Ungváron és Munkácson. A kárpátaljai magyarság egy része nyelvszigeteken és szórványként a magyar–ukrán nyelvhatártól távolabb lakott. Ez a Felső-Tisza-vidékre, az egykori Máramaros vármegye területére volt jellemző. Az itteni Husztói, Técsői és Rahói járásokban, illetve Huszt városában a magyarság aránya 3–5% körüli volt.

⁸ Uo.

1. térkép. A magyarság száma (oszlopdigrammokkal jelölve) és aránya (kitöltéssel jelölve) Kárpátalján közigazgatási egységenként a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Vizsgáljuk meg, milyen területi sajátosságai vannak a magyarság lélekszáma és aránya változásának a két utolsó népszámlálás között! Ezeket az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- a közigazgatási egységek többségében, két kivételtől eltekintve (a Nagyszőlősi járás és Munkács város), a magyarok lélekszáma csökkenésének a megyei tendenciája érvényesült (3. táblázat);
- a magyarság lélekszámának a Nagyszőlősi járásban regisztrált 10%-ot meghaladó gyarapodása részben az ottani magasabb természetes szaporulatnak, részben a korábban nyomás hatására magukat ukránnak vallók visszatérésének, részben a magyar anyanyelvű cigányság magyar nemzetiségüként való számbavételének köszönhető;
- a munkácsi magyarság számának a gyarapodásában a döntő szerepet a magát 1989-ben cigánynak, míg 2001-ben magyarnak valló kb. ezer fős tömeg játszotta (ennyivel csökkent a cigányság száma a városban a két népszámlálás adatai alapján);
- a többen élő magyarság nagy része (az Ungvári, a Munkácsi és a Beregszászi járásokban) kismértékű, néhány százalékos, a negatív szaporulat és a kivándorlás által kiváltott fogyást mutatott, ami meghatározta a közösség egészének a lélekszámváltozását is;

- jelentős, 15% körüli, döntően a kivándorlás következményeként jelentkező fogyást regisztráltak 1989 és 2001 között Beregszászon és Ungváron, a két legnagyobb magyar közösségben;
- arányaiban hasonló, 10–20% közötti, volt a magyarság lélekszámának a csökkenése a nagyobb nyelvszigeteknek, szórványoknak otthont adó Técsői, Rahói és Szolyvai járásokban, ahol az asszimiláció lehetett annak a fő forrása;
- a kisszámú szórványmagyarság száma a gyors ütemű beolvadás miatt töredékére csökkent;
- néhány közigazgatási egységben, így a Beregszászi és a Munkácsi járásban, illetve Huszton a magyar népesség aránya annak ellenére nőtt, hogy a lélekszáma csökkent, mert az összlakosság fogyása gyorsabb ütemű volt.

3. táblázat. Az összlakosság és a magyarság számának módosulása Kárpátalja közigazgatási egységeiben az 1989-es⁹ és a 2001-es népszámlálások¹⁰ között („–” – adathiány)

Közigazgatási egység	Össznépesség				Magyarság			
	1989	2001	változás	változás, %	1989	2001	változás	változás, %
Beregszász v.	29 763	26 554	-3209	-10,8	15 125	12 785	-2340	-15,5
Huszt város	33 778	31 864	-1914	-5,7	1759	1726	-33	-1,9
Munkács város	83 308	81 637	-1671	-2,0	6713	6975	262	3,9
Ungvár város	116 101	115 568	-533	-0,5	9179	7972	-1207	-13,1
Beregszászi j.	55 352	54 062	-1290	-2,3	41 846	41 163	-683	-1,6
Husztói járás	92 570	96 960	4390	4,7	3988	3785	-203	-5,1
Ilosvai járás	97 135	100 905	3770	3,9	265	114	-151	-57,0
Munkácsi járás	104 826	101 443	-3383	-3,2	12 897	12 871	-26	-0,2
Nagybereznai j.	30 464	28 211	-2253	-7,4	–	15	–	–
Nagyszőlősi j.	112 611	117 957	5346	4,7	27 896	30 874	2978	10,7
Ökörmezői j.	50 308	49 890	-418	-0,8	111	8	-103	-92,8
Perecsenyi j.	32 790	32 026	-764	-2,3	196	78	-118	-60,2
Rahói járás	85 624	90 945	5321	6,2	3511	2929	-582	-16,6
Szolyvai járás	55 471	54 869	-602	-1,1	433	383	-50	-11,5
Técsői járás	165 057	171 850	6793	4,1	6156	4991	-1165	-18,9
Ungvári járás	73 306	74 399	1093	1,5	25 541	24 822	-719	-2,8
Volóci járás	27 154	25 474	-1680	-6,2	–	25	–	–

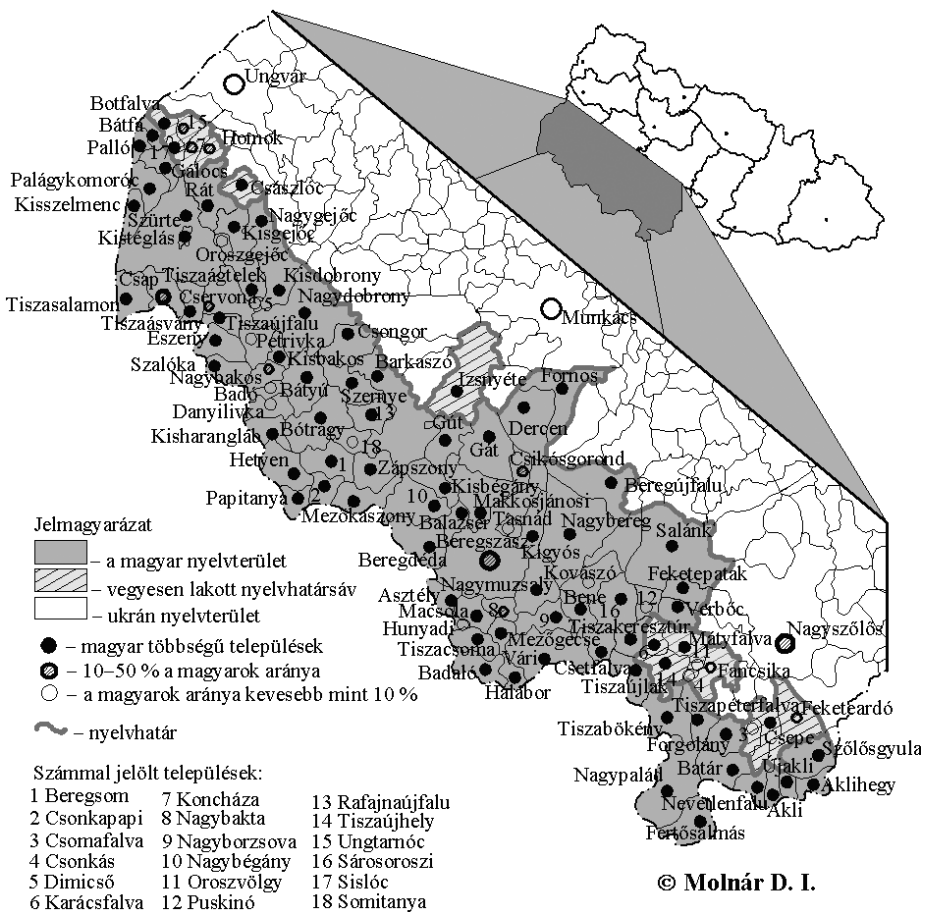
⁹ Лавер – Зинаглов (1991) і. т. 3, 16.

¹⁰ Закарпатське обласне управління статистики: *Національний склад населення...* і. т. 84.

Hogy néz ki jelenleg a kárpátaljai magyar nyelvterület? A magyar nyelvterületet magyar többségű települések viszonylag egységes (mindössze néhány kisebb telepesfalva és vegyes lakosságú város által fellazított) sávja alkotja, amely Kárpátalja délnyugati részén húzódik az ukrán–magyar határral párhuzamosan, 15–20 km szélesen (2. térkép). A nyelvhatár egyes szakaszain vegyes lakosságú településekből álló sávot alkotva kiszélesedik, máshol vonallá zsugorodik.

Az ukrán–magyar nyelvhatár északnyugaton az ukrán–szlovák államhatárnál kezdődik az Ungvártól délre fekvő települések által alkotott vegyesen lakott sávval. Innen a Kárpátaljai-alföld síkján húzódik délkeleti irányban, helyenként természeti akadályok mentén, így Nagydobronytól északra a Latorca, Dercen-től keletre az egykori Szernye-mocsár, Tiszapéterfalvától északra a Tisza vonalán. Végül Szőlősgyula jelenti a kárpátaljai magyar nyelvterület keleti szélét, ahol az érintkezik az ukrán–román államhatárral.

2. térkép. A kárpátaljai magyar nyelvterület

A magyar nyelvterületen kívül találunk néhány jelentős részben (20–50%-ban) magyarok lakta nyelvszigetet. Ilyenek az Ungvári járási Korláthelmece, a Munkácsi járási Beregrákos, a Nagyszőlősi járási Tekeháza és Gödényháza, a Felső-Tisza-vidéki Visk, Técső és Aknaszlatina (3. térkép). A szórványmagyarság (amely a településén a népesség kevesebb mint 20%-át teszi ki) jellemző településterülete a Felső-Tisza-vidék (Huszt, Királyháza, Rahó, Kőrösmező, Gyertyánliget stb.). A nyelvterület peremén fekvő Ungváron, Munkácson és Nagyszőlősen a magyarság, aránya alapján, szórványnak tekinthető, de a viszonylag nagy lélekszám, a nyelvterület közelsége és az anyanyelvi intézményrendszer kiépítettsége a szórványhelyzetnél kedvezőbb fejlődési feltételeket biztosít.

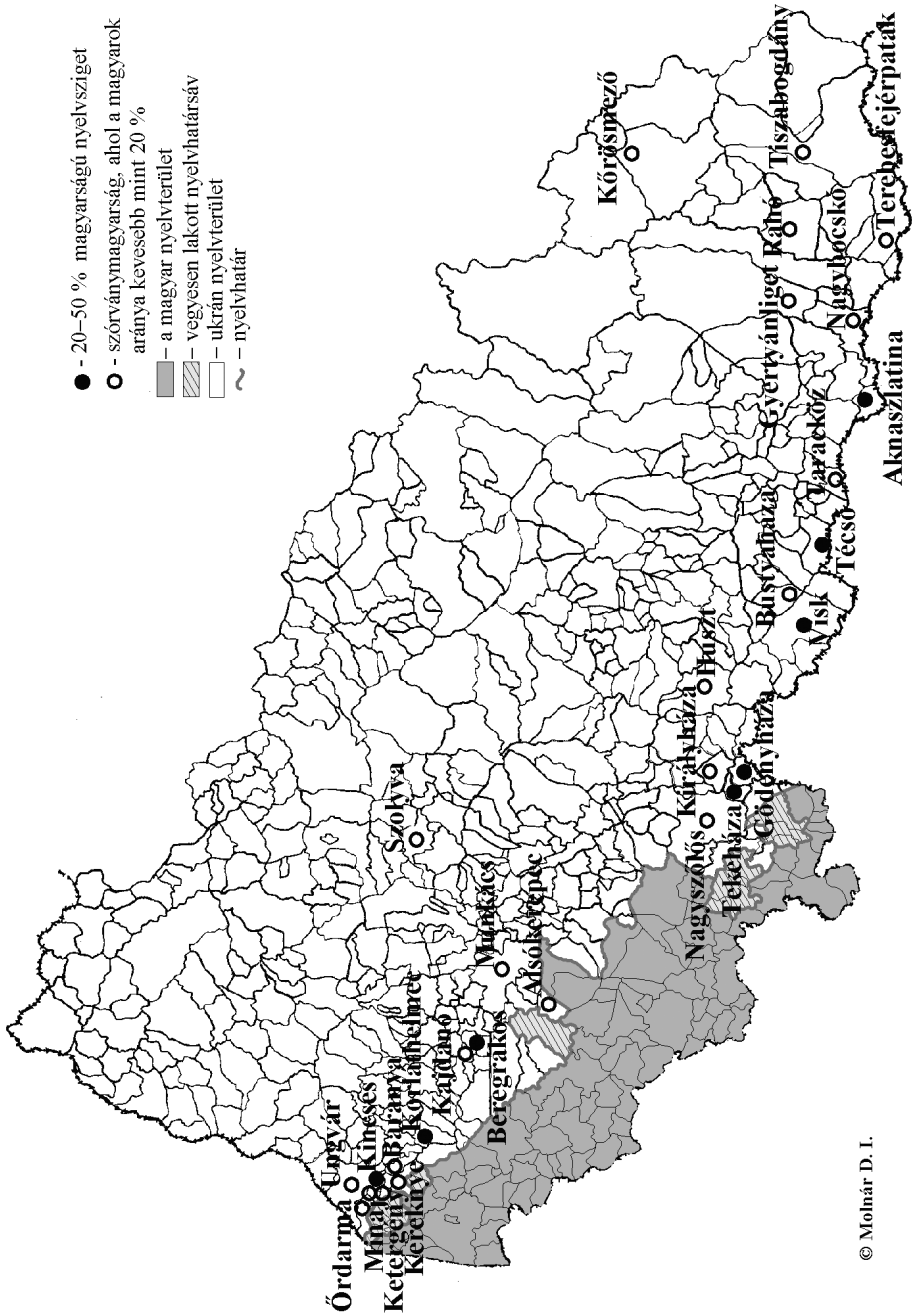
Anyanyelvi összetétel

A 2001-es ukrainai népszámlálás felmérte a népesség anyanyelvi összetételét, továbbá rákérdezett az egyéb beszélt nyelvekre is. Az anyanyelv fogalmát Ukrajnában az általában használt nyelv értelmében használják. A nemzetiség és az anyanyelv eltérését az asszimilációs folyamatok egyik fontos mutatójának tekinthetjük.

Az anyanyelv és a nemzetiség Kárpátalja lakosságának 97,1%-ánál megegyezett. Azonban az egyes nemzetiségek esetében ez a mutató jelentős különbségekre hívja fel a figyelmet. A négy leghíresebb nemzetiség, így a magyarság képviselőinek is több mint 90%-a saját nemzete nyelvét nevezte meg anyanyelvként (4. táblázat). A megye kisebb nemzetiségei körében az anyanyelvként a saját nyelvüket használók aránya jóval alacsonyabb volt, többnyire 50% körüli, vagy az alatti. Az anyanyelv-váltók magas aránya az asszimiláció folyamatának előrehaladottságára utal a kislelékszámú és szórványként települt népek között. A kárpátaljai cigányok 62,4%-a és a szlovákok 11,3%-a a magyart nevezte meg anyanyelvként.

A magyarok körében az anyanyelvként a magyart használók aránya a két utóbbi népszámlálás között gyakorlatilag nem változott (4. táblázat). Valamelyest nőtt az ukrán anyanyelvű magyarok aránya, miközben csökkent az ilyen minőségben az orosz megnevezőké. A magyar nyelvű cigányok száma a két népszámlálás között csökkent. Nem úgy a lélekszámuk: az 8 ezerről 8,7 ezerre emelkedett. Az arányuk csökkenésének okát abban látjuk, hogy a magyar nyelvű cigányság 2001-ben a korábbinál nagyobb részben vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A magyar–szlovák vonatkozásban végbement nyelvi eltolódást a kárpátaljai szlovákok körében az indokolhatja, hogy a magukat annak idején kényszerből szlováknak valló magyarok egy része (a magyar anyanyelvű szlovákok jelentős hányada) újra a magyarok között szerepelt.

3. térkép. Kárpátalja magyar nyelvszigetei és jelentősebb szóránnyeltelepülései

© Molnár D. I.

4. táblázat. A népesebb nemzetiségek anyanyelvi megoszlása Kárpátalján az 1989-es¹¹ és a 2001-es népszámlálások¹² adatai alapján

Nemzetiség	Anyanyelve és nemzetisége megegyezik, %		Ukrán anyanyelvű, %		Magyar anyanyelvű, %		Orosz anyanyelvű, %	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Ukránok	98,5	99,2	–	–	0,5	0,2	1,0	0,5
Magyarok	97,2	97,1	2,1	2,6	–	–	0,6	0,2
Románok	98,2	99,0	0,7	0,5	0,2	0,1	0,5	0,1
Oroszok	95,8	91,7	3,8	7,9	0,3	0,2	–	–
Cigányok	20,5	20,5	12,3	16,7	65,7	62,4	1,0	0,2
Szlovákok	34,9	43,5	33,2	41,5	25,8	11,3	5,3	2,6
Németek	74,1	50,5	18,4	39,6	1,0	4,2	6,1	4,8
Beloruszok	45,2	37,4	7,5	18,4	0,6	0,6	46,6	43,2

5. táblázat. A magyar népesség anyanyelvi összetétele Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás adatai¹³ alapján

Közigazgatási egység	A magyarok aránya, %	Adott anyanyelvűek aránya a magyarok között, %			
		ukrán	magyar	orosz	egyéb
Beregszász város	48,1	0,5	99,2	0,2	0,0
Huszt város	5,4	22,2	77,1	0,5	0,1
Munkács város	8,5	6,6	92,4	0,8	0,2
Ungvár város	6,9	9,5	87,7	2,4	0,3
Beregszászi járás	76,1	0,1	99,8	0,0	0,0
Husztói járás	3,9	1,6	98,3	0,1	0,0
Ilosvai járás	0,1	25,4	73,7	0,9	–
Munkácsi járás	12,7	1,0	98,9	0,0	0,2
Nagybereznai j.	0,1	33,3	66,7	–	–
Nagyszőlősi járás	26,2	2,0	97,9	0,1	0,0
Ökörmezői járás	0,0	75,0	25,0	–	–
Perecsenyi járás	0,2	29,5	69,2	1,3	–
Rahói járás	3,2	23,8	75,9	0,2	0,1
Szolyvai járás	0,7	45,4	53,8	0,3	0,5
Técsői járás	2,9	6,7	93,8	0,2	0,3
Ungvári járás	33,4	0,7	99,0	0,2	0,1
Volóci járás	0,1	28,0	68,0	4,0	–
Összesen	12,1	2,6	97,1	0,2	0,1

¹¹ Лавер – Зилгалов (1991) і. м. 3, 16.

¹² Закарпатське обласне управління статистики: *Національний склад населення...* і. м. 84.

¹³ Уо.

Összességében 2001-ben Kárpátalján a lakosság 81,0%-a ukrán, 12,7%-a (158 729 fő) magyar, 2,9%-a orosz és 2,6%-a román anyanyelvű volt. A megyében három nyelvet használtak nagyobb számban anyanyelvként más nemzetiségűek: az ukránt (több mint 14 ezren), a magyart (közel 12 ezren) és az orosz (közel 8 ezren). A magyar anyanyelvű nem magyarok többsége cigány (74,8 %), ukrán (15,9%) és szlovák (5,5%) volt. A nem magyar anyanyelvű magyarok 88,2%-a az ukránt, 8,5%-a az orosz (nevezte meg anyanyelvének).

A kárpátaljai magyarok, a megyében saját nyelvterülettel rendelkező másik két nemzet (az ukrán és a román) képviselőihez hasonlóan, faluhelyen magasabb, 99,2%-os arányban tekintették anyanyelvüknek a nemzetük nyelvét. Jóval alacsonyabb volt az anyanyelvként a magyart megnevezők aránya a városi magyarság körében (mindössze 93,2%), ami szemléletesen mutatja, hogy a magyarok asszimilációjának a fő színterét a városok alkotják. A nem magyar anyanyelvű magyarok mindkét településtípuson többnyire ukránul beszéltek.

A magyarság anyanyelvi összetétele közigazgatási egységeként jelentős szórást mutatott (5. táblázat). Kitűnik anyanyelvi homogenitásával a magyar nyelvterületet magába foglaló négy járás és Beregszász város magyar lakossága. Hasonlóan magas (98,3%) érték jellemezte a nyelvterületen kívül eső Huszti járást, ahol a magyarok túlnyomó része egyetlen nyelvszigetet alkotó településen, Visken összpontosult. Munkács, Ungvár és a Técsői járás magyarsága 90% körüli arányban tekintette a magyart az anyanyelvének. Nemzettársaink itt nagyszámú kisebbségeket alkottak a településeken. Legkisebb a magyar anyanyelvű magyarok aránya a kisszámú szörványtelepülések vidékein volt, ahol ez az érték 80% alatt maradt (helyenként jóval), ami az asszimiláció előrehaladottságára utal.

Korszerkezet, nemi összetétel

2001-ben a férfiak Kárpátalja lakosságának a 48,2%-át alkották, vagyis 1000 férfira 1077 nő jutott.¹⁴ Ez a legkedvezőbb mutató Ukrajna megyei között, ahol az országos átlag 46,3% volt, ami 1000 férfira számítva 1159 nőt jelent.¹⁵ A kiegyenlített nemi arány az országosnál magasabb születési rátával, és a jelentős nőtöbbletű idősebb korosztályok kisebb arányával függött össze.

Jelentős eltérések adódtak Kárpátalján az egyes nemzetek között a nemi arányban. A legaránytalanabb nemi összetétel a kis létszámú, betelepült nemzetiségek jellemzője volt. Kedvezőbb volt a nagyobb lélekszámú őshonos népek nemi összetétele. A közöttük jelentkező különbségek döntően szintén a korösszetétellel magyarázhatók. A megyei átlagnál nagyobb volt a nőtöbblet a magyarok

¹⁴ Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal adatai, 2003.

¹⁵ Державний комітет статистики України: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Урядовий кур'єр*, 2002, № 244. 11–12. www.ukrstat.gov.ua

között (1099 nő/1000 férfi), annál kisebb az ukránok (1068), a cigányok (1047) és a románok (1016) esetében. Férfitöbbslet Kárpátalján azoknál a kis létszámú betelepült nemzeteknél figyelhető meg, amelyek mobilitása elsősorban a nőtlen férfiakra jellemző, illetve bevándorlásuk az utóbbi évtizedben is folytatódott (grúzok, örmények, azerbajdzsánok stb.).

A korfák segítségével tekintsük át a lakosság korösszetételét!

A kárpátaljai magyarság 2001-es korfája, amely fő vonásaiban a megye összlakossága korfájának a sajátosságait tükrözi, annál is erősebben szűkített alapú (1. ábra). Tehát, a legfiatalabb korosztály aránya, ami a születésszámmal van szoros összefüggésben, a magyarok körében valamivel alacsonyabb volt az ukránokénál. A korfa alapja az ezredvég születésszám-csökkenésének következtében szűkül. Az 1980-as évek demográfiai pezsgését tükrözi a korfa kiszélesedése a tizenéves korosztályok magasságában, ami az 1960 körül született nagy létszámú korosztály szülőképes korba lépésével függött össze. Ez a csoport szintén jól kivehető hullámként jelenik meg az ábrán a 40. életév magasságában. A 25 év alatti korcsoportok mindegyike kisebb arányt képvisel a magyarok között, mint az ukránoknál.

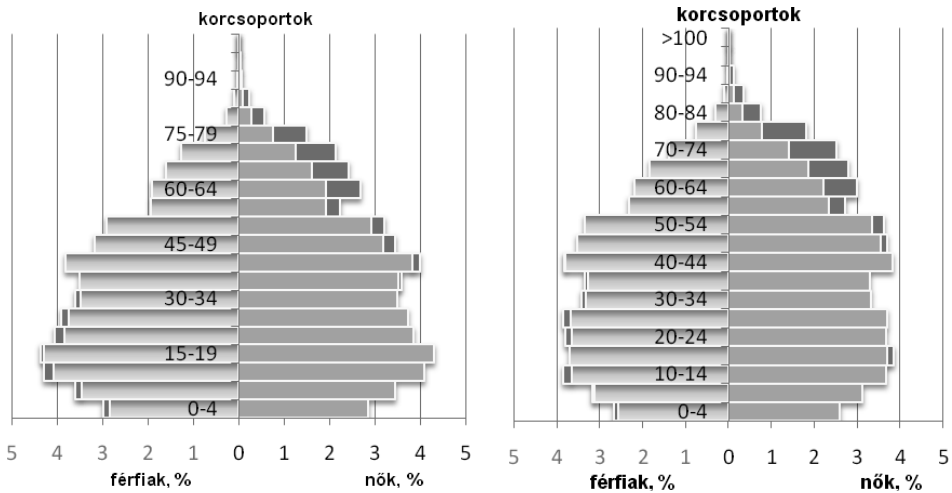
A harmincas korcsoportra eső és a két hullámhegyet elválasztó kisebb völgy a második világháború idején született kis létszámú korosztály gyerekeit tartalmazza. A 20. század kilencvenes éveit születésszám-csökkenésének egyik összetevője, hogy ez a kisebb létszámú csoport került szülőképes korba. A másik, talán még jelentősebb összetevőt az időszak társadalmi-politikai változásai, illetve az ezekkel összefüggő gazdasági válság képezte.

Hirtelen szűkülés figyelhető meg az 54 év fölötti korosztály számában. Ez a születésszámok második világháború alatti visszaesésének máig jelentkező hatása, amely megtöri az idősebb korcsoportok lélekszámának a kor előrehaladtával való lassú természetes fogyását, azaz a korfa fokozatos szűkülését. A fokozatos szűkülés a háború előtt született nemzedéknél is folytatódik egészen 80 éves korig. Itt a születések számának az első világháború alatt bekövetkezett erőteljes visszaesése érezteti mindmáig a hatását. A magyarok között az összlakossághoz viszonyítva nagyobb volt az idősebb korosztályok aránya (1. ábra).

A korfa feltárja a magyar lakosság összetételében meglévő nemi aszimmetriákat is. A fiatal korosztályokban a férfiak voltak többségben. Ez azzal magyarázható, hogy a világtárlagnak megfelelően valamivel több kisfiú születik, mint kislány. 40 év körül a férfiak magasabb halandósága miatt a nemek aránya kiegyenlítődik, és az idősebb korosztályok már nőtöbbslettel jellemezhetők. Ez 60 év fölött válik különösen erőteljessé. Az időskori nőtöbbslet a magyarság körében számottevőbb, mint az ukránoknál.

Összességében, a kárpátaljai magyar népesség 2001-es korfája hóember alakúként írható le (1. ábra, jobb oldal), és rajta az elöregedés tendenciája jelentkezik. A korfák a kárpátaljai magyarságnak az összlakossághoz viszonyított kedvezőtlenebb, idősebb korszerkezetét támasztják alá.

1. ábra. Kárpátalja összlakosságának (bal oldali ábra) s magyarságának (jobb oldali ábra) öt éves bontású korfája¹⁶ (az adott nem többletét eltérő színezés jelzi)

Természetes népmozgalom, migráció

A természetes népmozgalom jelzőszámait a népszámlálások nem tudják felmérni, azt az anyakönyvi nyilvántartások adatai, illetve az ezekből készült feldolgozások alapján vizsgáltuk. Sajnos, kárpátaljai nemzetiségi bontású népmozgalmi adatokat nem sikerült beszereznünk, így a magyarságot érintő demográfiai következtetéseink áttételesek.

A születési ráta megyei adatsora az utóbbi bő fél évszázadban csökkenő trendet mutatott a második világháború utáni 30‰ fölötti értékről egészen az ezredfordulóig, amikor is a megyében évente ezer lakosra vetítve átlagosan mindössze 11 újszülött látta meg a napvilágot. Az utóbbi évek némi fellendülést hoztak a születési ráta alakulásában (a gazdasági fellendülés, vagy a jelentősen megemelt gyerekvállalási támogatás következményeként?), amely jelenleg 13‰ körül van.

A halálozás a vizsgált időszak alatt kisebb változékonysággal volt jellemezhető. A második világháború utáni nehéz körülményekkel függhetett össze a megyében regisztrált magas, 14‰ körüli évi halandóság, amely a társadalmi-gazdasági viszonyok normalizálódását tükrözve, 1960-ig fokozatosan csökkent, 7‰ közelében stabilizálódva. Az 1970-es évektől lassú, de folyamatos volt a halálozási ráta emel-

¹⁶ Державний комітет статистики України: Розподіл населення найбільш численних національностей України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. CD-ROM. Київ, 2004.

kedése Kárpátalján. Ennek fő oka a népesség öregedő korszerkezete lehetett. Jelenleg a megyében, a születési arányhoz hasonlóan, a halálozási érték 13‰.

A természetes szaporulat Kárpátalján a második világháborút követően 1960-ig közel azonos szinten, 17–19‰ körül volt (2. ábra). A születésszám csökkenését ekkor ellensúlyozta a halálozás mérséklődése. A születések számának a 20. század hatvanas éveire eső markáns csökkenése azonban magával vonta a szaporulat visszaesését is: ekkor lassú, de huzamos csökkenő tendencia vette kezdetét. A természetes szaporulat visszaesése a rendszerváltás utáni években – a születési arány gazdasági válsággal összefüggő esése és a halálozási ráta emelkedése következtében – felgyorsult. Az ezredforduló óta a megye természetes szaporulata a 0 körül stabilizálódott. Megjegyezzük, hogy a kárpátaljai demográfiai mutatók a legkedvezőbbek közé tartoznak az erőteljesen fogyó népességű Ukrajna megyéi között.

A kárpátaljai magyarság demográfiai folyamatainak bemutatására a magyar többségű Beregszászi járás (benne a csak nemrég, 2001-ben megyei alárendeltségűvé előléptetett Beregszász várossal) rendelkezésre álló adatait használtuk (2. ábra). A Beregszászi járás alábbi népmozgalmi sajátosságai figyelhetők meg:

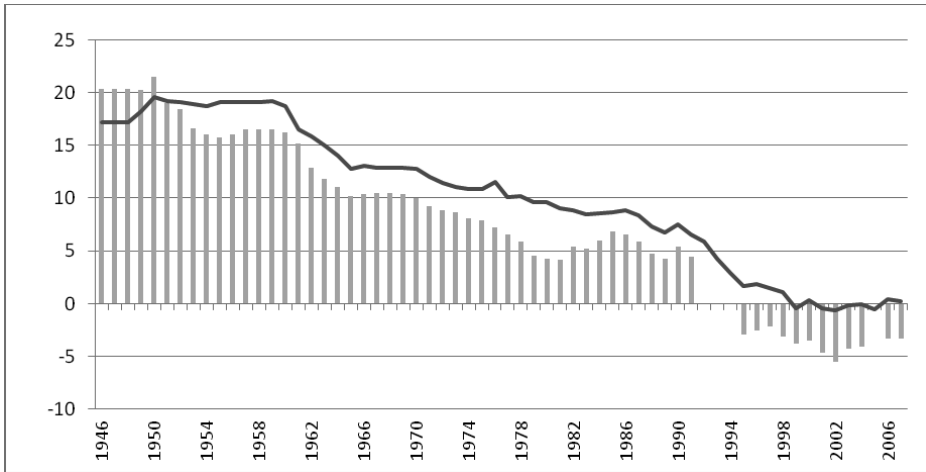
- a születési arány az utóbbi fél évszázadban szinte végig a megyei átlag alatt volt 1–2‰-kel, és összességében azzal párhuzamosan változott;
- a második világháború utáni években a Beregszászi járásban jóval alacsonyabb volt a halálozás Kárpátalja átlagánál;
- a 20. század ötvenes éveinek a közepétől a járási mortalitásérték párhuzamosan változott a megyei megfelelőjével, közel 2‰-kel meghaladva azt, ami döntően az idősebb korszerkezettel függött össze;
- a járást, az 1940-es éveket leszámítva, folyamatosan átlag alatti természetes szaporulat jellemezte (2. ábra);
- a természetes fogyás értéke az utóbbi években a Beregszászi járásban 3–4‰ körüli.

A népességszám alakulására a migráció is jelentős hatást gyakorol. Vándorlási adatokat Kárpátalja járásaira és megyei alárendeltségű városaira vonatkozóan rendszeresen publikálnak, ellentétben a nemzetiségi bontásúakkal.

2007-ben a megye településeire 9622 betelepülő érkezett, szemben a 11 187 kitelepüléssel, így a vándorlási mérleg 1565 fős veszteséget mutatott.¹⁷ Az 1000 főre vonatkoztatott migrációs ráták összevetése alapján Kárpátalján volt a legacsonyabb a migrációs aktivitás Ukrajna megyéi között. Az áttelepülők többsége (6646 fő) a megyén belül változtatott lakóhelyet. Az ország más régióiból érkeztek 2674-en, külföldről 302-en (ebből 225-en a FÁK-országokból), ugyanakkor Ukrajna más megyéibe települtek 3746-an, a határon túlra pedig 795-en (229-en a FÁK-országokba).

¹⁷ Головне управління статистики у Закарпатській області: *Основні демографічні показники (статистичний бюлетень)*. Ужгород, 2008. 44.

2. ábra. A Beregszászi járás (Beregszász várossal együtt) természetes szaporulatainak alakulása (oszlopdiaagram, ‰) az 1946–2006-os időszakban, összevetve az összkárpátaljai értékekkel (vonaldiagram)

Csak következtetni tudunk arra, hogy milyen mértékben érinthette a migráció a kárpátaljai magyar nemzetrészt. Az országon belüli régióközi migrációban a részvételük elenyésző, a külső migrációban viszont számottevő. 2003-as adatok szerint a nem a FÁK-országokat úticélul választó kivándorlók 22%-a volt magyar. Ebből az arányból kiindulva, 2007-ben 100–150 fő lehetett a nemzetrészt migrációs vesztesége. Ez jelentős csökkenés a 20. század 90-es éveinek évi 400–500 fős megfelelőjével szemben. A csökkenő elvándorlás oka lehet a normalizálódó gazdasági helyzet Ukrajnában, illetve az, hogy akiknek áttelepülési szándékai voltak, azok nagyrészt már elmentek.

Közoktatás, iskolázottság

Kárpátalján a 2007/08-as tanévben 696 állami és 5 egyházi alapítványi közoktatási intézmény működött,¹⁸ melyekben több mint 165 ezer diák tanult (6. táblázat). Az iskolások száma az ezredforduló óta (amikor még meghaladta a 200 ezret) gyors ütemben csökken, miután a demográfiai hullámvölgy kezdte éreztetni a hatását.

Az intézmények többségében ukrán nyelven folyt az oktatás. A 2007/08-as tanévben Kárpátalján 70 iskolában és 5 egyházi alapítványi liceumban oktattak magyarul, 28-ban pedig párhuzamosan magyarul és ukránul. A magyar és az

¹⁸ A Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Oktatási és Tudományos Főosztályának adatai.

ukrán iskolák száma nőtt a rendszerváltás utáni időszakban, ellenben az orosz tannyelvű iskolák száma folyamatosan csökkent.

Az 1990-es években gyarapodott a magyar nyelven tanulók száma, amely az ezredforduló előtt érte el a maximumát, átlépvén a 21 ezret.¹⁹ A harmadik évezred első éveiben a magyar nyelven tanulók számát is intenzív visszaesés jellemezte, miközben arányuk 10% fölött stagnált. Ez, bár jelentős előrelépés az 1990 előtti viszonyokhoz képest, de még mindig elmaradt a magyarság össznépességén belüli 12,1%-os részarányától. Azonban ha a magyarok iskoláskorú népességén belüli arányához viszonyítunk, ami 10,8%,²⁰ a helyzet kedvezőbbnek mutatkozik.

6. táblázat. A tanulók megoszlása az osztályok oktatási nyelve szerint Kárpátalja állami oktatási intézményeiben (1989–2008)²¹

Tanév	Az osztály tannyelve										Összesen
	Ukrán		Magyar		Román		Orosz		Szlovák		
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%	
1989/1990	166 245	81,1	17 275	8,4	4827	2,3	16 598	8,1	0	0,00	204 945
1994/1995	171 001	83,8	19 642	9,6	4460	2,2	8925	4,4	25	0,01	204 053
1999/2000	175 228	85,5	21 034	10,3	4525	2,2	4074	2,0	87	0,04	204 948
2006/2007	147 508	86,1	18 136	10,6	3948	2,3	1718	1,0	53	0,03	171 363
2007/2008	142 743	86,2	17 366	10,5	3754	2,3	1613	1,0	70	0,04	165 546

Tekintsük át a kárpátaljai magyarok anyanyelvi oktatásának a mutatóit járási bontásban is! A 7. táblázat adatai alapján a magyar nyelven tanuló iskolások közigazgatási egységenkénti aránya jól korrelál a magyar népesség részesedésével. Számárányához képest erősen alulképviselet volt az oktatásban a Nagyszőlősi járás magyarsága, ahol főleg a vegyesen lakott településeken volt jellemző a magyar gyerekek ukrán osztályokba járatása. A szörvényben élő nemzetársaink (például, Ungváron, Huszton és a Rahói járásban) részben a korlátozott lehetőségek, részben a vegyes házassági asszimiláció miatt választották kisebb arányban a magyar iskolákat.

Ugyanakkor, helyenként, így az Ungvári járásban, Munkácson és Csapon, a magyar iskolákban tanulók aránya jelentősen meg is haladta a magyar népesség megfelelőjét. Ez a Kárpát-medencei magyar közösségek esetében szokatlan jelenség azzal függ össze, hogy a kárpátaljai cigányok zöme (lásd: 4. táblázat) magyar

¹⁹ Orosz Ildikó: A kárpátaljai magyarok és oktatási helyzetük sajátosságai egy felmérés tükrében 2007-ben. *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve.* 2007 (VI. évf.) 1. k. 7–43.

²⁰ Державний комітет статистики України: *Розподіл населення...* i. m.

²¹ Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó: *Nyelv, oktatás, politika.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2001. 143; A Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Oktatási és Tudományos Főosztályának adatai.

anyanyelvű, és a gyerekeik nagyrészt magyar iskolába járnak. A 2006/07-es tanévben végzett felmérés szerint²² a megye iskoláiban 5822 cigány származású tanuló volt, közülük 2716-an, azaz 46,7%-uk tanult magyar nyelven. Különösen nagy számban és arányban tanultak cigány gyerekek a magyar iskolákban Beregszász, Munkács és Csap városokban, valamint a Beregszászi és az Ungvári járásokban.

7. táblázat. A magyar nyelven tanuló iskolások száma és százalékaránya Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2006–2007-es tanévben²³

Közigazgatási egység	A népesség száma, 2001	A magyarok aránya, %	Az iskolások száma	Ebből magyar nyelven tanul	A magyar nyelven tanulók aránya, %
Beregszász v.	26 554	48,1	3632	1751	48,2
Csap város ²⁴	8870	39,4	1113	473	42,5
Huszt város	31 864	5,4	4219	71	1,7
Munkács város	81 637	8,5	9715	1026	10,6
Ungvár város	115 568	6,9	14 681	675	4,6
Beregszászi j.	54 062	76,1	6634	5155	77,7
Hushti járás	96 960	3,9	13 931	363	2,6
Ilosvai járás	100 905	0,1	15 315	0	0,0
Munkácsi járás	101 443	12,7	12 931	1795	13,9
Nagybereznai j.	28 211	0,1	3670	0	0,0
Nagyszőlősi j.	117 957	26,2	16 941	3367	19,9
Ökörmezői j.	49 890	0,0	7122	0	0,0
Perecsenyi j.	32 026	0,2	4323	0	0,0
Rahói járás	90 945	3,2	15 052	158	1,0
Szolyvai járás	54 869	0,7	6659	30	0,5
Técsői járás	171 850	2,9	25 355	620	2,4
Ungvári járás	65 629	32,5	6821	2809	41,2
Volóci járás	25 474	0,1	3249	0	0,0

A kárpátaljai főiskolák és egyetemek hallgatói létszáma a 2006/2007-es tanévben 17 926 fő volt.²⁵ Az intézmények által szolgáltatott adatok alapján közülük 1923, azaz 10,7% volt magyar, akiknek több mint a fele (1021 diák) a beregszászi székhelyű II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolára járt. A nevezett főiskola megnyitása érezhetően javított a magyar fiatalok felsőoktatási esélyein Kárpátalján, ahol a rendszerváltáskor és előtte 5% körüli volt mindössze az arányuk a főiskolák

²² A Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Oktatási és Tudományos Főosztályának adatai.

²³ Uo.

²⁴ Csap 2004 óta megyei alárendeltségű város.

²⁵ Orosz (2007) i. m. 7–43.

és egyetemek hallgatói között. A felsőoktatásban részesülők alig több mint 6%-a tanult csupán magyar nyelven a beregszászi székhelyű II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola szakjain, az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar nyelv és irodalom, valamint magyar történelem szakán, továbbá a Kijevi Szlavisztikai Egyetem Ungvárra kihelyezett tagozatának a magyar nyelv és irodalom szakán.

Vessünk egy pillantást a kárpátaljai magyarok végzettség szerinti összetételére is! 2001-ben felsőfokú végzettséggel Kárpátalján a 10 éven felüliek 8,1%-a rendelkezett. Ez az érték jóval alacsonyabb volt az országos 12,9%-osnál, ám a kárpátaljai magyarok a maguk 4,7%-ával ezt is mélyen alulmúlták.²⁶

Ez az alulreprezentáltság számos objektív és diszkriminatív jellegű ok eredményeként alakult ki.²⁷ Így, a magyarok felsőfokú képzésben való részvételét évtizedeken keresztül nehezítették a nyelvi problémák, hisz a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola 1996-os bejegyzése előtt a megyében csak az Ungvári Állami Egyetem magyar nyelv és irodalom szakán tudtak anyanyelven továbbtanulni.²⁸ Az anyaországi munkalehetőségek jelentős agyelszívó hatása ugyancsak apasztotta a nemzetrész amúgy is vékony értelmiségi rétegét.

Középiszkolai végzettséggel a magyarok 54%-a, általános iskolaival a 24%-a, elemivel a 16%-a rendelkezett. Az alacsonyabb képzettségi szinteken jelentős különbségek a magyarság és a többség között nem voltak.

Felekezeti összetétel

A felekezeti összetétel vizsgálatát a posztszovjet térség országaiban rendkívül megnehezíti a vonatkozó statisztikai nyilvántartás és népszámlálási kérdések hiánya. Az alábbiakban közöltek az érintett egyházak prominensei által publikált adatokra,²⁹ nem publikált egyházi forrásokra, illetve részleges települési szintű népességföldrajzi vizsgálatokra támaszkodnak.

A reformátusok alkotják a kárpátaljai magyarság többségét. Becsléseink szerint számuk kb. 77 ezer főre tehető, azaz a nemzetrész 51%-a a nevezett felekezethez tartozik. A síkvidéki magyar falvak zöme református többségű (4. térkép). A legnagyobb református gyülekezet a nagydobronyi (Ungvári járás); a megye legnagyobb magyar falva vallásilag szinte egyöntetű, a hívek száma 4900. A kálvini tanítás követői nagy számban élnek még Beregszászban (3100 fő), Visken (Husztai járás; 3100), Dercenben (Munkácsi járás; 2700) és Váriban (Beregszászi járás; 2600).

²⁶ Uo.

²⁷ Részletesen lásd: Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiség kialakulásának első évtizedében (1989–1999)*. Ungvár – Beregszász, PoliPrint – KMF, 2005. 183.

²⁸ Beregszászi – Cserniczkó – Orosz (2001) i. m. 143.

²⁹ Józán Lajos: *A kárpátaljai református egyház*. *Hatodik Síp*, 1989, 2. sz. 17–20; Csáti József: *A kárpátaljai római katolikus egyház*. *Hatodik Síp*, 1990, 1. sz. 20–24.

Az összmagyarságtól eltérően a kárpátaljai magyarok körében a római katolikus egyház csupán a második legszámosabb felekezetet alkotja. Az egyház 32 ezer magyar híve a megye magyar népességének a 21%-át teszi ki. Katolikus a városokban élő magyarok többsége, valamint ők teszik ki a Felső-Tisza-vidék szórványmagyságának a túlnyomó részét is (4. térkép). A legtöbb magyar katolikus Munkácson (4600 fő), Ungváron (3100), Beregszászban (3800) és Nagyszőlősen (2400) él.

Számos magyar követője van a megyében a görög katolikus egyháznak is, amely zömében ukrán híveket tömörít: a 220 ezer fős közösségből mindössze 14 ezer a magyar, ami Kárpátalja magyar lakosságának a 9%-át jelenti. Jelentősebb arányban az Ungvártól délre eső, a Beregszász-környéki és az ugocsai magyar falvakat lakják (4. térkép). Nagyszámú magyar görög katolikus lakosa van Csepének (Nagyszőlősi járás; 1800 fő), Salánknak (Nagyszőlősi járás; 1500) és Makkosjánosinak (Beregszászi járás; 1000).

Az 1990 körüli rendszerváltáskor, amikor újra törvényesítették a második világháború után betiltott görög katolikus egyházat, az ukrán hívek egy része visszatért hozzá, nagyobb része viszont maradt az évtizedeken át már megszo-kott ortodox hitnél. A keleti szertartású magyarok ellenben csak egy településen maradtak nagyrészt ortodoxok: a Nagyszőlősi járási Tiszabökényben.

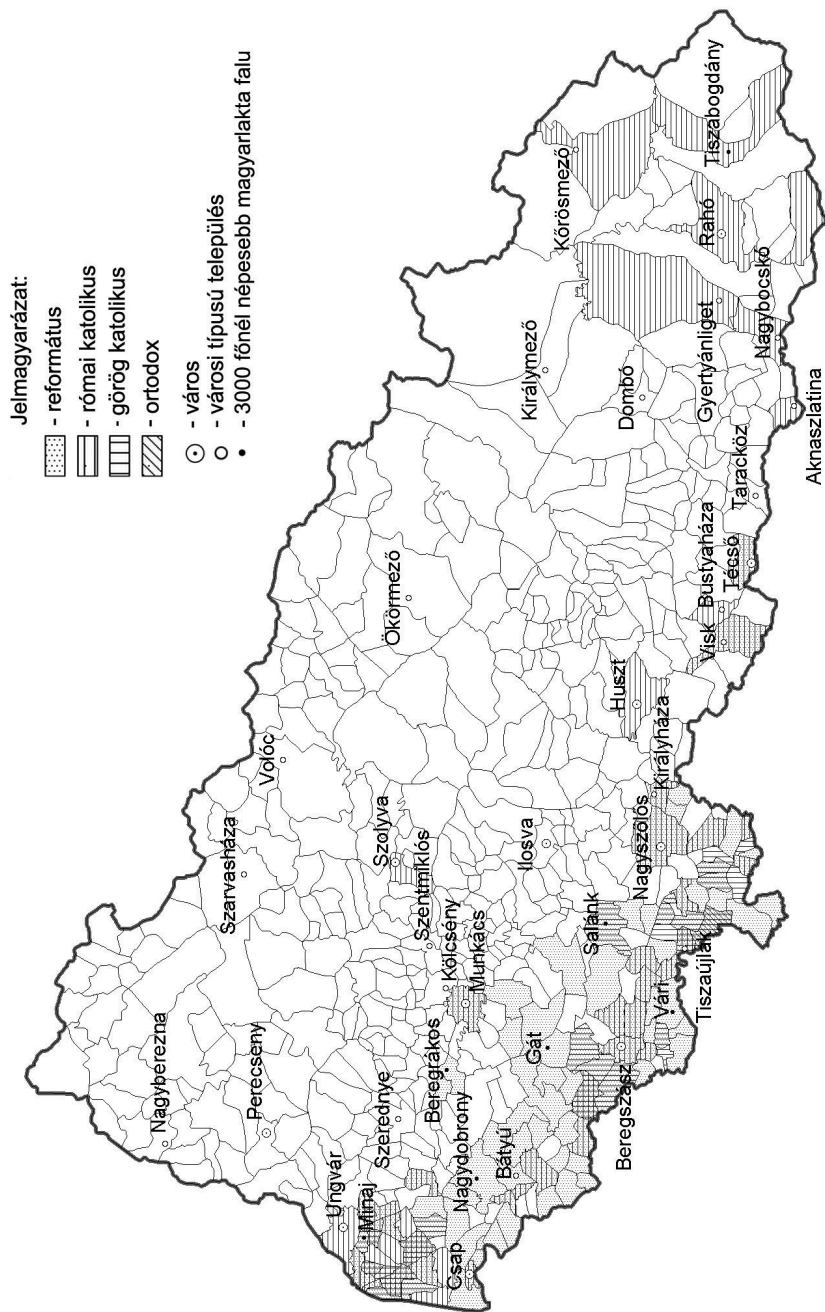
A kárpátaljai magyarok vallási összetételét számos újprotestáns kisegyház színesíti tovább. Közülük legtöbben a jehovisták, a baptisták, az adventisták és a szombatisták vannak. A felsorolt kisegyházak híveinek a számát meghatározni még hozzávetőlegesen is nehéz, mert, talán a szovjet korszak illegalitásának az örökségeként, máig sem szívesen közölnek magukról adatokat. Becsléseink szerint, egyenként néhány ezer lehet a magyar egyháztagok száma.

A második világháború előtt nagyszámú kárpátaljai zsidóság a deportáltak és a kivándorlás következtében mára töredékére fogyatkozott. A magyarok között a zsidó vallásúak száma néhány százra tehető. Túlnyomó részük a városokban él.

Végül néhány szót az ateistákról. Ezek számának a meghatározását bonyolítja (a népszámlálási mellőzöttség mellett) az istenhit, illetve az ateista meggyőződés sokféle átmeneti fokozata, formája, valamint azok egyértelmű elhatárolásának a számos embernél jellemző hiánya. A kárpátaljai magyarok között a következetesen ateisták aránya a különböző közvetett források alapján³⁰ mindössze 4–5%-ra tehető. A felekezet nélküliek azonban ennél jóval többen, akár 10–20%-nyian is lehetnek.

³⁰ Például: Csermicskó István – Soós Kálmán: *Mozaik 2001. Gyorsjelentés – Kárpátalja*. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 91–135.

4. térkép. A kárpátaljai magyarok felekezeti megoszlása³⁰

30 A térképen csak azokat a felekezeteket jelöltük, amelyek az adott település magyar népességének legalább a 20%-át kitekzik.

Előrettekintés

A magyarság lélekszámának jövőbeli alakulását Kárpátalján több tényező befolyásolja, amelyek a megyén belül területileg változatosan jelentkeznek. Ezért úgy ítéltük meg, hogy célszerűbb a lélekszámra vonatkozó prognózisokat a járások és a megyei alárendeltségű városok szintjén elkészíteni, majd ebből összesíteni a teljes közösségre vonatkozókat.

A 8. táblázatban foglaltuk össze a magyar közösségnek a természetes szaporulat, a migráció és az asszimiláció okozta előrejelzett lélekszámváltozását 2010-ig közigazgatási egységenként. A táblázat a legvalószínűbb forgatókönyvnek megfelelő változásokat tartalmazza. A számításokhoz ezrelékben becsültük a tényezők által okozott évi változásértékeket, majd azt szoroztuk a lélekszámmal és az előreszámítás éveinek a számával.

8. táblázat. A magyarok számának a 2001-es népszámlálási adatok alapján 2010-ig előrejelzett változása Kárpátalja közigazgatási egységeiben (az egyes tényezők hatására és összességében)

Közigazgatási egység	A magyarok száma, 2001	A magyarok számának a változása tényezők szerint							A magyarok előrejelzett száma, 2010
		szaporulat		migráció		asszimiláció		együtt, fő/8 év	
		%/év	fő/8 év	%/év	fő/8 év	%/év	fő/8 év		
Beregszász v.	12 785	-5	-503	-3	-304	0	0	-806	11 979
Huszt város	1726	0	0	-1	-14	-10	-133	-147	1579
Munkács v.	6975	-1	-56	-2	-111	-5	-274	-441	6534
Ungvár v.	7972	0	0	-3	-189	-5	-313	-503	7469
Beregszászi j.	41 163	-5	-1618	-2	-654	0	0	-2272	38 891
Huszt járás	3785	0	0	-2	-60	-1	-30	-90	3695
Ilosvai járás	114	1	1	-2	-2	-10	-9	-10	104
Munkácsi j.	12 871	-2	-205	-2	-205	0	0	-409	12 462
Nagybereznai j.	15	-6	-1	-2	0	-10	-1	-2	13
Nagyszőlősi j.	30 874	1	248	-2	-491	-2	-491	-733	30 141
Ökörmezői j.	8	1	0	-3	0	-10	-1	-1	7
Perecsényi j.	78	-2	-1	-1	-1	-10	-6	-8	70
Rahói járás	2929	1	24	-3	-70	-10	-226	-272	2657
Szolyvai j.	383	0	0	-1	-3	-10	-30	-33	350
Técsői járás	4991	1	40	-3	-119	-5	-196	-275	4716
Ungvári j.	24 822	-2	-394	-2	-394	-2	-394	-1183	23 639
Volóci járás	25	-1	0	-2	0	-10	-2	-3	22
Kárpátalja	151 516	-2,0	-2465	-2,2	-2616	-1,7	-2107	-7187	144 329

A természetes szaporulat számításánál alapvetően az utóbbi évek járási mutatóiból indultunk ki, figyelembe véve a magyar népességnek a többségihez viszonyított kedvezőtlenebb demográfiai jellemzőit. A migráció számításánál a jelenlegi, csökkenő mértékű emigrációs túlsúllyal jellemzett viszonyokat vettük alapul.

Az asszimiláció, mint a magyarság lélekszámát módosító harmadik faktor, nehezen számszerűsíthető. Becsléseink döntő mértékben a legutóbbi népszámlálások által a magyarok számában feltárt változások más tényezőkkel nem magyarázható összetevőin alapulnak. Figyelembe vettük az egyes nemzetrészek településeken belüli arányát, illetve anyanyelvi intézményekkel való ellátottságát is. Támazkodtunk a különböző településekhez, településtípusokhoz kapcsolódó személyes és környezeti tapasztalatokra.

Szólnunk kell még egy tényezőről, amelyet az előrejelző modellben nem vettünk figyelembe, mert ezzel kapcsolatban teljes a bizonytalanság. A cigányság népszámláláskori identitásvállalásáról van szó. Becsléseink szerint a 2001-es népszámláláskor összeírt több mint 151 ezer magyarból kb. 5 ezret tesznek ki a magukat magyarnak valló cigányok. Arányuk, az 1989-es népszámláláshoz képest, valószínűleg a kedvezménytörvény hatásától nem teljesen függetlenül, nőtt. Hogyan változik a következő, előreláthatólag 2010 körül lebonyolítandó, következő ukrajnai népszámlálásig a különböző cigány csoportok azonosságtudata? Talány.

A fenti megfontolások figyelembevételével végrehajtott becslések és számítások végeredményeként a 2001-es népszámlálástól 2010-ig a kárpátaljai magyarság kb. 7 ezer fős fogyása prognosztizálható, azaz 2010-re a közösség lélekszámának legvalószínűbb értéke 144 ezer fő lesz. A becslés valamivel optimistább (kb. 2 ezer fővel kisebb fogyást vár) a 2005-ben készítetttnél,³¹ ami azzal magyarázható, hogy a természetes szaporulat és a migrációs mérleg az előzetes várakozásnál kedvezőbben alakul.

A megye össznépessége jelenleg szintén csökken. Az összlakosság fogyásának átlagos üteme 2 ezer fő/év, ami nagyrészt a veszteséges vándorlási egyenleg következménye. 2010-re Kárpátalján 1 millió 235 ezer lakossal számolunk. Ily módon, várhatóan az össznépesség 11,7%-a lesz magyar, vagyis a magyarság aránya a megyében előreláthatóan valamelyest tovább csökken.

Azt, hogy milyen mennyiségi és főleg minőségi változásokat hoz a távolabbi jövő, felelősen megjósolni nem tudjuk. Azonban bízunk ennek a kis közösségnek nemcsak a megmaradásában (a változó világban a maradás egyenlő a lemaradással), hanem a fejlődésében is. Ez nagyrészt azon múlik, hogy lesznek-e itt emberek, akik akarnak és tudnak is tenni érte.

---

³¹ Ld. Molnár – Molnár D. (2005) i. m. 120.

AZ IRODALOM ESZKÖZTÁRA

Alabán Ferenc

Irodalmi érték és sajátosság

Vizsgálódások a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak érték-lehetőségeinek kontextusában

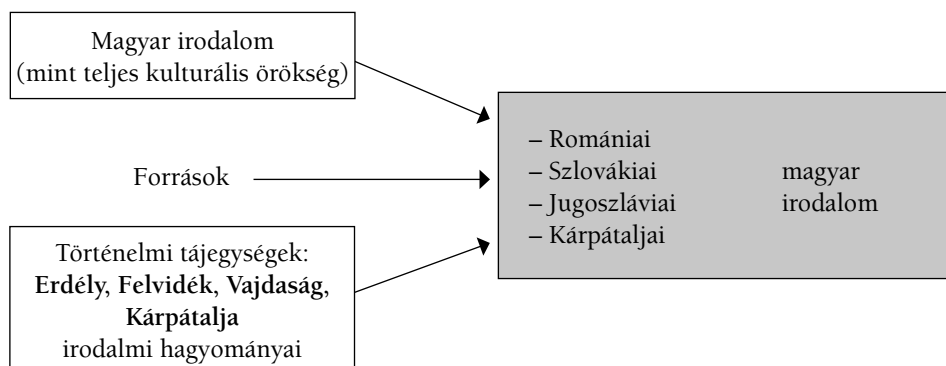
A sajátosság *aktív kontextus*.

A sajátosság *változó érték*.

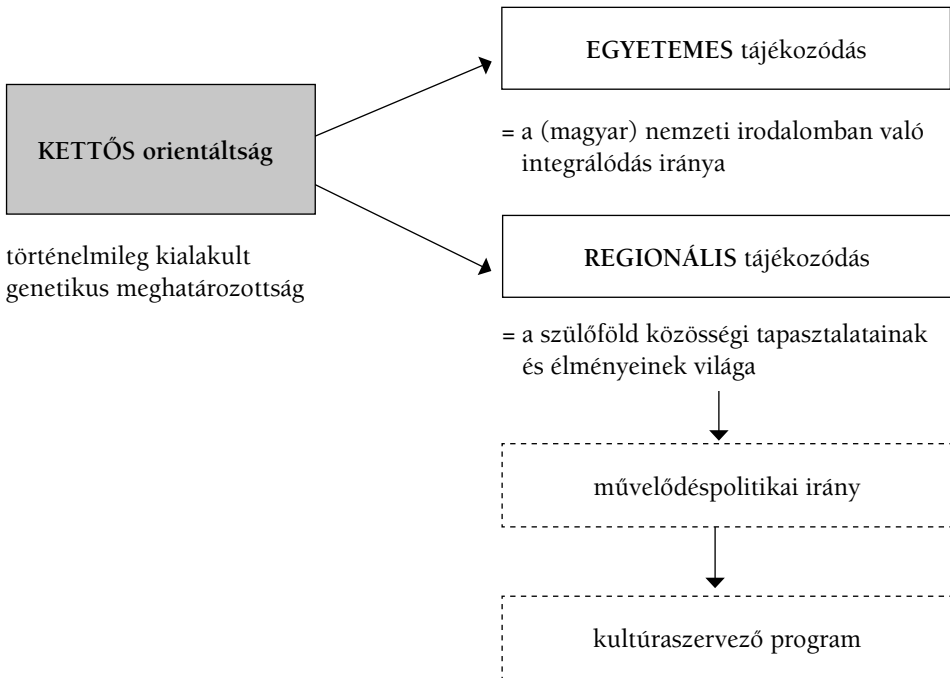
A sajátosság *az eredetiség feltétele lehet*.

A kisebbségi magyar nemzeti irodalmak meghatározott fejlődési orientáltsága genesisük szempontjából

A kapcsolatok, a kommunikációs szintek és a körülmények vizsgálatakor áttekinthetővé válik, hogy egy kisebbségi magyar nemzeti irodalom genezise és forrásainak szférái azonosítható motívumokra vezethetők vissza. Mint irodalom egyértelműen a hozzá közel álló, illetve a vele szerves kapcsolatban levő irodalmi hagyományokkal van ok-okozati összefüggésben: egyrészt az (egységes) nemzeti irodalmi hagyománnyal, másrészt a regionális irodalmi hagyományokkal. Ezek képezik nembeli létrejöttének és fejlődésének legfontosabb és egyben meghatározó forrásait. Eszerint a romániai, a szlovákiai, a jugoszláviai és a kárpátaljai magyar irodalom létrejöttének nembeli meghatározója a magyar irodalom, továbbá az Erdély, a Felvidék, a Vajdaság, a Kárpátalja (mint történelmi tájegységek) által őrzött irodalmi hagyományok világa. A határon túli kisebbségi magyar irodalmak 1918 után ható forrásainak viszonya ennek alapján vázlatosan így értelmezhető:

A hagyományokból (múlt) – mint forrásokból – való megszületés és kialakulás a kisebbségi magyar irodalmak esetében dialektikusan kapcsolódik a fejlődés, majd a perspektíva azonosítható vonalaihoz és irányaihoz. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak létrejöttét elősegítő (irodalmi) hagyományok a későbbiekben meghatározzák azok fejlődési irányultságait és legfontosabb nembeli orientáltságát. Ha ezt a fejlődési irányultságokat vetítjük ki sematikusan, figyelembe kell vennünk a genezis által adott determinizmusok, valamint a jelen, illetve a jövő számára értelmet biztosító perspektivikus irányokat és programokat:

Terminológiai bonyodalmak

A magyar(ság), a kisebbségi magyar (nemzetiség) és a szomszéd népek kapcsolatrendszerének kutatása során használt fogalmak körül bizonytalanságok uralkodnak. Ennek okai az eltérő fogalomhasználatra, a múlt- és jelenbeli kifejezett valóság sokféleségére vezethetők vissza. A kutatások során alkalmazott fogalomrendszer alakulása nem tartott lépést a társadalmi valóság változásaival, minek következtében a megszokások sztereotípiákat és egyúttal pontatlanságokat eredményeztek. Ennek a kérdéskörnek aránylag gazdag irodalma van az európai kontextusban is, így a nemzetközi és a magyar szakirodalom bemutatása és értékelése külön vizsgálatot és beható tanulmányozást igényelne.

A különböző tanulmányokban és dolgozatokban alkalmazott fogalomhasználat sorából most inkább példákkal igyekszünk rámutatni a legfontosabb sajátosságokra. Tudatosan választott és indokolt fogalmi rendszerrel dolgozik Für Lajos *Kisebbség és tudomány* című kismonográfiájában,¹ melynek a kézírata már 1980-ban elkészült, de csak majdnem tíz éves késéssel jelenhetett meg. Tegyük hozzá: a kéziratban megfogalmazott gondok a megjelenés idejére semmit sem veszítettek aktualitásukból. A kötet szerzője fejtegetései során „nemzeti kisebbség” alatt olyan, népéről levált-leválasztott és kisebbségbe került etnikumot ért, amelynek „anyanemzete” önálló állammal rendelkezik. „Nemzetiség” alatt önálló állammal nem rendelkező és kisebbségben élő etnikumot ért, az „etnikum” vagy „nemzet” fogalmába pedig a közös nyelvű, közös kultúrájú és hagyományú (közös múlttal rendelkező) népközösségeket foglalja bele. Für Lajos munkáját a politikai rendszerváltás előtt írta, ami fogalomhasználatából is kitűnik. Az általa alkalmazott fogalmak az idő teltével és a társadalmi körülmények megváltozásával bizonyos jelentésváltozásokon, pontosabban szemantikai differenciálódáson estek át. A következő tényekkel és pontosításokkal egészítjük ki:

- jelenünkben a határon túli magyar értelmiségiek a minőség magasabb követelményrendszerét állítják a kisebbségi szellemi (és politikai) élet képviselői elé. A minőség a határon túli magyarok eszmei stratégiájának központi fogalma lett, melynek kiteljesítése érdekében a magyar történelem és kultúra nemzeti és egyben európai értékeit szükséges hasznosítani a megmaradás és felemelkedés érdekében;
- a határon túli magyarokat 1945 után a selymes vagy bársonyos forradalmakkal jelzett politikai rendszerváltásig (tehát 1989-ig) a „nemzetiség” megnevezéssel és egyben státussal illették, amelyet a szocializmus korszaka talált ki számukra. Nyilvánvaló, hogy ez a megtévesztő elnevezés és státus valójában a szovjet nemzeti/nemzetiségi ideológiát igyekezett utánozni és lemásolni, nem véve figyelembe a Szovjetunió „nemzetiségei” és a közép-európai viszonyokból és feltételrendszerből adódó elvi és történelmi különbségeket;
- a közép- és kelet-európai hivatalos társadalomtudományi és jogi szóhasználat és szocialista gondolkodásmód hosszú évtizedeken át de facto elfogadta a „nemzetiségek” státusát, azzal a hivatalosított intézkedési rendszerrel, melyek eredményeként az erdélyi, felvidéki, délvidéki és kárpátaljai magyarság identitástudatának fokozatos módosítása, kulturális leépülése, egyben beolvadása valósult meg. A nemzetiségi helyzet egyfajta „másodrendű” állampolgári szerep biztosítását is jelentette, melynek elviselőit a szocializmus ideológiája által megszabott keretekben kellett tartani, s a szabályok megtartását ideológiai eszközök bevetésével és fegyvelméssel volt szükséges biztosítani;

¹ Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989.

- az 1990-es évektől a határon túli magyarság tudományossága (és publicisztikája is) fokozatosan, de egyértelműen elhagyta és elutasította a „nemzetiség” fogalmának használatát és helyette a „nemzeti kisebbség” fogalomra és megnevezésre tért át. Ez a fogalomhasználat a két háború közti időszak csehszlovákiai magyar polgári légkörét is felidézte, de a fogalom eredeti, a nemzetközi szakirodalomban használatos jelentése és értelme nem érvényesült, s így a „nemzeti kisebbség” fogalma nem is jelentette (jelenti) azt, amit a nyugati szakirodalomban és politikai életben jelent. A különbségeket jelző példa evidens: a határon túli magyaroknak nincs autonómiájuk, mint önvédelmüknek fontos stratégiai eszköze és formája, e népcsoportok helyzete nincs megnyugtatóan rendezve, addig (más kisebbségi státussal rendelkező népcsoportok), például a finnországi svédok, a dél-tiroli németek, a spanyolországi katalánok konkrétan meghatározott kollektív jogok és autonómiák adta lehetőségekkel rendelkezve alakíthatják sorsukat, tarthatják fenn nemzeti kultúrájukat és identitásukat (a nemzeti kisebbség fogalma a felsorolt esetekben tehát más tartalmat hordoz);
- a megnevezések valóságos helyzetet és lelkiállapotot is kifejeznek, ezért nem meglepő, hogy a „nemzeti kisebbség” fogalmát is – az elmúlt tíz év során – többször kritizálták; publicisták, irodalmárok, tanárok (és politikusok) sem tudják elfogadni fenntartás nélkül, mivel ab ovo magában hordja a hátrányos (ezáltal megkülönböztetett) helyzet elfogadását. A kisebbséghez tartozónak nem kellene saját szülőföldjén „kisebbséginek” érezni magát és sorsából adódóan igazodni a „többséghez”, illetve alávetni magát a többségben levők elképzeléseinek. A kisebbségi helyzet elfogadása és mentalitásának gyakorlása ugyanis magában hordja az önfeladás lehetőségét és az asszimilációra való hajlandóságot. A „nemzeti kisebbség” fogalmának eddigi használata ezeknél az okoknál fogva joggal hozta felszínre az átgondolás és a revízió igényét;
- jelenleg bizonyos értelemben tehát egy terminológiai zűrzavar figyelhető meg még a szakemberek és kutatók fogalomhasználatában is, esetenként még egy tanulmány vagy esszé keretében is előfordul a határon túli magyarok különböző megnevezése és más-más státusokba való besorolása. Nézetek és vélemények szembesítésekor ezért az is előfordulhat, hogy a meg nem értések (vagy félreértések) éppen a következtetlen szóhasználatból erednek, szükségessé téve az utólagos korrekciókat.

Az irodalmi kontextus változása

A kisebbségi magyar irodalmak szemléleti változása és értékváltoztatásának igénye időszerűvé vált a kívánatos magyar irodalmi integráció létrejöttének szempontjából is, mivel az egység gondolata, a szélesebb körű kulturális és egyben szellemi összetartozás ügye előtérbe kerül a történelmi és társadalmi átalakulások következtében. Ebben a vonatkozásban inspiráló hatásúak Pomogáts Béla gondolatai: „Szükség van arra, hogy a kisebbségi magyar irodalmak adják fel azt a deffenzív magatartást, amelyet, kétségtelenül az adott ország nemzeti-ségi és kulturális politikájának nyomása alatt, időnként tanúsítottak. A hagyományos »kisebbségi beszédmód« helyett egy új beszédmód kialakítására van szükség, amely elutasítja a történelmileg kialakult kisebbségi önkorlátozást és a túlzó óvatosságot, meg tud küzdeni a szabad beszédért és valóban a »sajátosság méltóságát« képviseli. A kisebbségi magyar irodalmak ugyanis nem állnak egyedül, hanem éppen az egyetemes magyar irodalom lelki közössége és belső szolidaritása következtében egy tizenötmilliós nemzet és egy európai »kulturális középhatalom« integráns részét alkotják.”² Megoldást, perspektívát jelentő, változást szorgalmazó, felelősségteljes gondolatok ezek, melyek biztatást, a jogok érvényesítését szorgalmazzák és a jövő alapját képezik. Bizonyára időre van szükség, amíg megteremtődnek a feltételek a „kisebbségi beszédmód” elhagyásához, amíg természetes módon érvényesülhetnek a jog biztosította lehetőségek, s végbemennek a tudati változások. Biztató azonban az írók, költők műveiben és a kisebbségi magyar publicisztikában is egyre gyakrabban megjelenő ismérv és szempont, miszerint a magyar kultúra, a magyar irodalom – hagyományaival, tudatával és értékrendjével – egységes szellemi entitásként értelmezendő, melynek történelmileg kialakult régiói és intézményrendszerei vannak.

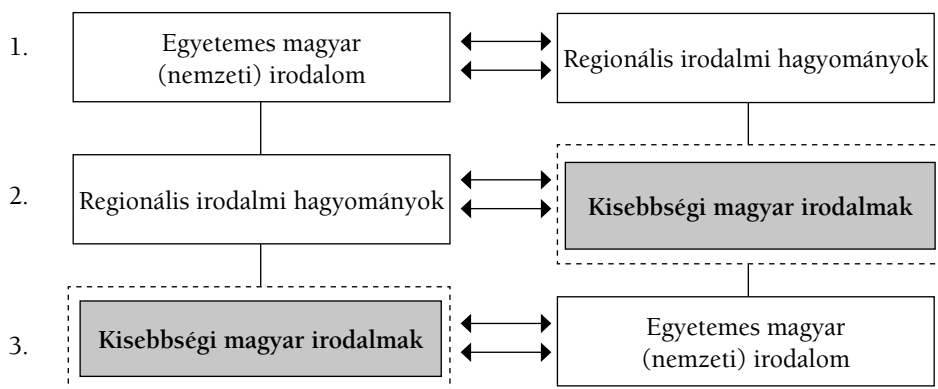
* * *

A szélesebb értelmű európai polgárosuló folyamat, valamint a fokozatos társadalmi fejlődés részben megváltoztatja a határon túli magyarok (mint nemzeti kisebbségek) önismeretének összetevőit és mélységét. A tudati változás ontológiai szinten már jelenünkben lemérhető ezekben az irodalmakban, további kötődés-rendszerüknek újszerű bővülését illetően is. A nemzeti kisebbségi irodalmak hagyományosan egyrészt etnikai, nyelvi és kulturális, másrészt társadalmi és állampolgári kötődésük által eleve meghatározottak (ún. kettős kötődéssel). Ennek a kötődés-rendszernek a lényegi értelmezése is megváltozott a polgárosuló társadalomban és olyan (talán az eddigiéknél fontosabb) momentumokkal bővült,

² Pomogáts Béla: *Kisebbségben és magyarságban*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1997. 196.

amelyek leginkább kifejezik lényegét a regionális kapcsolódással, ami a sajátosságból adódó összetartozás tudati megszilárdulásából következik. Ez a regionális kötődés, mint perspektivikus tény pontosan kifejezi a konkrét nemzeti kisebbségi, az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai irodalom és kultúra konkrét régiókhoz tartozó magyarságának etnikai és kulturális hovatartozását, érdekeit, sajátosságait és elkötelezettségét. Ez az ún. regionális kötődés lényegében nem befolyásolja a magyar nemzeti kisebbségek kultúrájának és irodalmának sem etnikai, sem társadalmi viszonyait, de mindenképp elősegíti saját lényegének, belső meghatározottságainak kibontakozását.

A kisebbségi magyar nemzeti irodalmak kapcsolat- és kommunikációs szintjének primer fokozatai rendszerben szemlélhetők:

Az egyetemes magyar irodalom, a regionális irodalmi hagyományok és a kisebbségi magyar irodalom kapcsolatai egymást közvetlenül éltető és egyben aktivizáló irodalmi (és kulturális) kontextust jelentenek, melynek részei relatíve önálló egységek, fejlődésüknek (létüknek) bizonyos szakaszaiban azonban kauzális viszonyt is feltételeznek.

A nemzeti kisebbségek magyar irodalmainak ez a dimenzionált kötődés-bővülése nem változtatja meg ezen irodalmak ontológiai lényegét, s nem változtatja meg irodalomtörténeti szempontú elhelyezkedését sem. Intézményei sajátos helyzetnek megfelelően funkcionálnak és hatnak, mint önálló (autonómiával rendelkező) alakulatok, és önrendelkezési elv alapján alakítják ki kapcsolataikat a számukra érdekes és elfogadható nemzeti és nemzeti kisebbségi irodalmakkal. Legerősebb kapcsolataik a magyar nemzeti irodalomhoz fűződnek, mivel ezeket az irodalmakat jelentő műalkotások magyar nyelven íródnak, és ezáltal a magyar nemzeti irodalom részét képezik. Történetileg kialakult rendszerüket és esztétikai értékrendjüket szintén ennek a nemzeti irodalomnak a paraméterei határozzák meg.

Kisebbségi irodalom – nemzeti irodalom

A kisebbségi irodalmak és a hozzájuk tartozó nemzeti irodalom közti kapcsolat meghatározó abban a rendszerben, amelyben a kisebbségi irodalmak léteznek és működnek. A határon túli magyar irodalmak és a magyarországi magyar irodalom közti viszony is – a nyelvazonosság alapján – a legerősebb és legtermékenyebb a saját viszonyrendszerén belül. Vonatkozik ez az erélyi, a szlovákiai, a délvidéki és a kárpát-ukrajnai kisebbségi magyar irodalmakra, de ugyanúgy érvényes a nyugati országokban működő és a tengerentúli magyar irodalmakra egyaránt. Ezért is van az, hogy a kisebbségi magyar irodalmak fejlődési jellegzetességei, és szakaszai, stílusirányzatokban, irodalmi áramlatokban, műfaji aktualitásokban és más kísérletezésekben sokszor (ha némi késéssel és fáziseltolódással is) megegyeznek a magyarországi magyar irodalom tendenciáival, vagy hozzá jelentős hasonlóságokat mutatnak. A hatás azonban nem csupán egyirányú, mivel a kisebbségi magyar irodalmak is hatnak az anyaországi irodalomra. Ez a hatás kisebb, pontosabban fokozatosan erősödő, mert az új társadalmi és politikai felteteleknek megfelelően egyre határozottabbá válik a magyar kultúra és irodalom integrációs törekvéseinek megvalósulása, ami mindenképpen kétirányú építést igényel. Ahogy a határon túli magyar irodalmak fejlődése határozottabbá válik az anyaországbeli magyar irodalom impulzusai révén, úgy a magyarországi nemzeti irodalom is gazdagabb lesz a határon túli magyar irodalmak sajátosságaival, az ábrázolt kisebbségi sors és világ élményeivel, pszichikájának művészi kifejezésével. Az összetartozás tudatát a közös nyelven túl a történelmi múlt és események determinálják, néhány esetben az adott környezet és földrajziság egyediségével teremtve meg a helyi színek eredetiségét, genius loci szellemiségét.

A történelem folyamán már volt rá példa, hogy kisebbségi magyar irodalom – különböző okoknál fogva – különbözni kívánt a magyarországi nemzeti irodalomtól, anélkül, hogy minden általános jegyet az egyeshez és a különlegeshez idomított volna. Az ilyen törekvéseknek okai általában társadalmi-politikai különbségekre vezethetők vissza, melyekre az írók, költők mindig érzékenyen reagáltak. Az irodalmi-esztétikai törekvésekből eredeztethető különállás, ill. különbözni akarás perspektíváját mindig az határozta meg, hogy a szándék milyen mértékben akarta túllépni az „elviselhetőség” határát és hogy az irodalmi emancipáció fejlődésének fokozatai és pólusai mennyire voltak egyensúlyban egymással.

Centrum és periféria – globális és lokális

A szlovák szakirodalomban is találunk fejtegetéseket a nemzetiségi, kisebbségi, regionális irodalom és a hozzátartozó nemzeti irodalom problematikájáról.

Ján Bakoš volt az, aki az 1960-as években azt a nézetet hangsúlyozta, hogy a kisebbségi és a regionális irodalmakat sosem szabad elszigetelten, csak önmaga

paraméterei között szemlélni, kezelni és kutatni.³ Szorgalmazta, hogy ha igazak és szakszerűek akarunk maradni, ezeket az irodalmakat mindig a nagyobb irodalmak rendszerében szükséges lokalizálni és vizsgálni. Egyértelműen elutasította az ún. „centrisztikusan abszolutizáló”, továbbá az ún. „regionalisztikusan szeparáló” koncepciókat, melyek értelmezése szerint a regionális és kisebbségi irodalmak lényegének meghatározó és jellemző vonásainak szerepköre ok nélkül beszűkül. Oskár Čepan esszéiben és elméleti fejtegetéseiben⁴ tovább jutott Bakoš tételeinél és két fontos momentumot emelt ki. Az addig jórészt „helyrajzi” kérdésként kezelt problémakört értékmeghatározó jellemző sajátosságokkal ruházta fel, s ezáltal a „centrum-periféria” ellentétre épülő beállítás és problémakezelés átalakult. Oskár Čepan elsősorban mennyiségi tényezőket, s bizonyos szinten alárendeltséget figyelembe vevő és jelző összetevőket tart fontosnak a viszony kifejezésében, s ennek a szellemében hozza létre a „rész-egész” által fémjelzett elképzelést. Ennek értelmében a kisebbségi és regionális irodalom minden vonatkozásban „résznek” számít az „egészet” megtestesítő nemzeti irodalommal szemben, s ennek megfelelően alakul egymáshoz való viszonyuk is.

Egy további szlovák irodalmár, Peter Zajac rendszert kialakítva az irodalmi régiók meghatározó jellegzetességeiről és sajátosságairól a centrális és perifériális vonatkozásokat átalakítja a „lokális és globális” közti viszonyrendszerre.⁵ Zajac szerint a lokális – mint regionális – az egész rendszer alkotói közegében az ún. „energetikai forrást” jelenti, s ennek megfelelően az egész rendszer globalitását az egyes lokális alkotói források kölcsönös egymásra való hatásával tartja mérhetőnek. Idézzük gondolatát: „A globális csak a lokális által létezhet ... A lokális, a helyi, a regionális, a szinguláris az alkotói rendszerekről való elmélekdedések koncepciók magva, mivel a rendszerek mozgásának és alkotóképességének energetikai forrását képezi. A problémakör központjává ily módon a lokális (helyi, szinguláris) koncepciójának kérdése válik.”⁶

A tömören vázolt elképzelések és fejtegetések lényegéhez tesszük hozzá: ennek a problémakörnek nemcsak külső, hanem belső paraméterei és minőségei is vannak. A kisebbségi nemzeti irodalmak művészeti, esztétikai „normalizációja” szoros összefüggésben van az alkotói individualitás változásaival és a művészeti alkotás minőségével. Általános szinten megállapítható, hogy a kisebbségi írók és költők alkotói életművében a fejlődés útja a valóság felfedezésétől, a morál és az identitás keresésétől fokozatokon át az esztétikum megtalálásáig vezet. Közben

³ Ján Bakoš, szlovák egyetemi tanár, akadémikus, a szlovák orientalisztika megalapítója, aki többek között magyar filológiát is előadott a pozsonyi egyetemen a 20. század ötvenes éveiben. Művei főként francia és német nyelven jelentek meg külföldön.

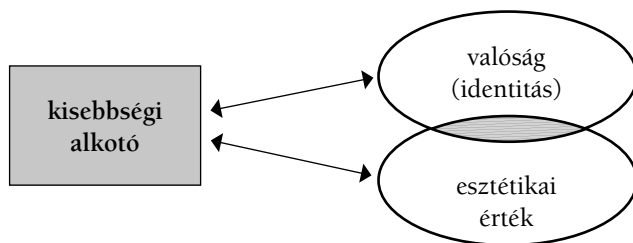
⁴ Elsősorban Oskár Čepan *Literatúra medzi centrom a perifériou* (A centrum és periféria közti irodalom) c. tanulmányára gondolunk (In: *Literárne bagately*. Archa, Bratislava, 1992).

⁵ Peter Zajac: *Tvorivost' regiónu*. In: *Pulzovanie literatúry*. /Tvorivost' literatúry II./ Bratislava, Slovenský spisovateľ, 1993.

⁶ Uo. 67.

tudatosíthatjuk, hogy az esztétikai érték (mint a műalkotás belső, meghatározó értéke) nem „keresi” identitását, vagy annak megokolását, mivel nincs rá szüksége. Az esztétikai élménynek objektív alapja és jellege van abban az értelemben, hogy ugyanaz a műalkotás hasonló (vagy ugyanolyan) élményeket vált ki az olvasók, mint befogadók nagy részében.

Az identitást (mely konkrét alkotóhoz, műhöz és annak körülményeihez kapcsolódik) elsősorban az irodalmi mű további értékei, értékszférái (morális, történelmi, társadalmi, intellektuális és más értékek) formálják meg és bontakoztatják ki a műben. A nemzeti kisebbségek, s általuk a kisebbségi alkotók – hasonlóan a társadalom más csoportjaihoz – fejlődésük bizonyos szintjén szükségét érzik annak, hogy irodalmi művekben (művészi kifejező eszközökkel) fogalmazzák meg identitásukat. A kulturális önazonosság tisztázása lehetővé teszi a múlt megismerését (genézis), a történelemhez, az anyanyelvhez, a kultúrához, a művészetekhez stb. való viszony tisztázását, a meghatározó specifikus jegyek felismerését és azonosítását. A kisebbségi író valósághoz, identitásához és művészi elképzeléseinek megvalósításához való viszonyát így szemléltethetjük:

Részleges felismerés eredményeként megállapíthatjuk, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális identitása és az esztétikai (művészi) érték közötti viszony közvetlen, a kisebbségek részéről joggal feltételezett és bizonyított. Mivel a nemzeti kisebbségeknek létfontosságú szükségük van a kulturális önazonosság felmutatására, a kulturális önazonosság irodalmi módon az esztétikai (művészi) kifejezési forma (és érték) hatékonyan elősegítheti a kisebbségek kulturális identitásának meghatározását és felmutatását. A kapcsolódások és viszonyok ily módon kauzálisan és funkcionálisan „normalizálódnak”, a kör részlegesen bezárul és nyilvánvalóvá válik a kérdés (és a kérdésre adott válasz) hitele: miért vezet a kisebbségi alkotók fejlődési útja a valóság, az erkölcs, az identitás és további irodalmi értékek keresésétől az esztétikum (művészi kísérletezés és kifejezőmód) megtalálásáig? Ez a fejlődési vonal általában nem csak az egyes alkotói pályák ívét jelzi, hanem a kisebbségi magyar irodalmak történetének fejlődését is tükrözi a kezdetektől napjainkig. A fejlődési vonal ugyan nem lineáris, de mindenképpen evidens, részlegesen csupán az alkotói személyiség sajátosságai és pozíciója, másrészt a kisebbségi magyar irodalmakban esetlegesen bekövetkező nagyobb (tehát társadalmi szintű) változások befolyásolhatják.

Érték a regionalizmusban

Az irodalmi regionalizmus és sajátosság értékei részben megegyeznek az ún. nem regionális értékek rendszerével, másrészt részben különböznek attól. Az esetek túlnyomó többségében egy regionális közegben képződő, létrejött irodalmi és művészi értékélmény egyúttal közösségteremtő energiával és hatásértékkel bír. Ez egyik alapvető jellemző sajátossága. További ismertető jegye, hogy (részben eltérően a modern művészetek értelmezésétől) a regionális műérték bizonyos szinten és mértékben levezethető a korábbiakhoz való viszonyából, sajátosságai révén kapcsolatban áll az előzményekkel. A regionális közegben létrejött műérték – akárcsak általános értelemben – nem vezethető le a műfaji előírások és formák teljesítéséből (vagy tagadásából). Hangsúlyozottan érvényes ebben a közegben is, hogy minden egyes mű magának teremti meg formaelveit, amelyeket „önerőből” kell beteljesítenie. Eleget kell tennie annak az igénynek, hogy önmagát konstituálja a befogadóban.

A leginkább hagyományokból megszülető regionális érték az új történelmi és társadalmi változások és kihívások következtében dialektikusan kapcsolódik a fejlődés, majd a perspektíva azonosítható vanaljaihoz és irányzataihoz. Mondhatnánk azt is, hogy a regionális érték létrejöttét elősegítő (irodalmi) hagyományok az idő előrehaladtával meghatározzák azok fejlődési, változási irányait, legfontosabb nembeli orientáltságát. Ebben az esetben figyelembe kell venniük a genezis által adott sajátosságokat, valamint a jelen, illetve a későbbiek szempontjából a jelentőséget és értelmet biztosító perspektivikus lehetőségeket. Ebbe ugyanúgy beletartozik a regionális tájékozódáson túl (pl. a szülőföld közösségi tapasztalatainak és élményeinek világa) az egyetemes szintű tájékozódás (pl. a kisebbségi magyar irodalmak esetében az összmagyar irodalomba való integrálódás iránya). Nyilvánvalóan ez a történetileg kialakult több irányú orientáltság genetikusan is kódolt, s a magyar irodalom kontextusán belül meghatározó jelentőségű a regionális irodalmi érték kialakulásában.

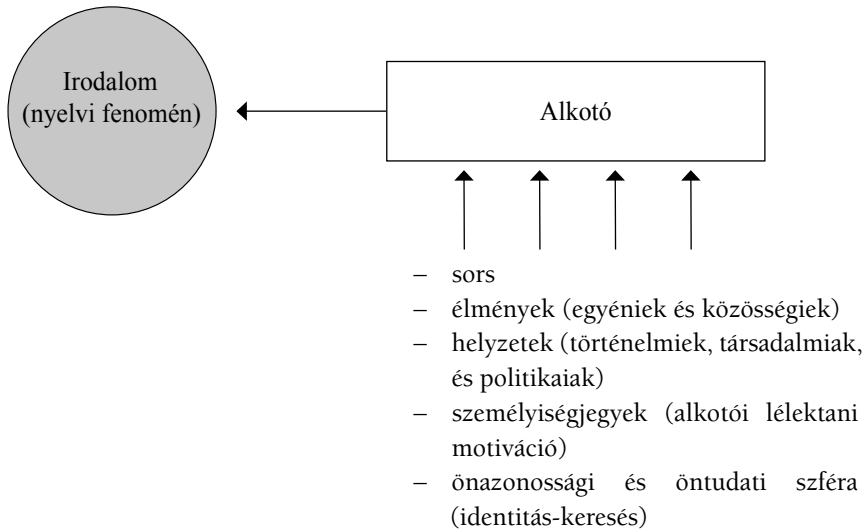
Az irodalmi alkotásban levő érték feltételezi a szerzőhöz (alkotóhoz) fűződő genetikus viszonyt. Az értéket képviselő sajátosság helyzeténél fogva is érintett helyzete által és részese az alkotó gondolati-emocionális viszonylatainak és dimenzióinak. A regionális érték célközönsége elsősorban saját regionális (kisebbségi) közege, s azon keresztül az azonos nyelvű és kultúrájú befogadói réteg, magyar kontextusban beleértve az összmagyar irodalom befogadó közönséget, egy további szinten pedig, minden magyarul olvasó befogadót. A műalkotás értéke és hitelessége is függ a szerző (alkotó) kompetenciájától, s attól, hogy az mennyire képes saját élményeit esztétikailag értékessé tenni. Ez a sajátos viszony egyik meghatározó jellemzője az alkotói autentikusság, melynek segítségével definiálható a regionális szerző műve, s melynek létrejöttékor az alkotói attitűd, az alapeszme és érzelmi töltet valójában egy forrásból fakad. Az alkotó és műve a regionális közegben így tehát már genezisénel fogva sajátos szimbiózist

alkot, minden külön- és kívülállási viszonyt felszámol és egyúttal egyedi kommunikációs módot és nyelvi stílusközeget hoz létre. A regionális írói és költői magatartás elkülönítő jegye az is, hogy nem elsősorban a szövegközpontú és kísérletező motiváción alapszik, hanem jóval inkább ún. tapasztalati indíttatású, mely kedveli a mimetikus értékteremtést. Ennélfogva nagyrészt üzenetközvetítő szándékot és gondolatot hordoz, amit hitelesen akkor képes kiteljesíteni, ha kevésbé kísérletezik és leginkább a szokványosnak tartott narratív technikákat alkalmazza. Talán ezért is valószínű, hogy az irodalmi formákkal való kísérletezés regionális kontextusban kevésbé gyakori, minek következtében a kritika körében figyelmet vált ki. S ez igaz azokban az esetekben is, ha a kísérletezés nem több más nemzeti irodalmakból átmentett szövegalkotási módnál, kollázs-nál vagy montázs-nál.

A regionális irodalmakra általában jellemző még az az elbeszélői és asszociatív stílus, annak sajátos gondolkodási jellegzetességeivel és hangsúlyaival, sémáival és érzékenységi területeivel. A szövegen túlmenően a nyelvileg ki nem fejezett jelentéstartalom, a kommunikációs mód is árnyalja a regionális szövegkontextust. A regionális kultúráknak ismertetői továbbá azok a nonverbális utalásoknak és gesztusoknak a sora, amelyeknek természetes használata jellemzője a regionális szövegeknek. Ennek egyik fontos eleme és összetevője lehet a multikulturalizmus, melynek szintén megvannak a vizsgálódási eljárásai és a maga esztétikája.

Az irodalmi érték és sajátosságai a kisebbségi magyar nemzeti irodalomban

Nyelvi szempontból a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak (meghatározó módon) egynyelvűek. A magyar anyanyelv és írói nyelv azonos, alapvető feltétele a magyar nyelvű irodalom létrejöttének. A nyelv tehát a legfontosabb kritérium, amely szervesen összekapcsolja a különböző szövegeket. A nyelv és az irodalom, a személyiség, a történelem és a nyelv elválaszthatatlansága természetesen teszi lehetővé a további tagolást az összmagyar irodalom egységén belül, úgy, hogy az egység megmaradjon és maga az irodalom gazdagabbá, differenciáltabbá váljon. Több kisebbségi magyar nemzeti irodalomhoz sorolható alkotó azonban degradálónak érzi a „kisebbségi”, ill. „nemzetiségi” jelzőt. Az elkülönülést és elkülönítést úgy hidalja át, hogy művét az egyetemes magyar irodalom részének tekinti, ezzel is tagadva a kisebbségi magyar irodalom létét. Más alkotók (főként kritikusok) külön entitásnak tekintik a kisebbségi irodalmakat, melyek sajátosságaikkal külön részeit képezik az egyetemes magyar irodalomnak. A felmerülő kérdésre – miért van ez így? – a viszonyulások tisztázásával adható meg a válasz, mivel maga az irodalom és az azt létrehozó alkotó mibenlétének meghatározó eleme(i) magukban hordozzák viszonyíthatóságuk szintjeit, mint azt a következő ábra is mutatja:

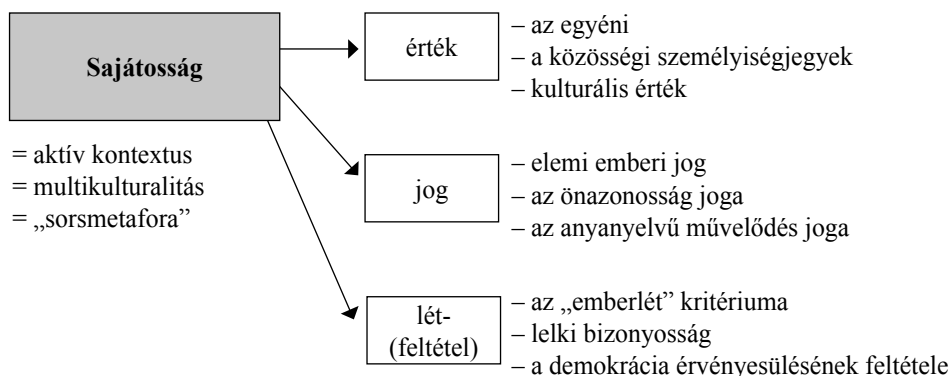
Ahogy az irodalmi műnek, úgy a mű szerzőjének is megvan a körülhatárolhatósága és sajátossága. Az alkotó és műve elválaszthatatlan a helyzettől és a környezettől, amelyben létrejött/létrejön, a mű elválaszthatatlan az író élményeitől, személyiségjegyeitől és identitáskeresésétől. Ezért válhat problematikussá egy ilyen sajátosságokkal bíró műalkotás a külső (más közegben élő) kritikus és értelmező számára, és talán ezért nem válhat egy kisebbségi író műve teljes mértékben csak egy nemzeti irodalmi kánon részévé. Ezért korlátozott illetékeségű minden ún. „asszimiláló kritika”, mely inkább beolvasztani kíván egy ilyen alkotást a nemzeti irodalmi vonalba, ahelyett, hogy sajátosságait mutatná fel és azt elemezné integráló értelmezői módszerekkel. A kisebbségi magyar nemzeti közegben létrejött irodalmi alkotás meghatározó jegye, lényege az, hogy magyar nyelven íródott, sajátossága pedig az, hogy az alkotója kisebbségi léthelyzetben él, illetve abból a közegből származik. (Gyakori jelenség, hogy a kisebbségi közeget, élethelyzetet idővel elhagyó író, költő élményeinek hátterét továbbra is előző kisebbségi sorsából meríti.)

Szinte minden kisebbségi magyar nemzeti irodalomnak voltak felfelé ívelő fejlődési szakaszai, olyan korszakai, amikor európaibb volt az átlagnál, s ekkor általában a nemzeti-tudat megnyilvánulása is erőteljes volt (például a két világháború közti időszak idején). A kisebbségi magyar irodalom nyitottságának érvényesítésekor sem felejtette el azonban önmaga lényegét, pontosabban: nem engedte, hogy alkotói mivoltát egy hamis tudat határozza meg. A rossz utánérzésekben csupán az európaiság vagy kisebbség hamis dilemmája kapott hangot, talán éppen azért, mert az európaisághoz, mint eszméhez nem tudta megtalálni az érintkezési pontokat. Ezek a kapcsolódási pontok kultúrtörténeti, irodalomtörténeti, pszichológiai, morális és szociológiai szempontból is összetartják ezt a nagyobb (európai) közösséget és szellemi közeget, nemzeti és kisebbségi körülményekre való tekin-

tet nélkül. Minden alkotói magatartás – ebben a szélesebb értelemben is – függ attól a térségtől, amelyben az alkotó él. A térségen belül az egyes hagyományos régiók, tájak hatnak a kultúrára, a világszemléletre, az életformára és a hiedelemvilágra. A hagyományos közösségek tagjai (a konkrét kultúr-geográfiai térség „használói”, így az írók és a költők is alakítói ennek a közegnek, és az szintén alakítja őket. Képletesen szólva: egymásban léteznek, egymásból élnek.

A kisebbségi magyarság írói önazonosságuk tisztázása érdekében nem egy alkalommal ún. kisebbségvédő, kisebbségmegtartó programok keretében is megfogalmazták véleményüket, kifejtették létük és magatartásuk lényegét. Ez a tény egyik meghatározó sajátosságuk. A „transzszilvanizmus”, a „vox humana”, a „helyi színek” programja és elmélete, valamint további programos megnyilatkozások esztétikai szempontból értékes irodalmi művek egész sorában jelentek meg, s gazdagították az egyetemes magyar irodalmat. Ahogy az európai sokféle kultúrának és irodalomnak egyik sajátossága a magyar kultúra és irodalom, hasonló módon külön szint és értéket jelent az egyetemes magyar kultúrán és irodalmon belül a kisebbségi magyarság lényegét, „önazonosságát” közvetítő és képviselő sajátos irodalmi jelleg és esztétikai érték. A sajátos irodalmi és kulturális érték a néhány évtizede megfogalmazott „sajátosság méltóságá”-nak elmélete értelmében alkotó részévé válhat az irodalmi mű értékének.⁷

A sajátosság a kisebbségi nemzeti kultúra és irodalom vonalán természetes módon magában foglalja a kisebbségi lét és jog összetevőit is:

A kisebbségi magyar nemzeti irodalmak keretében létrejött irodalmi művek jelentős része a kisebbségi lét kezdetétől érinti (más esetekben részletesen feldolgozza) a kisebbségi problematikát. Az írói életművekben megnyilvánuló fejlődés

⁷ Lásd bővebben Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága* (Budapest, Magvető, 1983) c. könyvét, mely az említett teória alapjául szolgál. Említésre méltó még a szerző *Kelet-európai trástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések* (Budapest, Kossuth, 1987) c. kötete, továbbá: Cs. Gyimesi Éva: *Honvágy a hazában* (Budapest, Pesti Szalon, 1993), Görömbei András: *A szavak értelme* (Budapest, Püski, 1996), valamint Bányai János: *Kisebbségi magyaróra* (Újvidék, Forum, 1996).

a bizonyítéka annak, hogy ez az ihletforrás az idő múlásával és a körülmények változásával új tartalommal és értelemmel telítődik, de mindig szerves kapcsolatban van/marad az önazonosság keresésével és újbóli megfogalmazásával. Ez a sajátosság bizonyítja a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak létét, de nem minősíti azokat sem kevesebbnek, sem többnek más nemzeti vagy éppen kisebbségi irodalmaknál. Másrészt: a természetes indítékokból történő identitás-keresés, sorsproblémás vonás és sajátosság semmiképpen nem lehúzó teherterele ezeknek az irodalmaknak, s az eszmeiséghez való ragaszkodásuk sincs kárára az esztétikai hitelnek. Nyilvánvaló tény, hogy az értékes irodalmi alkotást kisebbségi kontextusban is kizárólag az esztétikai érték hitelesíti, ahol a gondolat a műalkotás belső világában jelenik meg, annak leválaszthatatlan szerves része. Ezzel az összetett kérdéssel kapcsolatban állapítja meg Görömbei András: „A kisebbségi magyar irodalmak a kisebbség nemzeti létét fenyegető politikával szemben alakították ki sorsuk kivallásának, sajátosságuk védelmének különféle esztétikai változatait. A kisebbségi magyarság sajátos nemzetiségi történelmének, nemzetiségi önismeretének, helyzettudatának művészi értékű érzékeltetésével hívták föl magukra a figyelmet az egész magyar nyelvterületen. Ezzel jelentettek külön élményvilágból származó külön színt a magyar irodalomban...”⁸

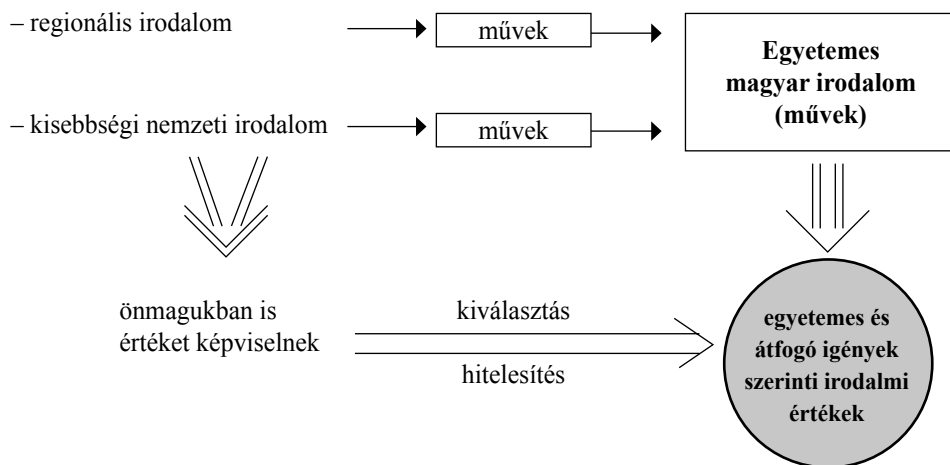
E művekben az irodalmi kommunikáció törvényszerűségei értelmében két alapvető hatásnak kell érvényesülnie, ami érvényesült már a két világháború közti időszakban is, s melynek fontos része az olvasó (befogadó) is. A kisebbségi magyar olvasó saját világát és önmaga lényegét ismerheti meg ezekből az irodalmi alkotásokból, az anyaországbeli olvasó viszont azt tudatosíthatja, hogy mi köti a kisebbségi magyarsághoz, s felismerheti azt is, miben tér el sorsa, miben különbözik múltja és jelene a kisebbségi magyarok sorsától. Az esztétikai élményen túl ezek az irodalmi alkotások tehát ontológiai funkcióval, szereppel is bírnak, mivel a művészi kifejezés eszközeivel és módozataival egymás megismerését is elősegítik. Az irodalmi műfajok adták eddig a kisebbségi létértelmezés és kisebbségi lét dokumentáció legárnyaltabb, legpontosabb és legkomplexebb képét, melynek elsősorban nem informatív értéke van, hanem művészi-esztétikai normákkal és kritériumokkal mérhető hozadéka. Ezek a művek mind alkotó élményi különbözőségükkel, mind esztétikai értékeikkel és sajátosságaikkal váltak olvasmányélménnyé (jobb esetben) a magyar nyelvterület nagy részén és hatottak befogadóikra.

A kisebbségi magyar nemzeti irodalom értékei meghatározott viszonyrendszerrel és irányultsággal bírnak, melyek egyértelműsítik lényegüket és kiválasztásukat, melyek az egyetemes magyar irodalom szférájában működő értékrend felé haladnak, végcéljukban azonban az egyetemes és átfogó igények szerinti irodalmi értékek szintjére kerülhetnek.

⁸ Görömbei András: A kisebbségi magyarság és irodalom az ezredvégen In: Uő (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000. 23.

Az irodalmi értékek meghatározó irányultsága regionális és kisebbségi kontextusban (a rész és egész viszonyának, a kisebbségi magyar nemzeti irodalom és az egyetemes magyar irodalom viszonyának dialektikája szerint) sematikus vázlat formájában így értelmezhető:

Az irodalomtudományi, illetve elemzési és kritikai megközelítések szempontjait kisebbségi magyar irodalmi vizsgálódások során (amelyek egybeeshetnek a nemzeti irodalmak értelmezésének szempontjaival) a következő meghatározó szempont-csoportba sorolhatjuk:

1. Az alkotó elsőbbségét hirdető biografikus szempont-csoport;
2. Az irodalmi mű szövegének elsőbbségére alapozó (formális) elemzés szempontjának csoportja;
3. Az olvasóra (befogadóra) gyakorolt hatás (receptios teóriák szerinti) szempont-csoport.

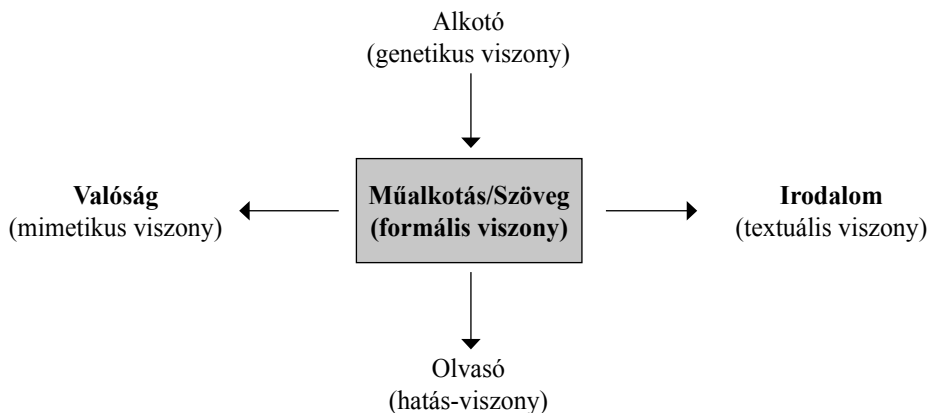
Az irodalomtudományi vizsgálatok során (bár különböző nézőpontok is kínálják magukat) a közép-európai régió kontextusában nem lehet célszerű megkülönböztető eljárások alkalmazása. Az ún. szélsőséges „meghasonlott húség” helyzetét magukra vállaló alkotók nagyban rokoníthatók, amennyiben esetleg nem találják magukat elég reprezentatívnak az adott kultúrák szemszögéből, és inkább egyszerre többhelyhez-tartozónak vallják magukat, illetve (ami ezzel szinonim jelentésű) igazából sehova sem tartozónak hiszik attitűdjüket.

Írók esetében kevésszer, kutatók és elméleti szakemberek esetében viszont gyakrabban tapasztalható, hogy a lokális kultúra közegébe jobban beilleszkednek, rosszabb esetben kultúrát (esetleg nyelvet), pontosabban szakterületük domináns kultúrához tartozó részét tekintik kutatói területük meghatározójának, mondván, hogy a kisebbségi irodalommal, kultúrával való foglalkozás nem alkalmas és elégséges a szakmai karrier kiteljesítéséhez.

Az említett kiemelt szélsőséges magatartásformák azonban nem meghatározók a kisebbségi magyar irodalmak kutatásának és feldolgozásának területén, mert a hagyomány ereje – akár a vizsgálódások szempontjait, akár az alkotói-kutatói magatartás hitelét illetően – meghatározó módon történetileg is adott. Ahhoz, hogy a kisebbségi magyar irodalomtudományi vizsgálatok esztétikai-eszmei szempontok alapján értékeket tudjanak felmutatni, ugyanúgy szükség van az irodalmi kapcsolat- és kommunikációs rendszerben való szemlélet érvényesítésére, a szerzőt meghatározó (biografikus, identitáskereső) szempontok figyelembevételére, a szövegvizsgálat formális elemzésére, a sajátosság, mint értékminőség felismerésére, s amennyiben az lehetséges, az olvasóra (mint befogadóra) gyakorolt hatásérték, recepció felfogására. Ennek a komplexitásnak az igénye objektív esetben értékteremtő módszer-együttes alkalmazásaként is értelmezhető, mivel meghatározható elemzési és értelmezési területek funkcionális működtetésére vonatkoznak.

* * *

Azokat a kritikai modelleket, amelyek az alkotóhoz, a szöveghez, a tartalmi-eszmei irányultságokhoz és a világhoz való viszony alapján történő besorolásukat jelenti, a következő sémában lehet összefogni:

Az ábra – mely az amerikai Donald Keesey által összeállított kritikai szemlélygyűjtemény bevezetőjében megtalálható modell⁹ általunk módosított változata – az irodalmi értékelő/értelmező gyakorlatban érvényesülő kritikai

⁹ Donald Keesey (ed.): *Contexts for Criticism*. Mountain View, CA, Mayfield Publishing, 1998. Idézi Szigeti L. László: A multikulturalizmus esztétikája. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 2002. 4. sz. 395–421.

szempontrendszert és viszonyait vázolja fel. Részai a potenciális kortárs kritikai modellek összetevőit is jelentik. A viszonyrendszer és a szempontkategória – nyilvánvalóan a hangsúlyok érdekében – olyan pólusokban megtestesülő „szélsőségeket” tételez fel, amelyek előfordulhatnak a valóságban, mégis leginkább az egyes szempontok keveredéseként, szimultán alkalmazásaként fordulnak elő.

A szerzői (alkotói) alaphelyzet feltételezi a műalkotáshoz fűződő genetikus viszonyt; az alkotó ugyanis ennél a helyzeténél fogva maga is érintett és elkötelezett a saját kisebbségi lényege által és így részese (nem elfogulatlan szemlélője) az alkotás gondolati-emocionális viszonylatainak. Az alkotó célközönsége elsősorban saját kisebbségi közege, s rajta keresztül az azonos nyelvű szélesebb olvasói réteg, beleértve az egyetemes magyar irodalom olvasóközönségét, egy további szinten pedig minden magyarul olvasó befogadót. A műalkotás hitelessége és művészi értéke is függ attól, hogy az alkotó mennyire képes saját érintettségét és kompetenciáját (elfogultságát) művészileg „megnemesíteni” és értékessé tenni. Ennek a genetikus viszonynak a legjellemzőbb jegye a szerzői „bennfentesség” és autentikusság, amelynek segítségével meghatározható (elkülöníthető) a kisebbségi magyar szerző műve, annak genezisénél alkotó és idea (téma) valójában egy forrásból fakad. A kisebbségi magyar irodalmi művek értelmezésénél és értékelésénél gyakran előforduló és előszeretettel alkalmazott ún. „életrajz-központú”, történetileg is kialakult kritikai eljárás az említett genetikus viszony alapján mondott és mondott véleményt. Ennek ismeretében joggal állapítható meg az is, hogy a kisebbségi magyar író és költő alkotói magatartása nem elsősorban a képzeleti, a szövegközpontú és kísérletező motiváción alapszik, hanem inkább „tapasztalati” indíttatású, mely alapvetően mimetikus módszerrel teremti értékeit. Az alkotó és műve a kisebbségi magyar közegben már genezisénél fogva „szimbiózist” alkot, a beleszületettség minden különállási viszonyt felszámol, és sajátos kommunikációs módot, nyelvi közeget teremt.

További értelmezői ismérve a kisebbségi magyar irodalomnak, hogy az ide tartozó művek nagyrészt meghatározott üzenetközvetítő szándékot hordoznak, amit hitelesen és optimálisan akkor teljesíthetnek ki, ha az alkotók kevésbé kísérleteznek és leginkább a szokványosnak tartott narratív technikákat alkalmazzák. Ezért van az, hogy az irodalmi formákkal való kísérletezés kisebbségi magyar kontextusban aránylag ritka, és mindig megkülönböztetett figyelmet vált ki a kritika körében, még azokban az esetekben is, ha a kísérletezés nem több külföldi irodalmakból „átmentett” szöveg-eljárási módnál. Megfigyelhető, hogy a kisebbségi irodalom egyik sajátossága a kisebbségi kultúrára amúgy is jellemző elbeszélői/elbeszélési stílus, annak gondolkodási jellegzetességeivel és sémáival, hangsúlyaival és érzékenységi pontjaival. S ezen túlmenően a nyelvileg ki nem fejezett jelentéstartalom is árnyalja a kisebbségi magyar szövegkontextust, azoknak az utalásoknak a sora (konkrét verbalizáció nélkül), amelyek mégis sajátos „beszédessé” jegyei az egyes kisebbségi kultúráknak, és amelyeknek természetes használata az egyik fontos és kézenfekvő jellemzője az autentikus kisebbségi

magyar szövegnek. Ennek egyik eleme lehet a multikulturalizmus, melynek szintén megvan a maga esztétikája, s melyeknek kimutatására és identifikálására az irodalomtudományi vizsgálódások során különböző nézőpontok és eljárások sokasága kínálja magát.

A kisebbségi közegben született művek befogadásának olvasói szempontjait már érintettük. Hangsúlyoznunk szükséges még azt a tényt, hogy az egyes olvasói értelmezések nem egyenértékűek, és nem függetlenek az irodalmi és műveltségi felkészültségtől. Még a szűkebb körű értelmezést alapul vevő olvasói szemponttól sem, amely feltételezi a „beleértő olvasót”, s amelynek meghatározását végső soron az irodalomszociológiának kell majd pontosan definiálnia. Alkalmi tapasztalatok azt látszanak bizonyítani, hogy az általános műveltség felett álló, informált és többnyelvű olvasó is, akinek felkészültsége túlhaladja a mű szerzőjének felkészültségét, abba a helyzetbe kerülhet, hogy nem képes a szöveget a benne meglévő hivatkozások, nyelvi kifejezések, történelmi és kulturális utalások adekvát értelmezései szerint értékelni. A sajátosságok, valamint a specifikus utalások és megjegyzések sok esetben dekódolhatatlanok az idegen olvasó számára, főleg annak kisebbségközpontúsága, történetisége, esetleg eszmei-politikai töltete miatt. Szélsőséges esetnek számít a nyelvi szabadosság vagy a stilisztikai elemek sajátosságai által okozott meg nem értés, illetve érthetlenség, amelyet csak egy szűkkörű olvasói tábor képes értelmezni és értékelni. Ilyen esetekben az általános megértést lábjegyzetek vagy magyarázatok segítik elő, amelyek az „érthetetlen” nyelvi betétek szövegkörnyezetének értelmezését teszik lehetővé. Evidens ténynek számít, hogy a kisebbségi magyar közegben keletkező művek megértésénél a monokultúrájú olvasó nem egyszer bizonyos értelemben hátrányban van, mivel a kisebbségi író műve a multikulturális szöveg sajátosságait hordozza magában. Igaz, a mű(szöveg) nem maradéktalan megértése nem feltétlenül előidézője az értelmezés és az esztétikai értékelés sikertelenségének, mivel a szöveg elsősorban a kisebbségi multikulturális helyzet sokszor fonák és ellentmondásos élményét közvetíti. Biztosan állítható azonban az, hogy az idegen olvasók közül viszonylag kevesen képesek a teljesség igényével értelmezni és elfogadhatóan értékelni az ilyen kisebbségi magyar művet (szöveget). Mindez az ilyen jellegű alkotások értelmezésének és érvényesülésének korlátait is jelzi.

Faragó Kornélia

A geokulturális elbeszélés változatai

Muzealizálási eljárások – posztmonarchikus beszédminták

A fikció „referenciális termelékenysége”

Kiindulópontunk: az 1990-es évek elején minden bizonnyal egy új szellemi szféra nyílt meg az irodalom számára a térségi gondolkodáshoz, a térségi változásokhoz fűződő karakteres viszonyában, mivel „kegyetlen valóság” lett abból, ami Jugoszlávia széthullása előtt inkább csak valami rossz közérzetből fakadóan, illetve valamiféle „kulturális neurózisok” (Végel) szimptomájaként fogalmazódott meg. A jugoszláv geokulturális alapszerkezetet illetően, konnektív értelemben, már csak a narratív tett, a textuális szerveződés, az írásban való újjáépítés antropológiai gesztusa rendelkezhet szerkezetképző erővel. A jugoszláv érából a posztjugoszláv konstellációba való átmenet a kulturális irodalomkutatás módszereivel úgy tűnik megközelíthetőnek, hogy ha megkíséreljük a rituális koherenciáról a textuális koherenciára¹ való átmenetként azonosítani. Az újbóli létrehozás érdekében az olvasás a különböző perspektívákat egymást kiegészítő szerepkörbe helyezi, egyfajta összeillesztő gondolkodás, az antropológiai irodalomból ismert mozaik-módszer vezet(het) el az „egészhez”. A textuálisba való „átfordulás” e sajátos jelenségegyüttesére épül az az előkészítő gondolkodás, miszerint a kulturális narratológiák sorában kiemelt helye lehet egy geokulturális alapozású elbeszélés-elméletnek. Hogy mennyire tanulságos azon nyelvi és nem nyelvi dokumentumok meg elbeszélő változatok elemzése, amelyek azt a kultúrát tárják fel, amelyben létrejönnek, egzisztálnak és alámerülnek, a kultúratudományi szemléletmódok és elemző eljárások elterjedésével már nem kérdéses. A geokulturális narratológia lehetőségeit azon kutatási irányok körében kell keresni, amelyek mindenekelőtt a kultúra teresítésére vonatkozó fikciós elképzeléseket erősítik fel és ezen belül fogalmazzák meg a történeti szituáltság kérdéseit és irányítják a figyelmet a geokultúra „geo” összetevőjében rejlő idődimenziókra – az „izgalmas, a vészajtósló, az átrendeződő időkre” (Végel) – különösen a határmozgások, illetve a területi állam vonatkozásában. Az a világ, amelyet a geokulturális narratológia fikcióteremtő erőként megközelít egyetlen *kulturális* perspektívából áttekinthetetlen

¹ A textuálisba való átfordulásról: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

szervezetű világ. Pontosabban, átfogó módon csak egyetlen kulturális perspektívából áttekinthető világ: a geokultúra perspektívájából, amelynek egységét a tőle való elhatárolódás is építi. Összetevői egymással be nem helyettesíthetőek, de nem is különböznek teljesen. Az alapvető geokulturális jellemző az, hogy nem határozható meg egyetlen ilyen alapvető karakterisztikum: a poétikai konstrukció is relációk és perspektívák hálózatát hozza létre. Az ilyen megfontolások kétségkívül kibővítik a geokulturális meghatározottság tapasztalatának a jelentőségét.

Központi kérdés, melyek azok a sajátos jellemzők, amelyek a nyelvükben-etnicitásukban eltérő elbeszélésekben is jelzik a kulturális areához való tartozás azonosságát, „a perspektívák viszonyosságát” s csak ezen belül az elkülönülő-elkülönítő jegyeket, a voltaképpeni többrendszerűséget? Mely szövegek, milyen geokulturálisan, topografikusan azonosítható jelenségek, koncepciók, poétikai elgondolások megragadására nyújtanak módot, milyen összevető jelentésviszonylatok fakadnak a művek általi ilyen megszólítottaságból? A különböző fragmentációs törekvések, a nagy erővel kirobbanó etnopolitikai konfliktusok narratív megalkotása nyomán több vonatkozásban is előtérbe kerül az identitások és ellen-identitások *domborzati-kulturális* alapszerkezete, de mindenekelőtt a geokultúra fogalma. Egy lehetséges gondolkodási alapséma a következőképpen fogalmazható meg: egyrészt magyar vagyok, szerb vagyok (a nemzeti identitás a térségi választékból tetszés szerint behelyettesíthető), másrészt áthat egy mások (tehát az odatartozás tapasztalatával nem rendelkezők) számára elég megfoghatatlan „táj” szelleme s ez a kiismerhetetlen térformáció kulturális térként átfogóan *nem* ragadható meg nemzeti perspektívából. Az itt szóba kerülő narratívákban a tájkép, a „föld” *nem* a nemzeti önazonosság lényegének kifejezője, hanem egy és–és relációban a többes identitás egyik kimeríthetetlen összetevője, „amelybe kulturális jelentések és értékek vannak belekódolva”.² A kulturális kifejezés közvetítőjeként, médiumként értelmezett tájképek, a tájképi diskurzusok olyan intenzitással vesznek részt a geokulturális narratívák kidolgozásában, a „közös” szimbolikus értelemvilág jellemzésében, hogy sok vonatkozás reflektálatlanul maradna, ha ezeket nem vonnánk be az elemzésbe.

Amikor az elemzés az egyes prózapoétikákat geokulturális narratológiai keretbe helyezi, a tér, a térség, a tájegység, a territórium, a határ, a peremvidék és a kultúra legkülönbözőbb viszonylataihoz köti az értelmezést, a különböző névmanipulációkhoz, az állandóság helyett a változékonysághoz, a „permanens transzformáció” fogalmához, a dinamikus mintázatokhoz, az átszituálódás és átfunkcionálás szerkezetéhez, a tárgyjelentésekhez, a másságokban megjelenő azonosságok paradox tapasztalatához. Ezenfelül a távollét, a hiány és az idegenység toposzához, a liminális helyzetekhez, miközben azon térségi-geokulturális szerkezeteket illetően igyekszik a kulturális narratológia meglátásait hasznosítani, amelyek nem léphetik át az országhatárt – azon belül viszont meglehetősen

² W. J. T. Mitchell: Birodalmi táj. Tézisek a tájképről. *Café Babel*, 1999. 1. sz. 30.

sok alaki variációt mutatnak. A textuális koherencia megteremtését célzó narrációs stratégiák természetesen az államszervezet részeként megjelenő „nemzeti” térstrukturáknak, illetve történeti-kulturális és etnikai regionalitásoknak adnak mozgásformát, ezeket nyitják egymásba. S ilyen minőségükben mintha több vonatkozásban is felvetnék és újrafogalmaznák a „monarchikus” olvasás kapcsán már sokirányúan felmerült kérdéseket. Mert nem a meglévő kérdéskapcsolatokra való figyelmeztetésként olvassuk-e, hogy Dragan Velikić *Domaszewsky-dosszié* c. regényének³ emlékezetében éppúgy a Jugoszláv Vasutak szimbolikus hálózatában fűződnek össze „a szlavón síkság kukoricaföldjei, Dalmácia sziklái, a macedón tavak, a sűrű boszniai erdők, Szlovénia idilli városai, a montenegrói mély sziklahasadékok, a vajdasági tanyak... És az ülések felett minden kupében az akkori köztársaságok városainak fényképe függ”, mint ahogyan például Kuśniewicz *Eroica* c. regénye modellálja a Monarchia tér-együttesét a vasútszimbolika, a név-effektus és „a vonatkocsik folyosóra kifüggesztett”⁴ tájfényképek felhasználásával. És ilyen értelemben idézhetünk Dubravka Ugrešić regényéből (*A fájdalom minisztériuma*) is: „Most úgy tűnik, hogy a volt Jugóban minden összefüggött a vasúttal. [...] A kupékban minden ülés fölött ott függött valamely jugoszláv város vagy helység bekeretezett fényképe. Az én legkedvesebb motívumom a Makarska Biokovo alatt» volt.”

Az ismertetett megfontolásoknak azt kellene felszínre hozniuk, hogy a problémakör újszerűbb és figyelmesebb, hatékonyabb reprezentációs technikáit érvényesítik-e a sokirányú jelentések korábbi áramlásának a megszűnését, az új és drasztikusan váratlan jeltársulásokat, a bomlásnak induló kulturálisan szabályzott konvenciókat, a dezorientáció állapotát jól érzékelő narratív stratégiák? Mindenestre mintha újra átgodolnák és átgondoltnák az irodalom fikcionalitásának problémakörét. Azt az „új-konnektív” prózaformát, amellyel egy relatíve tartós geokulturális diskurzus felbomlása utáni *emlékezetkultúra* sajátos formájaként kell számot vetnünk, művészet és életvilág határainak részbeni vagy teljes „elfelejtődése”, a fikció „referenciális termelékenységé” (de Man) jellemzi. És az sem mellékes, milyen tanulságokkal szolgálnak – hogyan kerülnek meg a problémakört – azok a művek, amelyek nem mutatnak ilyen igazodást.

A jelen szemléleti horizontja felől nézve az elbeszélés sokszor azt a benyomást kelti, hogy a geo-anarchikus jelenségrendszer, a létszférák szakadásának a traumája a „földhöz” tartozás legerősebb integráló erejű ismereti kerete és nagy mértékben átértékeli a különböző tércategóriák kulturális jelentőségét. Amennyiben áttekintjük a vonatkozó művek sorát, úgy tűnik az évtized prózája az ilyen biografémák irányából nyerhetett új horizontokat. Több sávon is erőteljesen kereste

³ Dragan Velikić: *Dosije Domaševski*. Beograd, Stubovi kulture, 2003. Magyarul: Dragan Velikić: *Domaszewsky-dosszié*. (Fordította: Bognár Antal.) Budapest, Napkút Kiadó, 2006.

⁴ Alois Woldan: *Német kölcsönzések mint a cs. és kir. Monarchia kultúrájának univerzáliai*. In: Fried István – Kelemen Zoltán (szerk.): „Azok a szép (?) napok”. (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól.) Szeged, JATE, 1996. 87.

a kapcsolatot a napló, az esszénapló, az emlékezés, a „memória-regény” műfaji kódjaihoz s közben megteremtette a maga számára „tájhaza” (Végel) fogalmát.⁵ Többféle poétikai megoldás született annak a megválaszolására, hogyan befolyásolják az emlékezet poétikáját a geokulturális (túl)meghatározottságok, a más-ságok határfeszültségei? Ez a prózavonulat mintha geokulturális jellemzőként alkotná meg, az ide kötődő *sorsszerkezetek* és *életutak* hasonlóságait és különbségeit. Úgy alakítva a beszédet, hogy a geokulturális tapasztalat mélyen megkülönböztesse a megértésben azokat, akik a birtokában vannak, mindenkitől, aki híján van e tapasztalatnak, vagy aki csupán egy időleges jelenlét keretein belül tett szert rá. Itt a kollektivitás olyan jegyeire gondolhatunk, mint a másutt *ismeretlen viszonylatokban* megélhető heterogenitás élménye, vagy mint a jelenkori lokális háborúk élménykörei. Az elbeszélés a térséghez fűződő összetartozást a térséghez fűződő konfliktussal váltja fel, innentől a közös sors megtapasztalásának története nem más, mint a felbomlás kifejezési formája. Arról külön hang-súllyal kellene említést tenni, hogy a háború *várhatóságként*, előérzetként, valamiféle előidejű szerkezetként lép be a geokulturának mint narrációnak a megalkotásába, úgy hogy a „geokulturális sorsközösség” állandó, megnevezhetetlen veszélyforrásként is értelmezést nyer. „Ő [Koncz István] folyamatosan érezte azt a valamit, ami a mi világunkban kísértett” – fogalmaz Tolnai Ottó⁶ – miközben arról beszél, hogy a „háború lesz”. Az effajta érzésszerkezeti kijelentéseknek már jóval a háború kitörése előtt szinte összefüggő láncolata van a térség sajátosan szeizmografikus irodalmában. Koncz kötete, az *Ellenmáglya* ezzel a sorral végződik: „háború lesz”. A politopikus „én” és a geokulturális azonosság úgy függ össze, hogy az, aki az „elhagyott” topológiában ismeri fel magát, Párizs verőfényes teraszain is azt írja jegyzetfüzetének első oldalára, hogy „háború, háború, háború”,⁷ évekkel a legújabb háború előtt. Elbeszélések sorában követhetjük nyomon „a háború örök” gondolatának kiteljesedését is.

Mégis, a geokulturalitás megértésében az jut a legtávolabbra, aki Foucault szavainak ismeretében is felteszi a kérdést: a térségi gondolatban egymással összekötődő és másoktól elválasztódó kultúrák és diskurzusok kapcsolata csak a háború természetével azonos, vagy céljaival is? A voltaképpeni többrendszerűség abban mutatkozik meg, hogy egyes diskurzusokban pozícióhoz juthat a nyereség és veszteség alternatívájának kialakítása, míg a velük szoros kapcsolatban lévő beszédekben ennek az alternatívának, egészen egyszerűen, nincs jelentése. Itt az kerül felszínre, hogy a közösnek tekinthető, egybejárható jelentéseken és az azonos értelmezéseken túli széthangzások milyen radikális erővel szólhatnak bele a geokulturális beszédrendbe.

⁵ Végel László mindenekelőtt a *Lemondás és megmaradás. Esszék* (Budapest, Cserépfalvi, 1992) a *Peremvidéki élet. Esszék* (Újvidék, Forum, 2000) és az *Exterritórium. Ezredvégi jelenetek* (Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000) c. köteteivel van jelen az elemzett diskurzusban.

⁶ Tolnai Ottó: *Költő disznósírból. Egy rádióinterjú regénye*. Pozsony, Kalligram, 2004. 91–92.

⁷ Uo. 93

Megkerülhető-e a kérdés: hol a helye, milyen a pozíciója ezekben a viszonylatokban az „áttelepült irodalmak”, vagy szélesebben, az emigráns poétikák problemakörének? Azoknak a műveknek, amelyek tematikai-poétikai arculatát továbbra is markánsan meghatározza a múlttá távolított geokulturális élménykomplexum, bár már egészen más kötöttségek, helyi életformák között jönnek létre. Hogyan, milyen eszközökkel éri el az a szöveg, amely egyértelműen a korábbi világra vonatkoztatva létezik, ahhoz képest definiálódik, hogy az új kultúrában is jelentése legyen? Milyen elbeszélőformákban jelenik meg a többhelyszínűség, a *korábbi helyek* és az „én” újkeletű kereszteződése?

Rendkívül tanulságos lehet, mely szerzők, milyen súllyal számítanak ezekre a dimenziókra az új környezetben való auto-image-képzés folyamatában. A muzealizálás poétikáját, az archív-lét narratív megvalósulását később érintem, most csupán egy jelenkori esszéíró gondolatát illeszttem ide arról, hogy mindenképpen „múzeumnak tekinthető az emigráns, aki változó élete különféle jegyeit gyűjtötte össze.”⁸

A föld fogalma és a létező nyíltsága

Gadamer beszél 1985-ös önkritika-kísérletében⁹ Heidegger frankfurti előadásairól, arról, hogy: „ott hangzott el a »föld«-nek a fogalma, amivel Martin Heidegger ismételtén, s ezúttal drámai módon lépett túl a modern filozófia szókincsén..”. Talán ebben a föld-fogalomban, amelynek „itteni jelentésétől távol kell tartani mind a valahol lerakódott anyagtömeg, mind a bolygó pusztas asztronómiai képzetét”¹⁰ jelenik meg mindannak az *ontológiai megalapozása*, ami végül, paradox módon, mégis geokulturális értelemben látszik a leginkább megközelíthetőnek. A ma műalkotás-tanulmányként számon tartott szöveg mindenekelőtt azt nevezi földnek „ahová a mű visszaáll, és amit ezáltal megjeleníteni enged. A föld: megjelenőn elrejtő. A föld a semmire sem szoruló, fáradhatatlan-kimeríthetetlen. A világban való lakozást a földre és a földbe alapozza a történelmi ember. [...] A mű magát a földet egy világ nyíltságába juttatja és ott megtartja. *A mű a földet földként engedi lenni*”.¹¹

Tehát a föld szolgál alapjául a „világnak”, amely nem más, mint a perspektíva megmutatkozása „a lényegi döntések tág pályáinak felnyíló nyitottsága egy történelmi nép sorsában.” Számunkra talán leglényegesebb a világ alapjaként megjelenő föld, amely teljességében *áthatja* azt a világot, amelynek alapot szolgáltat. A világ megnyílásában, a világlásban megjelenő térség-kategória, már közelebb vihet

⁸ Boris Groystól idézi: Kukla Krisztián: A muzeális műzsa története és logikája. *Vulgo*, 1999, 1. sz. 207.

⁹ Hans Georg Gadamer: Fenomenológia és dialektika között. Önkritika-kísérlet (1985) *Vulgo*, 2000, 3–4–5. sz. 6–7.

¹⁰ Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. In: Uő: *Rejtektutak*. Budapest, Osiris, 2006. 31.

¹¹ Uo. 35. (Heidegger kiemelése.)

a geokulturális jelentésszférákhoz. Ehhez azonban egy olyan, az ontológiáitól eltávolodó értelmezést kell érvényre juttatnunk, amely szerint a mű, amikor „teret ad a térségnek” és berendezzi a nyíltság szabad terét, földrajzzal és kultúrával is felruhazza. Innentől fogva kell számolnunk a kulturális fordulattal: ettől számítva a világ és a föld közti „vita végigharcolásának” ezek a kategóriák is részesei.

A fenti gondolatokat továbbírva: amíg nem *tapasztaljuk* a geokultúra sajátosságait, addig a művészi megformáltságát érintő beszéd is homályban marad. Ez egy stratégiai rejtőzködés. A geokulturális narratológiát az a máig meghatározatlan (meghatározhatatlan?) mód foglalkoztatja, ahogyan a kultúra „térerősége” áthatja a műalkotást.

A muzealizálás poétikája és a név-effektus

A valamikori közös „tapasztalati, várakozási és cselekvési terek” narratív reprezentációját, illetve textuális koherenciáját részint a „gyűjtött létbe” való áthelyeződésük hozza létre. Működik ezekben a jelenkori „térségi” szövegekben egy sajátos – Andreas Huyssen-re hivatkozva¹² – muzealizáció. Kulturális jelekként felfogott tárgyak és különböző immateriális artefactumok, illetve *kultúragyűjtő mozdulatok* kerülnek szövegszervező funkcióba. A geokulturális narratológiának azonban itt nem csak a gyűjtőkörre, a különböző nyelveken elbeszélte gyűjtemények átfedéseire, hanem a „gyűjtés immanens logikájára” kell figyelmet fordítania, és azt a memóriapoétikai fordulatot láttatnia, amely a textuális koherencia, az új-konnektív szerkezetek létrehozásának szolgálatában áll és különleges összeolvasó stratégiákra kényszeríti az értelmezőt.

Ez a poétika minden eszközével azt a felismerést közvetíti, hogy maguk a dolgok, a tárgyak, a nem-materiális artefactumok a *geokulturális terek* és nem csupán odatartoznak egy térhez. A muzealizálás jelensége a tárgy nézőpontját érvényesítő, geokulturális elbeszélő metódusok révén egyre intenzívebbé teszi a tárgypoétikai vizsgálati irányt. Az eltűnt világ tárgyain túl a kulturális leltár *cselekvéselemei* és minden, ami a kulturális mindennapok részeként látszik megjelenni, mintha a jugoszláv geokulturális térség azon virtuális múzeumából került volna be, amelyet Dubravka Ugrešić szerkeszt *A jugó mitológia lexikona* címmel. A gyermek- és ifjúkor tárgyvilága, az örökölt és a talált tárgyak, a gyűjtőhelyek, a „szisztematizált szeméttelpek” (Tolnai), a depóniák, a lerakatok, a raktárhelyek és kiárusítások mind a tematikus-poétikus világ, a sajátos archív-élet elemei. Akkor válhat némiképp érzékelhetővé, hogy valójában milyen széles körű is a muzealizálás poétikai térhódítása a térségi elbeszélésben, ha megfogalmazást nyer: a vajdasági magyar szerzőktől (Tolnai Ottótól Lovas Ildikóig) számítva, Franja Petrinović

¹² Dubravka Ugrešić: *A jugó mitológia lexikona*. (Fordította: Medve Zoltán.) *Magyar Lettre Internationale*, 2005, 58. sz. 13–14.

(*Poslednji tumač simetrije* – 2005¹³), Dorđe Pisarev (*Ponoć je u sobi uspomena* – 2005), Laslo Blašković (*Adamova jabučica* – 2005), Dragan Velikić (*Dosije Domaševski* – 2004), Dubravka Ugrešić (*Ministarstvo boli* – 2004¹⁴) c. regényéig ez a poétikai eljárás – amely a modern művészet erős jelentésű toposzát aktivizálja, a popkultúra leltárkészítési indulataira emlékeztető gesztusokat állít újra funkcióba – jelenti az „összeolvashatóság” egyik alapját.

Amikor a muzealizáció poétikáját feltérképező elképzelések a gyűjtés korlátozottságáról, esetlegességeiről beszélnek, tulajdonképpen a szelekció, a kiválasztás, a beemelés, az elrendezés műveleteinek, ez utóbbin belül a bővítés, a növelés, a halmozás formáinak tulajdonítanak kiemelt szerepet. Voltaképpen ezek azok a retorikai eljárások, amelyek nyomán a muzealizáció tematikai megfontolásból erőteljes regénypoétikai teljesítménnyé lesz.

A kulturális narrációnak ez a változata az emlék-elbeszélést részint a *tárgyak nyelvének* kidolgozásaként határozza meg. Az azonos geokulturális kötődésű olvasó sajátként ismeri fel a tárgyvilágot, a mára *máshonnan* származóként megélt korábbi termékek neveit, mint a múlthoz-fordulás eszközeit: a Cockta üdítőital, a Kandit csokoládé, az Opatija cigaretta, a Plamen vaskályha, a Negro cukorka, a Plazma keksz, a Ficónak nevezett autó stb. együttesen jelennek meg a nevekre is építő hatáseffektus logikájában. Olykor a tárgyak a gyártó cég nevét, vagy a felhasználó nevét viselik, mint a Jugoszláv Vasutak esetében, van amikor nem is a tárgy a fontos, hanem csupán az embléma, annak a geokulturális térségnek a szimbólumvilágából kiemelve, amelynek éppen alakulóban a „textuális koherenciája”. A többszöri előfordulás nyomán a márkanevek a mindennapok emblémáiként hangsúlyokat helyeznek el a geokultúrának mint narrációnak a megteremtésében. Ezek a „közönséges jelek” olyan művészetet hoznak létre, amelyet Arthur C. Danto minden bizonnyal *túldeterminált szimbolizmusnak* nevezne.

A terméknevekhez csatlakozó szavak felvillantják az értelmezés lehetséges irányát, ennél többet azonban nemigen nyújtanak. De gondoljuk el ezeket a termékneveket a dolgot jelölő szó hiányában: a beszéd értelem-hátterének ismerete, a kulturális háttértudás nélkül, kulturális emlékezet hiányában még a félreértés vagy a „vad befogadás” lehetősége sem merülhet fel. A névre való redukáltság mozzanatai feltételezik az értelmezési sík referenciális azonosságát.

Ami ezekben a szavakban ismerszik meg, az csak a szöveg által gondosan megválasztott, kiegészítő/beleértő olvasó számára tárul fel. S ahogyan Danto fogalmaz, „egy másik időhöz, egy letúnt mitológiához tartozik, egy olyan életformához, amellyel nem illenek már össze az emberek.”¹⁵ „A márkák funkciója

13 Magyarul: Franja Petrinović: A szimmetria utolsó tolmácsa. (Részlet a regényből. Fordította: Gyuráki Sarolta.) *Hid*, 2008, 5. sz. 51–70.

14 Magyarul: Dubravka Ugrešić: *A fájdalom minisztériuma*. (Fordította: Radics Viktória.) Budapest, L'Harmattan, 2008.

15 Arthur C. Danto: Az absztrakt expresszionista kólásüveg. In: Uő: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Budapest, Atlantisz, 1997. 178.

tehát az, hogy a pillanat törtrésze alatt felismerheti őket bárki, [...] aki ebben a kultúrában él, olyasmik, amiknek esetében a fel nem ismerés a *teljes idegenség* jele.”¹⁶ A következtetést is e gondolkodásból vonhatjuk le: egy letűnt geokulturális összefüggésrend textuális koherenciájának kimunkálásában „az egyediség nem kívánatos vonás, hiszen egyfajta ismeretlenséggel, azaz nemlétezéssel jár együtt.” Márpedig a *ráismerésre* építő poétika számára létező az, ami intenzív kifejezési lehetőségeket hordoz.

A kifejezett kontextus-érzékenységgel bíró szövegekben a földrajzi nevek is kizárólag ebben a síkban közvetítik saját, olykor egyáltalán nem érdektelen történetüket. Az identitás nyelv általi megszerzésének, a hovatartozási szerkezetek kialakításának folyamatában kivételes szerep jut a helynévanyagnak, a földrajzi-vízrajzi tájlelemek megannyi változatban, mind geokulturális identitásjelzések. Tolnai Ottó ilyen eljárásai viselik a reflektáltság jeleit: többször próbálkoztam a város nevét szövegeimbe oldani, például Új-Vidékként, Neusatzként írni, New Yorknak nevezni, ahol a magyar irodalom egy fejezetét irtuk volt ifjúkorunkban.

A különböző utalások, értelem-összefüggések, egybeesések és különbségek szövetét jeleníti meg a geokulturális elbeszélés, s hogy megformálhassa e sajátos élményanyag nyelvét olyan névpoétikai megoldásokhoz kell folyamodnia, amely megoldások sokszor nyitva hagyják a jelentést. A *lokálitás-termelő jelentésadás* nyelvalkításában, a geokulturális tudás nyelvének a megformálásában nem a névadás, hanem a *névbeemelés*, névbeiktatás a jellemző. A geokultúra a neveket és a dolgokat is mint összetartozókat gyűjti egybe az egymáshoz-tartozóság rendszerének kiépítési folyamatában. A nevek azonban nem csupán a tárgyszótár kimunkálásában vesznek részt. A geokulturális ismeretek narratív formaként való megjelenése, a nemzeti helyett a geokultúra függvényében történő értelmezés, több vonatkozásban is funkcióba helyez neveket. És bármilyen vonatkozásban is észleljünk névpoétikai eljárásokat, rendszerint a „rések”, a „lyukas tények”, a „széteső szövegek” és „titkos kulcsok”¹⁷ világába sodródunk. Az érintkezést és eltávolodást egyszerre kifejező nevek mintegy átluggatják a szöveget, ezek a lyukak a üres hely képzetének felelnek meg.

A szóban forgó, geokulturálisan összetartozó térségek bizonyos nevek rögzítését sohasem tudják elérni, így a narráció a nevekben is megragadhatja a történeti dinamikát, az antroponímák és toponímák kisebbségi és többségi variánsainak váltakozásában, az átformált névalakokban, a nevek idegenségéből fakadó jelentésekben stb. Az identitásfelmutatás mögött rejlő hermeneutikai problémák megvilágítása a névváltásokat, a kettős vagy többes névhasználat problémakörét is bevezeti az elbeszélésbe.

¹⁶ Uo. 180.

¹⁷ Wolfgang Iser: *Az értelmezés világa*. Budapest, Gondolat Kiadó – ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2004. 67.

Alapvető kérdés, hogy a nevek és megnevezések jelentése hogyan követi a korok és kontextusok váltakozását, hogyan válnak ezek előjelekből emlékeztetőkké, előzetességekből utólagosságokká, hogyan jelenik meg bennünk egyfajta kettős referencia, amikor egyszerre utalnak önmagukra és arra, hogy az identitások helyzetiek. A helyzeti jelenségek, a helyzeti összefüggések általában olyan közösségi mozzanatokat értelmeznek, amelyek segítségével az egyének több vonatkozásban is identifikálódhatnak.

Azok a kulturális formák, amelyek a regény által léteznek sokféle módon aknázzák ki a *kotextuális* lehetőségeket, mintegy felfokozott mértékben igényelve, az odatartozás tapasztalatán keresztül megértést. A szövegek hiperextenziós jellemzőinek értelmezése mindig jelentékeny olvasási esemény, amely esélyt ad a geokulturálisnak arra, hogy kibontakozhasson. Az elbeszélés a névvel jelölt vonatkozások által lép cinkosságra az olvasóval, vagy zárja ki őt a cinkosságból, az így megnyitott *kotextus* a formák, színek, ízek és illatok, a testi, érzéki élmény emlékezeti-tapasztalati tere. Ezek a példák nem is önmagukban fontosak, inkább az elbeszélés geokulturális jellegzetességeinek érzékeltetése okán.

A *kotextus* mint sajátos jelentésbeli együtttható a kifelé orientálódó szó nyomán, a kifelé forduló szövegaktivitás nyomán jön létre. A *kotextus* a „külső” világ, a közvetlen geokulturális létezésstapasztalat beáramlása, behatolása, amelyen keresztül behatol az idő is. Ahogyan a szöveg belső életének tipikus megnyilvánulása a *szubtextus* (Michael Riffaterre értelmezésében olyan szöveg a szövegen belül, amely a narratívával együtt születik és nem létezik azon a textuson kívül, amelyben előfordul), úgy lehet a *kotextus* a szöveg külső világa felé való nyitottságának, geokulturális érzékenységének, szituatív gondolkodásának a megnyilvánulása. A geokulturális értelem-összetevők abban a sávban ismerhetők fel a legbiztosabban, amelyben az azonos nyelvi kultúrájú „külső” olvasót is az elbizonytalanodás és az orientációvesztés jellemzi, amelyről kénytelen elismerni, hogy nem minden vonatkozásában „érti”, illetve, hogy számára a *kotextusok* nem olvashatók teljességükben vagy teljességükben olvashatatlanok. Ebben a jelentésmezőben a biográfikus emlékezettel nem rendelkező „belső” értelmezők számára is sok az elsajátítandó viszonylat, gyakran adódnak újrafelismerési és újraalkotási helyzetek a különböző kollektív cselekvések, rítusok grammatikáját, esetleg a kapcsolódó asszociatív vagy érzelmi töltetet illetően. A társadalmilag konstruált sajátosságok, mindaz, ami a geokulturalitást megteremtette, mindaz, ami az értelmezés folyamatosan változó kontextusának függvénye, az ismerőségek idővel eltűnésével a saját – idegen relációk átrendeződését, a geokulturális értelemben sajátnak az idegenséget érzékelteti a közösség tagjaival is. A sorsközösségként megtapasztalt névmanipulációk az országra mint ugyanarra a világra gondolva fogalmazódnak meg. A textuális koherenciába való átfordulás akkor veszi kezdetét, amikor az ország, amelyben egységes teret alkotott az infrastruktúra, a közlekedési rendszer a jogszolgáltatás, már csak széttagolt tapasztalatokból tevődhet össze, „ugyanazokat” a tereket már csak határokat átlépve járhatjuk be.

Amikor az artefactumokat és a tárgyrendszereket vizsgáló kutatók¹⁸ a tárgy-jelentés antropológiai fogalmát illetően megjegyzik, hogy az valami olyasmit implicál, ami túlmutat a szemantikai kérdések korlátain, arra kell gondolnunk, hogy antropológiai értelemben a jelentés olyan jelentéstelítettség, amely már a kulturális értelem világába vezet. Egyes kutatók szerint a tárgyakban felfedezhetők ugyan bizonyos grammatikai struktúrák, de ezek sokkal lazábbak a nyelvi szerkezeteknél. A tárgyak viszont az érzéki funkciók sokkal szélesebb körét érintik mint a szavak. A tárgyjelentés abban különbözik a szótól, hogy vele kapcsolatban mindenekelőtt a *létezés* kérdései ragadnak meg bennünket és nem a referencialitásé. Ebben a gondolkodásban a tárgyak nem csupán az önértelmezés alakzatai, hanem az olyan típusú absztrakciók, mint a nemzet vagy a geokultúra, vagy pl. a modernitás megteremtésének eszközei is. S mint ilyenek kétségkívül „veszítenek” materialitásukból és azokhoz a nem-materiális „tárgyakhoz”, életforma- és cselekvési összefüggésekhez kerülnek közel, amelyekről eddig még nem esett szó.

Ismerünk olyan poétikai irányulásokat is, amelyek a tárgyak vonatkozásrendjének a kitörlését, a szimbolikus jelentésük elvetését szolgálják, arra törekszenek, hogy a tárgyakat, megszabadítsák kulturális jelentésüktől, „korrigálják metafora voltukat, antropomorfizmusukat.” Roland Barthes például az Új Regény poétikájának tisztító magatartásáról, az ember és a tárgyak szolidaritásának széttöréséről beszél. Ezzel áll szemben az a felfogás, amely szerint a kulturális tárgyak mindig is a tér és idő darabjai és jelentő elemei. A tárgyak közötti kapcsolatformák is jelentenek körülményeket, feltételeket, vagy például szenvedés-narratívákba foglalt tapasztalatokat. Minden bizonnyal vannak olyan jelentések, amelyek kizárólag a jelenlét diskurzusán keresztül jöhetnek létre, a nyelv materialitása éppúgy utal a dolgok világára, mint a kultúráéra, az „objektív szellem” területére, s a kettő kölcsönösen meghatározza egymást.

Valószínűleg nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy milyen távlati lehetőségek adódnak a geokulturális narráció muzealizációs eljárásai számára a sajátos tárgyjelentéseket illetően, amikor a geokultúrák feloldódnak a taransznacionális térben. Amikor a kulturális szimbólumok egységesülésével, az egyenáru térhódításával a korábban a helyi elkülönöződő *tárgyrendszerben* gyökerező identitások is az áru-világszimbólumok segítségével fogalmazódnak meg. Végiggondolva ezt a kérdést, a gondolkodás a múlt távlatát hozza előtérbe, és felveti: eljön-e az, hogy erről a poétikáról csak bizonyos időmegjelöléssel beszélhetünk majd. A geokulturális gondolkodást várhatóan a *globális* alapfogalmára épülő szemlélet szorítja ki. A helyi kultúrák és identitások korábbi geokulturális keretei szűkülnek, hiszen szűkülnek a keretek, amelyek között a lokális érvényre jut.

¹⁸ Danijel Miler: *Artefakti i značenje predmeta*. Treći program, 2005. 125–126, 248–273.

A mitikus logika és a perszonális mítoszteremtés. A mitológia hiánya és szüksége

Első lépésben, minden valószínűség szerint azt kellene feltérképeznünk, hogy a mitológia hiányáról, a „nincsen mitológiánk” gondolköréről, és ezzel nagyon szoros összefüggésben az „egy új mitológiára van szükségünk” (schellingi vagy herderi) képzetrendjéről, milyen formában és milyen kérdéskörnyezetben esett szó az utóbbi évtizedekben. És, hányan ismételték, s milyen értelmezési keretben, mely módosításokkal a schlegeli gondolatot: „közel járunk ahhoz, hogy legyen, pontosabban itt az ideje, hogy komolyan hozzálássunk és teremtsünk magunknak.”¹⁹ S, hogy kik, mikor, s mely korokban érezhették úgy, hogy valóban eljött az idő, és hogy meg is nyílt az út egy új mitológia felé, hogy reális lehetőségként merül fel egy új mitológia megteremtése. Ami bizonyosnak látszik, az az, hogy egyetlen hasonló áttekintés sem kerülhetné meg annak felvetését, hogy, „az új mitológia programja – a 20. század végéről tekintve – némileg kényes vállalkozásnak tűnik.”²⁰ Kérdésként fogalmazódhat meg a továbbiakban az is, hogy ha a mitológia hiánya a középpont hiányaként merül fel, mi az, ami középpontként szóba jöhetne, és mi lehetne egy történetesen „új” mitológia forrása? És milyen tematikai-poétikai feltételek beteljesítésével válhat a mai elbeszélés a „mítosz megközelítésévé” – olyan értelemben, ahogyan erről Hermann Broch beszél. Mert számunkra nem mellékes az sem, hol van az irodalom, méginkább a mai irodalom helye ezekben a viszonylatokban, s milyen feltételekkel válhat/válhatna/válhatott egy újnak tűnő mitológia terepévé? Vagy éppen ellenkezőleg: milyen perspektívából tekinthetünk úgy a mitikus történetformára, mint az irodalom megismerési eszközére, elengedhetetlenül fontos értelmezési alakzatára?

Ha szorosan követnénk a mítoszfelfogások változásait, az is kirajzolódna, milyen elképzelések mentén vázolható úgy a kultúra alakulásrendje, hogy az egy „emberközpontú mítosz” létesítése felé mutasson? És ebből a szögből már valószínűleg az is feltárulna, hogy miként jutott el a gondolkodás addig a pontig, hogy kimondja, az újonnan konstituálódó mitológiának „az én mitológiájává kell válnia”.

Amikor a mítosz átkötésként nyer értelmet az én és a nem én között, s az én-világot megjelenítve-felerősítve kapcsolódik a közösségihez, a valamikori odatartozás, a beágyazottság, az összetartozás hiányának helyén a perszonális mítosz jelenik meg. Vannak elgondolások, amelyek a klasszikus mitológiai tapasztalattól való elmozdulást szem előtt tartva nevezik „az intimitás és a szenzibilitás új retorikai tapasztalatát”²¹ *perszonális mítosznak*. Úgy is felfoghatjuk, hogy

¹⁹ Friedrich Schlegel: Beszélgetés a költészetről. A mitológiáról. In: August Wilhelm Schlegel – Friedrich Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Budapest, Gondolat, 1980. 357–358.

²⁰ Weiss János: A mítosz mint ethosz. In: *Uő: Mi a romantika? Filozófiai tanulmányok*. Pécs, Jelenkor, 2000. 103.

²¹ Robert J. Morrissey kategóriáját lásd: S. Horváth Géza: Az aranykor nyelve – a nyelv aranykora. (A rousseau-i Én szemantikájának kérdéséhez). *Filológiai Közöny*, 2004, 1–2. sz. 20.

a mítosz azt mondja el, hogyan jött létre a világ, a perszonális mítosz pedig azt, hogyan jött létre, hogyan nyert elbeszélhető dimenziót az *én-világ* lényegisége.

Mítoszjelenségek az én felmutatásában

Az én mitológiája a kivételesen sűrű történelem – elbeszélői megfogalmazásban „a patkányfogóhoz hasonlatos történelem” (Tolnai) – mítoszához kapcsolódva az „*én és a történelem*” közös mitikus szerkezetét hozza létre a legújabb térségi irodalomban, szinte lebontva az elképzelést, miszerint, a mítosz immunis a történeti interpretációt illetően, lévén olyan történelem, amelyet nem historizálunk. Az *én és a történelem* által közösen létrehozott mitikus szerkezet szinte teljes egészében a múlt részeként mondja ki az én-t. Kiváló példa lehet az ilyen irányú vizsgálódásra a következő narratíva: az elbeszélés alanya napi sétájából hazavisz egy szemetes kukára kihelyezett, tehát igencsak szimbolikus helyzetű atlaszt, „Jugoszlávia, szép keményfedelű atlaszát”, és a következőket mondja: „És átlapoztam, úgy is mondhatnám áttekintettem Jugoszláviát. Mint olyant. Életemet. Hiszen az ún. Nagy-Jugoszlávia azonos volt az életemmel. Egybeestek. Így hozta a történelem.”²² Ebben az azonosságban, egybeesésben azután, mert nem történhet másként, az *országvesztés mítosza* elkerülhetetlenül összefonódik a volt-élet én-jének elvesztésével. Olvasási tapasztalatunk ebben a vonatkozásban, bármilyen különös is, egészen közel kerül a Monarchia felbomlását tematizáló osztrák-magyar emlékirat-irodalom olvasójának tapasztalatához, amelyben „a jellegzetes mitológémák, általában véve a narráció szimbolikus síkjainak jellemzői”²³ hasonló módon határozzák meg az elbeszélést. A jelenkori geokulturális jellegű elbeszélések több vonatkozásban is a felbomlás-mítoszok és birodalmi identitások klasszikus mintázatú, posztmonarchikus emlékezeti modelljét rajzolják ki, amelyekben a beszélő – „saját magát egyértelműen a múlt részeként kezeli, identitásának minden eleme ahhoz köti”.²⁴

Álljon itt egy további példa is az „uralkodói mítosz” hordozójának nevével: „Egyik első könyvem (II. c. osztályos tanuló), amit az iskolában vettem (mindenki megvette): France Bevk: Tito. És örülök, hogy beleírtam a nevem: a fakuló tintának, a szépen formált, makrancosan kunkorodó betűknek, a gyermekkoromnak. Anyám karamellt készít, annak örülök. [...] Az életemnek.”²⁵ Vagy másutt: „Egyszerre vagyok én, és mindaz, ami megtörtént körülöttem...”²⁶

²² Tolnai i. m. 181. A „posztmonarchikus” reflexek Tolnai A *pompeji szerelmesek. Fejezetek az Infaustusból* c. könyvében is működnek.

²³ Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, LHarmattan, 2004.

²⁴ Uo. 29.

²⁵ Lovas Ildikó: *Kijárat az Adriára*. Pozsony, Kalligram, 2005. 41.

²⁶ Uo. 99.

A múltnak abban az alakjában, amelyre az emlékezet épül az elvesztett ország nem csupán egy életforma kerete és helyszíne, hanem magáé az Életé. Következésképpen végig gondolva: az Élet metaforája elveszett.

Amennyiben most merülne fel a kérdés a mítosz hiányáról és esetleges szükségéről, a fentiek alapján óhatatlanul arra a következtetésre jutnánk, hogy a rituális színrevitel időterének megszűnésével a mitikus megszólaltatás az egyetlen módja a korábbi identitáskonstrukció léteztetésének, azaz, az Élet metaforikus-mitikus fenntartásának, szabályos meghosszabbításának az átfogó emlékezeti létrenden belül. Most már csak a mítoszi elbeszélések *tehetik szavá*, foglalhatják össze a legáltalánosabb érvennyel, amit Northrop Frye-féle „preverbális” ritusok a maguk idejében megteremtettek. A múltra való erőteljes, olykor szinte kizárólagos összpontosításnak a rituálisból a textuálisba való átmenet megteremtése a kifejezett célja. Amikor a textuális koherenciát építő szövegekről van szó, akkor teljesen természetes és szinte elengedhetetlen a mítosz működtetése, hiszen a mítosz létfontosságú szerepet játszott a rituális koherencia egykori megteremtésében, a világosnak és logikusnak tűnő gondolatrendszerek működtetésében az „egyszer-volt-ország” történetében. Tehát a koherencia textuális újrakonstrukciójának, folyamatában, az „így éltünk”-típusú összegző-áttekintő jellegű narratív megnyilatkozások keretében hatványozott szerepe van mindannak, ami ezt a koherenciát rituális formájában egyáltalán létrehozta és működtette. Ebből következően a geokulturális narratológiának a posztmonarchikus típusú „mitizálás” új poétikai jelenségének megragadásában is éreztetnie kell termékenységét.

Miután egyre valószínűbbnek látszik, hogy az új mítosz legerőteljesebb funkcionális vonása a konnektivitás narratív újjászervezése, az „országazonos én” halálának megakadályozása, idézem Herman Broch idevonatkozó elképzelését: „Az új mítosz, ha létezne, akkor, a hit és az értékek újraegyesülésének, egy új kulturális egységnek a jele, a halált legyőző feladatát ismét betöltő kultúra kezdete lenne.”²⁷

Azt mindenképpen látnunk kell, hogy az egységesítő, egységbevonó mitológia poszthelyzetből kivitelezett elbeszélőmintái a geokulturális karakterű irodalom kohéziós perspektíváit erősítik, a térségi magyar, szerb, horvát, szlovén stb. emlékelbeszélések összeolvashatóságát segítik. Ennek megértéséhez Claude Lévi-Strauss azon gondolataihoz kell nyúlnunk, amelyek a mítosz eredetiségéről szólnak minden más nyelvi/nyelvészeti tényhez viszonyítva: „meghatározhatnánk a mítoszt úgy is – írja –, mint olyan beszédformát, amelyben a *fordítás/fordítás* formula, gyakorlatilag a zérushoz közelít. [...] Bármilyen keveset tudunk is annak a népnek a nyelvéről és kultúrájáról, amelynél a mítoszt gyűjtötték, a mítoszt minden olvasója a világon mindenütt mítosznak fogja fel.”²⁸ Ez azt

²⁷ Broch mítoszelemeléről: Paul Michael Lützeler: Hermann Broch és a modern kultúrája. *Pro Philosophia Füzetek*, 1996, 4–5. sz. 44.

²⁸ Claude Lévi-Strauss: A mítoszok strukturális elemzése. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. k. Budapest, Európa Könyvkiadó, é. n. 134–148.

jelenti, hogy az országvesztés nyomán beálló hiánytapasztalat rokonságot létesít az egykor „közösen lakott történetek” elbeszélését, geokulturális identitását biztosító formatív szövegek között. A mítoszok lényegi struktúrája, élményközöségi ereje és az „országazonos én” önelképzelése művek sorában fedik egymást.

A felbomlás-mítosz, mint alapvető sémastrukturáló egyaránt úgy működik a térségi irodalmakban, hogy a területiséghez, az országalakulathoz kötődő mitikus szerkezetek összekapcsolódnak az emlékezetben „nagy korként”, helyenként akár „aranykorként” megjelenő időkkal, a jugó mitológia tárgyi, érzésszerkezeti és cselekvéselemeivel, meg azzal a sajátos „*kartografikus identitással*”, amelyet már bemutatam. A mítosz szubsztanciája az „*én és a történelem*” közös történetében van. A mitikus diskurzus által felállított vagy strukturált geokulturális narratívákban a téridő még véletlenül sem csak keret vagy passzív háttér, amelyben a cselekmény lejátszódik, hanem erőteljes reláció-hordozó kategória. Szélsőségesen egzisztenciális helyzetekben még talán a mitopoétikus hagyomány kozmológiai sémáiban tapasztalható terektől is aktívabb tényező.

S hol érhető leginkább tetten a mitikus, ha nem a lezárás és újramezítés határain? Legerősebben mindig az eredetet tematizálja, de voltaképpen az *átmenetből* származik. Amikor történelem előtti és történelem utáni időben gondolkodik vagy egyáltalán előttiségben és utániségben, a területhatárok élessége és határozottsága változó intenzitású. Mindenesetre a mítosztörténet olyan múlttal szembesít, amely elválasztódik a jelentől. A jelenlegi identitás a korábbi halálából származik – s a mítosz az átmenet, az átfordulás, illetve a határ jelenségeként nyer értelmezést. Az előttiség tapasztalatainak az utániség nyelvébe való asszimilálása annak a viszonynak a tipikus megnyilvánulása, amely a mitikus idő és jelen-kor között fennáll. A legerősebben a viszony jellegű alkotóegységek, a mitémák és a viszonylatnyalábok kötik le az érdeklődésünket. A kérdés csupán az, hogy vajon Jugoszlávia mitikus képzete nem semmisül-e meg abban a pillanatban, amikor az én fenntartásának megkönnyítése érdekében textuálisan újralétesül. Az, ugyanis, hogy az egyszer-volt-ország egyáltalán újralétesítésre szorul, már eleve demitologizálja, a demitologizálás, az elkerülhetetlenül fanyar-kegyetlen, ironikus átvilágítás viszont bizonyos vonatkozásokban valószínűleg a kitörléssel egyenlő.

Hajlok annak a vélekedésnek az elfogadására, hogy a mítosz sokszor nagyon különböző értelmezései csak bizonyos pontokon mutatnak némi egybehangzást, olyan pontokon, amelyek az alapvetően tematikus érdeklődésű megközelítések mellett, vagy méginkább helyett, a modellszerű működésrendet, a modellszerű értelmezést hangsúlyozzák. Valószínűleg akkor kerülnénk igazán a téma közelébe, ha abból indulnánk ki, hogy a mítosz egészen egyszerűen fikciót jelent az európai kultúrákban, igaz olyan fikciót, amely szokatlan módon tágítja ki a jelentést és az átlagosnál nagyobb érzéki erővel ruházza fel. Alois Woldan *A mítosz mint modell* c. tanulmányában – miközben a bizonytalanul formulázott mítoszfogalmakról, mítosz-meghatározásokról beszél – emlékeztet Claudio Magrisnak arra a kijelentésére, hogy ha még egyszer meg kellene írnia a Habsburg-mítoszlól szóló könyvét,

akkor a mítosz helyett valószínűleg *modellről* beszélne. A két fogalom funkcionális közelségére való utalásban, a modell-képzet játékba állításában lényeges, hogy mítosz és irodalom viszonyát tárgyalva nem az archaikus, vagy a bibliai mitológémák motivikus utánzására gondol, inkább olyan narratív sémára, amely leképezi a létszféra megkülönböztethető mozzanatai közötti viszonyokat, a feszültségek, a bizonytalanságok, a beláthatatlanságok és a kétségbevonhatóságok, a mondhatatlanságok egész hálózatát. Az egyszer-volt-országot irodalommal alakító mítoszi modell valószínűleg azért alkalmas minderre, mert „a logika olyan formáját használja fel, amelyet a filozófusok ellentmondásmentes logikájával szemben a kétes értelmű, a kétértelmű, a polaritás logikájának nevezhetnénk.”²⁹ Ebből kiindulva már az is világos, hogy az az élménystruktúra, amely alapvetően meghatározza a geokulturális narráció helyét egy hanyatló korszak végén, pontosabban egy korszakhatáron, miért éppen a mitikus felől nézve válik láthatóvá. Lehet, hogy az sem elhanyagolható, hogy alapjában véve az „ok-okozati viszonyokat megsemmisítő szűzsé”³⁰ kerestetett, márpedig a mitikus szűzsé éppen ilyen.

Az emlékezés mitomotorikájáról, a mitikus hajtóerőről beszélve Jan Assman egy olyan mítosz-konstrukciót ismertet, amely kontrasztot vet a jelennek. „A jelen hiányosságainak tapasztalatából kiindulva egy olyan múlt emlékéit idézi vissza, amely többnyire a hőskor vonásait ölti. Ezek az elbeszélések egészen más fényben láttatják a jelent: a hiányzót, az eltüntet, a kiveszettet, a peremre szorultat hangsúlyozzák, tudatosítják a szakadékot »egykor« és »most« között. A jelen itt nem megalapozódik, hanem éppen ellenkezőleg kifordul a sarkaiból, de legalábbis viszonylagossá válik egy *nagyobb szabású*, szebb múltéhoz képest.”³¹

Az elbeszélésnek a múltéhoz való ilyen viszonyában a mítosz egy olyan teret képez, amelyben legfeljebb a lehetőség, a várhatóság szintjén van jelen a hiány, a bukás, a szakadás, a felbomlás. A *különbség tudása* a mai és aközött a világ között, amelyet a kulturális emlékezet tart egyben, a kezdet, a vég, a világvég archaikus-mitikus alakzatait működteti: széthullás, megszűnés, „pótolhatatlan veszteség, totális vég, a historia perennis apokaliptikus felbomlása, amely után alig képzelhető el újramegzés.”³² Az alapvető mitológémák vonatkozásában össze kellene vetnünk mindezt a monarchikus/posztmonarchikus olvasás tapasztalatával.

A „vég által hangsúlyossá lett” jelenkori szövegekben is a mitikus gondolkodással analóg jelenségek kerülnek szövegstrukturáló szerepbe. A sajátoságos térjelentésségek, az eltávozás és a visszatérés drámája, a „talaj”, a „föld”, a szülőföld mítosza, mintegy emlékeztetőül a tér szemantikai telítettségére az archaikus

²⁹ Jean-Pierre Vermant gondolatát idézi: Jacques Derrida: *Esszé a névről*. Pécs, Jelenkor, 1993. 111.

³⁰ Olga Frejdenberg: *Motívumok*. *Helikon*, 1999, 1–2. sz. 58.

³¹ Assmann i. m. 79.

³² Alois Woldan: A mítosz mint modell. (A dunai Monarchia a jelenkori lengyel irodalomban.) In: Fried István (főszerk.) Hódosy Annamária (szerk.): *(B)Irodalmi álmok – (B)Irodalmi valóság. A Monarchia irodalmairól, művészetéről*. Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1998. 96.

mítoszokban. A szabadulás-mítosz változatai, a negatív Másik mítoszával, a sokféleképpen elbeszélt kivonulás-elemmel s annak a kifejezett érzékeltetésével, hogy a nomádnak viszont nincs történelme, neki geográfiája van. Sokszor az út egyazon modellje alapján érthetőek meg: az elbeszélések, az azonos modellformák képzete vezet a mítosz alapvető természetéből eredő jelentésekhez. Azokban az elbeszélésekben, amelyeknek a mítosz kölcsönöz struktúrát, traumatikus választóvonalak alakulnak ki a téries jelentések létrehozásában, a kívül és a belül fogalompár működtetésében, mert a határ-narratívák már szinte toposzszerűen határozzák meg a beszédrendet.

Dsida Jenő és a kolozsvári Jancsó-fivérek

Irodalomszemléleti kérdések az 1930-as évek első felében

Az *Erdélyi Fiatalok* alapítóiról készült közismert fotográfián Dsida Jenő tartja kezében a kolozsvári főiskolás – 1934-től nemzedéki – folyóirat 1930. január 18-án megjelent első számát. Nem László Dezső, akinek a neve szerkesztőként szerepel a címlapon, nem Jancsó Béla, aki e nemzedéki mozgalmat elindította, még csak nem is a törzsgárda legfiatalabb tagja, az akkor alig 19 éves Mikó Imre. E „kitüntető gesztus” önmagában is azt jelzi, hogy az országos híró költőt igencsak megkülönböztetett szeretet és tisztelet övezte 1929 *nemzedékének* munkaközösségében.

Öt esztendővel ezelőtt, amikor – Lisztóczy Lászlónak, az egri Dsida Jenő Baráti Kör fáradhatatlan szervezőjének felkérésére – megírtam első Dsida-tanulmányomat,¹ e fénykép kontextusában próbáltam bemutatni, hogy a katolikus diákegyesület vezetésére kiválasztott kolozsvári joghallgató miként került az Erdélyi Fiatalok körébe, s ott milyen munkaköröket vállalt fel. Arra is igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a második erdélyi nemzedék spiritus rectora, az irodalmi értékek iránt rendkívül érzékeny esztéta és közéleti szervező Jancsó Béla – bár nagyra becsülte a formaművész és „egyre mélyebb közösségi érzéseket” megszólaltató költő munkásságát, nyelvvédő és műfordítói érdemeit – „az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak harcosá”-nak tekintett diákvezér együttműködésére számított a leginkább.² És ez érthető is, hiszen az Erdélyi Fiatalok – minthogy az ifjúsági autonómia megteremtésének és a kisebbségi társadalom önszerveződésének kérdéseit tartotta elsődlegesnek – érdemben kevés alkalmat nyújtott Dsida költői tehetségének a kifejtésére. Az irodalmi szemináriumon, illetve a mozgalom célkitűzéseit népszerűsítő vidéki estélyeken tartott előadásai/ szereplései és a folyóiratban közreadott néhány cikke mennyiségileg korántsem volt meghatározó jelentőségű – olvasható Jancsó Béla nekrológiájában –, ezt azonban bőven kárpótolta jelentkezéseinek minőségi többlete.³

Az a néhány, számszerint három cikk közül időrendben a második az *Új arcvonal* című antológia bírálata 1932-ben. Vizsgálódásom középpontjába ennek a szövegnek az elemzését és konnotációját állítom.⁴ Annál is inkább, mivel ez

¹ Cseke Péter: *Dsida Jenő és az Erdélyi Fiatalok*. In: *Uó: Jöjjön el a mi időnk. Esszék, tanulmányok, dokumentumok*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2003. 79–95.

² [Jancsó Béla]: *Dsida Jenő. Erdélyi Fiatalok*, 1938, 2. sz. 5.

³ Uo.

⁴ Dsida Jenő: *Új arcvonal*. Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája. *Erdélyi Fiatalok*, 1932, 5. sz. 95–97. Újraközölve: *Dsida Jenő: Séta egy csodálatos szigeten. Cikkek, riportok, novellák, levelek*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Marosi Ildikó. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1992. 70–73.

a művelet alkalmat nyújt mind Dsida, mind a vele sok tekintetben rokon nézeteket valló Jancsó Béla irodalomkritikusi velleitásainak és irodalomesztétikai felfogásának az érzékeltetésére. Ha pedig ezeket egybevetjük azokkal a megközelítési szempontokkal, amelyeket az *Új arcvonalban* megjelent tanulmányában az irodalomtörténeti pályára készülő Jancsó Elemér képviselt, egyszersmind a kor-szak irodalomszemléletének főbb irányzataival is szembesülhetünk.

Dsida Jenő irodalomkritikai programja

A költő szépprózai, publicisztikai írásait, valamint prózafordításait számba vevő Marosi Ildikó szerint a mindennapi szerkesztőségi igények szabták meg Dsida kritikai tevékenységét: „Gyakorló újságíróként, de az irodalmi életben részt vállaló írótként is (ami nem volt szokatlan jelenség a két háború közötti romániai magyar irodalmi életben), Dsida meglehetősen rendszerességgel, de igen sokféle megközelítésben foglalkozott az irodalom, a művészet és a színház eseményeivel, jelenségeivel.”⁵ Csakhogy ezeken az írásokon – a *Séta egy csodálatos szigeten* című 1992-es gyűjteményes kötet 127 címet tart számon – ma sem érződik az újságírói rutin. Nyelvezete épp olyan áttetszően pontos és érzékletes, akárcsak költészetéé. Bármiről is ír, a provincializmus távlatlanságát igyekszik meghaladni. Az *Erdélyi Helikon* 1930. évi januári számában megjelent nemzedéki vallomásában például az egyetemes kritikai mérce megteremtését szorgalmazza, mert meggyőződése, hogy az erdélyi magyar irodalom csak akkor tudja betölteni a nyelvhatárokon belüli hivatását, ha öntisztító folyamatait felgyorsítja. „A szép mindig korszerű. A cselekedet nem mindig irodalom, de az igazi irodalom már magában véve is mindig cselekedet”⁶ – ezzel az axiómatikus tömörséggel üti le az alaphangot.

Álláspontja némiképp megelőlegezi Benedek Marcellnek a *Vallani és vállalni* vitából levont következtetéseit. „A kritikus rossz szolgálatot tesz az irodalomnak – érvelt a neves esztéta –, ha a szándéktól elragadtatva nem veszi észre a megvalósítás gyöngéit. Mert a »vállalás«, a »cselekedet« szépsége még nem jogosítja fel az írókat arra, hogy »művészi kötelességeit kényelmesebben fogja fel«. Annál is inkább – tette hozzá –, mivel a jelen problémáinak is „megvannak (nagyon is megvannak) a maga örök emberi elemei; ebben a témakörben is lehet halhatatlan és az egész világhoz szóló művet alkotni”.⁷ Hogy felfogása mennyire közel állt a Kuncz Aladáréhoz meg a Babitséhoz, az az alábbi idézetből

⁵ Dsida (2002) i. m. 613.

⁶ Fiatal magyarok. Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930. 1. sz. 24–25. (A folyóirat kérdéseire válaszol Dsida Jenő.) Újraközölve *A magyar irodalom hivatásáról* címmel: Dsida (2002) i. m. 48–50.

⁷ Benedek Marcell: Cselekedet. *Erdélyi Helikon*, 1930, 8. sz. 631–632. A vita tanulságainak mai értelmezését lásd Kántor Lajos: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930)*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984.

is kiderül: „Mindenekelőtt hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humánusot sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászát. Nem szűk körű, erdélyi határokon belül kirobbanó könyvsikereket várok – az kevés lélekszámunk és koldusszegénységünk mellett lehetetlen is –, hanem befolyásoló, átalakító, szuggeráló misszióteljesítést az összes többi magyarlakta terület felé! De efelé haladva, először még önmagát kell lemérnie és megtszítania Erdélynek, és első lépés: egy emelkedett, alapos, ragyogóan sokoldalú kritikai szellem megteremtése, amelynek ebben a pillanatban, fájdalom, még csírái sem mutatkoznak. Pedig erre nagyobb szükségünk lenne, mint a fuldoklónak a friss levegőre.”⁸

Nem idegen a gúnyos hangvétel sem Dsidától, amikor azt tapasztalja, hogy a különböző ideológiák irodalmi képviselői frontot nyitnak az általa vallott tiszta művészet ellen. „Mit tegyen a poéta – teszi fel a kérdést Olosz Lajos költészete kapcsán –, aki nem elég ostoba ahhoz, hogy felüljön az újfajta világboldogítások torz cipókrémreklámjainak? Akinek nem elég hosszú a szakálla ahhoz, hogy cégjegyző próféta legyen? Aki nem elég agyafűrt és becstelen arra, hogy lélek nélkül lelkesítsen és napi zsoldért riadót trombitáljon? Akinek nincs elég ereje hozzá, hogy felgyűrt ingujjal porondra álljon és részeg matrózokkal dulakodjék? Mit tegyen a poéta, aki nem szabadalmazott világnézetek röpcédula-osztogatója, nem kétes szólamok hangtölcsére, nem társadalmi hadvezérek adjutánsa, hanem csak poéta? [...] A humánus és poézis igaz vallása eltöröltetett, talán mert saját papjai között is voltak csalók és bűnösök. De mindig születnek új papok, új szentek és új mártírok. A tanulságok tisztítanak.”⁹

Az öntisztulás várható fejleményében reménykedett Dsida akkor is, amikor – feltehetően Jancsó Béla kérésére – megírta elmarasztaló kritikáját a második erdélyi nemzedék antológiájáról. Egyszermind példát mutatott a kritikai szellem megteremtésének mindennapi gyakorlatára is. Bár maga is az Erdélyi Fiatalok belső köréhez tartozott, esztétikai szempontjainak érvényesítésétől akkor sem tekintett el, amikor az ifjúsági folyóirat alapítóinak és megbecsült munkatársainak (Bányai László, Debreczeni László, Jancsó Elemér, László Dezső, Méliusz József) írásait mérlegelte. És korántsem volt tekintettel arra, hogy az irodalomtörténész-ként bemutatkozó Jancsó Elemér történetesen Jancsó Béla testvéröccse, akivel az 1931/1932-es tanévben közösen vezette az *Erdélyi Fiatalok* irodalmi szemináriumát. „Dsida minden értéket annak sajátos minőséglehetősége szerint mér – talá-lóan állapította meg Bertha Zoltán –, mindenütt az üde, izmos, markáns tehetséget keresi, s egyaránt becsüli a sokféleséget, a különbözőséget meg az együttesen kibontakozó sajátosságtartalmakat.” A költő meggyőződése ugyanis, hogy a tehetőség nem azonos a fiatalsággal: „nem mindenki zseni, aki húszéves, és nem mindenki »kivénhedt hülye«, aki a negyven évet túlhaladta”.¹⁰

⁸ Fiatal magyarok... i. m. 48–50.

⁹ Dsida Jenő: Olosz Lajos: Barlanghomály. In: Dsida (2002) i. m. 65–70.

¹⁰ Bertha Zoltán: Dsida kritikai nézeteiről. In: *Évfordulós tanácskozások 2007. Dsida Napok 2007.* Kiadja az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége és a Szatmárnémeti

A Dsida-monográfiát író Láng Gusztáv elemezte először a költőnek az 1929 és 1933 között – tehát a világméretű gazdasági válság, a baloldali radikalizálódás idején – írt kritikai cikkeit, irodalmi nyilatkozatait. Az *érzelmi lázadástól a lázadás érzelméig* című tanulmányában kimutatta, hogy Dsida éles különbséget tett a *társadalomjavító programok* és a *programköltészet* között. Az előbbiek kiváltották rokonszenvét és együttérzését, az utóbbit költőhöz és költészethez méltatlannak tartotta.¹¹ Mind Láng Gusztáv, mind a Dsida ars poeticájáról értekező Márton Kinga kitér a költőnek a korszak baloldali kritikájával 1932-ben – páratlan szellemességgel és metsző gúnnyal – vitázó nyilatkozatára (*Üzenem a hangosoknak*), amelyben Dsida módszeresen kifejti az irodalmi *irányzat* és a világnézeti *program* közötti különbséget. Nem tagadja „az élet szerepét az irodalomban, a gazdasági tényezők hatását a szellemi életre”, mert tisztában van azzal, hogy „tendencia nélkül nincs irodalom, s az irányzatosság nélküli irodalom hirdetése is irányzatosság: harc a legimbolygóbb, legködszerűbb, legtávolibb utópiáért.” Az irányzatosság – írja – általános emberi tennivalókat sugall: „legyetek nemesek, jók, szeressétek az embert, követeljétek jogaitokat, teljesítsétek kötelességeiteket, harcoljatok a butaság, az elnyomás ellen, igyekezzetek jól gazdálkodni a föld javaival, emeljétek magasra a szépet, dicsőítsétek meg magatokban az embert stb.” A program azonnali követeléseket fogalmaz meg: „ne fizessetek adót, ne higgyetek a papnak, üssétek agyon az urakat.” Következtetése: „Az előző lehet témája az irodalomnak, mert állandó és örök, az utóbbi nem lehet, mert pillanatnyi s holnapra a feledés hullámsírájába rántja magával a művet is, amelyben világra csónakázott.”¹²

„A nemzeti, szellemi, erkölcsi megújulás esélyét pedig az individualizmus és a kollektívizmus hamis alternatívájának feloldásában, meghaladásában, az anyagi önzés és a bolsevik erőszak kétféle (de bornírt materializmusban és embertelenségben összefüggő) rákfenéjének (nemkülönbön a »túlzó fajiságnak« a kiküszöbölésében képzeli el Dsida – a témáról írva ekképp összegez Bertha Zoltán. – Olyan üdvözítő archaikus-modern kereszténység híve, amely a lélek (érzelem és értelem) egyetemes (»katolikus«) értékvilágában vitális, érzéki, életteli, egyszersmind szakralizáló entuziazmussal egyesíti és érvényesíti az örök etikai és esztétikai igazságtávlatokat.”¹³

Kölcsey Kör. Szatmárnémeti, 2007. 217–229. („A szép mindig korszerű” Dsida Jenő kritikai nézeti címmel olvasható a *Székelyszó* 2007. évi novemberi számában is.)

11 Láng Gusztáv: *Az érzelmi lázadástól a lázadás érzelméig*. In: Uő: *A lázadás közjátéka. Dsida-tanulmányok*. Kolozsvár, Stúdium Könyvkiadó, 1997. 71–89. Lásd még uő: *Dsida Jenő költészete*. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2000. 102–105.

12 Dsida Jenő: *Üzenem a hangosoknak... Pásztortűz*, 1932. 9. sz. 141–142.

13 Bertha i. m. 217–229.

Jancsó Béla irodalom-modellje

Az első erdélyi írónemzedék, a *Tizenegyek* színre lépése idején már kiforrott eszszéista, a születőben lévő erdélyi magyar irodalom sokat ígérő irodalomkritikusa volt. Aki épp azzal tűnt fel, hogy – Balázs Ferencsel – elméletileg is igyekezett megalapozni ennek az irodalomnak az önelvűségét. A sajátosság és az egyetemesség közötti utat kereste – a „székely szívtől a világ szívéig”. S mert nemzedéktársai is a világirodalomból táplálkoztak, identitástudatot kifejlesztő és emberiségi távlatot felvillantó programjuk sem lehetett más – fejtette ki a *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján Jancsó –, mint „felszívni a honi talaj minden ízét és megtermékenyülni a világ minden gondolatáramával”.¹⁴

Oka lehetett annak, hogy a múlt század legtekintélyesebb folyóiratát szerkesztő Osváth Ernő 1926-ban úgy nyilatkozott: Németh László és Illyés Gyula mellett Jancsó Bélától várja a legtöbbet. A megkülönböztetett figyelmet az irodalmi esszé megújításával érdemelte ki. Mikó Imre feljegyzése szerint később Babits is sürgette – a *Nyugathoz* gyakorta bejáró Eötvös-kollégista Jancsó Elemér révén – az idősebb Jancsó-fivér kézíratait.¹⁵ Amerikából írt leveleinek tanúsága szerint Tamási Áron elsődlegesen Jancsó Béla kritikusi beszámolóiból értesült a figyelmet érdemlő erdélyi művekről, az irodalmi élet fejleményeiről,¹⁶ és saját alkotásait illetően is tőle várta a lehető legszigorúbb bírálatot. Nem csak a *Lélek-indulásból* ismert novelláit küldte el rendre barátjának; versekkel is meglepte őt, sőt, a Janovics-pályázatra írt „székely tragédia”-ját, az 1970-es évek elején felfedezett *Ősvigasztalást* is kritikusi figyelmébe ajánlotta, jóval az eredményhirdetés előtt. Mintha csak az 1923 karácsonyán megjelent *Erdélyi irodalom és székely irodalom* című Jancsó-esszé ama felismerését akarta volna igazolni, miszerint „a székely irodalom igazi műformája a dráma”.¹⁷ Jancsó Béla már akkor, a *Tizenegyek* fellépésének évében egyértelműen a *Bartók-modell* érvényesítésében látta és látatta az erdélyi magyar irodalom jövőjét. „Sohasem járt Nyugaton, s mégis tudott európai lenni.”¹⁸ Az irodalomteremtés lázában úgy akarta messze hallatszóvá tenni az „Egyetemes Élet székely szavát”, miként „Bartók Béla a komor hegyekbe

¹⁴ Jancsó Béla: *A Tizenegyek*. *Erdélyi Helikon*, 1934. 3. sz. 192–197. Újraközölve: Jancsó Béla: *Irodalom és közélet. Cikk, esszé, tanulmányok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973. 302–308.

¹⁵ Lásd Mikó Imre: Jancsó Béla irodalmi hagyatéka. In: Jancsó Béla (1973) i. m. 5–28.

¹⁶ Cseke Péter: Eljön a mi időnk is Erdélyben (Tamási Áron amerikai levelei Jancsó Bélának). *Székelyföld*, 2003. 8. sz. 63–90. Újraközölve: Cseke Péter: *Jöjjön el a mi időnk*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2005. 32–63.

¹⁷ Tamási az *Ősvigasztalás* befejezése után ezt írta Molnár Jenőnek: „Még sokan vannak, akik a drámát tartják az eljövendő uralkodó műfajnak itt. Az erdélyi embert történelme s élete csakugyan arra predesztinálja, s tudok csodálkozni azon, hogy még egy erdélyi valamirevaló drámát sem sikerült kiizzadni. Az eddigiek között nem tündöklök a drámaírói tehetség, pedig elegendően foglalkoznak vele.” (Welch, 1924. október 6.) Idézi Ablonczy László: *A drámaíró kibontakozása*. In: Tamási Áron: *Zeng a magosság. In memoriam Tamási Áron*. Válogatta, szerkesztette, összeállította Tamás Menyhért. Budapest, Nap Kiadó, 1997. 157–163.

¹⁸ Mikó i. m.

dugott kis falvakból a székely zenét London és Párizs fülébe vitte, s a világ nagy szívéből visszhang szólt a tragikus kis nép sötét és mély életakarátára.”¹⁹

Ahogy Tamási írásművészetének kiforrása igazolta Jancsó Béla előrelátását, úgy nőttek meg rendre Tamási elvárásai is vele szemben. Előbb egy nagylélegzetű kisebbségi regényt várt barátjától, majd egy erdélyi szépirodalmi folyóirat megindítását sürgette, aztán az 1918 utáni erdélyi irodalmi törekvések kritikai bemutatását.²⁰ Mert – miként hazatérése előtt, 1926. március 24-én kelt levelében írta –: „Meg kell éreznie és meg kell tudnia már rövidesen mindenkinek, hogy nálunk nem a magyar irodalom pótléka készül, hanem a magyar irodalomnak egy új fejezete, mely nemcsak az egyenlő értékelést, hanem még a hegemoniát is elbírja...”²¹ Ezeket a sorokat egyedül csak Jancsó Béla olvashatta akkoriban. Mégis mennyire egybecsengenek azzal, amit néhány esztendővel később Dsida az erdélyi magyar irodalom önmagán túlmutató hivatásának tekintett: a szellem szabad szárnyalásával, a humánus határtalan sugárzásával jövőformáló tényezője legyen magának az egyetemes magyar irodalomnak. Merthogy történelmi adottságai – a kisebbségi létviszonyok ellenére – erre predesztinálják.

Az erdélyi magyar irodalom első évtizedének (1919–1929) történetét végül is Ion Chinezu írta meg,²² az irodalmi élet másfél évtizedéről a Szegedi Fiatalok köréhez tartozó Tolnai Gábor adott ki máig számon tartott kötetet,²³ Jancsó Elemér 1931 és 1935 közötti tanulmányai pedig minden bizonnyal attól kaptak tudománytörténeti „patinát”, hogy 1973-ban Mikó Imre így hívta fel rájuk a figyelmet: „Nagyon tanulságos az az elvi vita, amelyet a két Jancsó az erdélyi

¹⁹ Jancsó Béla: Erdélyi irodalom és székely irodalom. *Ellenzék*, 1923. december 23. Újraközölve: Jancsó Béla (1973) i. m. 33–36.

²⁰ „Sok meleg érzéssel hallottam leveledből, hogy milyen terveket készítettél irodalmunk kritikájára vonatkozólag. Folyton és mindig gondolok reá, s szerettem volna, ha legalább Erzsikének megemlíted, hogy mi lett véle. / Úgy emlékszem leveledből, hogy az első részt már karácsonyra tervezted. Drága Béla, kérek, ne ejtsd el azt a tervet, csináld meg, s ha egyszer aztán meglesz, nem nyugszunk addig, míg közönség elé nem kerül. Mindenekelőtt égető szükség volna meginduló irodalmunknak olyan művészi érzékkel, megérzéssel és felfogással való bírálatára, mint ahogy azt Töled várom. Egyedül Te vagy, aki előtt eddig igyekeztem elhallgatni, hogy nem tudok Erdélyben ma embert, aki ezt úgy meg tudná csinálni, mint Te. Ha ezek után még jobban kötelességednek érzed megírni az erdélyi hét esztendő irodalomtörténet vázlatát, akkor jól tettem, hogy őszintén megmondtam a véleményemet. / Én jobbnak látnám, ha az egészet egybevenném s egy kötetben is megjelenne. Irányítóbb és mozgatóbb hatása lenne. Úgyis eléggé kétségbeejtő, mennyire nem tud senki belátni éppen azoknak a lelkebe, akik legnagyobb erővel és legszebb képességekkel indulnak. Szerintem azok közül, akik az erdélyi irodalmat jelentőssé és tényleg erdélyivé fogják tenni, még egy sem érte el a fejlődésének még a közepét sem, legalábbis azok a művek még nem születtek meg, amelyek ezt a fejlődést mutatnák.” Tamási Áron levele Jancsó Bélának. New York, 1926. márc. 24. Lásd még a 16. számú jegyzetet.

²¹ Cseke i. m.

²² Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Cluj, 1930. Újabb kiadása: *Aspects of Transylvanian Hungarian Literature (1919–1929)*. (Ford. Ion Vlad.) Cluj, Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, 1997.

²³ Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. Szeged, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, 1933.

irodalomról folytat 1935-ben; megszívlelendők Jancsó Béla érvei a vulgáris szociologizálás ellen.”²⁴ Joggal állapíthatta meg pár évvel később a *Kortársaim* című gyűjteményes Jancsó Elemér-kötetet sajtó alá rendező Mózes Huba: „A vitapartnerek közül a szerző fivére, Jancsó Béla mutatott rá a legtárgyilagosabban [...] a tanulmányok sebezhetőbb pontjaira.”²⁵ Az *Erdélyi Fiatalok* 1935. évi 2. számában megjelent *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen* voltaképpen arra is perdöntő bizonyosság, hogy az 1930-as évek derekán aligha volt felkészültebb és korszerűbb gondolkodású fiatal irodalomtörténészünk, aki hivatottabb lett volna egy esedékes – ideológiai és politikai torzításoktól mentes, esztétikai értékszempontok érvényesítő – szintézis megalkotására. „A művészet ösztönösség – írta a második erdélyi írónemzedék antológiája, az *Új arcvonat* kapcsán Buday György grafikusművésznek Szegedre –, és így mindig több, komplexebb, bonyolultabb, mint az egysíkú, tudatos világnézetiség.”²⁶ Ezt a gondolatot 1935-ben részletesebben is kifejti a dogmatikus irodalom-felfogás zsákutcájába tévedt testvéröccse nézetivel vitázva:

„Az írói alkotás leglényege: ösztönös asszociációk ösztönös kapcsolata. [...] Az ösztönös mag: az ún. tartalom és a magatartás az étellel szemben: ez az író legbelsőbb adottságaiból, egész biológiai (átöröklött) testi és lelki voltától függ. Ehhez csak a formába öntés, a kifejezés állapotában járulnak tudatos elemek: az irodalom akkori műformai szokásai, az író gondolatai stb. Az így megszületett műnek felmérhetetlenül sokféle hatása között egyik igen fontos hatása a társadalmi. Minden kornak van irodalmi szükséglete. Minden kor vár valamit irodalmától, és akar valamit általa. Amit vár, az sokszor a saját lelki tartalma kifejezése, máskor éppen annak a kifejezése, ami belőle és korából hiányzik.

A mű aszerint hat, ahogy különböző pillanatban találkozik kora vágy- és akaratrezgéseivel. De ez a hatás már nemcsak a múltól függ, hanem a korától is. Nagy művek, amelyek évszázadokra megörökítettek egy-egy korszakot, annak régmúlt társadalmi kérdéseit is, és valamit kifejeztek az örök emberiből, *saját korukban* gúny és megvetés, vagy éppen közöny és felejtés martalékai lettek. És társadalmilag vagy politikailag hathattak korukban olyan írások, amelyek véglegesen meghaltak az elmúlt kérdéssel együtt, amelynek tudatos propagálói voltak. Mert végső fokon és időben távolodva, *az embert igazán csak az érdekli, ami állandónak felismerhető emberi. A társadalmi kérdésekből is az, ahol ennek az emberségnek társadalmi akadályairól van szó.* Mert a társadalom az embernek csak az egyik lelki frontja. Mindenség, természet, önmaga: mind olyan örök harcterek, amelyeken az ember a kőkorszaktól a végső elmúlásig birkózott és birkózni fog. A korok

²⁴ Mikó i. m.

²⁵ Lásd Mózes Huba bevezető írását: Jancsó Elemér: *Kortársaim. Tanulmányok, cikkek, portrék, bírálatok 1928–1971*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. 5–7.

²⁶ Jancsó Béla levele Buday Györgynek. Kolozsvár, 1932. március 16. Közli: Cseke Péter (szerk.): *Buday György és Kolozsvár. Álom egy Solvejg-házról. Esszék, tanulmányok, levelek, visszaemlékezések*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, 2006. 146–152.

mindennapjainak *csak akkor* fontos kérdései közé elmerült embert a művészet, az örök harcok harcának állandó folytatója, az emberiség metafizikai szerve figyelemzeti, éleszti és emeli magasabbra. És ez olyan társadalmi funkció, ami pótolhatatlan. Ezt a legmélyebb társadalmi funkcióját azonban csak ösztönösen végezheti el. Mihelyt tudatosan keres (és nem megérez!) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönségizlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében ír, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (emberiségi) hivatását adja fel.”²⁷

Azt is a Budayval folytatott levelezéséből tudjuk, hogy világirodalmi betájjalással készült tervezett művének a megírására.²⁸ Ami nem meglepő, hiszen már a *Tizenegyekben* a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, Baudelaire-ről, Romain Roland-ról értekezett, később pedig Shakespeare-ről, Molière-ről, Voltaire-ről, Balzac-ról, Allan Edgar Poe-ről, Walt Whitman-ról. Mielőtt rendre sorra vette volna erdélyi kortársainak alkotásait, kötetnyi esszét írt a magyar irodalom klasszikusairól: Csokonairól, Berzsenyiről, Kölcseyről, Petőfiről, Kemény Zsigmondról, Vajda Jánosról, Jókairól, Mikszáthról, Adyról, Tóth Árpádról, Kosztolányiról, Móráról, Juhász Gyuláról, Karinthyról, Móriczról. „Mindenikben kissé magát írta meg, ezért olyan szívhez szólóak írói portréi – jegyzi meg e névsor kapcsán Mikó Imre, aki közeli rokonként és bizalmas barátként jól ismerte nagybátyja lelki traumáit is. – Keménynél a vasakarató apa jelentkezik, aki orvosi pályára küldi fiát. Ugyancsak Keménynél, de Vajdánál is a be nem teljesült szerelem, Karinthynál a nőprobléma éles felvetése emlékeztet Jancsó Béla magánéletére. Móricz Zsigmondról írt tanulmányában a Báthori és Bethlen alakjában ábrázolt kettőslelkűség megdöbbentő személyes probléma, Kölcsey-tanulmányában a meg nem valósult reformok mögött érezzük a közéletből visszavonuló Jancsó Bélát a harmincas évek végén. Azután jön a nekrológok sorozata: Tóth Árpád, Móra Ferenc, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula. Mindenikben van valami Jancsó Bélából – önmagát temeti.”²⁹ Fűzzük hozzá rögtön: Sipos Domokos, Benedek Elek, Dsida Jenő emlékezete teszi teljesebbé Mikó számbavételét.

Természetesen nagy kihívást jelentett Jancsó számára mind Ion Chinezu, mind Tolnai Gábor doktori értekezése, s főként az, hogy még tulajdon testvéröccse is megelőzte az erdélyi magyar irodalom történetének a megírásában. (*Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* bevezetőjében Jancsó Elemér azzal a bejelentésével lepte

²⁷ Jancsó Béla: Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. 2. sz. 43–52. Újra-közölve: Jancsó Béla (1973) i. m. 106–119.

²⁸ „További kellemetlenség volt, hogy nem foghattam hozzá gőzerővel a székely irodalomról szóló tanulmánykötethez. De azért egy csomó anyaggyűjtést csináltam, a világirodalmi anyaggyűjtéssel nagyjában megvagyok egy csomó minden újra való átolvasása után, és Mereskovszkij *Tolsztoj és Dosztojevskije* nagyon érdekes rávilágítást adott gondolataimnak. S minden munka ellenére is feltétlenül ezt meg kell csinálnom a télen, s ha Isten megsegít, meg is csinálom egy-egy vizsgarend után kiszakítva 2–3 hetet erre magamnak és a karácsonyi vakációban.” (Jancsó Béla levele Buday Györgynek. Kolozsvár, 1927. aug. 21.) Lásd még a 26. számú jegyzetet.

²⁹ Mikó i. m.

meg olvasóit, hogy évek óta dolgozik az „elcsatolt részek” irodalomtörténetének a megírásán (*A modern magyar irodalom története* címen tervezte), és 1934 tavaszán megjelenteti *Az erdélyi magyar irodalom története 1914-től 1934-ig* című művét – közel hatszáz oldalon, száz illusztrációval. Ez a – Pomogáts Béla által 1971 őszén még látott – vaskos kéziratköteg volt az alapja a nagy vitát kiváltó *Nyugati* tanulmányának.³⁰ Chinezuvall, Tolnaival és az általa hírelt kötet címmel ellentétben nem az erdélyi, hanem a *magyar irodalom erdélyi ágának* a megismertetése volt a célja.³¹

A fiatal román irodalomtörténész munkája kapcsán Jancsó Béla egyrészt azt emelte ki, hogy a szerző nem csak a vitathatatlan értékeket vette számba – az átlagterméssel is behatóan foglalkozott; másrészt azt hangsúlyozta, hogy a jelenségek feltárásában és az értékek felmutatásában Chinezu „a művészi és egyetemes szempontokat tartja irányadónak”.³² A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának vezetője, Buday György grafikusművész azzal ajánlja barátja figyelmébe Tolnai könyvét, hogy az majd sok örömet fog jelenteni neki.³³ Nem csak azért, mert Tolnai idézi Jancsó Béla *Tizenegyek* fellépésekor meghirdetett és az *Erdélyi Helikon* 1930-as (*Fialok magyarok*) ankétján újrafogalmazott irodalmi programját.³⁴ Ennél fontosabb volt, hogy Tolnai egy egész fejezetet szentelt 1933-ban az „erdélyiség fordulójá”-nak, ami Jancsó Béla felismerései és az *Erdélyi Fialok* körül csoportosuló második értelmiségi nemzedékét is munkába állító céltudatossága nélkül nem következett volna be. „Megjelenésükkel lesz az erdélyiség, az erdélyi magyarság problémája – tudatosította Tolnai – az irodalmi területen felül társadalmi és gazdasági kérdés is. Velük új korszaka kezdődik az erdélyiségnek.”³⁵

A többször sűrgetett kötet – levelezésük tanúsága szerint – 1934 februárjáig sem jutott el Jancsó Bélához.³⁶ Eljutott viszont a *Nyugat* 1934. évi februári száma, amelyben az *Erdély magyar irodalmi élete* kapcsán Schöpflin Aladár ezekre

³⁰ Pomogáts Béla: Tudós Kolozsváron. Emlékezés Jancsó Elemérré. *Tiszatáj*, 2002. 10. sz. 99–106.

³¹ Jancsó Elemér: Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig. *Nyugat*, 1935. 4. sz. 283–298. Újra-közölve [a cenzúra rövidítéseivel – Cs. P.]: Jancsó Elemér (1976) 98–112.

³² Jancsó Béla: Az erdélyi magyar irodalom első történetéhez, melyet erdélyi román tudós írt meg! *Brassói Lapok*, 1930. szeptember 21. Újra-közölve: Jancsó Béla (1973) i. m. 101–105.

³³ Buday György levele Jancsó Bélának. Szeged, 1933. július 7. Lásd még a 26. számú jegyzetet.

³⁴ „Ady megérezte: van egy évezredre alvó lélekgyökér. Szabó Dezső programmá tette, hogy az egész magyar élet újjászületésének ebből kell kiindulnia. Mi, Erdély székely írói érezzük és a világgal tudatni akarjuk, hogy ez az ősi lélek a legkeveretlenebbül megmaradt, legtöbb lehetőséget és energiát rejt a magyar fajon belül a székelyben...” *Fialok magyarok*. Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról. *Erdélyi Helikon*, 1930. 1. sz. 21–35.

³⁵ Tolnai Gábor: *Az erdélyiség fordulója*. In: Tolnai i. m. 120–131.

³⁶ Jancsó Elemér *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* című kis könyvének – 1934 tavaszán írt – előszavában így jellemezte Tolnai Gábor hiányt pótló munkáját: „Könyve elsősorban a magyarországi olvasóközönséget igyekezett tájékoztatni Erdély utolsó 15 évének magyar irodalmáról. Módszere, szempontjai újak, könyvének anyag változatos és mindenre kiterjedni igyekvő, de talán azért, mert Erdélytől távol íródott, és szerzője számára az adatgyűjtés, közvetlen forráskutatás nem állott rendelkezésre, csak részben mondható sikerültnek.” Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve*. Cluj–Kolozsvár, 1934. 3.

a ma is figyelmet érdemlő felismerésekre jutott: a) „Amit Erdély irodalmi téren létrehoz, egyenrangú és nagykorú tényezője a magyar irodalomnak.”; b) „Nem tartom lehetetlennek, hogy idővel az erdélyi irodalom visszaolvad az egyetemes magyar irodalomba...”³⁷ A történelmi idő nem csak Tamási és Dsida előrelátásának a beteljesülését hozta el – Jancsó Béla törekvéseit is igazolta. Már az 1930-as évek derekán nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy addigi tanulmányaival, kritikai írásaival, vitacikkeivel elősegítette az Erdélyből indult népi irodalmi irányzat frontáttörését. Ma pedig az is bizonyosnak tekinthető, hogy Németh László mellett ő tette a legtöbbet Tamási elbeszélő művészetének az elismertetéséért.³⁸

A Baumgarten-díj jóvoltából huzamosabban Budapesten tartózkodó Tamási Áron ekkoriban nyomatékosan megismételi korábbi biztatását: „Gondolkozz fokozottabban régi s állandó tanácsomon, hogy térj vissza az irodalomhoz. A szervezkedést más is megcsinálja talán, de amit te az irodalomban tehetsél, azt senki.”³⁹ Megítélésünk szerint ennek az ösztönzésnek a hatása is ott munkált Jancsó Bélában a *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen* megírása idején. A fogorvosi szakvizsgát is azért tette le 1935 januárjában, mert azt remélte, hogy ez a „kicsit iparszerű” elfoglaltság „legalább enged némi időt »szellemibb« foglalkozás számára is”, főként „fogason függő” irodalmi tervei megvalósítására.⁴⁰ A „szervezkedést” azonban mégsem tudta átadni másnak. Részben alkati bizalmatlansága, másrészt eredendő maximalizmusa akadályozta ebben. Mikó Imre 1973-as értékeléséből mégis az derül ki, hogy beváltatlan ígéretei ellenére is irányadó képviselője volt a két világháború közötti időszak értékközpontú irodalomszemléletének. „Első köteteik megjelenése után helyes ítéletet mond a harminc és egynehány éves, akkor induló hazai magyar költőkről – olvasható az *Irodalom és közélet* élén megjelent pályaképben. – Eltanácsolja Reményiket az alkalmi költészettől, és lírájának mélyülésére figyel. Becsüli a vers-zenész Áprily Lajos helytállását kisvárosi magányában, és elítéli távozását Erdélyből. Tompa László kemény lelkét, érdes szavát is dicséri, magányérzetében az akkor magára hagyott székely nép sorsának tükröződését látja. Felméri Sipos Domokos nagy tehetségét, éles támadást intéz az emlékünnepeélyről távol maradó hivatalosok ellen. Szentimrei Jenőben a kozmikus költőt ismeri fel, Olosz Lajosról pedig első kötete után megmondja, hogy »látása festői és szobrászi, szemben a modern lírikusok legtöbbjével, akiknek formája zenei«. Kovács Dezső torzóban maradt írói tehetségét fájlalja, Makkai Sándorra tisztelettel tekint fel. A novellistát és a regényírót találó jelzőkkel mutatja

³⁷ Schöpflin Aladár: Erdélyi irodalom. *Nyugat*, 1934. 2. sz. 109–111.

³⁸ Vö. Cseke Péter: Omló partok gátkötői (Németh László – Jancsó Béla – Tamási Áron). *Kortárs*, 2002. 1. sz. 36–47. Újraközölve: Cseke Péter: *Legyen eszünk, ha már volt. Feljegyzések Európán innen, Erdélyen túl (1990–2005)*. Miskolc – Szolnok, Felsőmagyarország Kiadó – Szépirás Kiadó, 2006. 62–87.

³⁹ Tamási Áron levele Jancsó Bélának. Budapest, 1934. szeptember 24.

⁴⁰ Vö. Jancsó Béla levelei Buday Györgynek. Kolozsvár, 1933. júl. 26., 1934. szept. 20., 1934. dec. 31. In: *Buday György és Kolozsvár...* i. m. 162–169.

be, később *Magunk revízióját* népszerűsíti tanulmány formájában. Szántó György trilógiájában a világperspektívát dicséri, ami a helyi érdekű irodalom ellenpontja. Kós drámájában a kívülről jött ember fanatizmusát (Újlaki Bálint) állítja szembe a józanul harcoló Budai Nagy Antallal.⁴¹

A pályakezdő Jancsó Elemér irodalomszemlélete

„Az előtte járó erdélyi magyar irodalomtörténet-írók, Kristóf Györgyre és György Lajosra gondolok, jobbára Erdély magyar irodalmi kultúrájának régebbi korszakait dolgozták fel, a transzszilvanista irodalom első felkészült és szakavatott kutatója a Párizsból hazatért fiatal tudós lett, aki már első tollpróbái alkalmával szívesen rajzolt kisebb-nagyobb portrékat a húszas évek népszerű erdélyi magyar íróiról” – ekképp tájolja be Pomogáts Béla a fiatalabb Jancsó-fivér pályakezdését. Egyszersmind sajnálkozását is kifejezte 2002-ben amiatt, hogy a kolozsvári irodalomtudósnek „mostanában szinte még a nevét sem emlegeti az utókor”.⁴² Pedig halála után két esztendővel, 1973-ban Mikó Imre még ezt a képet rögzítette a „két Jancsóról”: „Elemér pályája a nyilvánosság előtt zajlott le. Könyveit, tanulmányai tömegét hosszan tartó visszhang kísérte, nevelői munkásságára negyven korosztály emlékezik, minden hivatalos elismerést megkapott. Béla életének csak egy-egy, aránylag rövid szakaszában lépett nyilvánosság elé, különben viszolygott a közszerepléstől. S mivel az utolsó negyedszázad anélkül telt el, hogy hallatta volna a hangját, ma már csak a kortársak emlékeznek reá.”⁴³ Ámde Jancsó Béla szelleme túlélte korát. És azt a korszakot is, amelyik feledésre ítélte torzóban maradt munkásságát. A két világháború közötti periódus kisebbségi szellemmozgásai iránt érdeklődő kutatóknak köszönhetően az 1990-es évektől ugrásszerűen megnőtt az idézettségi indexe, s ezzel együtt az igény továbbgondolásra méltó korszerű eszmerendszerének megismerésére.

Jancsó Béla irodalomteoretikusként és eredeti hangú esszéíróként indult, Jancsó Elemér eleve irodalomtörténésznek készült. A tudósképző Eötvös Kollégiumban, illetve a párizsi Sorbonne-on töltött évek meghatározóak voltak egész pályájára. Az 1926 és 1935 között írt tanulmányai arról tanúskodnak, hogy indulásakor tisztában volt az irodalomtörténet-írás korabeli irányjaival és kutatási módszereivel. Az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain vállalkozik először a pozitivistá és szellemtörténeti iskola kritikájára, illetve az irodalomszociológiai vizsgálódások módszerének előtérbe állítására (*Irodalom és társadalom, Társadalmi kérdések az irodalomban*).⁴⁴

⁴¹ Mikó i. m.

⁴² Pomogáts i. m.

⁴³ Mikó i. m.

⁴⁴ Jancsó Elemér: *Irodalom és társadalom. Erdélyi Fiatalok*, 1934. 1. sz. 21–24; *Társadalmi kérdések az irodalomban. Erdélyi Fiatalok*, 1934. 2. sz. 47–52. Újraközölve [*Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban* címmel]: Jancsó Elemér: *Irodalomtörténet és időszzerűség. Irodalomtörténeti tanulmányok 1929–1970*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972. 53–65.

Az összehasonlító irodalomtudományról, a szellemtörténetről, a nadlerizmusról és a szociologizmusról vallott nézeteit *Az irodalomtörténet-írás legújabb irányjai* című tanulmányában fejtette ki bővebben. Nem hagyva kétséget afelől, hogy irodalomtörténet-írásunk elméleti alapvetésének igényével kívánja elemezni az erdélyi magyar irodalom törekvéseit és jelenségeit.⁴⁵

„Az a felfogás – hangsúlyozta a teljes szellemi vértetben pástra lépők biztonságával Jancsó Elemér –, hogy az irodalmat csak a maga irodalmiságában, esztétikumában vizsgáljuk, ma már megdőltnek tekinthető. Az irodalom megértéséhez egész sereg irodalmon kívüli dolog is hozzátartozik. Így a közönség, a kiadók, a korszellem, a társadalmi osztályok, az egyéni és tömeglélektan, az ízlés, a világpolitika és a világirodalom jelenségeinek vizsgálata is. Minél több szempontból nézzük és vizsgáljuk valamely kor egy-egy kimagasló alakját vagy irodalmi jelenségeinek kiemelkedő csoportját, annál teljesebb, hűbb, igazabb és maradandóbb képet nyerhetünk a letűnt korszakok irodalmáról.”⁴⁶ Ez a kijelentés nem hagy kétséget afelől, hogy ő maga az irodalomszociológia módszerét részesítette előnyben. Hogy azt miként alkalmazta, arról három átfogó tanulmánya tanúskodik: *Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931*,⁴⁷ *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve*,⁴⁸ *Erdélyi irodalmi élete 1918-tól napjainkig*.⁴⁹ Felfogásának vehemens fogadtatása ugyancsak. Jancsó Béla elvi konfrontációja mellett elsősorban Makkai László, Finta Zoltán, Reményik Sándor, Vita Zsigmond, Szenczei László, Szentimrei Jenő állásfoglalására gondolunk.

Az 1934-es és 1935-ös tanulmányok csonkítatlan és az eredeti fogalomhasználatot is őrző szövegeinek⁵⁰ az ismeretében a mai értelmező úgy látja, hogy Jancsó Elemér az *Új arcvonallal* színre lépő „második erdélyi nemzedék” eszmei tájékozódásának nyomán foglalta össze az erdélyi magyar irodalom másfél évtizedes fejlődéstörténetét.⁵¹ Ez az eszme akkor a marxizmust jelentette, amelynek hatása a fiatal Jancsó Eleméért már Párizsban megérintette. Igaz, ez – transzszilvanizmus-ellenes és dogmatikus fellépései ellenére – nála nem öltött olyan agresszív és kirekesztő formát, mint például az antológiában ugyancsak szereplő Méliusz Józsefnél, és különösképpen az új írói arcvonalt Helikon-ellenes indulattal „szétverő” Gaál Gábornál, aki a tizenkilenc szerző alkotása közül egyedül Jancsó Elemér

⁴⁵ Jancsó Elemér: *Az irodalomtörténet-írás legújabb irányjai. Erdélyi Tudományos Füzetek*, 65. Kolozsvár, 1934. Újraközölve: Jancsó Elemér (1972) i. m. 66–84.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Jancsó Elemér: *Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931*. In: *Új arcvonalt...* i. m. 67–83. Újraközölve: Jancsó Elemér (1972) i. m. 9–26.

⁴⁸ Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve*. Cluj – Kolozsvár, 1934. Újraközölve [a cenzúra rövidítéseivel – Cs. P.] Jancsó Elemér (1972) i. m. 27–97.

⁴⁹ Jancsó Elemér: *Erdélyi irodalmi élete 1918-tól napjainkig*. Uo.

⁵⁰ Halála után Jancsó Elemérnek két gyűjteményes kötete jelent meg a Romániai Magyar Írók sorozatban a Kritérionnál. Mindkettőt maga állította össze, ő javította át az újrakiadás számára legépelte kéziratokat. A cenzúra közbeavatkozása a bántó szövegcsontkításban, illetve az eredeti fogalomhasználat megváltoztatásában fedezhető fel.

⁵¹ Vö. Pomogáts i. m.

tanulmányát és a Méliusz József prózáját tartotta kiemelésre méltónak és irányadónak.⁵² Jancsó Elemér „marxizmusa” valójában abban állt – ekképp mérlegelt 2002-ben Pomogáts Béla –, hogy „a hagyományos, tényfeltáró irodalomtörténeti pozitívizmus rendszerét erősebb irodalomszociológiai megközelítéssel egészítette ki. Jellemző mozzanata volt mindennek, hogy a marxista szellemiséget képviselő ideológusok közül leginkább csak Lukács Györgyre hivatkozott. [*Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban* című] irodalomszociológiai alapvetésében pedig meglehetősen határozottsággal utasította el az irodalom társadalmi szerepét kiemelő elemzésmód világnézeti, ideológiai elkötelezettségét, vagyis a marxista elmélet feltétlen elfogadását, és inkább csak az irodalomszociológia mint módszer lehetőségei mellett sorakoztatott fel érveket.”⁵³

Kortársainak vehemens bírálatai azonban nézeteinek bizonyos fokú revideálására készítették. A *Nyugat* 1935. évi augusztusi számában megjelent disputa-cikke, a *Néhány szó a [megtámadott erdélyi irodalomról]* azt mutatja, hogy akkoriban már kezdte feladni marxizáló irodalomértelmezésének „hadállásait”.⁵⁴ Először is elismeri, hogy „az irodalom körébe csak az tartozik, ami a művészi kifejezés bizonyos mértékét megüti. Az írni tudás épp olyan kelléke a Parnasszusra vágyakozóknak, mint az olvasni és megérteni tudás azoknak, akik mások felett ítéleteket mondanak.” Másrészt beismeri, hogy „a szociológiai nézőszög mellé nem ártott volna még az esztétikainak erősebb hangsúlyozása sem, s a jelenségeket képviselő jelentősebb írók egyéniségének, lelkialkatának és művészi kialakulásának vizsgálata. A kép így mindenesetre teljesebb lett volna, de akkor a tanulmány egységes és áttekintést nyújtó jellegét veszítette volna el. Az erdélyi irodalomról készülő nagy könyvem, mely már nemcsak az irodalmi életre és a jelenségekre fog rámutatni, hanem magukkal az írókkal is külön-külön kíván részletesen foglalkozni, ezt a hiányt természetesen pótolni fogja.”⁵⁵

Nem pótolta. Helytállónak tűnik Mózes Huba megállapítása, aki szerint „talán a vitacikkek is szerepet játszottak abban, hogy a kortárs irodalomról tervezett, többször beharangozott nagy szintézis végül nem készült el, s hogy Jancsó Elemér érdeklődése egyre inkább a korábbi korszakok – főként a felvilágosodás – felé fordult.”⁵⁶

52 Bolyai Zoltán [Gaál Gábor]: Új írók – új arcvonala. *Korunk*, 1932, 1. sz. 72–74.

53 Pomogáts i. m.

54 Nem szabad megfeledkezni arról sem – mutatott rá Pomogáts Béla –, hogy Jancsó Elemér végül is nem tudott megszabadulni a marxista irodalom-felfogás hatásától: „1945 utáni munkásságának többször is deklarált irányultságát a marxista irodalomszemlélet jelölte ki”. Uo.

55 Jancsó Elemér: *Néhány szó a „megtámadott erdélyi irodalomról”*. *Nyugat*, 1935. 8. sz.

56 Mózes Huba. In: Jancsó Elemér: *Kortársaim*. Bukarest, Kriterion Könykiadó, 1976. 6–7.

Az Új arcvonal „*arculata*”

Az első paradigmaváltó erdélyi írónemzedék fellépéséről, fogadtatásáról és utóéletéről kötetnyi dokumentum látott napvilágot a *Tizenegyek* megjelenésének nyolcvanadik évfordulóján. Ebből az is kiderül, hogy Balázs Ferenc és Jancsó Béla a publikálásra szánt kéziratok többszöri megbeszélésével és rostálásával készítette elő kiadásra az antológiát.⁵⁷ Nem így történt az *Új arcvonal* esetében. A kezdeményezők közül nem vállalta senki az új világlátással jelentkező tömörülés tudatos arculatépítését, miként az minden ilyen esetben elvárható.⁵⁸

Dsida elemzése nem hagy kétséget afelől, hogy – „keményen kritizáló hangja” alapján – ő maga Jancsó Elemért tekintette a csoportosulás hangadójának.⁵⁹ Gaál Gábor a leghatározottabban állította, hogy „Erdély tényleges fiataljait – persze jórészt e köteten kívül – neki [mármint Jancsó Elemérnek – Cs. P.] kellett volna összeszednie.”⁶⁰

Miként Jancsó Béla és Buday György levelezéséből kiderül, a „tizenkilencek” számítani szerettek volna a nemzedékszervező tapasztalatokkal rendelkező Jancsó Béla közreműködésére. Amikor ezt elhárította, előszót kértek tőle. Ennek megírását – elfoglaltságai okán is, de főként elvi megfontolásból – visszautasította. „Antológiának csak két szempontból látom értelmét – sorakoztatta fel érveit 1932. március 16-án –: 1) ha valamely világnézeti vagy műfaji (l. parnasien stb. antológiák) problémakör együttes kihangsúlyozásáról akar szó lenni; 2) ha szigorúan generáció-csoportosulás, tehát ez esetben az erdélyi 18-, maximum 25 évesek felvonultatása. Utóbbi szempontból én, sajnos, közéjük nem tartozhatok, előbbi szempontokat pedig nem láttam körülötte, tehát semmi keresnivalót nem találtam ott. »Új arcvonal« még, sajnos, nincs, mert ez – nem új arcvonal. Már *arcvonal*-nak se az, mert kizárólag a megjelenésért való ad hoc egysége utána nyomban szétment.”⁶¹ A rostálás és a kritikai szempont érvényesítésének elmaradása miatt „Elemérék”-et és „Dezsőék”-et hibáztatta, akik – mármint Jancsó Elemér, László Dezső meg a hozzájuk legközelebb állók – „elfoglaltságuk miatt

⁵⁷ *A Tizenegyek. Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003)*. Közzéteszi Cseke Péter. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2003.

⁵⁸ Vö. Láng Gusztáv *antológia-meghatározásával*: „Meghatározott szempontból összeválogatott, rendszerint több szerzőtől származó irodalmi szövegek gyűjteménye. Célja lehet egy nemzeti irodalom egészének, egy korszak vagy egy irányzat törekvéseinek, egy műfaj történetének, valamely közérdekű téma jelentkezésének hosszabb-rövidebb korszakot átfogó bemutatása. Az antológiák szemelvényes jellegéből következik, hogy elsősorban válogatójuknak – szerencsésebb esetben keletkezésük korának – ízlését, szemléletmódját tükrözik, s elterjedésükkel jelentékenyen befolyásolhatják a közönség irodalomismeretét és -szemléletét.” *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I. Főszerkesztő Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981. 69.

⁵⁹ Dsida: *Új arcvonal*... i. m.

⁶⁰ Bolyai [Gaál] i. m.

⁶¹ Jancsó Béla levele Buday Györgynek. Kolozsvár, 1932. március 16. In: *Buday György és Kolozsvár*... i. m. 146–152.

semmi pozitív szerepet az összeállításban be nem töltöttek”, holott „az antológia teljes felelősségét így is viselik”.⁶²

„Elhamarkodott és rosszul szerkesztett volt ez az antológia” – ez volt Dsida leújtó véleménye is. „Éppen az nincs ebben a könyvben, amit a címe ígér. Nincs benne arcvonal. Nincs bátor, tiszta, alapos tudásra fektetett meggyőződés, nincs harc, nincs front, nincs fiatal és újszerű egység. Nincs művészi tökéletesség. És nincs, ami ezt – legalább, mint irodalmon kívül álló tünet – elfeledtetné: világnézeti egység.”⁶³ Amikor e sorokat írta, Dsida arra hivatkozott: meg kellett várnia, hogy elüljenek azok az „irodalmiatlan jellegű szelek”, amelyek az 1931-ben megjelent antológia körül jó fél éven át süvöltöttek. Hogy kik kavarták ezeket az indulatokat? Ez további tisztázásra vár. Dsida szerint az „öregék” dicsérték az antológiát. A napilapok, a *Pásztortűz* vagy az *Erdélyi Helikon* hasábjain? Amit biztosan tudunk: a *Korunk* 1932-es évfolyamának első számában Gaál Gábor elmarasztalta a kiadványt, amiért „nincs se válogatója, se vállalója”. „A tizenkilenc fiatal erdélyi úgy kerül össze az antológiában – írta Helikon-ellenes iróniával –, mint ahogy tizenkilencen valami lármára összeverődnek az utcán, mondjuk egy egyetem közepében, mert a tizenkilenc fiatal erdélyi író kivétel nélkül az egyetemi évek környékéről való. Mindenesetre »hűszévesek«. Bánatos és romantikus ifjak, kellemetes és csinos leányzók, merengőre és kalandosra exponált fényképekkel, az individualizmus önkívületi emeleteiről. Tizenkilenc fiatal erdélyi, keresztmetszeteként annak a zűrzavarnak, amit az idősebb Helikon-generáció idézett fel Erdélyben.”⁶⁴

Az ideológiai és irodalmi konfrontálódásokon, nemzedéki torzsalkodásokon kívül álló Tolnai Gábort, a Szegedi Fiatalok köréből induló irodalomtörténészt nem zavarták az antológia körüli „irodalmiatlan szelek”. Az ifjúsági korszakváltás jegyében értékelte az *Új arcvonal* megjelenését, irodalmi színvonalát. „Nem azt akarom [...] mondani – írta az *Erdély magyar irodalmi életében* –, hogy most már megakadt volna az irodalom útja. Az előző nemzedék tagjai továbbra is dolgoznak, sőt egyesek ekkor adták legigazibb értékeiket. De az új generáció kétségtelenül nem elsősorban irodalmi célkitűzésű. Ha dolgoznak is irodalmi területeken, kevesen vannak köztük, akik a jó közepesség színvonalán túlhaladnának. [...] Tanulmányok és esszék is vannak a kötetben, szépirodalmi része azonban igen keveset mondó.”⁶⁵

„Ebben a könyvben a pár igaz is elvész a többi miatt” – ennek a felismerése készítette tárgyilagos és higgadt mérlegelésre Dsidát. Aki mindenekelőtt az alábbi kérdésekre kereste a választ: 1) „Jelent-e valami újat ez a könyv az erdélyi s általában az irodalom számára?” 2) „Mutat-e olyan számú és méretű tehetségeket, akikben megtalálhatjuk az erdélyi irodalmi utánpótlás teljes ígérését?” 3) „Mutatkozik-e benne valami irodalomtól független olyan világnézeti egység, mely közös

⁶² Uo.

⁶³ Dsida: *Új arcvonal*... i. m.

⁶⁴ Bolyai [Gaál] i. m.

⁶⁵ Tolnai i. m. 130.

arcvonalba kényszeríti a fiatalokat, megmutatja az ifjúság igazi, új arcát, és ezáltal igazolja a kissé harciasan hangzó, egyébként magában véve igen sikerült címet?” Miután mindhárom kérdésre tagadó volt a válasza, az egyéni teljesítményeket vette számba.⁶⁶

A versírók közül elsőként a grenoble-i és párizsi tanulmányútjáról frissen hazatért Bányai Lászlót (1907–1981) emeli ki. Aki ismeri Bányainak a neokatolicizmustól a doktriner balossáig ívelő, majd önmeghasonlásba és lényegében öngyilkosságba torkolló életpályáját, az bizonyára meglepődik ezen, még akkor is, ha történetesen tudja: 1924-ben közös verskötet kiadását tervezték, aminek – egy szatmári kiadó biztatására – Dsida volt a kezdeményezője.⁶⁷ Ne gondoljunk azonban baráti gesztusra, és azt se feltételezzük, hogy az igaz értékek között tartotta számon Bányait. Szigorúan megkülönböztette ugyanis az igazi tehetséget, a vérbeli költőt – a versírótól. Amiként egy későbbi korban Szilágyi Domokos is a második Forrás-nemzedéket indító *Vitorlaének* című antológia elemzése során. Dsida nem tagadja, hogy Bányai „nehéz gondolatú versei” művészi érzékről, kulturáltságról és a parnasszisták „halvány hatásáról” tanúskodnak, de nem is nevezi őt költőnek. Aminthogy a neoklasszikus verseket író, „álproblémákkal foglalkozó, hűvös” Szemlér Ferencről (1906–1978) sem előlegez többet, mint azt, hogy izmos tehetség, akinek „egy-egy sora befejezett költőről beszél”. Nagy várakozással tekint viszont a *Nyugatban* is publikáló, expresszionista Varró Dezső (1907–1982) költői kibontakozása elé, akit az erdélyi magyar líra legérdekesebb ígérétének tart: „Apró, foszlányszerű kis költeményein különös, ódon ízű, szinte túlvilági misztikum ömlik el. Nem épít házat, de minden téglából külön kis reliefet mintáz. Expresszionista, egyelőre nagyon elaprózott, de feltétlen tehetség.” Dánér Lajosról (1911–1964) és Flórián Tiborról (1908–1986) ugyanakkor ezt írja: „Kiforrotlanáguk akadályozza meg, hogy határozott véleményt alkothassunk róluk.”

Dsida a *Pásztortűzben*, a *Vasárnapi Újságban* és az *Ellenzék* irodalmi mellékletében figyelt fel Bányaira. Aki az antológia megjelenése után többé nem publikál verset, tanulmányokkal jelentkezik – főként a *Korunk* hasábjain. Szemlér költői kiforrását az *Erdélyi Helikon* segítette elő. Az ő termékenységéhez képest ugyancsak feltűnő, hogy az Áprily és Kosztolányi által felfedezett Varró Dezsőnek csak hatvanhárom éves korában jelent meg mindmáig egyetlen kötete.⁶⁸ Már csak e három

⁶⁶ Dsida: *Új arcvonal...* i. m. Itt jegyezzük meg, hogy Dsida egyik összegező írásában a következő évben is visszatér a témára. Újólaj arra a megállapításra jutott, hogy az *Új arcvonal* „általános kiabrándulást okozott. Kettőt lehetett megállapítani belőle: először, hogy a hangos csoport igen szerény és igen öreg kis önképzőköri próbálkozásokkal lépett a nyilvánosság elé, másodsor, hogy – nincs is világnézet.” Dsida Jenő: Lesz-e irodalmi utánpótlás Erdélyben? *Pásztortűz*, 1934. 16. sz. 321–322.

⁶⁷ Bányai László: *Kitárul a világ. Önéletrajzi jegyzetek*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1978. 119–160.

⁶⁸ Varró Dezső: *Gyilkos tavasz*. Az előszót írta és a kötetet összeállította Abafáy Gusztáv. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1970.

eltérő pályakép okán is megérdemelne legalább egy eszmetörténeti tanulmányt az antológia. De vegyük tovább.

A novellistákról is ugyanilyen „határozott véleményt” fogalmaz meg Dsida. A Nagyváradon élő Bélteky Lászlót (1909–?) „kiváló epikus készség” jellemzi – írja –, de híjával van a szerkesztésbeli tudásnak, a művészi arányérzékének. Fel-tűnő Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) – aki az antológia megjelenése óta kétkötetes regénnyel [a Rostával – Cs. P.] vonta magára a figyelmet – „építő készsége”, de novellája „affektáltan cinikus és elfogultan célzatos”. Kovács József érzelmes ugyan, de tagadhatatlan írói kvalitásokkal rendelkezik. Thury Zsuzsa kellemes olvasmányt nyújt, Óváry Éva a tárcaírásban biztató. Méliusz József (1909–1995) „zavarosan forrongó és kusza aránytalan, irányzatos, aktivista írása nélkülözi az epikai magvat”. „Stiláris lomhaságai” ellenére a benne feszülő mondanivaló tehetséget sejtet. Gagy László, Kovács Katona Jenő, Kovács György és Wass Albert „elbeszélései még kevés sorukkal emelkednek a közepesig”.

A tanulmányírók közül Debreczeni László – bár sok érdekes témát vet fel – „nem elég körültekintő”, László Dezső „elmefutása jó íráskészséget és intelligens gondolkodó fejet árul el”, Jancsó Elemér „az erdélyi irodalom útjairól ír fölényes és leértékelő tanulmányt, sok felvillanó igazsággal, de még több igaztalansággal. Aktivista nézőpontja irodalmiatlan. A cikk keményen kritizáló hangját, mely az egész könyv irodalmi vélekedését látszik megszólaltatni, az *Új arcvonal* belső értékegyüttese egyáltalán nem igazolja.”⁶⁹

Budayt is meglepte Jancsó Elemér tanulmánya. Már abban az értelemben, hogy el tudott szakadni Császár Elemér irodalomszemléletétől.⁷⁰ Jancsó Béla azonban épp e kibontakozás eredményének nem örül, és válaszlevelében Dsidánál is keményebben fogalmaz: „Ami az Elemér tanulmányát illeti, pár újszerű megvilágításának értékét szerintem lerontja abszolút szemléleti dogmatizmusa, amely csak kényszerzubbonyként alkalmazható erre a fejlődésre – és az, hogy nagyon l'art pour l'artnak intéz el olyan dolgokat, amik nem azok, csupán csak dogma-mentesek vagy dogmafelettiak. (Máshol [Tamási] Áronnak pl. éppen a tudatos radikalizmusa az az írásaiban, ami a legkevésbé felel meg művészi adottsága-
inak.) Általában: [...] vagy nem világnézeti [az irodalom], és akkor irodalom, vagy világnézeti, de akkor sajnos nem irodalom. A kettő harmonikus találkozása a legritkábbak közé tartozik. És ez természetes is. [...] Sajnos, Elemérnek a jelzett irányba való fejlődését én *pusztán* intellektuálisnak tartom, s e cikke fejleményeként sok és kínos ellentmondásba kényszerítette az a tény, hogy ő jobb- és bal-
oldal felé állandóan tartva a kapcsolatot, ezt mindkét oldalról félremagyarázták, holott csak gyerekségből nem számolt e kettősség szükségszerű ellentmondása-
ival és ráadásul a maga helyzetével. E hullámmások most szerencsésen nagyobb

⁶⁹ Dsida i. m.

⁷⁰ Jancsó Béla levele Buday Györgynek. Kolozsvár, 1932. március 16. Lásd még a 26. számú jegyzetet.

baj nélkül elültek, de Elemért mégis hallgatásra kényszerítik, ami a májusi pesti pedagógiai vizsgájára tekintettel nem is baj.”⁷¹

Amikor a Szegedre küldött levelet írta, Jancsó Béla már ismerte, ismerhette Gaál Gábor „kinyilatkoztatását”, miszerint „a kötet egyetlen pozitívuma (relative) Jancsó Elemér tanulmánya az erdélyi irodalomról”. Erdély tényleges fiataljait – persze jórészt e köteten kívül – neki kellett volna összeszednie. Egész sereg olyan fiatal van Erdélyben, akik a valóban új arcvonal írásaival állíthatók szembe azzal a Helikon-generációval, melynek kétségtelen epigonjai az itt szóhoz jutottak többsége.”⁷² Nyilván tetszett Gaál Gábornak, hogy a szerző kiemelten szól a *Korunkról*, „mely komoly és színvonalas tanulmányaival éber figyelője Európa gazdasági harcainak, és egyre öntudatosabb harcosa kezd lenni a baloldali marxizmusnak”, sőt magát Gaált is egyetértőleg idézi az irodalom és valóság kapcsolatát egyoldalúan bemutató nézeteiről.⁷³ De a „tisza osztályvonal” irodalmáért küzdő Gaál Gábor azért is szövetségest láthatott Jancsó Elemérben, mert a fiatal irodalomtörténész élesen bírálta az Erdélyi Szépművés Céh üzletpolitikáját és az *Erdélyi Helikon* „tisza irodalmiság”-elvét. Végző soron a transzszilvanizmus ideológiáját, amelynek szerinte „nagyon kevés köze van ahhoz az erdélyiséghez, amelyet zöld asztal mellett agyaltak ki Erdély írói és kritikusai. A szenvedők és a dolgozók erdélyisége távol áll attól a levegőben lógó, megközelíthetetlen és elérhetetlen ideáltól, amelynek zászlajára éveken át esküdtek Erdély írói. [...] Egész Erdély magyar irodalmát néhány kivétellel a problémák előli menekülés jellemzi.” Elismeri persze a *vallani és vállalni* vita jótékony hatását, és meg is dicséri Tamásit a vitatható értékű – legkövetkezetesebb kritikusát, Németh Lászlót is komolyan gondolkodóba ejtő – *Cimeresekért*, imígyen: „Bátran szembenéz a problémákkal még akkor is, ha megoldani nem tudja őket.”⁷⁴ Erre a mondatára később testvérbátyja, Jancsó Béla válaszol méltóképpen. Aki „Erdély remegéseiben” ugyancsak „a világ szívverését” kereste, de nem akart önként beleolvadni a proletár internacionalista egyetemességbe.

A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon *antológia*-címszavában Láng Gusztáv röviden kitér az *Új arcvonalra* is. Értékelésének summája: a kiadvány „a Tizenegyek antológiájánál is kevésbé tükröz valamilyen közös stílustörekvést – a nemzedék közös vonása a hagyományos transzszilvanizmussal való szembefordulás”. Kimutatja, hogy a Jancsó Elemér tanulmányában megfogalmazott elkötelezettség-igény – „A ma írója sorsközösséget kell vállaljon szenvedő és elnyomott embertársaival, saját érzelmeinek és individualitásának feláldozása árán is...” – az antológia szépirodalmi anyagában csak részben érvényesül.⁷⁵ Dsida irodalomszemléletéről írt átfogó tanulmányában Bertha Zoltán 2007-ben szintén foglalkozik az

⁷¹ Uo.

⁷² Gaál i. m.

⁷³ Jancsó Elemér: Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931. In: *Új arcvonal...* i. m. 67–83.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Vö. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I. 69–76. Lásd még a 33-as jegyzetet.

Új arcvonal értékelésével. Olvasatában Dsida „aggályosan és tágkeblűen” keresi a tehetség jegyeit, ugyanakkor „erőteljesen figyelmeztet a szembetűnő fogyatékos-ságokra. S nem pusztán a művészi gyengeségekre, hanem a legalább irodalmon túli szellemi-ideológiai értékteremtő erő hiányára is.”⁷⁶

Jancsó Elemér Dsida-képe

Mind Szigeti József, mind Pomogáts Béla úgy emlékszik, hogy idősebb korában Jancsó Elemér szívesen mesélt a két világháború közötti korszak íróiról, főként Kuncz Aladáról, Reményikről, Dsidáról, Szabédiről.⁷⁷ Utolsó éveiben rádióelőadásokat is tartott a két világháború közötti periódus legjelentősebb alkotóiról. E portrévázlatok jó részét az 1976-ban a *Kortársaim* című gyűjteményes kötetében olvashatjuk. Bányai, Méliusz és Varró Dezső kapcsán szó esik a közös indulásról is. Négy évtizeddel az *Új arcvonal* megjelenése után Jancsó Elemér úgy tudja, hogy az „nagy sikerű antológia” volt.⁷⁸

Sajnos, a *Kortársaim* portréi közül kimaradt a Dsidáé. Ha kézirata előkerül, érdemes lesz majd egybevetni azzal, amit *Az erdélyi magyar líra tizenöt évében* rajzolt a szerinte „válaszúton álló” húszesztendősköltőről. Így most beérjük a két Jancsó korabeli Dsida-értékelésének ütköztetésével.

Kis formátumú kötetében Jancsó Elemér a 128 oldalból ötöt szán 1934-ben Dsida nyolc esztendei lírikusi pályájának, pontosabban: formakultuszának. Kimutatja Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi erős hatását. Egyszersmind azt is, hogy ennek a sokat ígérő tehetségnek, gazdag felkészültségű és sok húrton játszani tudó költőnek nagy hiányossága „az az életattitűd, amivel az embereket és társadalom égető kérdéseit nézi”, s „nem tud a szenvedők és az elnyomottak »visszhangja« lenni”.⁷⁹

Jancsó Béla erre a Dsida-portréra is reflektált, amikor a *Vadak az erdélyi irodalom ellen* című nagy ívű tanulmányát az *Erdélyi Fiatalok* számára 1935-ben megírta. „Esztétikai ítéleteinek, főleg a lírikusoknál, egyik alapvető tévedése [Jancsó Elemérnek], hogy a költőket verseik tárgyköre szerint próbálja jellemezni. Így aztán természetesen mindegyiknél meg kell állapítania, hogy témái az örök emberi témák: szerelem, élet, halál, végzet, természet. Holott nem a téma, de a vele szembeni magatartás mutatja egy költő sajátos arcát. [...] Ellentmondásai és tévedései gyökérokai után kutatva a baj fő forrását abban látom, hogy folyton hangoztatott szociális szempontjai ellenére is az irodalom társadalmi szerepét teljesen félreérti. A parasztrehányokról írja ironikusan, hogy íróik a parasztproblémákat így *vélik*

⁷⁶ Bertha i. m.

⁷⁷ Vö. Szigeti József: Egy életmű belső koordinátái. In: Jancsó Elemér (1972) i. m. 5–33; Pomogáts i. m.

⁷⁸ Jancsó Elemér: Hatvanhárom éves költő első kötete. In: Jancsó Elemér (1976) i. m. 300–302.

⁷⁹ Jancsó Elemér: Az erdélyi magyar líra tizenöt éve. Uo. 97–102.

megoldani. A parasztrehányeknek vagy az irodalomnak tehát az a feladata, hogy a paraszt- vagy más problémát gyakorlatilag megoldja? Mit ért problémamegoldás alatt? A földnélküliség, népbetegségek, egyke, stb. társadalmi, gazdasági és egészségügyi kérdéseit csak társadalmilag, egészségügyileg és gazdaságilag lehet megoldani. Az irodalom legfeljebb *lelki* indításokat adhat a megoldásra!⁸⁰

Dsida romlatlan arca az Erdélyi Fiatalokban

A költő – 1938. június 7-én bekövetkezett halála után – Jancsó Béla azt az arcát örökíti meg Dsidának, amelyet akkoriban csak az Erdélyi Fiatalok munkaközösségének volt alkalma megismerni.

„Egyike volt azoknak – írja nekrológiájában –, akik 1930–1931-ben a magyar egyetemi hallgatók egyetemi egyesületéért vívott harcban fontos szerepet vittek. Pedig mi se volt tőle távolabb, mint a közjogi kérdések, mi se volt tőle idegenebb, mint a közéleti-társadalmi küzdelem. És mégis, mikor a körülmények kényszerre és az ügy érdeke ügy kívánta, ő habozás és zúgólódás nélkül vállalta a nem egyénisége szerint való szerepet, vállalta a rektorátus engedélyével megválasztott első magyar egyetemi egyesületi tisztikar alelnökségét, majd később, mikor ennek alapszabályait átdolgozni kellett, a magyar jelleg alapszabályszerű elismeréséért pedig Costachescu akkori közoktatásügyi miniszterhez memorandumot szerkeszteni – az ezt elvégző bizottságban is főszerepet játszott. Ha a közösség érdeke ügy kívánta, vállalta az idegenszerű feladatot, és szerepét hűségesen és becsületesen betöltötte.

Életkörülményei és hivatása az utóbbi időben egyre kevesebb időt és lehetőséget adtak neki, hogy lapunk munkájában részt vegyen. Kérdések is voltak, hol taktilai véleménykülönbség merült fel közöttünk. Más könnyen túltette volna magát ezen. Dsida Jenő nem akart jogot élvezni ott, ahol körülményei miatt a munkában alig vehetett részt, és ezért lapunk kötelékéből kilépett, hangoztatva, hogy reméli, hogy a romániai magyarság kulturális területein még sok alkalma lesz velünk személyileg együtt dolgozni. Kérte, hogy kilépését hozzuk nyilvánosságra.

Akkor már súlyos beteg volt. Régi barátunkkal, munkaközösségünknek kritikus helyzetekben hűséges tagjával szemben szabad lett volna megtennünk azt, hogy ezt az utolsó kérését ne teljesítsük? Nem, ezt nem tehettük meg, ez nem lett volna becsületes. Amellett pedig a felgyógyulásában akkor reménykedőben az ilyen eljárás azt a tudatot is ébreszthette volna, hogy mi már reménytelennek tartjuk állapotát. És mert kölcsönösen becsületesen fogtuk fel kapcsolatainkat, előbb meg kellett válnunk Dsida Jenőtől mint munkaközösségünk tagjától, hogy aztán

⁸⁰ Jancsó Béla: Vádak az erdélyi irodalom ellen. In: Jancsó Béla (1973) i. m.

a könyörtelen végzet nemsokára beteljesedhetetlenné tegye azt a reményt, hogy a romániai magyarságért más vonatkozásokban még együtt dolgozhassunk...”.⁸¹

Ha Jancsó Béla „az ifjúság becsületes harcosának” sírjára tette le „a hála el nem hervadó virágait”, Bíróné Váró Éva a felfoghatatlant próbálja megértetni az *Erdélyi Fiatalok* olvasóival, és a költőt hozza emberközelbe, akinek arcán „a Mindenség Szobrása” már elvégezte az utolsó simításokat.⁸² (Váró Éva a történész Bíró Sándornak, a lap alapító-főmunkatársának volt a felesége akkor, verseit Reményik és Dsida segítette nyomdafestékhez a *Pásztortűz* hasábjain, és – Óváry Éva néven – az *Új arcvonalt* című antológiában is szerepelt.)

A kolozsvári nemzedéki folyóiratban a költő utóéletéről is találunk adatokat. Az 1939. évi 1-es szám hírei között például ez olvasható: „A Római Katolikus Női Misszió kolozsvári szervezete a *Pásztortűz* Dsida Emlékbizottságával karöltve március 2-án megrendezte az első Dsida-émlékestet. Bevezetőt mondott Reischer Artur, Dsida-verseket adott elő Török Erzsébet, és emlékbeszédet tartott Nyirő József.” B. Zsembery Elvira pedig előadta Dsida „egyik legkedveltebb zenedarabját: Beethoven *Mondschein-szonátáját*”.

Ennek a rendezvénynek a bevételét később – a napjainkban is sokak által felkeresett – házsongárdi Dsida-sírbolt megvásárlására fordították. Sem László Ferenc kolozsvári zenetudós, sem a Dsida-monográfus Láng Gusztáv nem tartja valószínűnek, hogy az említett Beethoven-szonáta különösebb hatással lett volna a Dsida-versek zenei építkezésére. Annál valószínűbb viszont, hogy a *Psalmus Hungaricus* létrejöttében szerepe volt egy hangverseny-élménynek. Konkrétan: *A Reményhez* című megzenésített Csokonai-költemény 1936-os kolozsvári bemutatásának.

Jó tudni, hogy a „magyar zsoltár” polifóniája mindmáig a Dsida-életmű egyik legreménykeltőbb testamentuma...

⁸¹ [Jancsó Béla]: Dsida Jenő... i. m. 5.

⁸² Bíróné Váró Éva: „Légy már legenda...” *Erdélyi Fiatalok*, 1938, 2. sz. 5–6.

Hatalom és csáberő

Liviu Rebreanu regényeinek magyarsághépe

1. Énképalakítás és a másság ábrázolása

Európa történelmében vannak „hagyományos” konfliktuszónák, és hagyományosan szemben álló felek. A „nagy” (francia–német, lengyel–orosz, török–görög, angol–ír) szembenállás mellett a magyar–román ellentét csupán marginális epizódja az európai ellenséges viszonyok történetének. Mint minden történelmi konstrukció, ezek az ellentétek sem csupán történelmi tények összesítéséből születtek, hanem a kollektív emlékezetben és a történelemkönyvekben egyaránt felgyűlő (nem mindig azonos!) események értelmezéséből, az emlékezés és felejtés bonyolult mechanizmusainak működéséből.

A Másik minden közösség életében állandóan jelenlevő tényező. A helyi normáktól eltérőként, idegenként érzékelt személlyel szembeni viszonyulás a teljes el-, illetve befogadás és a teljes elutasítás pólusai között mozog. Minél hagyományosabb egy civilizáció, annál inkább feszültségkeltő az idegen, az idegenség jelenléte, míg egy kozmopolita típusú nagyváros lakói általában toleránsabban viszonyulnak a mássághoz. A „vendégszeretet”, amely a tradicionális, rurális kultúrákban fontos helyet foglal el, voltaképpen a másság, az idegenség érzékeltetésének pozitív módja.

A románságnak és magyarságnak egymásról kialakított, a köztudatban rögzült képe a modern korban, a 18. század végén, 19. század első felében körvonalazódott, egy időben tehát a nemzetfogalom megerősödésével, a modern politikai eszmék kialakulásával. Természetesen a közös földrajzi teret – nagyjából a mai Erdélyt és a Partiumot – belakó, egymással rendszeres kapcsolatban álló etnikumokról lévén szó, korábban is léteztek bizonyos sztereotípiák, amelyek lehetővé tették a Másik azonosítását, elhelyezését. Ám ezek csak a modern nemzetfogalom kialakulásával váltak ideológiai érvelést vagy akár politikai tetteket meghatározó erővé.

Tudjuk, hogy a keleti népek egymásról alkotott képe, de bizonyos fokig énképe is voltaképpen annak függvényében alakult, ahogyan a nyugati kultúra, tulajdon politikai-gazdasági pozícióját megerősítendő, Keletről beszélt.¹ Mind a magyar, mind a román énképet, illetve az egymásról kialakított képet befolyásolta a nyugati gondolkodásban kialakult Kelet-Európa-kép. (Ezzel magyarázható például,

---

¹ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Budapest, Európa, 2000. 9–57.

hogy az összes kelet-európai kispap a nyugati kereszténység bástyájának tartja magát a barbár kelettel – török, orosz birodalom – vívott harcban.²⁾

A magyaroknak a románságról kialakított képe a 19. század folyamán alapvetően úgy körvonalazódik, mint a magyar nemzeti kérdés egyik eleme, csupán az első világháborút követő új *status quo* létrejöttékor, alapvetően az Erdélyben írott irodalmi munkákban kap ennél jelentékenyebb szerepet. A románságnak a magyarságról kialakított képe ellenben sokkal fontosabb szerepet játszik a román politikai kultúrában, a modern nemzetté formálódás folyamatával párhuzamosan változik a 19. század első felében gyakoribb, pozitív benyomást keltő képtől a 20. századra dominánssá váló rivális/elnyomó/ellenség-képig.³⁾

Lucian Boia *Történelem és mítosz a román köztudatban* című munkájában részletesen elemzi a románság különböző nemzetekkel szemben tanúsított sajátos viszonyulási mintáit, és felfigyel arra, hogy a Másikról alkotott képzetek kialakulásában két tényező játszott fontos szerepet: „egyrészt a valamelyest elszigetelt, rurális civilizáció visszahatása, másrészt pedig az erős és szakadatlan idegen uralmak és minták befolyása. E tényezők ellentétes és egymást kiegészítő hatása határozottan eredetiségre valló jegyeket hordozó szintézishez vezetett.”⁴⁾

A Másik, az Idegen nem feltétlenül etnikai tartalmú kategória, ide tartozik mindenki, aki egy általánosan elfogadott értékrendszertől eltérő értékek hordozójaként jelentkezik. A hosszú történelmi megosztottságnak köszönhetően, a más-ság/idegenség kérdése a románság körén belül is jelentkezik. A moldovai, havasalföldi, erdélyi elkülönítés hangsúlyosan inkább a 19. század közepéig volt jelen, később az egyesülés és nemzetté válás politikai diskurzusa a regionális különbségekkel szemben az egységet hangsúlyozta. Az „ardelean” (erdélyi) jelző a 19. század első felében csupán földrajzi hovatarozást jelentett, a román királyságok népe etnikai vagy felekezeti különbség nélkül így nevezte az Erdélyből érkezőket.⁵⁾ (A régiók szerinti differenciálódás gondolata azonban az elmúlt százötven

²⁾ Sorin Mitu: *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*. Iași, Editura Polirom, 2006. 228–229.

³⁾ Uo. 229–241.

⁴⁾ Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. (Fordította: András János.) Bukarest – Kolozsvár, Kriterion, 1999. 191.

⁵⁾ Adrian Majuru: Ardeleanul în imaginarul bucuřteanului modern. *Cultura*, 2004. március 24–30. Majuru ír arról, hogy ebben az időben az „erdélyi” jelző pozitív értékminősítést is tartalmazott. Az Erdélyből érkező cselédek, kereskedők, iparosok, értelmiségiek etnikai hovatarozásuktól függetlenül különleges megbecsülésnek örvendtek, mivel az ókirálysági román köztudatban az erdélyi emberhez olyan jelzők tartoztak mint: becsületes, tiszta, megfontolt, lojális, kitartó, nem lop, nem hazudik stb. Csupán Moldova és Havasalföld 1879-es egyesülése után, az Erdély feletti uralom megszerzésének ideológiai támaszaként alakult ki az az elképzelés, hogy „az erdélyi magyar valamiféle a románokat kaszaboló szörnyeteg”. Az első világháború idején Erdélybe érkező román katonák ebben az ideológiában nevelkedtek, mivel többnyire nem olvasták az erdélyi román nyelvű lapokat, egyáltalán nem voltak, nem lehettek tisztában sem az erdélyi közélet valóságával, sem az erdélyi románság viszonyulásmódjával. Még a tisztikar számára is döbbenetet jelentett a valósággal való szembesülés, a modern román irodalom egyik kiemelkedő írója, Camil Petrescu *Ultima noapte de dragoste întâia noapte de război* (A szerelem utolsó, a háború első éjszakája) c. regényében leírja, mennyire meglepődtek a rendezett, gazdag határ menti erdélyi falvak láttán, ahol „a falusi utcák szélesebbek voltak mint Bukarestben a körutak.”

év nemzeti egységet hangsúlyozó diskurzusa ellenére ma is élénken jelen van a köztudatban.) A két világháború között a jobboldali gondolkodók többsége számára a román szellem azonos az ortodoxizmussal, ami egyértelmű elhatárolást jelent a katolikus és protestáns Nyugati mintáktól, ugyanakkor különbségtételt az ortodox és a görög katolikus, zömében erdélyi románság között.⁶

A románság mások/másság iránti viszonyulását a különböző idegen hatalmaknak való kiszolgáltatottság következtében sajátos, történelmi viszony által indokolt ellenségképzetek (törökök, görögök, oroszok), illetve az uralkodó kulturális minták függvényében különböző szimpátiák jellemezték (neolatin testvériségbe gyökerező francia vonzalom, majd az azt ellensúlyozó, elsősorban az erdélyi és bukovinai románság természetes, geopolitikailag is determinált viszonyulására alapozó német kultúra iránti szimpátia.)

Fokokkal bonyolultabbá válik a másság iránti viszonyulás kérdése, amikor a másik nem távoli minta, vagy kívülről érkező hódító, hanem „kapun belül él”, állandóan jelen van, mint például a magyarság, a zsidóság és a cigányság esetében. A „kívülről másikkhoz” képest az „együttélő másik” idegensége éppen az együttélés mindennapi tapasztalatainak köszönhetően veszít a drámaiságából, ugyanakkor állandóan jelenlévő másságával nyugtalanságot gerjeszt, amely a fizikai távolsághoz és a konkrét ismeretek hiányához hasonlóan kiváló táptalajt biztosít a különböző mitizáló folyamatok számára. A politikai viszonyok alapjaiban befolyásolták azt, hogy a románság körében milyen kép alakult ki a magyarokról. Az erdélyi románság például a 19. század végére, a nemzeti ideológiák megismosodásának korára a többi Erdélyben élő népcsoporthoz képest számbeli fölényrel rendelkezett, ennek ellenére mind Magyarország, mind pedig az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül politikailag háttérbe szorult. A diszkrimináló kezelés nyilván kialakította és fenntartotta az elnyomó ellenségként felfogott magyarságképet, amire aztán az egyesülésért folyó politikai harc ráépíthette saját propagandáját. A mindenkor uralkodó ideológiáktól függetlenül az együtt/egymás mellett élés számtalan tapasztalatának köszönhetően a homogén, egységesítő ellenségkép⁷ mellett kialakulhatott egy árnyalt, számos apró vonásra felfigyelő magyarságkép is, amely éppen reflektáltságának köszönhetően a magyarságtudomány számára fontos adatokat is szolgáltathat.

Az alábbiakban a román irodalom körén belül jelentkező magyarságképet vizsgálom a két világháború közti korszak egyik fontos írójának, Liviu

⁶ Nae Ionescu, a korszak egyik legnagyobb hatású jobboldali gondolkodója szerint a katolikus román csak lojalis, „jó román” lehet, jelzőktől függetlenül, alapértékként „román” csak ortodox lehet. Lásd. Zugi Orena: *Nii treizeci. Extrema dreaptă românească*. București, Editura Fundației Culturale Române, 1995. 91–95.

⁷ Murray Edelman: Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefvég Műhely Kiadó, 1998. 104. Edelman – Kenneth Burke nyomán – arra a következtetésre jut, miszerint „ha egy bizonyos politikai ellenség kerül a figyelem középpontjába, az nagymértékben megnöveli az egyik-másik vonása iránti érzékenységet, és ugyanakkor feltűnő érzéketlenséghez vezet a többi jellemzőjét tekintve.”

Rebreanunak a prózai munkáiban. Egy közösség körében kialakult kép a Másik közösségről (jelen esetben a románok magyarságképe) kétoldalú tükör, amelybe mindkét oldalról bele lehet pillantani, azt azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy az így kialakuló kép nem minden részletében egyezik meg az egyik vagy másik fél által (el)ismert valóságnak, inkább a másiktól élő sztereotípiák irodalmi formába öntésének, (újra)értelmezésének tekinthető. Ugyanakkor a román irodalom klasszikus, különösen Rebreanu esetében erősen kanonizált műveiről lévén szó – mindkét vizsgálendő Rebreanu-regény érettségén számon kért tananyag – nem tartom kizártnak, hogy a fikcionális formában létrejött más-ság-konstrukciók maguk is tovább hagyományozódnak a köztudatban.

2. Magyarságkép Rebreanu regényeiben

Liviu Rebreanu (1885–1944) Budapesten iskolázott erdélyi román lévén az írásaiban megjelenő magyar figurák megformálásakor egyaránt támaszkodhatott saját maga és közössége első kézből vett tapasztalataira. Erdély régóta román többségű vidékén, Beszterce-Naszód megyében született, viszont soproni katonai iskolában és a budapesti katonai akadémián tanult, így a vidéki román értelmiség nemzeti és politikai törekvéseit és a Monarchia-kori magyar közéletet is egyaránt jól ismerte. Eleinte Rebrai néven magyarul írt, a korabeli divatos szalonnovellák stílusában kevésbé értékes, rövid elbeszéléseket, karcolatokat, színpadi jeleneteket közölt különböző lapokban, osztrák drámákat fordított magyarra, jelentős román íróvá azután vált, miután sok kortársához hasonlóan 1909-ben Bukarestbe költözött. 1920-ban jelenik meg első, nagy sikert arató regénye, a *Ion*, amely a földéhségből és a társadalmi kiszolgáltatottságból fakadó lelki deformációk naturalisztikus színezetű rajza, s amelynek témáját a *Răscoala* (Lázadás) (1933) című regényében bontja ki újra, ezúttal epikus tablóképekben. Az alábbiakban a Rebreanu-életmű két korai alkotásával, az 1920-as *Ion*, és az 1922-ben megjelent *Pădurea spânzuraților* (Akasztottak erdeje) c. regényekkel⁸ foglalkozom, hiszen zömében Erdélyben játszódó cselekményük miatt itt jelennek meg helyenként mellékszereplőként, máskor hangsúlyosan, főszerepben magyar szereplők, más Rebreanu munkákra csak egy-egy utalás erejéig térek ki.

2.1. Az ellenfél és az ellenség

A *Ion* cselekménye két szálon fut, a főhős pripászi parasztember földért folytatott kíméletlen, csalást, erőszakot, hazugságot sem nélkülöző harca és elkerül-

⁸ A továbbiakban az idézetek a regények következő magyar nyelvű kiadásából származnak: Rebreanu, Liviu: *Ion*. (Fordította: Oláh Tibor.) Bukarest, Állami és Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1960; Rebreanu, Liviu: *Akasztottak erdeje*. (Fordította: Bözödi György.) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.

hetetlen bukása mellett, mintegy mellékszálként a pripászi román tanító családjának mindennapjait követi nyomon. A Herdelea család életének történésein keresztül a századforduló román vidéki értelmiségének, kispolgárságának élete elevenedik meg. A falu közössége zárt világ, a parasztoknak alig van kapcsolatuk másokkal, a vidéki értelmiség élete azonban sok szálon kapcsolódik a régió életéhez, a bálók, a választások, a peres- és munkahelyi ügyek megannyi alkalmat teremtenek a zárt falusi világból való kilépésre, a másokkal való találkozásra. Erdélyi helyszínről lévén szó, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó éveiben a „mások” természetesen nemcsak a román kispolgárság tagjait, hanem zsidókat, magyarokat, svábokat jelent.

A Herdelea család életében a magyarság többnyire mint a hatalom képviselője jelenik meg (tanfelügyelő, ügyvéd, csendőr stb.), akinek célja valamilyen külső parancs végrehajtása, mégpedig olyan parancs, amely Herdeleaék számára kellemetlenséget, nehézséget jelent. A magyarsághoz való viszonyulás ebből következően a hatalommal szembeni viszony formáját ölti, a hatalom elvárásaira a szereplők koruk, tapasztalatuk és vérmérsékletük függvényében a maguk módján reagálnak. Az apa, Zaharia Herdelea hajdani jóakarója, Csernátoni tanfelügyelő ajánlására kapta meg a jobban fizető állami tanítói tisztséget, amely ugyanakkor függő helyzetbe is sodorta, hiszen követnie kell a tanfelügyelőség utasításait. A regényben jelen nem lévő, csupán múltbeli figuraként, „jóságos mentorként” emlegetett Csernátoni hivatali utóda, Horváth tanfelügyelő eszközemberként jelenik meg, személyes tulajdonságairól, vonásairól alig értesül az olvasó. Ő az „elnyomó hatalom” képviselője, aki sakkban tartja az öregedő és anyagi gondokkal küszködő tanítót, aki számon kéri, hogy a gondjaira bízott gyerekek nem haladnak kellő képen a magyar nyelv tanulmányozásában. A számonkérésétől rettegvé a tanító engedelmeskedik a tanfelügyelő levélben jelzett óhajának, és az éppen esedékes képviselőválasztáson nem Grofşorura, a román ügyvédre, hanem Beck Bélára, az elmagyarosodott sváb jelöltre szavaz. Herdelea, és az általa meggyőzött néhány ember szavazata elég ahhoz, hogy a színromán körzetből ne egy román képviselő jusson be a budapesti parlamentbe, s így a tanítónak szembe kell néznie azzal, hogy nemzeti eszmék lázában égő gyermekei (akiknek anyagi boldogulásáért igyekezett biztosítani a tanfelügyelő jóindulatát) lenézik, sőt árulónak tartják.

A hatalom másik képviselője, aki szerepet kap a tanító életében a jovialis, jóindulatú, ám valójában keveset segítő ügyvéd, Lendvay. „Inkább ne tudjon románul, csak legyen becsületes ember” – mondja róla az amúgy megrögzött nacionalista érzelmeket dédelgető tanítóné, amikor az árverezés során az ügyvéd megpróbál segíteni nekik. Lendvay jóindulata azonban nem bizonyul termékenynek, Herdelea tanító egyes-bajos dolgait végül a leszavazott román jelölt, Grofşoru oldja meg, igaz némi kampányoló hátsó szándékkal. (A tanítót egy folyamatban levő peres ügye miatt az érvényben lévő törvények szerint átmenetileg felfüggesztik állásából, megélhetését Grofşoru biztosítja, aki propaganda célokra kihasználja Herdeleaék helyzetét. „Mesélni kezdte mindenkinek, meg-

fejelve, megcifrázva, nemzeti mezbe öltöztetve a történeteket. Herdeleából csakhamar »mártír lett«, a parasztság bátor védelmezője”, a „magyar bosszú áldozata”. (398.) A tanító éppúgy hálás a figyelemért, és a segítségért, mint korábban a tanfelügyelőnek és Lendvaynak, akiket az új helyzetben már félig-meddig ellenségként kezel: „Ha elgondolom, hogy ez ellen az ember ellen harcoltam és holmi átkozott magyar urak érdekében!” (383.)

Amikor semmiféle hatalmi viszony nem köti a regény román szereplőihöz a magyar szereplő többnyire nagyvonalú úrként jelenik meg, akit messzemenő tolerancia, és „gentleman-like” viselkedés jellemez. Madarassy az erdőmérnök például vadászgató, mulatni tudó, művelt és irodalomkedvelő ember, akivel a regény egyik főhőse, az író szócsövének kiválasztott Titu Herdelea szívesen beszélget, aki részt vesz a román mulatságokban is, folyékonyan beszél, sőt olvas is románul. Madarassy pozitív tulajdonságai ugyanakkor arra is szolgálnak, hogy ellentétezzék a „renegát” román szolgabíró, Chițu megalkuvó viselkedését. A magyar irodalomból is ismert dzsenti-mulatságokat idéző zsidovicsai kocsmái poharazás során, az egyik bortól vérszemet kapó tanár rágyújt egy hazafias dalra, Andrei Mureșanu *Deșteaptă-te române* című versére, (a jelenlegi román himnuszra), s a társaság vele együtt dúdol. A szolgabíró jelenetet rendez, a társaságot az erdőmérnök közbelépése óvja meg a kellemetlen botránytól:

„Madarassy erdőmérnök, aki jóindulatú ember volt, szelíden szólt oda Chițunak:

– Miért ne énekelnének, barátocskám, ha nekik úgy tetszik? ... Ez túlzás, öregem...

– Seholy sem tűrhetem a sovíniszta uszítást – válaszolta a szolgabíró felháborodva. – A lelkiismeretem tiltakozik ellene, mert ez tisztára uszítás!

– Dehogyan uszítás – csitította az erdőmérnök. – Hadd a fenébe ezt az uszítást! Egy daltól nem omlik össze az állam... Sajnálom, hogy nem ismerem, mert én is velük énekelném, na!” (181.)

Míg a tanító a hatalomnak való behódolást, az alkalmazkodást választotta, addig fia, a nemzeti büvületben élő Titu a hatalomnak való ellenszegülés útjára lép. Titu a regény elején félig-meddig iskolázott, költői pályáról álmódzó fiatalember, aki ahelyett, hogy jegyzői vagy tanítói munkát vállalna, csak teng-leng a faluban, és költői érvényesüléséről sző zavaros álmokat. A regény során azonban egyre inkább magával ragadja a nemzeti eszme, de romantikus kilengésekre hajlamos alkatahoz illően többnyire szélsőséges, meggondolatlan állításokra és tettekre ragadja magát. Amikor Gargóra kerül segédjegyzőként „román paradicsomról” álmódzik, és amikor a Romániát ismerő zsidó jegyző, Friedmann lehangoló képet fest az ottani viszonyokról, azzal vádolja, hogy „magyar szemmel néz” (260.) Amikor adóbehajtásra kerül a sor, csak a magyar házából foglal le tárgyakat, a címadó főhős, Ion miatt perbefogott és ideiglenesen munka nélkül maradt apját pedig azzal vigasztalja, hogy „Legyen büszke, hogy azért szenved,

mert egy románt védelmezett, még akkor is, ha az a román történetesen csirkefogónak bizonyult!” (271.)

A nemzeti eszme e mindent elfedő bűvöletében természetes, hogy a hatalmat képviselő magyar csendőrőrmestert, aki vele egykorú fiatalember lévén, az első naptól kezdve eredménytelenül próbál barátkozni, egyből ellenfélként kezeli. („Barátságot kötni egy magyar csendőrrel? Elképzelni sem tudott volna nagyobb szégyent...” 383.) A regényben név nélkül, csupán egy villanás erejéig megjelenő tiszt Titu képzeletében mitikus alakot ölt, az elnyomás megtestesítője, minden rossz kútfeje lesz. Ennek köszönhetően nem valós szerepkörében, szerelmi riválisként kezeli (a csendőrőrmester vele ellentétben sikeresen udvarol Victoriának, a szép román tanítókisasszonynak). Titu és az őrmester között voltaképpen nem jön létre valódi konfliktus, „a hóhérnak” titulált őrmester sikeres és lovagias udvarlóként távozik, Titu, aki a nemzeti, eszmei párharcként megélt szerelmi konfliktusban alulmaradt a hatalom egy másik képviselőjével, egy csendőr főhadnaggal kerül tényleges konfliktusba, melynek eredményeként mint felforgatót vád alá helyezik. (A *Lázadás* zárófejezetében Titu Herdelea ugyancsak a parasztokat felbujtó lázadóként kerül szembe a hatalommal, amelyet ezúttal egy román tiszt képvisel. A rezonátor szerepet játszó Titunak rá kell döbennie arra, hogy a hatalom természete a nemzeti jellegtől függetlenül embertelen.)

2.2. A sors eszközei

Az *Akaszttak erdeje* a kötelességteljesítés és a lelkiismeret konfliktusának epikai rajza. Főhőse, Apostol Bologa főhadnagy a századfordulós irodalomból ismert tipikus figura, érzékeny idegrendszerű, bizonytalan, álmodozó, eszmékre szomjazó és minduntalan új eszmékre találó fiatalember. A regény indítófejezetében Bologa hadbírói tagként még nyugodt lélekkel elítéli szökésen kapott cseh tisztársát, a zárófejezetben viszont, minekutána lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartja a kémkedéssel vádolt gyimesi parasztook elítélését, maga is inkább a szökést és ezzel együtt a halált választja. Az *Akaszttak erdeje* végső soron lélektani regény, melyben a hős tetteinek lelki motivációi, felfogásbeli változásának leírása központi helyet foglal el. Az a világ, amelyben Apostol Bologa mozog, az Osztrák-Magyar Monarchia tipikus világa, a hadsereg maga különböző nemzetek különböző eszméket valló fiainak találkozási helye: Bologa katonatársai közt ott van Cservenko, a háborúellenes rutén tanár, Grósz, a baloldali meggyőződésű zsidó mérnök, Klapka, a családjáért megalkuvásra is készen álló cseh tiszt, Varga, a katonai erényeket mindenek felé helyező „hivatásos katona”, vagy Karg tábornok, a rideg már-már szadista porosz tiszt. A másság itt nem csupán etnikai értelemben jelenik meg, különböző ellentétek körvonalazódnak: katona – civil, vallásos – ateista, jobboldali – baloldali stb.

Apostol Bologa tragédiájában magyar szereplők játsszák a főszerepet, bár a legtöbb esetben öntudatlan eszközei valamilyen sorsszerűség megnyilvánulásának.

Miután megtapasztalta fanatikus román hazafi apjának érzelmi ridegségét és anyjának vallásos miszticizmusát, a kiábrándult, új eszmét kereső fiatalember számára a budapesti egyetem egyik filozófiaprofesszorának tudása és barátsága biztosítja a szellemi továbblépés útját. A regényben csupán futólag említett, néven nem nevezett professzor a rideg és korán meghalt apa helyébe lépve az egyéni közösségben való tökéletesedésének és önkiteljesítésének új eszméjét gyökereztetni meg a fogékony fiatalember lelkében. „A tanár és tanítványa között aztán olyan kapcsolat állandósult, mint a hívő ember és a lelkiatya között. Az emberi lelket ismerő tanár gyorsan megértette Apostol nyugtalanságát és megszerette a fiatalembert. Úgy találta, hogy ez az ifjú, akinek egész lényén eluralkodtak a kétségek, jellemző képviselője annak a nemzedéknek, amely, miután elvesztette hitét istenben, elkeseredetten igyekszik valamit találni az emberi lelken kívül, valamilyen tudományos istent, akiben nincs titok és ismeretlen, a teljes igazságot, ami mögött ne legyen semmi egyéb, ami magába foglalja és megmagyarázza még magát a semmit is.” (31.) A filozófiatanár tehát eszmei magalapozója, amolyan „szellemi atyja” lesz a főhősnek.

Abban, hogy a katonai szolgálatra nem kötelezhető, félárva fiatalember az első világháború kitörésekor önként bevonul katonának, egy ismét csak villanásnyi epizód szerepben megjelenő magyar szereplő játszik döntő szerepet. Egy név nélkül megjelenő, „roppant gögös és önhitt császár vadász főhadnagy, a magyar járásbíró fia” udvarolgat Apostol Bologna menyasszonyának, s mivel a kacér leányzó jó véleménnyel van a katonatisztról, a sértett diák pusztá dachból maga is katonának áll. Később a menyasszonyával való szakítás látszólagos oka ismét csak egy, a lánynak udvarolगत magyar főhadnagy lesz, bár a valós ok, amit ekkor még maga Bologna sem ismer el, az a gyimesi magyar parasztlány, Ilona iránt érzett szerelme. Egy magyar ember, szerelmének apja, Vidor Pál játssza a sors hírnökének szerepét, ő hozza az Apostol Bologna életét felkavaró, végső döntését indokló híreket arról, hogy ártatlan parasztembereket akasztanak fel kémkedés vádjával és a zárójelenetben ugyancsak a sírásó lesz az, aki az akasztófa alá lépő elítélttől testvéri csókkal vesz búcsút. Vidor Pál jóérzésű, józan, egyszerű ember, vagyis tökéletes ellentéte a kifinomult, idegesen bizonytalan Bologának. Fizikai vonásaiban Rebreanu prototípust kívánt megrajzolni, a nem különösebben szimpatikus magyar katonatisztek után: a vendégszerető magyar parasztot. „Vidor Pál kedélyesen, feléje nyújtott kézzel közeledett, és üdvözölte a házában. Csontos arca sok ránchban húzódott össze gesztenyebarna szeme alatt, melyben értelem és ravaszság játszadozott, kissé ősz, de vastag bajusza vége hegyesen kunkorodott fölfelé, ahogy a magyar parasztok viselni szokták.” (112.) Vidor és Ilona, vagyis a tiszta, jólelkű, egyszerű emberek szerepe azonos azzal, amit Jókai regényeiben, vagy a transzszilvanista irodalomban játszanak a felvilágosodás kori „jó vadembert” megtestesítő román parasztfigurák, (pl. Kós Károly, Bánffy Miklós, Kemény János vagy Wass Albert írásaiban, vagy akár Áprily *Tetőn* c. versében a sajtot kínáló pásztor). Azt a nagyon is leegyszerűsítő gondolatot illusztrálják,

hogy az egyszerű emberek és a mindennapok szintjén nincs semmilyen ellenségeskedés a két nép között, a viszály okozói mindig a hatalmi pozícióban levők vagy az arra áhítozók.

Maga Rebreanu a hitelesség követelményével magyarázza Vidor és Ilona szerepeltetését, bár maga is fenntartja annak a lehetőségét, az „emberi” ez esetben kevésbé tűnik valószerűnek. „Hősöm [...] alapjában véve gyenge, mint minden ember, szerelemre szomjazik, amit egy magyar lánynál talál meg, – bár ez egy hivatalos irodalmár számára valószerűtlennek tűnhet –, s az akasztófa alatt szintén egy magyar ember, Ilona apja siratja el. Úgy gondolom, mindez így emberibb, és egy regénynek, amely nem a szörnyűségekkel és ellentmondásokkal tele életől lüktet, még ha sikere is van, nincs esélye a fennmaradásra.”⁹

Varga főhadnagy, a hivatásos tiszt lesz az, aki a kapkodó, alig átgondolt szükségben levő tisztársát elfogja. A regény során Varga veszi észre legelsőként Apostol Bologna változását, ő egyszerre barát, bajtárs és ellenfél. Rokona Bologna szeretett filozófiaprofesszorának, a román tisztárs iránti viszonyulását egyértelműen bajtársi érzelmek vezetik. „Nemrég még szerettél, megértettük egymást” – panasolja a kórházban mellette lábadozó társának. Apostol Bologna viszont már a regény elején idegenkedik tőle, „üresfejű, gógös hivatásosnak” tartja, amikor a kórházban egymás mellé kerülnek már a másik pusztá létét is egyre ellenszenvesebbnek érzi. „Minden szavát, sőt tekintetét is ellenségesnek találta.” Bologna viszonyulásának függvényében így lesz a bajtársból lassan ellenfél, mégpedig korrekt, lovagias ellenfél. Varga számára három dolog fontos, „a haza, a hit és a múlt”, s mivel Bologát jól ismeri, ő jön rá először arra, hogy az a meggyőződés, amely filozófiatanár nagybátyja hatására alakult ki Bologában, megszűnőben van, és helyét egyre jobban átveszi a nemzeti eszme iránti elkötelezettség ekkor még homályos gondolata. Ezért is próbálja az apapótlék iránti szeretetre és a haza iránti kötelességre hivatkozva figyelmeztetni tisztársát arra, hogy a benne megerősödő érzelmek minden bizonnyal veszélybe fogják sodorni. „A nagybátyám, aki úgy szeretett téged, mint saját gyermekét, ha most találkoznék veled, már rád sem ismerne, Bologna, hidd el nekem! [...] Érzelmeid egyenesen az ellenség karjába vezetnek téged... [...] Az ország ellenségének karjába, mindegy, hogy melyikébe! Ebben a pillanatban, barátom, te gondolatban és lélekben szökevény vagy!” (98–99.) Varga, bár mélyen elítéli Apostol Bologna viszonyulását és a katonai eskü szentségében hisz, a számára fontos hajdani barátság nevében, és mert egyenes emberként „utálja a spiclikedést”, nem jelenti fel Bologát, csupán figyelmezteti arra, hogy ha valaha szökevényként kerülne szemben vele, ne számíton kíméltre. Ettől a pillanattól kezdve Bologna számára Varga már nem barát vagy bajtárs, hanem ellenfél, akit mintegy tulajdon, sorsszerűséggé vált szavai jelölnek ki arra a feladatra, hogy a szökni próbáló Bologát elfogja, és átadja a hadbírósnak.

⁹ Alexandru Săndulescu: *Liviu Rebreanu*. (Fordította: Biró Béla.) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1985. 47.

2.3. A nő két arca: szűz és kurtizán

Mivel az itt tárgyalt Rebreanu-regények alapvetően a férfi főszereplők életének alakulásával foglalkoznak nagyon fontos szerepet kap női alakban jelentkező Másik, az idegen nemzet leánya. A másság itt megkettőződik nemcsak etnikai, hanem nemi különbségről van szó, a vonzás és taszítás dinamikája is ebben a viszonyrendszerben artikulálódik. A másik idegensége ez esetben éppen a nemi jelleg hangsúlyozásán keresztül válik egyértelművé. Murray Edelman ír arról, hogy „egy embercsoport elnyomása gyakran vonja maga után azt, hogy nőtagjainak különleges erotikus vonásokat tulajdonítanak. Közismert ez az állítás a néger és zsidó nőkkel, valamint a rivális etnikai csoport asszonyaival kapcsolatban.”¹⁰ Az erotikus vonások hangsúlyozása a hatalmi alá-felérendeltségi viszonytól függetlenül is megjelenhet (bár kétségtelenül megvan benne a hatalomgyakorlás sémája), az érintésközben levő, és éppen ezért jelenlétével is provokáló másik iránti kíváncsiság-vonzódás vagy éppen ellenszenv hatására. Rebreanu itt elemzett két regényében a másik nemzethez tartozó nő két hiposztázisban jelenik meg: csábító, tévútra vezető asszony, „kurtizán” alakjában a *Ionban* és megváltó, üdvözítő, (de ki nem teljesíthető) szerelmet nyújtó tiszta szűzként az *Akaszttottak erdejében*.

A *Ionban* a fiatal Titu Herdelea első „romantikus szerelme” a szomszéd falu részeges zsidó tanítójának a felesége, Láng Róza. A zsidovicaai tanítóné kacér, és igencsak könnyű erkölcsű szépasszony, az első, amit az olvasó megtud róla, hogy „délutánonként az ágyban heverészett, szerelmes regényeket olvasva, mint egy álmodozó bajadér”. Róza az általa oly sokat olvasott ponyvaregények femme fatalejaként próbál viselkedni, voltaképpen ő az, aki a lángoló és tapasztalatlan fiatalembert elcsábítja. Életfelfogásának alappillére a szerelem keresése, amit mindig valaki más mellett vél megtalálni. A Titu által csak „libáknak” titulált csenevész, vidéki tanító- és papkisasszonyok vázlatos leírásához mérten gyakran esik utalás Lángné fizikai vonzerejéről, erotikus kisugárzásáról. „Láng Róza csinos asszony volt: babaarca, fitos orra, lusta, álmatag szemei, hajlékony és gömbölyded idomai, akár egy húszéves lánynak. [...] Vágyott egy nagy szerelemre, amely kárpótolná minden csalódásért, s mivel ez a nagy szerelem sehogy sem akart útjába esni, apróbb kalandokkal is beérte, csak változatosak legyenek. [...] Szerette látni Titut, amint falja őt a szemével, szerette érezni a kezén ajka remegését.” (131.)

Szenvedélyes szerelmi viszonyuk ugyanakkor teljesen beölti Titu életét, a fiatalember nemcsak munkalehetőség, megélhetőség után nem hajlandó nézni, de a magyar asszony iránti erotikusan túlfűtött érzései saját nemzetétől távolítják el. „Mióta Rozikába belehabarodott nagyon megszerette a magyarokat és a zsidókat, lévén hogy az asszony magyar volt és zsidóhoz ment feleségül. Hogy szeretetét kifejezésre juttassa szívesen beszélt magyarul.” (233.)

¹⁰ Edelman i. m. 114.

Láng Róza csábítás és akadály Titu útjában, amit le kell győznie ahhoz, hogy tiszta szívvel szolgálhassa a nemzeti eszmét. Az asszony iránti szerelem úgy hat, mint a kábítószert vagy az agyimosást, Titu elveszíti önmagát: „A fiú valóban csak Láng Rózának élt. Belegabalyodott a szenvedélyes szerelem hálójába. Néhány találkozás után minden gondolatát, minden érzését hatalmába kerítette az asszony. Éjjel-nappal foglalkoztatta, felkavarta, gyötörte – és boldoggá tette. [...] Rózán kívül semmi sem érdekelt.” Titu Herdelea akkor talál vissza önmagához, és a számára kijelölt úthoz, amikor egy távolabbi faluba, Gargóra kerül dolgozni, és rövidesen megbizonyosodik arról, hogy szerelme hűtlenül valaki másához pártolt. Titu Lángné iránti szerelmét egyértelműen átszövi a másik etnikai alapon való értelmezése. Ahogy a szerelem kezdeti szakaszában Róza kedvéért szívesen beszél magyarul, úgy később, az asszony csábító vonzasköréből kikerülve, már szégyelli, „hogy az ő első szenvedélyes szerelme – egy magyar nő”, és szerelmi viszonyát úgy próbálja összeegyeztetni friss keletű nacionalista elveivel, hogy kijelenti: „a gyűlölet sosem terjedhet ki az elnyomók asszonyaira is.” (260.) Titu Láng Róza iránti szerelme tehát nem csupán házasságtörő mivoltában „bűnös szerelem”, csupán ettől megszabadulva, megtisztulva válhat a hősből a nemzeti eszmék szolgálatába szegődő hazafi.

Az *Akasztottak erdejének* gyimesi parasztlánya, Ilona viszont a megváltó szerelem ígérését hordozza. Apostol Bologna számos lelki tusa után, kiábrándultan és betegen kerül Gyimesközéplektra, Ilona házába. Román menyasszonya, Márta kacérságával, hiúságával belekergette őt a számára ekkor már elviselhetetlen lelkiismereti problémát okozó katonaeletbe, Ilona áldozatkész ápolással igyekszik gyógyítani, talpra állítani a beteg katonát. Ilona a hűség, a feltétlen odaadás jelképes figurája, a nő, aki nem kér semmit, csak ad: figyelmet, ápolást, ételt, önmagát. Bár nem tudja, mikor fog visszaérni Apostol Bologna a szabadságáról, azért minden nap, minden vonat elé kimegy és várja őt, nem kérdezi, mit miért cselekszik, csak segít.

A rivális nemzet asszonyaival kapcsolatos előítéletek első találkozásukkor ott munkálnak Apostol Bologában is. Ilona első leírásában, a kiválasztott fizikai jellemzők, a színszimbolika használatának köszönhetően dominálnak a felfokozott érzékiségre utaló jelek: „Élénkpiros kendőt viselt a fején, két nagy fekete szeme szinte kacagott, ajka telt és nedves volt”, és „szokatlan bátorsággal” (109.) méri végig a belépő főhadnagyot. Nem véletlen, hogy az mindjárt feltételezi, hogy könnyelmű teremtéssel áll szemben: „Biztosan olyan lány ez, aki valamennyi elődömet szórakoztatta ebben a szobában.” (111.)

A kiábrándultságot, és menyasszonyával való rosszízű szakítást hozó szabadság-epizód után, a visszatérő Apostol Bologna lelkében kiteljesedik az egyszerű parasztlány iránti szerelem. Ilona alakja ekkor poétikus fényben jelenik meg, a lány egy kivirágzott cseresznyefa alatt, mintegy gyimesi Solvejgként hűségesen várja eltávozott szerelmét, a csókjelenetben pedig a szobába besütő nap ragyog dicsfényként Ilona körül, első csókjuk a fényben való feloldódás misztikus pillanata. „Az állomásra

nézó ablakon besütött a leáldozó nap. Ferde aransáv remegett az asztalon, a sárgás padlón, majdnem egészen az ajtóig és varázshídként választotta el őket egymástól. Apostol szívében fájdalmas nyilallásként remegett a boldogság [...] Ilona egyre csak beszélt és szemében változatlanul ott ragyogtak azok a különösen csillogó fények. A kettejük közt elterülő fényözön nevetett, és nevetése mintha mind csak az Ilona arcán tükröződött volna. Most Apostol elfelejtette, miért is állott fel, és arra gondolt, miként léphetne át úgy a fénysávon, hogy azt ne zavarja meg. És amint egyre gondolkozott, azon vette észre magát, hogy már bele is lépett az aranyos sugarak áradatába, és kábultan torpant meg, mert a leány is közeledett feléje, mintha ki tudja, milyen titokzatos erő csalogatná.” (168.)

Ilona tisztasága, egyszerűsége mintegy válasz arra az érzelmi folyamatra, amely Apostol lelkében végbement, az addig kiábrándult, ateista főhadnagy számára a szülőfalujába való visszatérés fő hozadéka az volt, hogy újra visszatalált a keresztény szeretet eszméjéhez. Ilona és Apostol Bologna egymásra találása a keresztény mitológiai elemek szerint baljós előjelű, nem a húsvéti feltámadás, hanem azt megelőzően a nagypénteki szertartások jegyében történik: nagypénteki gyászmisemise utáni szeretkezést követi a lánykérés és nagyszombatkor a pap előtti ünnepélyes eljegyzés. A húsvéti feltámadási-misést azonban előbb a kémkedéssel vádolt parasztok halála, Bologna hadbírósi tagnak való behívása, alig átgondolt szökése, majd tárgyalása és kivégzése követi.

Míg Titu Herdelea és Láng Róza kapcsolatában az etnikai hovatartozás akadályozó tényezőként jelent meg, addig Apostol Bologna és a társadalmilag mélyen alatta álló parasztlány szerelme az etnikai értékeken felülemelkedő keresztény értékrend keretén belül próbál érvényesülni. Az etnikai sajátosságok itt már csak dekorációs elemként jelennek meg, Ilona ünnepi öltözetének piros mellényében és zöld kendőjében. A különböző etnikumú hősök szerelme egyik esetben sem materializálódhat, az erkölcsileg a főhős alatt álló Láng Róza másnak a felesége, Ilona pedig minden költőisége ellenére sem hozhat megváltást, csupán megnyugvást, az öröm utolsó lehetőségét a magát halálra szánó férfi életében.

2.4. A másik nyelv

A Másik érzékelésében nagyon fontos szerepet játszik a nyelv, amin az idegen megszólal. Abban a nyelvi környezetben, amelyben Rebreanu regényei játszódnak, az idegen (magyar) nyelv a másság egyik legszembetűnőbb kritériuma, amit a szereplők a legtöbb esetben ellenszenvvel, idegenkedéssel figyelnek. Amikor potenciális veszélyforrásként érzékelik az idegen nyelvet, voltaképpen a nyelvhasználat mögött rejtőző hatalmi viszonyrendszerre reagálnak. Reinhart Kosseleck szerint „Ahhoz, hogy egy nyelv az ellenségesség kritériumává váljék, szükség van

politikai szándékra, amely azonban tisztán nyelven kívüli: gazdasági, vallási, szociális, ám mindig politikailag motivált.”¹¹

A *Ionban* a magyar nyelv többnyire úgy jelenik meg, mint a politikai elnyomás eszköze, gondot okoz, hogy Herdelea tanítványai nem beszélnek elég jól magyarul, hogy az év végi vizsgán nem tudják magyarul elmondani a Miatyánkot, Titu nacionalista dühét pedig éppen az az iskolai jelenet váltja ki, amikor meghallja, hogy a gargói tanító magyar beszédre kényszeríti román tanítványait. Ugyancsak csodálkozásra és rosszállásra ad okot az is, hogy az állami tanító családjának nőtagjai nem tudnak magyarul. Herdeleané esetében az idegen hatalom nyelvének nem ismerete elvi kérdéssé válik, igaz, hogy más környezetben élvén soha nem volt alkalma megtanulni magyarul, voltaképpen nincs is szüksége az idegen nyelv ismeretére, mégis azzal védekezik, hogy azért nem beszél, mert „utálja a magyarokat és nyelvüket”.

Apostol Bologa számára az idegen nyelv(ek) a hadsereget jelentik, míg az otthon nyelve a román anyanyelv, a katonaság és a parancsok nyelve a német. A magyar nyelv ebben a regényben a kontrollálatlan, irracionális érzelmek nyelve lesz: a káromkodásé, a szerelemé, a haragé. Ahogy a *Ionban* Titu Herdeleát bosszantja, hogy nemzeti érzelmű román tanítónő magyarul beszélget a magyar csendőrrel, úgy háborodik fel Apostol Bologa is, amikor hazatérvén egy magyar főhadnaggal látja csevegni mennyasszonyát. A felháborodás látszólagos oka a nyelvhasználat, ez azonban mindkét esetben ürügy, Titu Herdeleat a szerelmi vetélytárs felülkerekedése bosszantja, Apostol Bologát az új, Ilona iránt érzett, még nem is tudatosított szerelem irányítja. A kisváros közvéleménye szerint azért szakít a menyasszonyával, mert felháborította, hogy az magyarul beszélt, a nyelvhasználat ez esetben a hűtlenség eufemisztikus leírására szolgál. Bologa csupán önmagának vallja be a szakítás tényleges okát: „nem féltékenységből nem szereti már, hanem csak azért, mert a másik leányt szereti, a magyar férfi és a magyar nyelv elleni felháborodása pedig komédiázás volt.” (150.)

A magyar nyelv nemcsak a hatalom és a rivális nyelveként jelenik meg Rebreanu regényeiben, hanem a szerelem nyelveként is. Attól függően, hogy a kárhöz-tatott, identitásvesztéshez vezető „kurtizán”, vagy a megtisztulást biztosító „szűz” iránti szerelemről van szó, az idegen nyelv más-más értelmezést kap. Titut Láng Róza iránti szerelme arra készteti, hogy eltávolodjon a nemzeti eszméktől, távolmaradását pedig éppen a választott nyelvhasználat jelképezi. Míg addig funkcionálisan használta az idegen nyelvet (tehát csak olyankor, amikor szüksége volt rá), a Róza-szerelme hatására viszont „hogy szeretetét kifejezésre juttassa szívesen beszélt magyarul”. (233.) Mihelyst kiszabadul az asszony vonzásköréből, és a nemzeti eszmék harcosaként újságírói karrierbe kezd, már szégyelli magyarul mondott szerelmi vallomásait, a magyar nyelv már kizárólag az elnyomó hatalom nyelvét jelenti számára.

¹¹ Reinhart Kosseleck: *Ellenségfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.) i. m. 8.

Az idegen nép lányának erotikus kisugárzása az idegen nyelven keresztül valósul meg, a nyelv a szerelmi viszony szubsztitútumává válik. A szerelmétől távozó Titu egy magyar faluba kerül segédjegyzőnek, és reméli, „hogy a folytonos magyar beszéd azt a benyomást kelti majd benne, mintha még mindig Róza közelében élne, s ezzel csillapíthatja vágyait”. (233.)

Apostol Bologna és Ilona első találkozásakor a lány beszéde az, ami megfogja a főhadnagyot. A tiszt kérésére Ilona a kétnyelvű gyimesi közösség mindennapjairól mesél magyarul, a férfi pedig egyre nagyobb érdeklődéssel hallgatja: „Nem is szavai, hanem a kemény és mégis édes, selyemszalagként simogató hangja, melybe pajkos gyermekre emlékeztető éneklő hanghordozás vegyült. Ettől kezdve nem kívánt egyebet, csak hogy a hangját hallja, és azon törte a fejét, milyen alkalmas kérdést süssön ki, hogy további beszédre bírja.” (111.) Az idegen lány beszéde itt is erotikus kisugárzással bír, a szabadságról visszatérő, Ilona iránti szerelmét felismerő Bologna számára Ilona beszámolója készíti elő a csókjelenetet: „a hevesen hullámzó hang azonban szilaj énekként árad valamennyi pórusán át a lelkébe, és minden idegszálát végigsimogatta.” (167.)

A Másik, az Idegen nyelve tehát a szubjektum viszonyulásának, vonzalmának vagy ellenérzésének függvényében egyszerre tölt be eltávolító és összekötő szerepet, ám szinte soha nem jelenik meg semleges kontextusban, egyszerű kommunikációs eszközként, hanem mindig úgy, mint a másság közvetítésének legkézenfekvőbb eszköze.

Liviu Rebreanu regényeinek magyarságképét, az etnikai másság megjelenítésének módját irodalmon kívüli, ideológiai szempontok is befolyásolják. Mindkét regény az 1920-as évek legelején jelenik meg, tehát a trianoni döntést követő években. Szerzőjük ekkor már hosszabb ideje Bukarestben él, rá is hatott a kor politikai ideológiája. Ennek köszönhetően a másság-képben hangsúlyosabbá válik az ellenségesség képzete. A hatalom, ráadásul a szubjektum céljait, vágyait vagy csupán kényelmét akadályozó hatalom képviselője óhatatlanul ellenségként jelenik meg. A Rebreanu-regények hatalmat képviselő magyar szereplői személyes ellenségként (*foe*) és a közösség ellenségeként (*enemy*)¹² egyaránt megjelenhetnek, ám csak nagyon ritkán játszanak kiemelten fontos szerepet, a hangsúly mindig a román szereplők cselekedeteinek, lelki motivációinak ábrázolására esik.

¹² George Schwab: *Enemy vagy Foe: a modern politika konfliktusa*. In: Szabó Márton (szerk.) i. m. 39–41.

A kötet szerzői

ALABÁN FERENC, irodalomtörténész

Bél Mátyás Tudományegyetem, Besztercebánya

CSEKE PÉTER, művelődéstörténész

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár;

Korunk Szerkesztősége, Kolozsvár

CSERNICKÓ ISTVÁN, nyelvész

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

FARAGÓ KORNÉLIA, irodalomtörténész

Újvidéki Egyetem

GÖNCZ LÁSZLÓ, történész

Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva

LAMPL ZSUZSANNA, szociológus

Konstantin Egyetem, Nyitra;

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja

LANSTYÁK ISTVÁN, nyelvész

Comenius Egyetem, Pozsony;

Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely

LISZKA JÓZSEF, néprajzkutató

Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom

MÉSZÁROS ANDRÁS, filozófus

Konstantin Egyetem Nemzeti és Nemzetiségi Kultúrák Intézete, Nyitra

MOLNÁR JÓZSEF, meteorológus

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

MOLNÁR D. ISTVÁN, demográfus

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

PÉNTEK JÁNOS, nyelvész

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár;

Kolozsvári Akadémiai Bizottság

POPÉLY ÁRPÁD, történész

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja

SIMON ATTILA, történész

Selye János Egyetem, Komárom;

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja

SZILÁGYI N. SÁNDOR, nyelvész

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

VALLASEK JÚLIA, irodalomtörténész

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

VERES VALÉR, szociológus

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár;

Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet